

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE

HONOURABLE COURT OF DIRECTORS OF THE EAST INDIA COMPANY

AND THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

EDITED BY DR. E. ROER

VOL. III.—Nos 14, 15, 17, 20, 23, 25

सानन्दगिरिकृतटीकशाङ्करभाष्यसम्बलित
छान्दोग्योपनिषत् १

THE CHHANDOGYA UPANISHAD,

WITH THE

COMMENTARY OF SANKARA ACHARYA AND THE GLOSS OF
ANANDA GIRI

EDITED BY DR. E. ROER

CALCUTTA

PRINTED BY J. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
CIRCULAR ROAD

1850

भा० ताभ्युपगमादकर्मत्वमभ्युपगम्यते । तदप्यमत् । तदभ्युपगन्तुः
 सत्ताभ्युपगमात् । यथाशैरलमतया अकर्मत्वाभ्युपगमः सोऽ
 प्यमत्कारकबुद्धेरनिवर्त्तितत्वात्प्रमाणेन । तस्माद्देदान्त-
 प्रमाणजनितैकत्वप्रत्ययवत् एतत्कर्मानिवृत्तिलक्षणं पारि-
 ब्राज्यं ब्रह्ममन्वत्यस्येति मिदुं । एतेन गृह्यस्यैकत्वविज्ञाने
 सति पारिब्राज्यमर्थमिदुं । नन्यग्न्युत्सादनदोषभाक् स्या-
 त्परिप्रजन् । वीरहा वा एष देवानां घोऽग्निमुदाभयत

था० व्यापारोपरमद्वारा ध्याननिष्ठायाः स्वीकृतत्वात्तत्राह । यत्त्विति ।
 न हि तन्मते क्लृप्त्वात्मधीवशेन नैष्कर्म्यं युक्तं । क्रियाकारकादिबु-
 ङ्गविवेकस्य च सत्यत्वेन ज्ञानमात्रापनोद्यत्वायोगात् । न च सर्वं
 व्यापारोपरमसम्भवे मनोबुद्ध्यादीनां । तच्छीलत्वात् । न हि कश्चि-
 द्दृग्गमधीत्यादि स्मृते । अतः साह्यवधो मित्येवेत्यर्थः । ननु भौते
 नापि नैरात्म्यमिच्छता नैष्कर्म्यमिच्छं तद्यथा कर्मत्यागमुपदिशता
 त्वयापि तन्मतमेवानुमोदितं नेत्याह । यथेति । तदभ्युपगन्तु-
 रित्यथाकर्मत्वं तच्छब्दार्थः । दुःखमित्येव यत्कर्म कायशेषभया-
 त्तज्जेदिति स्मृतेः । आत्मोपपत्तिरशैरकर्मत्वमुपेयते । भवतापि
 कर्म त्यजता तन्मतमाहृतमित्याशङ्क्याह । यथाशैरिति । अकर्म-
 त्वाभ्युपगम इति शब्देन । ते हि मोहादेव कर्म त्यजन्तो न तन्मत्वं
 जगन्ते । स एता राजसत्यागं नैव त्यागयन् कर्मेदिति स्मृतेः ।
 वयं तु प्रमाद्यवशादेव कर्म त्यजन्तो न यामोहमुदपद्यमादि
 यामहे । तस्माद्देष्टव्यं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमप्रकारेणैवमिति भावः ।
 पक्षाक्षरे नैष्कर्म्यात्तेरमूलत्वे स्थिते पक्षितमुपसंहरति । तस्मा
 दिति । यत्तु कैश्चिदेकाग्रमाश्रितं तत्तत्त्वादिरिति । एतेनेति ।
 एतत्त्वविज्ञानेन भेदप्रत्यक्षोपमादित्तत्त्वोपपादनेनेति दावत् ।
 एकत्वविज्ञानं परोक्ष विवक्षितं । अपरोक्षस्य पारिभाष्यम
 क्षरेत्याद्योगात्तस्योपरतिशब्दतस्य प्रमादिवत्त्वात्तन्मत्त्वतेरिति
 प्रत्ययः । एतन्मत्त्व पारिभाष्यकृतिविरोधं इदमे । निति ।
 लेकाग्रमेव तत्र इतमश्रुतिमिति विवक्षे ज्ञाने मत्त्वत्यादेरवत्

उ० प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्य-
 त्वयी विद्या सम्प्राप्तवन्नामभ्यतपत्तस्या अभित-
 प्ताया एतान्यक्षराणि सम्प्राप्तवन्त भूर्भुवः स्वरि-
 ति ॥ ३ ॥ तान्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ॐकार

भा० इतिश्रुते । न दैवेनैवोत्सादितत्वादुत्सन्न एव हि स एक-
 त्वदर्शने जाते । अपागादग्नेरग्नित्वमिति श्रुते । अतो न
 दोषभागृहस्य परिव्रजन्निति ।

यत्सम्योऽमृतमेति तन्निरूपणार्थमाह । प्रजापतिर्विराट्
 कश्यपो वा लोकानुदिश्य तेषु सारजिघृक्षयाऽभ्यतपद्-
 भिताप कृतवान् ध्यान तप कृतवानित्यर्थ । तेभ्यो
 ऽभितप्तेभ्य सारभूता त्वयी विद्या सम्प्राप्तवन् प्रजापतेर्म
 नसि प्रत्यभादित्यर्थ । तामभ्यतपत् । पूर्ववत्तस्या
 अभितप्ताया एतान्यक्षराणि सम्प्राप्तवन्त भूर्भुवः स्वरिति

षा० त्वायवसायास्तदभिनिवेशैषिल्यान्न तन्नामे दोषप्राप्तिरिति
 दूययति । न दैवेति ॥ सम्यग्ज्ञाने सत्यग्न्यादेस्तत्सम्यक्त्वे मानमाह ।
 अपागादिति ॥ गृहस्थस्यापि विवेकवतो वैराग्यद्वारा युक्त
 पारिव्राज्यमित्याह । अत इति ॥ इतिशब्दे ब्रह्मसंख्यवाक्य
 याख्यानसमाप्त्यर्थः ॥

किन्तुल्लोकाकाङ्क्षायामाह । यत्सस्य इति ॥ लोकानामभितो
 दग्भसयाभितापप्रतिभास व्यवच्छिन्नति । ध्यानमिति ॥ इवा
 त्मत्वाभावे कथं प्रसवस्य त्वया स्यादित्याशङ्काह । पूर्व
 वदिति ॥ त्वयी विद्या सारजिघृक्षयाऽऽर्क्षितवानित्यर्थ ।
 कथं तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्य भक्षत्वादित्याह ।
 कीदृशमित्यादिना । तत्र ब्रह्मशब्दप्रकृतौ हेत्वन्तरं सूष

३० सम्प्रास्रवत्तद्यथा शब्दुना सर्वाणि पर्णानि सन्तृणा-
न्येवमोङ्कारेण सर्वा वाक् सन्तृणा ॐकार एवे-
द १ सर्वाभोङ्कार एवेद १ सर्वा ॥ ४ ॥ २३ ॥

भा० व्याहृतयः । तान्यहाराण्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य सारभूत
ॐकार सम्प्रास्रवत्तद्ब्रह्म । कीदृश किरूपमित्याह ।
तद्यथा । शब्दुना पर्षनासेन सर्वाणि पर्षानि पचावयवजा-
तानि सन्तृणानि निवद्धानि व्याप्तानोत्यर्थ । एवमोङ्कारेण
ब्रह्मण परमात्मन प्रतीकभूतेन सर्वा वाक् शब्दजात
सन्तृणा । अकारो वै सर्वा वागित्यादि श्रुते । परमात्म-
विकारश्च नामधेयमात्रमित्यत ॐकार एवेद १ सर्वमिति
द्विरभ्यास आदरार्थ । लोकादिनिष्पादनकथनमप्यो-
कारन्तुत्यर्थमिति ॥ २३ ॥

पा० यति । परमात्मन इति ॥ ॐकारावयवस्याकारस्यापि सर्वं वा
ग्यातिरस्ति किमु वक्तव्यमोङ्कारस्येति मन्वान श्रुत्यन्तरमुदाह
रति । अकार इति ॥ व्यामितीह सर्वमित्यादिवाक्यमादिपदार्थः ॥
ॐकारव्याप्तत्वेऽपि वागजातस्य न तस्य सर्वात्मत्वमाकाशादि
परमात्मविकारस्य एवमेव विद्यमानत्वादित्याशङ्क्याह । पर
मात्मेति ॥ सकलमपि अगत्परमात्मविकारत्वात्तदतिरेकीय नास्ति ।
स च प्रकृतादीकाराद्ग्रातिरिच्यते । एतदे सकलाम परस्वापरश्च
ब्रह्म यदोकार इति श्रुते । तस्माद्युक्तमोङ्कारस्य सर्वात्मत्वमित्यर्थः ।
ॐकार सर्वात्मक ब्रह्मरूपमुपासीतेति विधिसमाख्यर्थमिति
शब्दः । किमित्योङ्कारस्य लोकादिद्वारा निष्पात्तिरुच्यते तथाह ।
लोकादीति ॥ न्तुतिषोपास्यर्थाः । यत्कृत्यते तद्विधीयत इति श्रियते ।
तथा च सिद्धमोङ्कारोपासनमस्तत्त्वब्रह्ममिति शब्दः । २३ ॥

उ० ब्रह्मवादिनो वदन्ति यद्दसूनां प्रातःसवनं
 रुद्राणां माध्यन्दिनं सवनमादित्यानाञ्च विश्वे-
 षाञ्च देवानां तृतीयसवनं १ १ १ क्व तर्हि

भा० सामोपासनप्रसङ्गेन कर्मगुणभूतत्वाच्चिर्वर्त्त्याङ्कारं पर-
 मात्मप्रतीकत्वाद्याद्यतलहेतुत्वेन महीकृत्य प्रकृतस्यैव यज-
 स्याद्भूतानि सामहोममन्त्रोत्यानान्युपदिदिचन्नाह ॥
 ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यत्प्रातः सवनं प्रसिद्धं तद्द-
 सूनां । तैश्च प्रातःसवनसम्बन्धो ऽयं लोको वशीकृतः सव-
 नेशानैः । तथा रुद्रर्माध्यन्दिनेशानैरन्तरिक्षलोकाः ।
 आदित्यैश्च विश्वैर्देवैश्च तृतीयसवनेशानैः सूतीयो लोको
 वशीकृतः । इति यजमानस्य लोकोऽन्यः परिशिष्टो न
 विद्यते । अतः क्व तर्हि यजमानस्य लोको यदर्थं यजते । न
 क्वचिल्लोकोऽस्तीत्यभिप्रायः । लोकाय वै यजते यो यजत इति

धा० प्रासङ्गिकं हित्वा प्रकृतमनुसन्त्यते । सामेति ॥ पञ्चविध
 सप्तविधश्च यज्ञाङ्गीभूतं साम तस्योपासनवचनादेशारस्य
 तद्गुणस्य सुतरमेव कर्मगुणत्वे प्राप्ते तत्सं व्यावर्त्त्य ब्रह्मप्रतीक-
 त्वात्त्वैवत्यहेतुत्वेन तमेव महीकृत्य प्रकृतयज्ञाद्भूतसामादि
 विद्वानविधानार्थमुत्तरवाक्यमित्यर्थः ॥

सामहोममन्त्रोत्यानसामादिज्ञानविधित्तया तदपरिज्ञाने
 दोषमाह । ब्रह्मवादिना । तेषां प्रातः सवनेशानत्वेऽपि यजमानस्य
 का हानिरित्याशङ्क्याह । तैश्चेति । यथा पृथिवीलोको वसुभि-
 स्तथेति यावत् । अन्तरिक्षलोको वशीकृत इति पूर्व्वेण सम्बन्धः ।
 सूतीयो लोको द्युलोकारयः ॥ अस्तु तत्तद्देवानां तत्तल्लोकावशी-
 कारत्वाद्यपि यजमानस्य लोकेति किमायातमित्याशङ्क्याह ।
 इति यजमानस्येति ॥ परिशिष्टलोकाभावेऽत इत्यर्थः । तर्हि

उ० यजमानस्य लोक इति स यस्तं न विद्यात्कर्त्तुं
 कुर्यादथ विद्वान्कुर्यात् ॥ २ ॥ पुरा प्रातरनु-
 वाकस्योपाकरणाज्जघनेन गार्हपत्यस्योदङ्मुख
 उपविश्य स वासवः॑ सामाभिगायति ॥ ३ ॥
 लोकडारमपावाणीं २३३ पश्येम त्वा वयः॑ रा
 ३३३३ऽहुं ३ आ २३३ जा ३ यो ३ आ १२४५

भा० श्रुतेः । लोकाभावे च ष यो यजमानस्तं लोकस्वीकरणोपायं
 सामद्योगमन्त्रोत्थानलक्षणं न विजानीयात्तोऽजः कथं
 कुर्याद्यज्ञं न कथञ्चन तस्य कर्त्तव्यमपपद्यत इत्यर्थः ॥
 सामादिविज्ञानस्मृतिपरत्वान्नाविदुषः कर्त्तव्यं कर्ममात्रविदः
 प्रतिपिध्यते । स्मृतये च सामादिविज्ञानस्याविद्वत्कर्त्तव्य-
 प्रतिषेधाय चेति चेद्धिद्येत वाक्यं । आद्ये चैपस्ये काण्डेऽ
 विदुषोऽपि कर्मास्तीति हेतुमवोचाम । अथैतद्वक्ष्यमाणं
 सामाद्युपायं विद्वान् कुर्यात् ॥

किन्तदेवमित्याह । पुरा पूर्वं प्रातरनुवाकस्य गस्तस्य

---

(१०) दिङ्पाताद्भङ्गमित्येतत् ॥ लोकमेत्ता विनापि विधिवशाद्यगो
 भविष्यतीत्याशङ्काह । लोकायेति ॥ लोकत्रयस्य वस्तुधनतया
 यजमानानधीनत्वे तस्य तदधीनत्वार्थं यथाधनस्थानमित्याश-
 ङ्काह । लोकाभावे चेति ॥ अथो यच्च समादिसाधनोभृतं कथं
 कुर्यादित्याक्षेपादविद्वत्कर्मानुष्ठाननिन्दापरं वाक्यमित्याशङ्काह ।
 सामादोति ॥ अथैव वाक्यं स्मृत्यर्थे निषेधार्थे च भविष्यति नेत्याह ।
 स्मृतये चेति ॥ इतश्चाविद्वत्कर्त्तव्यं निरोद्धुमशक्यमित्याह । आद्यं

उ० इति ॥ ४ ॥ अथ जुहोति नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते
 लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय विन्देव वै यज-
 मानस्य लोक एतास्मि ॥ ५ ॥ अत्र यजमानः
 परस्तदायुषः स्वाहाऽपजहि परिघमित्युत्कृ-
 तिष्ठति तस्मै वसवः प्रातःसवनं सम्प्रयच्छति

भा० प्रारम्भाज्जघनेन गार्हपत्यस्य पश्चाद्दद्भुखः सन्नुपविश्य
 स वासवं वसुदैवत्यं सामाभिगायति ॥ लोकद्वारमस्य पृथि-
 वीलोकस्य प्राप्तये द्वारमपावृणु हे अग्ने तेन द्वारेण पश्येम
 ता तां राज्यायेति ॥ अथानन्तरं जुहोत्यनेन मन्त्रेण
 नमोऽग्नये प्रक्रीभूतास्तुभ्यं वयं पृथिवीक्षिते पृथिवीनिवा-
 साय लोकक्षिते लोकनिवासाय पृथिवीलोकनिवासाये-
 त्यर्थः । लोकं मे मह्यं यजमानाय विन्दे लभस्व । एष वै
 मम यजमानस्य लोक एता गन्तास्मि ॥ अत्रास्मिन्
 लोके यजमानोऽहमायुषः परस्वादूर्द्धं मृतः सन्नित्यर्थः ।

षा० चेति ॥ मटचीहतेष्वित्यादौ विदुषः सन्निधाने तदनुज्ञामन्तरेणा
 विदुषः कर्म कर्तुमयुक्तं । प्रत्यवायप्रसङ्गात् । तदसन्निधौ तु तेनापि
 क्रियमाणं कर्म न दुष्यतीत्युपपादितमित्यर्थः ॥ अथशब्दो हेत्वर्थः ।
 सामाद्यविज्ञाने यस्माद्यज्ञाकरणमेव प्राप्तं तस्मादित्यर्थः ॥ छातव्यं
 सामादि प्रश्नपूर्वकं विदुषोति । किन्तदित्यादिना ॥ अथगीत
 मृजात शस्त्रं यथात काले शस्यते प्रातरनुवाकस्तस्येति यावत् ।
 उपाकरणादित्यस्यार्थमाह । प्रारम्भादिति ॥ जघनेनेत्येतद्वाच्ये ।
 पश्चादिति ॥ स गार्हपत्यस्य पृथत उदग्भागे स्थित्वा वसुदैवताकं
 सामगानं हतवानित्यर्थः । स वासवमित्यत्र सशब्दो यजमान-
 विषयः । राज्याय त्वदर्शनेन त्वदनुज्ञया पृथिवीपशुक्तभोगाये-

उ० ॥ ६ ॥ पुरा माध्यन्दिंस्य सवनस्योपाकारणाञ्ज-
घनेनाग्नीधीयस्योदङ्मुख उपविश्य स रौद्रश्च
सामाधिगायति ॥ ७ ॥ लोकद्वारमपावाण्य् २३३
पश्येम त्वा वयं वि रा ३३३३ हुं आ ३३ जा
यो आ ३३३४५ इति ॥ ८ ॥ अथ जुहोति नमो
वायवेऽक्षरिक्षक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय
विन्देष वै यजमानस्य लोक एतास्मि ॥ ९ ॥ अत्र
यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिघ-
मित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै रुद्रा माध्यन्दिनश्च सवनश्च
सम्प्रयच्छन्ति ॥ १० ॥ पुरा तृतीयसवनस्योपा-

भा० स्वाहेति जुहोति । अपजह्यपनय परिघं लोकदारार्गक्ष-
मित्येतं मन्त्रमुक्त्वोत्तिष्ठति । एवमेतेर्वसुभ्यः प्रातःसवन-
सम्बन्धो लोको निष्क्रीतः स्यात्ततस्ते प्रातःसवनं यद्यो
यजमानाय सम्प्रयच्छन्ति ॥

तथाग्नीधीयस्य दक्षिणाग्नेर्जघनेभोदङ्मुख उपविश्य स
रौद्र सामाधिगायति यजमानो रुद्रदेवत्वं वैराज्याय ॥

धा० त्वयं । एधिव्या क्षयति वसतीति एधिवीक्षिदभिस्तस्मै एधिवी-
क्षिते ॥ एधिवीलोकं मया लब्धे किं स्यादित्याशङ्क्याह । एष वै
मम यजमानस्येति ॥ स्वाहाशब्देन मन्त्रसमाख्येण शोभयितुं ॥
सर्वेषु मन्त्रेष्वेते सामहोममन्त्रोत्थानैरित्यर्थं ॥

यथा एधिवीलोकजघोपायो दर्शितस्तथान्तरिक्षलोकज
घोपायोऽपि प्रदर्शयति इत्याह । तथेति ॥ अन्तरिक्षे क्षयती

उ० करणाञ्जघनेनाहवनीयस्योद्दमुख उपविश्य स
 आदित्यः स वैश्वदेवः सामाभिगायति ॥ ११ ॥
 लोकद्वारमपावाणू २३३ पश्येम त्वा वयः स्व
 रा ३३३३ हुं आ २३३ जा ३ यो ३ आ ३४५
 इति ॥ १२ ॥ आदित्यमथ वैश्वदेवं लोकद्वारम-
 पावाणू २३३ पश्येम त्वा वयः साम्रा ३३३३ हुं
 ३ आ २३३ जायो ३ आ ३१११ इति ॥ १३ ॥
 अथ जुहोति नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च
 देवेभ्यो दिविक्षिभ्यो लोकक्षिभ्यो लोकं मे यज-
 मानाय विन्दत ॥ १४ ॥

एष वै यजमानस्य लोक एतास्म्यत्र यजमानः

भा० अन्तरिक्षचिते इत्यादि समानं ॥ तथाऽऽहवनीयस्योद्द-
 मुख उपविश्य स आदित्यदेवत्वं वैश्वदेवञ्च सामाभिगा-
 यति क्रमेण खाराज्याय सामज्याय दिविक्षिञ्च इत्येवमा-
 दिसमानमन्यत् । विन्दताऽपहतेति बद्धवचनमात्रं विशेषः ।
 याजमानन्वेतत् । एतास्म्यत्र यजमान इत्यादि लिङ्गार् ।
 एष ह वै यजमान एवंवित् । यथोक्तस्य सामादेर्विद्वान्यज्ञस्य

पा० अन्तरिक्षचित्त्रिहायुस्तस्मै वायवे । यथा पृथिव्यन्तरिक्षयोराश्रयाय-
 क्त्वायुलोकालुपायोऽप्युच्यत इत्याह । तथेति ॥ खाराज्यमन्तरिक्षे
 स्वतन्त्रं आदित्यागमिव स्वातन्त्र्यमिह विवक्षितं ॥

किमिदं सामाद्यात्विज्यमाद्यो याजमानिकमिति विवक्षाया
 गाथ ॥ याजमानन्विति ॥ आदिपदेन लोकं मे यजमानायेति-

उ० परस्तादायुषः स्वाहाऽपहतपरिद्यमित्युक्तोति-
 ष्टति ॥ १५ ॥ तस्मा आदित्याञ्च विश्वे च देवास्तृ-
 तीयसवनं सम्प्रयच्छन्त्येष ह वै यज्ञस्य मात्रां
 वेद य एवं वेद य एवं वेद ॥ १६ ॥ २४ ॥
 इति द्वितीयप्रपाठकः ॥ २ ॥

भा०माचां यज्ञयाथात्म्यं वेद यथोक्तं । य एव वेद य एव
 वेदेति द्विरुक्तिरध्यायसमाप्त्यर्था ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 भगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीम-
 च्छङ्करभगवतः छतौ छान्दोग्यविवरणे द्वितीयः प्रपा-
 ठकः ॥ २ ॥

षा० निर्देशो गृह्यते ॥ सामादिज्ञानफलं ज्ञायति । य एव इति ॥ य
 एवंविदित्यस्य व्याख्या । यथोक्तस्येति ॥ यथोक्तं सामादीयेतदेव-
 मित्युक्तप्रकारोक्तिस्य यज्ञयाथात्म्यविदक्तदनुष्ठानद्वारा तत्फलं
 सम्भवतीत्यर्थं ॥ २४ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-
 श्रीशुभानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानछतायां छान्दोग्योप-
 निहायटीकार्यां द्वितीय प्रपाठक समाप्त

उ० तृतीयप्रपाठकप्रारम्भः ।
हरि १ ॐ १ असौ वा आदित्यो देवमधु

भा० ॥ ॐ ॥ असौ वा आदित्य इत्याद्यध्याचारम्भो सम्बन्धो
उत्तीतानन्तराध्यायान्ते उक्त । यज्ञस्य मात्रां वेदेति यज्ञ-
विययाणि च सामहोममन्त्रोत्यानानि विशिष्टफलप्राप्तये
यज्ञाङ्गभूतानि उपदिष्टानि । सर्व्वयज्ञानाञ्च कार्य्यनिर्व्वृत्ति-
रूप मविता महत्या श्रिया दीयते । स एव सर्व्वप्राणि-
कर्मफलभूतप्रत्यक्ष सर्व्वरूपजीव्यते । अतो यज्ञस्य व्यपदेशा
नन्तर तत्कार्य्यभूतसविद्विषयमुपासन सर्व्वपुरुषार्थभ्य
श्रेष्ठतम फल विधास्यामीत्येवमारभते श्रुतिरसौ वा आ
दित्यो देवमध्वित्यादि । देवाना मोदनात्मध्विव मध्वसा-

धा० ॐ श्रीगणेशाय नमः । कर्माङ्गावबद्ध विज्ञान परिम
माय कर्मफलस्यादित्यस्य स्वतन्त्रोपासकविध्यर्धमध्यायान्तरमार
भमाण सम्बन्ध प्रतिजानीते । असाविति ॥ पूर्व्वोत्तरग्रन्थयो
सम्बन्ध प्रतिष्ठात प्रकटयितुं उक्त कीर्त्तयति । अतीति ॥
विशिष्टफल उच्यतेदिशोकत्रय समनन्तरसम्बन्धस्य तात्पर्य्य
वस्तु पाठनिका करोति । सर्व्वेति ॥ तस्य प्रेषितस्य सूचयति ।
महत्येति ॥ कथं पुनरादित्यस्य सर्व्वप्राणिकर्मफलभूतत्वमित्या
शङ्क्य सर्व्वरूपजीव्यतोपलम्भादित्याह । स एव इति ॥ यात
निका उत्त्वोत्तरग्रन्थमुत्पादयति । अत इति । आदित्यस्य कर्म
फलत्वादिति यावत् । तदुपदेशे हेतुन्तरमाह । सर्व्वपुरुषार्थभ्य
इति । श्रेष्ठतम फल क्रमेण मुक्तिरक्षयमस्यास्तीति तथोक्त ।
आदित्ये कर्मफलशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुक्त व्यक्तीकर्त्तुमाह । वखा
दीनायेति ॥ चकारो विद्वत्सङ्गहायं । वस्यत्यादित्यस्येति
रमन् । तस्य सर्व्वया यज्ञाना फलरूपत्वादिति हेतु । वसा

उ० तस्य द्यौरेव तिरश्चीनवर्णशोऽन्तरिक्षमूपो मरि-
वय पुत्राः ॥ १ ॥ तस्य ये प्राज्ञो रश्मयस्ता
एवास्य प्राचो मधुनाऽऽ ।

भा० वादित्यो वस्त्रादीनाञ्च मोदनहेतुत्वं वक्ष्यति मर्य्ययज्ञ-
फलरूपत्वादादित्यस्य । कथं मधुत्वमित्याह । तस्य मधुनो
द्यौरेव भ्रमरसेव मधुनस्तिरश्चीनश्यामो वशद्येति तिरश्ची-
नवशः । तिर्य्यंगतेव हि द्यौर्लक्ष्यतेऽन्तरिक्षं मध्वूपो
शुवशे लग्नं मन् मन्वत इवातो मध्वूपमामान्यादन्तरिक्षं
मध्वूपो मधुन मवितुराश्रयत्वात् । मरीचयो रश्मयो
रश्मिभ्या अपो भौमाः मवित्राश्रयाः । एता वा आप
स्वराजो यन्मरीचय इति हि विज्ञायन्ते । ता अन्त-
रिक्षमध्वूपस्य रश्म्यन्तर्गतत्वाद्भ्रमरवोजभूताः पुत्रा इव

भा० एषस्य कर्मफलभेदात्तारकाफलमादित्य इहा ज्ञप्यतीति दृष्ट
मिदं ।

आदित्य मधुदध्योपासीतेत्युक्तं तत्र प्रसिद्धमथशास्त्रमादित्यस्य
सुदृढमायाहापुष्पं दशदति । अरुमिथादिना । दिवि तिर-
श्चीनवर्णशोऽन्तरिक्षमूपो मरिचयः । तिर्य्यंगतेति । अन्तरिक्षमिवाग्निमि-
थपदि विसादित्वमदनेति श्रेय । अन्तरिक्षे मध्वूपमदति
अपदति । अन्तरिक्षमिति । मधुन इदमपन्नं तस्यत्वात् । मदी-
चयः पुत्रा इति वाक्यं व्याचष्टे । मरीचय इति । अपो भ्रमरा
इत्या रश्मिभ्या सक्तौत्थं प्रमादमाह । एता इति । स्वराज
सतो भासमानस्य शक्तिरिति दावत । तासां पुत्रत्वं दृष्ट-
दिति । ता इति । १ श्रेय इति । २ मरिचयो रश्मिभ्या । ३ मधुन मध्वूपमदति
इत्या इति । एता अपोऽन्तरिक्षमदत्यमध्वूपमदति इति ।

उ० ऋच एव मधुकृतः ऋग्वेद एव पुष्पं ता
अमृता आपः

भा० हिता लक्ष्यन्त इति पुत्रा इव पुत्रा मध्वपूषनाद्यन्तर्गता
हि भ्रमरपुत्रास्तस्य षवितुर्मध्वायस्य मधुनो ये प्राञ्च
प्राच्यां दिशि गता रश्मयस्ता एवास्त प्राञ्चः प्रागज्ञानाम्-
धुनो नाद्यो मधुनाद्य इव मध्वाधारकद्राणीत्यर्थ ॥

तत्र च एव मधुकृतो लोहितरूप षवित्रात्रय मधु
कुर्वन्तीति मधुकृतो भ्रमरा इव यतो रमानादाय मधु
कुर्वन्ति तत्पुष्पमिव पुष्पमृग्वेद एव । तत्र ष्वग्नाद्यणम-
मुदायमृग्वेदाख्यत्वाच्छब्दमात्राच्च भोग्यरूपरमनिस्तावा
सम्भवात् । ष्वग्नेदशब्देनात्र ष्वग्नेदविहित कर्म । ततो हि
कर्मफलभूतमधुरमनिस्तावसम्भवात् । मधुकरैरिव पुष्प-

ष्या० भवन्ति ततश्चैतास्त्रयु भ्रमरबीजदृष्टि कर्तव्येत्यर्थ । प्राची
दिग्गन्तोर्धादित्यरिभ्यो प्राचीनमधुनाडीदृष्टिविधेयेत्याह ।
तस्येति ॥ मध्वायस्य लोहितारिख्यं मधु चक्षमाय तदा
धारस्येत्यर्थ ॥ ऋचु मन्तरूपासु भ्रमरदृष्टिमादोषयति ।
तमेति । प्रकृतं मधु सप्तम्यर्थे । तासा मधुकर्तृत्व साधयति ।
लोहितेति । ष्वग्नेदविहिते कर्मणि पुष्पदृष्टि सप्त्यादयति ।
यत रति । ऋचो मधुकृत इति मन्त्राया एवकृतत्वाद्दृग्वेद
पुष्पमिन्द्रावेदशब्देन प्राञ्चलसमुदायस्य वक्तव्यत्वात्त्वयमृग्वेदवि-
हिते कर्मणि तच्छब्देन लक्षिते पुष्पदृष्ट्याध्यायेऽपि कुतस्ततो
मधुनिष्पत्तिरित्याहङ्गाह । ततो हीति ॥ तदेवोपपादयति ।
मधुकरैरिति । लोको तावदप पुष्पाद्यया समुदायमधु
करैर्मधु निर्वहन्ते तथेष्टाणि मधुकरस्यानीयैर्ष्वग्नेस्तदेदविधि
तात्पुष्पधाभीषात्कर्मणो सक्तामादयो गृहीत्वा मधु निष्पापते

उ० स्ता वा एता ऋचः ॥ २ ॥ एतमृग्वेदमभ्य-

भा० स्थानीयादृग्वेदविहितात्कर्मण आप आदाय ऋग्भिर्मधु
निर्वर्तते । वाक्सा आप इत्याह ताः कर्मणि प्रयुक्ताः
भोमाज्यपयोष्पा अग्नौ प्रचिन्नान्नात्पाकाभिर्निर्दृताः ।
ऋतार्थनादत्यन्तरभवत्य आपो भवन्ति । तद्भ्रमाना-
दाय ता वा एता ऋचः पुष्येभ्यो रमभाददाना इव
भ्रमरा ऋच एतमृग्वेदविहितं कर्म पुष्यस्थानीयमभ्यत-
पक्षाभितापश्च कृतवत्य इव एता ऋचः यस्मिन्नि प्रयुक्ताः ।
ऋग्भिर्हि मन्त्रैः शास्ताद्यद्गभावमुपगतैः क्रियमाणं कर्म
मधु निर्वर्तकं रभं मुञ्चतीत्युपपद्यते पुष्यापीय भग-
रैराचोय्यमाणानि । तदेतदाह तस्मिन्दद्याभितप्रण ।
कोऽभौ रमो य ऋग्भ्युकराभितापनिःशत इत्युच्यते । यज्ञो
वियुततं तेजो देहगता दीप्तिरिन्द्रियं मामर्थोऽप्येतेन्द्रिये-
रवैकं वीर्यं मामर्थं यन्नमित्यर्थः । अथाद्यमयश्च तदाद्य

उ० तपश्स्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यं-
मन्नाद्यश्च रसोऽजायत ॥ ३ ॥ तद्वाक्षरत्नदादित्य-
मभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहितश्च
रूपं ॥ ४ ॥ १ ॥ अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता

भा० येनोपयुज्यमानेनाहन्यहनि देवानां स्थितिः स्थानदत्त्वाद्य-
मेव रसोऽजायत यागादिलक्षणात्कर्माणः । यश आद्यन्ना-
द्यपर्यन्तं तद्वाक्षरद्विशेषेणाचरदगमत् । गत्वा च तदादि-
त्यमभितः पार्श्वतः पूर्वभागं सवितुरश्रयदाश्रितवदित्यर्थः ॥
अमुष्मिन्नादित्ये सञ्चितं कर्मफलस्यं मधु भोक्ष्यामहे
इत्येवं हि यश आदिलक्षणप्राप्तये कर्माणि क्रियन्ते मनुष्यैः
केदारनिष्पादनमिव कर्षकैः । तत्प्रत्यक्षं प्रदर्शयति अद्वा-
क्षतोः । किन्तद्यदेतदादित्यस्योद्यतो दृश्यते रोहितं रूपं ॥ २ ॥
अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मय इत्यादि समानं । यजुंश्वेव

षा० स्थानीयानां पुष्पस्थानीयस्यैव विहितं कर्माभितप्तवता फल-
वत्त्वमित्याशङ्क्याह । यथा ऋषय इति । तासां कर्मणि प्रयुक्तत्वेऽपि
किमायातं तदाह । ऋग्भिरिति । अमभितप्तस्य रसोऽजायतेति
सम्बन्धः । तं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । कोऽसाविति ॥ तच्छब्दार्थ-
माह । यश आदोति । यथानुष्ठितकर्मजनितफलं कथमादित्य-
माश्रयतीत्याशङ्क्याह । अमुष्मिन्निति । दृष्टान्ते भोक्ष्यामहे श्रीह्या-
दिजनितं फलमित्यभिप्रायेण श्रीह्यादिप्राप्त्यर्थमिति श्रेयः ।
किन्तत्कर्मफलं यदादित्यमाश्रित्य तिष्ठतीत्याशङ्क्याह । तत्प्रत्य-
क्षमिति । कर्मफलं प्रत्यक्षं तासां धने कर्मणि कर्मिणा अजा-
यित्यर्थमिति यावत् । तदेव फलं प्रश्नपूर्वकं विशदयति ।
दमित्यादिना ॥ १ ॥

मन्वनाटं दर्शयति । अथेति । वक्तव्यविशेषं कथयति । यजुं-

उ० एवास्य दक्षिणा मधुनाओ यजूंथेव मधुकृतो
 यजुर्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥
 तानि वा एतानि यजूंथेतं यजुर्वेदमभ्य-
 तपंस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यम-
 न्नाद्यं रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्नदादित्य-
 मभितोऽथयत्नदा एतद्यदेतदादित्यस्य शुक्लं रूपं
 ॥ ३ ॥ २ ॥ अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मयस्ता
 एवास्य प्रतीचो मधुनाउयः सामान्येव मधुकृतः
 सामवेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥
 तानि वा एतानि सामान्येतं सामवेदमभ्य-
 तपंस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य-
 मन्नाद्यं रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्न-

भा० मधुकृतो यजुर्वेदविहिते कर्मणि प्रयुक्तानि । पूर्ववन्मधुकृत
 इव । यजुर्वेदविहितं कर्म पुष्पम्यानीयं पुष्पमित्युच्यते । ता
 एव मोमाद्या अमृता आपस्तानि वा एतानि यजूंथेतं यजु-
 र्वेदमभ्यतपधित्येवमादि मध्यं ममानं मधु । एतदादित्यस्य
 दृश्यते शुक्लं रूपं ॥ १ ॥ अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मय

भा० धीति । कर्मं सेषा मधुकृतं तदाह । पूर्ववदिति । अङ्गनायां
 अङ्गवेदविहिते कर्मणि प्रयुक्तानां यदापूर्वं मधुक्षरतमुक्तं । तथा
 यजुषामपीत्यर्थः । यजुर्वेदविहिते कर्मणि मध्यमदृष्टिमाचष्टे । यजु-
 र्वेदिति । ता अमृता आप इत्यस्य पूर्ववद्व्याप्तावमित्याह । ता रश्मे-
 ति । यजुषामादित्यसम्बन्धि मधु प्रत्यस्य रश्मय इति । इति इति ॥ १ ॥

उ० दादित्यमभितोऽश्रयत्तदा एतद्यदेतदादित्यस्य
कृष्णः रूपं ॥ ३ ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मयस्ता एवास्त्योदीच्यो
मधुनाऽयोऽथवीङ्गिरस एव मधुकृत इतिहासपु-
राणं पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥ ते वा
एतेऽथवीङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यतपः
स्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं धीर्यमन्नाद्यः

भा० इत्यादि समानं । तथा साम्नां मधु । एतदादित्यस्य कृष्णं
रूपं ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मय इत्यादि समानं । अथवीङ्गिर-
सोऽथवीङ्गिरसाङ्ग वृष्टा मन्त्रा अथवीङ्गिरसः कर्माणि
प्रयुक्ता मधुकृतः । इतिहासपुराणं पुष्पं ॥ तयोश्चेतिहास-
पुराणयोरश्रमेधे पारिषवासु रात्रिषु कर्माङ्गत्वेन विनि-

ष्या० इत्थीयं मधु कथयति । अथेति ॥ ऋचां यजुषाञ्च मधु यथा कथितं
तथेति यावत् ॥ तस्य शास्त्रप्रत्यक्षत्वं दर्शयति । एतदिति ॥ ३ ॥
चतुर्थे मधु दर्शयति । अथेति ॥ किन्तु कर्म इत्याशङ्क्याह ।
इतिहासेति ॥ तद्वाप्यव्ययानामाङ्गिरसस्य प्रसिद्धं ब्राह्मण्य तद्वि-
हितं कर्म पुष्पं पुष्पश्चानोयमित्यर्थः ॥

यदा प्रसिद्धयोरितिहासपुराणयोर्दोषादानं तदामि न दूषण-
मित्याह । तयोश्चेति । अश्रमेधे कर्मणि जामितापरिहारार्थं
पारिषवो नानाविधोपाख्यानसमुदायो यत्र तत्पारिषवमा-
पद्यतेति विधिवशात्प्रयुज्यते । तासु रात्रिषु तस्यैव कर्मणोऽङ्गत्वेन
मनुर्वेदस्ततो राजस्यैव अकारवोरितिहासपुराणयोर्विनियोगस्य
पूर्वतन्त्रे पारिषवायाधिकरणेनैव सिद्धत्वात्तत्त्वमधिकर्म

उ० रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्नदादित्यमभितो
 ज्ययत्तदा एतद्यदेतदादित्यस्य परः कृष्णश्च रूपं
 ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथ येऽस्योद्धी रश्मयस्ता एवास्योद्धी मधु-
 नाउयो गुत्वा एवादेशा मधुकृतो ब्रह्मेव पुष्पं ता
 अमृता आपः ॥ १ ॥ ते वा एते गुत्वा आदेशा
 एतद्गुत्वाभ्यतपश्स्तस्याभितपस्य यश इन्द्रियं

भा० योगः मिद्धी मध्येतदादित्यस्य परः कृष्णं रूपमतिशयेन
 कृष्णमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ येऽस्योद्धी इत्यादि पूर्ववत् । गुत्वा गोप्या रश्म्या
 एवादेशा लोकद्वारीयादिविधयः । उपामनानि च कर्माङ्ग-
 विषयाणि मधुकृतो ब्रह्मैव । शब्दाधिकारान् प्रणवाख्य पुष्पां ॥

समानमन्यत् । मध्येतदादित्यस्य मध्ये सोऽभत इव समा-
 हितपृष्टेष्टुंशते मस्यलन्तीव । ते वा एते यद्योक्ता रोहि-
 तादिरूपविशेषा रसाना रसाः । केषां रसानामित्याह ।

प्या० पुष्पमित्यर्थः । अस्यापि मधुन शास्त्रप्रत्यक्षतामाह । मध्येत-
 दिति । ४ ।

यस्यं मधु दर्शयति । अथेति । लोकद्वारीयादिविधयो
 लोकदारमपाहणं यथेन तावयमित्यादयः । मस्यशब्दार्थमाह ।
 शब्दाधिकारदिति । अशादिशब्दानां प्रकृतत्वादित्यर्थः ।

अस्यापि मधुन शास्त्रवशात्प्रत्यक्षतामाह । मध्येतदिति ।
 समाहितदृष्टेः शास्त्रार्थे समाहितचित्तमित्यर्थः । यस्य मधुनि
 प्याख्याय तेषां सर्वेषां ध्येयत्वमित्यर्थः कृत्स्नि प्रकृतते । ते वा एते
 इति । तस्मात्तेषामिति सम्बन्धः । कर्माणि विनिर्मुक्तत्वेन तदङ्गत्वा-

उ० चोर्व्यमन्नाद्यश् रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरतदा-
दित्यमभितोऽथयत्तदा एतद्यदेतदादित्यस्य मध्ये
क्षोभत इव ॥ ३ ॥ ते वा एते रसानाश् रसा
वेदा हि रसास्तेषामेते रसास्तानि वा एता-
न्यमृतानाममृतानि वेदा समृतास्तेषामेतान्यमृ-
तानि ॥ ४ ॥ ५ ॥

तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना

भा० वेदा हि यस्माज्जोकनियन्दिवात्सारा इति रसास्तेषा
रसाना कर्माभावापन्नानामप्येते रोहितादिविशेषा रसा
अत्यन्तमारभूता इत्यर्थः । तथा अमृतानाममृतानि ।
वेदा अमृता नित्यत्वात्तेषामेतानि रोहितादीनि रूपाण्य-
मृतानि । रसाना रसा इत्यादिकर्मास्तुतिरेषा । यस्यैव
विशिष्टानि अमृतानि फलमिति ॥ ५ ॥

तत्तत्र यत्प्रथमममृतं रोहितरूपलक्षणं तद्वसव प्रातः =
सवनेशाना उपजीवन्त्यग्निना मुखेनाग्निना प्रधानभूतेना-
ग्निप्रधाना सन्त उपजीवन्तीत्यर्थः । अन्नाद्य रसोऽजायत

भा० सद्भावापत्तिः । वेदानां कार्यत्वेऽपि प्रयत्नपूर्वकत्वाभावाच्चिन्त्यत्व
या मभुनि स्तुति सा कर्मस्तुतिरित्याह । रसानामिति ॥ कर्म
स्तुतिमभिदधति । यस्यैवमिति । रसानां रसा । अमृतानाममृ-
सानोत्थेव विशिष्टान्यमृतानि यस्य फल कर्मफलस्य महाभाग्य
हि बह्व्यमिति स्तुयते कर्मोत्थं ॥ ५ ॥

अमृतानि येषान्मुक्ता तदुपजीविना देवतागणाननुचिन्त-
नीयानुपदिशति । तत्रचेति । कवलयाम् कवलय गृहीत्वा यथा

उ० मुखेन न वै देवा अन्नन्ति न पिवन्त्येतदेवामृतं
दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्गुपादु-

भा० इति वचनात्कवलपादमन्नन्तीति प्राप्तं तत्रतिपिथ्यते । न
वै देवा अन्नन्ति न पिवन्तीति कथं तर्ह्युपजीवन्तीत्युच्यते ।
एतदेव हि यथोक्तममृतं रोहितरूपं दृष्ट्वापलभ्य सर्व्व-
करणैरनुभूय दृष्यन्ति । दृशेः सर्व्वकरणदारोपलब्ध्यर्थ-
त्वात् । ननु रोहितं रूपं दृष्ट्वेत्युक्तं । कथमन्येन्द्रियविषयत्वं
रूपस्येति । न । यश आदीनां श्रोत्रादिगम्यत्वात् । श्रोत्राद्याद्यं
यशः । तेजोरूपञ्चाक्षुषमिन्द्रियं विषयग्रहणकार्यानुमेयं
करणमामर्थं । वीर्यं वलं देहगतं । उत्साहः प्राणवत्ता ।
अत्राद्यं प्रत्यहमुपजीव्यमानं शरीरस्थितिकरं यद्भवति ।
रक्षो ह्येवमात्मकः सर्व्वः । स दृष्ट्वा दृष्यन्ति सर्व्वे ।

देवा दृष्ट्वा दृष्यन्तीत्येतत्सर्व्वं स्वकरणैरनुभूय दृष्यन्तो-
त्यर्थः । आदित्यमंत्रयाः मन्तो वैगन्ध्यादिदेहकरणदे-

ष्या० साधोऽग्रासीति तददित्येतत् । ननु अशक्तानामाशे न युक्तमुप-
जीवन्वपचरमित्याशङ्क्य परिहरति । अथमित्यादिना । अक्षुष्येति
वाक्ये कथं सर्व्वकरणैरित्यधिकमुच्यते तथाह । दृशेरिति ।
अक्षुष्येय रूपमहमिति नियममाश्रित्य शङ्कते । नन्विति ।
कर्मफलभूतस्य रसस्य भोहिताम्बुतामहस्य नास्ति अक्षुष्यमात्रया-
द्यमित्येति परिहरति । ज्ञेयादिना । विमेतावता रसस्यापातं
तदाह । रसो हीति । तस्यापि भोत्रादियाद्यतेति श्रेयः ।

एतदेवेत्यादिवाक्यमुपसहरति । देवा इति । किं तेषां सत-
त्वायो ह्यिदं न्याह । आदित्येति । वैगन्ध्यं दौर्गन्ध्यं । आदिपदेन

उ० द्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको
 भूत्वाऽग्निनेव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स
 य एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्द्रूपादुदेति
 ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता
 वसूनामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पथ्येता ॥

भा० परहिताय । किन्ते निरुद्यमा अमृतमुपजीवन्ति न कथं ।
 तर्ह्येतदेव रूपमभिसंविशत्याधुना भोगावसरो नास्माकमिति
 बुद्ध्याभिसंविशन्त्युदासते । यदा वै तस्मात्तस्य भोगावसरो
 भवेत्तदैतस्मादमृतादमृतभोगनिमित्तमित्यर्थः । एतस्मा-
 द्रूपादुद्यन्त्युत्साहवन्तो भवन्तीत्यर्थः । न ह्यनुत्साहवताम-
 ननुतिष्ठतामलमानां भोगप्राप्तिर्लोके दृष्टा ॥

स यः कश्चिदेतदेवं यथोदितमृद्भुङ्क्ते परमसङ्घ-
 रणमृत्वेदविहितं कर्म पुण्यात्तस्य चादित्यसंश्रयणं रोहि-
 तरूपत्वञ्चामृतस्य प्राचोदिग्गतरिगिनाडीसंन्यतां वसु-
 देवभोग्यतां । तदिदं वसुभिः सहैकतां गत्वा अग्निना
 मुखेनोपजीवनं दर्शनमात्रेण दृष्टिञ्च स्वभोगावसरमुद्यमनं
 तत्काम्नापाये च संवेशनं वेद सोऽपि वसुवत्सर्वं तथैवा-

पा० सम्भाविताः सर्वेऽपि देहकरसदोषा गृह्यन्ते । एतस्माद्द्रूपा-
 दिति । व्याख्यातस्यानुवादमात्रं । उत्साहवतां देवानां यथोक्ता-
 मृतोपजीवित्वमित्यत्र लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति । न हीति ॥
 पाठप्रमेयोक्तं ध्येयस्वरूपमनुद्य साधिकारे ध्यानविधिं दर्श-
 निति । स य इति । य एतदेवभोग्यता वसुभिर्देवैरुपजीवित्व-
 मिति यावत् । एतदित्यस्मात्सं सधु निदर्शयति । एवं शब्दार्थं

उ० ॥ ४ ॥ ६ ॥ अथ यद्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजी-
वन्तीन्द्रेण मुखेन न वै देवा अशक्ति न पिवन्त्ये-
तदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभि-
संविशन्त्येतस्माद्द्रुपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेव-
ममृतं वेद रुद्राणामेवैवो भूत्वेन्द्रेणैव मुखेनैतदे-
वामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति स एतदेव रूपमभिसंवि-
शत्येतस्माद्द्रुपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः
पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावद्दक्षिणत
उदेतोत्तरतोऽस्तमेतारुद्राणामेव तावदाधिपत्यं

भा० नुभवति । कियन्तं कालं विद्वांस्तदमृतमुपजीवन्तीत्युच्यते स
विद्वान् यावदादित्यः पुरस्तात्प्राच्यां दिग्मुदेता पश्चा-
त्पत्तोऽप्यामस्तमेता तावद्दसुर्वा भोगकालशावन्नामेव कालं
वसुनामाधिपत्यं पर्येता परितो गन्ता भवतीत्यर्थः । न
यथा चन्द्रमण्डलस्यः केवलकर्णपरतन्त्रो देवानामद्यभूतः ।
किन्तर्णयमाधिपत्यं स्वाराज्यं स्वराज्ञावद्याधिगच्छति ॥ ६ ॥

अथ यद्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजीवन्तीत्यादि ममानं ।
स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावत्ततो

प्या० विशदयति । यद्योदितमिति । तर्धैव अशुभमेवैवेत्यर्थं ।
भोगकालपरिमाणं प्रत्युत्सृज्यं निर्धारयति । द्वियन्तमिति ।
आधिपत्यं स्वाराज्यमिति विशेषणयोगोक्तार्थमाह । न यद्येति ॥ ६ ॥
प्रथमममृतमधिपत्यं विश्वगीयमुक्त्वा द्वितीयममृतमाशिक्ष
तद्वर्णयति । अथेति । विद्यापन्नं कथयति । स यावदिति । याव-
दसुर्वा भोगकालकालो दिग्भ्यो दशास्यं भोगकाल । यथा प्रथ-

उ० स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ ७ ॥ अथ यनृती-
 यममृतं तदादित्या उपजीवन्ति वरुणेन मुखेन
 न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा
 तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्य-
 तस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं
 वेदादित्यानामेवैको भूत्वा वरणेनैव मुखेनैतदे-
 वामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसं-
 विशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्या
 दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता द्विस्तावत्पश्चादु-
 देतापुरस्तादस्तमेताऽऽदित्यानामेव तावदाधि-
 पत्यश्च स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ ८ ॥ अथ
 यच्चतुर्थममृतं तन्मरुत उपजीवन्ति सोमेन मुखेन
 न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा

भा० दिगुणं कालं दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणां
 तावद्भोगकालः ॥ ७ ॥

धा० मामृतध्यायिना वसुभिस्तुल्यो भोगकालस्तथा द्वितीयामृतध्या-
 यिनामपि रुद्रैस्तुल्यो भोगकाल इत्यर्थः ॥ ७ ॥
 इतरामृतध्यायिना रुद्रानि निर्दिशति । तथेति ॥ विपर्ययेण
 पुरस्तादक्षिणतोऽपस्ताच्चेत्यर्थः । यथा पुरस्तादुदेता पश्चादस्त-
 मेता ततो दक्षिणतो दिगुणेन कालेनोदेता उत्तरतश्चास्तमेतेत्युक्तं ।
 तथा ततो दिगुणेन कालेन पश्चादुदेता पुरस्ताच्चास्तमेता तावा-
 नादित्याना भोगकाल । तृतीयामृतध्यायिनामपि तावानेव भोग-
 काल । ततो दिगुणेन कालेन यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षि-
 णतोऽस्तमेता तावान्मरुता भोगकाल । चतुर्थामृतध्यायिनामपि

उ० तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्द्रुपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद मरुतामेवैको भूत्वा सोमेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्द्रुपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पश्चाद्दुदेता पुरस्तादस्तमेता द्विस्तावदुत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता मरुतामेव तावदाधिपत्यश्च स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ ६ ॥ जथ यत्पञ्चमममृतं तत्साध्या उपजीवन्ति ब्रह्मणा मुखेन न वै देवा अग्निं न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्द्रुपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद साध्यानामेवैको भूत्वा ब्रह्मणेव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्द्रुपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्य उत्तरत

भा० तथा पश्चादुत्तरत ऊर्ध्वमुदेता विपर्ययेणस्तमेता । पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्द्विगुणोत्तरोत्तरेण कालेनेत्यपेक्षया रश्मि । मविसु यत्तुर्दिग्मिच्छयमवरुणसोमपुरीषुद्यास्तमयकालश्च

षा० तावानेव भोगकालः । ततो दिग्गेन कालेनेऊर्ध्वमुदेता अथक्तादस्तमेता तावान्साध्याना भोगकाल । पश्चमास्तपिन्नशानामपि तावानेवेत्यर्थः । यत्पूर्वपूर्वोदयान्तमयकालापेक्षया दिग्गेन कालेनोत्तरोत्तरोदयान्तमयाविलम्बः । तत्पुनश्चिच्छमिति इत्यर्थः । पूर्व

उ० उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता द्विस्तावदूर्ध्वं उदेता
 ऽवीगस्तमेता साध्यानामेव तावदाधिपत्यं स्वा-
 राज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ १० ॥

भा० तुम्भ्रत्न हि पौराणिकैरुक्त ॥ मानसोत्तरस्य मूर्ध्नि मेरो.
 प्रदक्षिणावृत्तेमुन्मत्तादिति ॥

षा० स्नातपूर्वस्नादिति ॥ कथं श्रुतुक्तं स्यात् च्यास्य पुराणविरुद्धते
 न्यायज्ञात् । सवितुश्चेति ॥

उक्तमेव सङ्घिपति । मानसोत्तरस्येति ॥ महागिरेर्मंदो प्राक्का
 रवत्परितः स्थितस्य मूर्ध्नि सलभस्य चक्रास्यस्य सवितुर्मंदो प्रद
 क्षिणावृत्तेऽनुव्यत्वात् । कालाधिष्ठे कारणाभावात् । चतस्रस्यपि
 पुरीषु उदयान्तमयकालस्य तुल्यत्वं ॥ उक्तं हि विश्वपुराणे । शक्रा
 दीनां पुरे तिष्ठन्सुशतैश्च पुरत्रय । विक्रमो वै विक्रमंभ्यस्त्रोक्तो
 यान् दे पुरे तथेति ॥ भेङ्गे घोषात् । मानसोपरिमाचेन्त्री प्राच्यां मेरोः
 स्थिता पुरी । दक्षिणे भानुमुत्रस्य वरुणस्य तु वायवे । सोम्ये सोमस्य
 विष्णुना तासु दिग्देवताः स्थिता । अमरावती सयमिनी सुखा चैव
 विभा जमात् । लोचपाशोपरिष्ठासु सर्व्वतो दक्षिणायने । काष्ठां
 गतस्य सूर्य्यस्य गतिर्यां तां निबोधत । दक्षिणां प्रक्रमेद्भानुं क्षिप्तेषु
 दिग् भावति । पुरान्तगो यदा भानुं शक्यं भवति प्रभु । सर्व्वः
 सांयामने सौरो द्वादशो द्वादशे दिजा । स एव सुखवयान्तु निष्ठा
 न्तमः प्रदक्षते । अस्तमेति तदा सूर्य्यो विभायां विन्ददग्निवभु ॥
 गदा प्रातोऽमरावती यथाऽसौ वारितकार । तथा सयमिनी
 प्राप्य सुताशैश्च विभां रम ॥ यदा पराङ्गत्याग्रेणां पूर्व्वं क्रो
 मेष्टते दिजा । तदा तदपरावत्त वायुभागे सुदाय ॥ ऐशान्यां
 पूर्व्वं वायुं गतिरेषाम्य सर्व्वं त इति ॥ तथा चोपरिष्ठादमराव
 त्कानिष्ठकथाश्च तत्रैवैवो मध्यानां एतीदयाममाप्रेयकोदस्यानामा
 एताम सप्तमिन्दी उदय चकारेति । श्वित्ता एव यदा याम्ये
 मध्यां तिष्ठति तदैव अस्तमय । आधये एतीदयाम । न चैति
 चोमे प्रथमः दाम । वाहम उदय । यदा च वायवे मध्यां एता
 दामेऽस्तमय । निश्चिंत्योमे एतां चो दाम । वादथे प्रथमयाम ।

भा० अत्रोक्त. परिहार आचार्यैरमरावत्यादीनां पुरीणां
 द्विगुणोत्तरोत्तरेण कालेनोद्वासः स्यात् । उदयश्च नाम
 सवित्तुस्तन्निवाग्निनां प्राणिनां चक्षुर्गोचरापत्तिस्तदत्यय-
 द्यास्तमय न परमार्थत उदयास्तमये स्तः । तन्निवाग्निनाञ्च
 प्राणिनामभावे तान् प्रति तेनैव मार्गेण गच्छन्नपि नैवो-
 देता नास्तमेतेति चक्षुर्गोचरापत्तेस्तदत्ययस्य चाभावात्॥

भा० तथाऽमरावत्याः सकाशाद्दिगुणकालं मांयमिनी पुरी
 वमत्यतस्तन्निवास्मिनः प्राणिनः प्रति दक्षिणत इवोदेत्युत्त-
 रतोऽस्मिनेतीत्युच्यतेऽस्मद्भिश्चापेक्ष्य तथोत्तरास्वपि पुरीपु
 योजना । सर्वेषाञ्च मेरुत्तरो भवति । यदामरावत्यां
 मध्याह्नगतः सविता तदा मांयमिन्यामुद्यन्दृश्यते तत्र
 मध्याह्नगोचरो वारुण्यामुद्यन्दृश्यते ॥

या० यथोदासकालाधिक्याद्भोगच्युतिकालाधिक्यं न भोगकाला-
 धिक्यमत आह । तथेति ॥ यथोदासकालदैर्गुण्यमुक्तं तददिति
 यावत् । यमरावतीनिवासिपात्रिवर्गपेक्षया संयमिनीनिवा-
 स्मिनः प्राणिनः प्रति दिग्गुणेन कालेन सवितुरुदयास्तमयाविति युक्तं
 वक्तुं । दर्शनादर्शशयोर्दिगुणकालभावित्वात् । न च तन्निवासिदृष्ट्य-
 पेक्षया दक्षिणोत्तरयोस्तदयास्तमयौ । तत्तद्दृष्ट्या पूर्वपश्चिमयोरेव
 तद्भावात् । यस्मद्भिर्मपेक्ष्य तु दक्षिणत उदेति उत्तरतस्यास्तमेती-
 त्युच्यते । इवशब्दस्तयोस्तन्निवासिजनापेक्षया दक्षिणोत्तरस्यो-
 रसत्त्वं योक्तव्यतीत्यर्थः । यथाऽमरावत्यपेक्षया संयमिन्यामुदासका-
 लाधिक्यमुक्तं तथा तदपेक्षया वारुण्यां तदपेक्षया विभाया तत्का-
 लाधिक्यमवधेयमित्याह । तथेति । संयमिनीश्चान्तर्भाव्य बहवचनं ॥
 इतथास्मद्भिर्मपेक्ष्य दक्षिणगत्याऽऽदित्यास्तमयमित्याह । सर्वेषा-
 षेति ॥ उद्यन्तमादित्यं पुरतोऽवलीक्यतां वामभागे स्थितत्वा-
 न्मेरुः सर्वेषामेवोत्तरतो भवति । तथाचोदयास्तमयाभ्यां पूर्वा-
 परदिग्विभागान्न तत्पुरवासिदृष्ट्यपेक्षया दक्षिणत इत्यादिवचनं ।
 किन्त्वस्मद्दृष्ट्यपेक्षयैवेत्यर्थः । उदासकालदैर्गुण्यपेक्षया भोग-
 कालदैर्गुण्यमित्युक्तं ॥ सम्प्रति सयिद्धगत्याधिक्यापेक्षयैव भोग-
 कालाधिक्यं किं न ग्यादित्याशङ्क्य पुराणविरोधमनाधानासम्भ-
 वाभ्यैवमित्याह । यदेत्यादिना ॥

भा० तद्योत्तरस्थां प्रदक्षिणावृत्तेः सुन्यत्वात् । इत्यावृत्तवासिनां
 सर्वतः पर्वतप्राकारनिवारितादित्यरश्मीनां सवितोर्द्धं
 इवोदेताऽर्वागस्तमेता वृश्नते । पर्वतोर्द्धं चिद्रप्रवेशात्स-
 विहप्रकाशस्य । तथर्गाद्यमृतोपजीविनाममृतानाञ्च द्विगु-
 णोत्तरोत्तरवीर्यवत्त्वमनुमीयते भोगकालद्वैगुण्यस्तिङ्गेन ।

धा० यथा संयमिन्ना मध्याङ्गो वायुः प्रमुच्यन् भवति तथा तस्यां
 मध्याङ्गो विभायामुपन्दृश्यत इत्याह । तथेति ॥ उल्लस्य वायु-
 प्रोक्ते । मध्यगस्त्वमरावत्यां यावद्भवति भास्करः । वैवस्वते संयमन
 उदयंस्तत्र दृश्यते ॥ सुखायामर्द्धरात्रश्च विभायामस्तमेति चेति ।
 कथं पुनः स यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता
 द्विस्तावद्दुर्द्धं उदेताऽर्वागस्तमेतेत्युच्यते । न हि तत्रोद्दासकालस्य
 बाधितत्वमस्ति येनोदयास्तमयकालाधिक्याद्भागकालाधिक्यं स्या-
 दत आह । इत्यावृत्तेति ॥ मेरोःस्तुर्दिशमिषावृत्तं नाम वर्षं
 प्रसिद्धं । तन्निवासिना प्रायिनामभयत पर्वताभ्यां मानसोत्तरवृ-
 त्तमेतभ्यां प्राकारस्थाभोयाभ्यामुभयोर्द्धस्थितमाहाद्योऽविनिवारि-
 तादित्यरश्मीनामुर्द्धमुदेताऽर्वागस्तमेता च सविता वृश्नते । इव
 शब्दस्तुदयास्तमययोर्वस्तुतोऽसत्त्वघोतनायं । कथं सवितोर्द्धं
 सद्भुदेत्यर्वागस्तमेति सत्त्वाह । पर्वतेति ॥ सर्वोदतप्रकाशस्य पर्वत-
 योऽपरितनने चिद्रे प्रवेशादधोवर्तिनाम्याशिनानामुपरि प्रसारित-
 नेत्राणां सावित्रं प्रकाशं प्रमृता तत्रोदमेव सवितोऽपलभते
 प्रदेशान्तरे च दृश्यमानोऽधस्तादिवास्तमेति । यद्योपरिष्ठादभ-
 स्त्यैरुपलभमानो मेघस्ततो दूराद्दृश्ये । भूतलप्रदेशे वावसीयते
 तथेवापीत्यर्थः । भोगकालस्याविरोधनाधिक्यमापाय तमेव
 लिङ्गेनातिशयवत्त्वममृततादेरपि कथयति । तथेति ॥ भोगका-
 लाधिक्ये सतीति यावत् । यत्तुमीयते कथ्यते । यत्तु भोगकाल-
 नाकालयोश्च भोगकालं तदभायं च तत्रोपरममृततादिगुणस्य
 दृष्टिमात्रेण दृष्टिमत्त्वं तत्सर्वं विदुषोऽपि कथ्यते देवे नम

उ० अथ तत उर्ध्व उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल-
एव मध्यस्थाता तदेप श्लोकः ॥ १ ॥ न वै तत्र

भा० उद्यमनभवेशनादि देवाना रुद्रादीना विदुष्य समान ॥
८ ॥ ९ ॥ १० ॥

कृत्वैवमुदयास्तमनेन प्राणिनां स्वकर्मफलभागनिमि-
त्तमनुग्रह तत्कर्मफलोपभोगक्षये तानि प्राणिजातान्या-
त्मनि महत्याथ ततस्तस्मादनन्तर प्राण्यनुग्रहकालादूर्ध्वं
सन्नात्मन्युदेत्योद्गम्य धान्प्रत्युदेति तेषां प्राणिनामभावा-
त्स्वात्मस्यै नैवोदेता नास्तमेतैकलोऽद्वितीयोऽनवयवो मध्ये
स्वात्मन्वैव स्यात् । तत्र कश्चिद्विद्वान् वस्वादिसमाचरणे
रोहिताद्यमृतभोगभागी यथोक्तक्रमेण स्वात्मानं सविता-
रमात्मत्वेनोपेत्य समाहितं सन्नैतं मन्त्रं दृष्ट्वात्थितोऽन्यस्मै
पृष्टवते जगाद् यतस्त्वमागतो ब्रह्मलोकात्किन्तवाप्यद्वा-

षा० मित्याह । उद्यमनेति ॥ पञ्चमि पर्यायैर्मंधुविद्या यथाव
दुक्ता ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

क्रमेण मुक्तिफलपर्यवसायित्वं तस्य दर्शयितुमनन्तरवाक्य
मवरुद्राह । कृत्वैत्यादिना ॥ तस्मात्प्राण्यनुग्रहकालादनन्तरमिति
तच्छब्दार्थः । उर्ध्वं सन्नद्धीभूतो वत्तमान इति यावत् । धा-
त्मन्युदेत्यस्य महिषि प्रकाशं लब्धेत्येतत् । स्यातेति प्रयोगात्कर्म
मुक्तिरपि विवक्षिता । तत्र विद्वदनुभव प्रमाद्ययति । तत्रेति ॥
शममुक्तिं साम्प्रथम् । यथोक्तक्रमेणासौ वा ध्यादित्यो देवमधि-
त्यादिना पश्चामृतत्वेन स्मृतमित्यर्थः । स्वमात्मानं वेद्यतया विद-
दात्मसम्भूतमित्यर्थः । ध्यात्मत्वेनोपेत्याहमहेण गृहीत्वैत्येतत् ॥

उ० न निम्नोच नोदियाय कदाचन देवास्तेनाहं
 सत्येन मा विराधिषि ब्रह्मणेति ॥ २ ॥ न ह वा
 अस्मा उदेति न निम्नोचति सकृद्दिवा हैवास्मे
 भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद ॥ ३ ॥

भा० रात्राभ्यां परिवर्त्तमानः सविता प्राणिनामायुः चपयति
 यथेहास्माकमित्येवं पृष्टः प्रत्याह ॥

तत्तत्र यथा पृष्टे यथोक्ते चार्थे एष श्लोको भवति
 तेनोक्तो योगिनेति श्रुतेर्वचनमिदं । न वै तत्र यतोऽहं
 ब्रह्मलोकान्नादागतस्मिन् न वै तत्रैतदस्ति यत्पृच्छसि । न
 हि तत्र निम्नोचास्मामगमत्सविता न चेदोयायोद्गतः
 कुतश्चित्कदाचन कस्मिंश्चिदपि काले इति । उदयास्तम-
 यवर्जितो ब्रह्मलोक इत्युपपन्नमित्युक्तः शपथमिव प्रतिपेदे ।
 हे देवाः साक्षिणो यूयं शृणुत यथा मयोक्तं सत्यं वचसेन
 सत्येनाहं ब्रह्मणा ब्रह्मस्वरूपेण मा विराधिषि मा विरुद्धे-
 यमप्राप्तिर्ब्रह्मणो भाभूदित्यर्थः । सत्यं तेनोक्तमित्याह

धा० कथं प्रश्न इत्याकाङ्क्षायामाह । यात इति ॥ लब्धब्रह्मोपदेशो
 ब्रह्मविद्वज्जगो वियुक्तावस्थाय केनचित्पृष्टः प्रत्युवाचेत्यर्थः ॥

कथं प्रत्युक्तिरिति तत्राह । तत्तत्रेति ॥ श्लोकमुपादाय व्याक-
 रोति । न वै तत्रेति ॥ न निम्नोचेति ॥ निम्नोचत्यस्मिन्नर्थे ह्यन्दस
 प्रयोगः । इतिशब्दः पूर्वार्द्धव्याख्यासमाख्यर्थः ॥ उत्तरार्द्धमुत्था-
 पयति ॥ उदयास्तमयेति ॥ लोकत्वाविशेषादितरलोकवद्ब्रह्मलो-
 कोऽपि नोदयास्तमयवर्जित इत्युक्तो विद्वानुत्तरार्द्धेन शपथं
 कुर्वन्परिहरतीत्यर्थः ॥ एवं मन्त्रदृक् शपथद्वारा निरुक्तिर्ऽर्थे
 न हेत्याद्या किमर्था श्रुतिरित्याशङ्काह । सत्यमिति । न हेत्याद्या

उ० तद्वैतब्रह्मा प्रजापतये उवाच प्रजापतिर्भनवे
मनुः प्रजाभ्यस्तद्वैतदुद्दालकारुण्ये ज्येष्ठाय
पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाच ॥ ४ ॥ इदं वाच तज्ये-

भा० श्रुतिर्न ह वा असौ । यथोक्तब्रह्मविदे नोदेति न निश्चोचति
नास्त्वमेति किन्तु ब्रह्मविदेऽसौ सृष्टिवा इव सदैवाहर्भवति
स्वयं ज्योतिष्टाद्य एतां यथोक्तां ब्रह्मोपनिषदं वेदगुह्यं वेद ॥

एवं तन्त्रेण वंशादित्रयं प्रत्यमृतसम्बन्धञ्च यच्चान्यद-
वाचाम एवं जानातीत्यर्थः । विद्वानुदयास्तमयकाला-
परिच्छेद्यं नित्यमजं ब्रह्म भवतीत्यर्थः ॥ तद्वैतमधुज्ञानं
ब्रह्मा हिरण्यगर्भे विराजे प्रजापतये उवाच । सोऽपि
भनवे । मनुरिच्छाकादिभ्यः प्रजाभ्यः प्रोवाचेति विद्वांसौति
ब्रह्मादिविशिष्टक्रमागतेति । किञ्च । तद्वैतमधुज्ञानमुद्दाल-
कारुण्ये पिता ब्रह्मविज्ञानं ज्येष्ठाय पुत्राय प्रोवाच ।

षा० श्रुतिमादाय व्याचष्टे । यथोक्तेति ॥ ब्रह्मोपनिषदमित्यस्यार्थमाह ।
वेदगुह्यमिति ॥

एवंशब्दमादाय व्याकरोति । एवमित्यादिना ॥ वंशादित्रयं
तिरस्वीनर्वंशे मधुपूपो मधुनाद्यस्त्वैवं रूपमित्यर्थः । प्रत्य-
मृतसम्बन्धं च लोहितारुमृतेष्वेकैकवस्त्रादीनां सम्बन्धमित्यर्थः ।
थान्यदित्युद्यमनसवेशनादि गृह्यते ॥ उक्तविद्याफलमुपसंहर-
ति । विद्वानिति ॥ ननु विद्या सम्पन्ना चेदुक्ता तर्हि किमु-
त्तरपत्रेनेत्याशङ्क्याह । तद्वैतदिति ॥ श्रुतिमेवाभिनयति । ब्रह्मा-
दीति ॥ तद्वैतदुद्दालकारुण्येत्यादिना विद्याया योग्यं मात्रं प्रदर्शयं
तद्याचष्टे । किञ्चेति ॥ इतस्तुत्यहमेतद्विज्ञानमित्यर्थः ॥ मधुवि-
ज्ञानं व्याकरोति । ब्रह्मविज्ञानमिति ॥ तस्य परोक्षत्वं व्यावर्त-

उ० ष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्राणाय्याय वाक्ने-
वाग्निने ॥ ५ ॥ नान्यस्मै कस्मैचन यद्यप्यस्मा इमा-
मद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव
ततोभूय इत्येतदेव ततोभूय इति ॥ ६ ॥ ११ ॥

भा० इदं वाच तद्यथोक्तं । अन्योऽपि ज्येष्ठाय पुत्राय सर्वप्रिया-
र्हाय ब्रह्म प्रब्रूयात् ॥

प्राणाय्याय योग्यायान्नेवाग्निने शिष्याय । नान्यस्मै कस्मैच-
न प्रब्रूयात्तीर्थदयमनुज्ञातमनेकेषां प्राप्तानां तीर्थानामा-
चार्यादीनां । कस्मात्पुनस्तीर्थसङ्कोचनं विद्यायाः कृतमि-
त्याह । यद्यप्यस्मै आचार्याय इमां कश्चित्पृथिवीमद्भिः
परिगृहीतां समुद्रपरिवेष्टितां समस्तामपि दद्याद् अस्या
विद्याया निष्कयार्थमाचार्याय धनस्य पूर्णां सम्पत्तां
भोगोपकरणैर्नासावस्य निष्कयो यस्मात्ततोऽपि दानादेत-
देव यन्मधुविद्यादानं भृशो बज्रतरफलमित्यर्थः द्विरभ्यास
आदरार्थः ॥ ११ ॥

आ० यति । इदं वाचेति ॥ अथ ज्येष्ठाय पुत्राय ब्रह्म वक्तव्यमिति
पूर्वेषामय नियमो नेदानीन्तनानामित्यत आह । अन्योऽपीति ॥
मात्रान्तरमनुजानाति । प्राणाय्यायेति ॥ पुत्रशिष्याभ्यां मात्रा-
न्तरं प्रत्याचष्टे । नेति ॥ तीर्थदयं विद्याप्रदानेऽधिकारिदय-
मित्यर्थः । निर्धारणे यत्नी । आचार्यो विद्यादाता । आदि-
पदाङ्गनदायी आत्रियो मेधावी च गृह्यते ॥ सर्वेषामर्थिना-
मत्राधिकारमाशङ्क्य दूषयति । कस्मादित्यादिना ॥ आचार्यायेति
पुत्ररुपादान क्रियाप्रदेन तस्यान्यद्योतनार्थं विद्यायामादरो
वा । मुख्यमधिकारकारिणं फलतीति भावः ॥ ११ ॥

भा० यत् एवमतिशयफलैवा ब्रह्मविद्या अतः सा प्रकारान्तरेणापि वक्तव्येति गायत्री वा इत्याद्यारभ्यते । गायत्रीद्वारेण चोच्यते ब्रह्म । सर्वविशेषरहितस्य नेति नेतीत्यादिविशेषप्रतिषेधगम्यस्य दुर्बोधत्वात् ॥

सत्सनेकेषु छन्दःसु गायत्र्या एव ब्रह्मज्ञानद्वारतयो-

था० गतेन यज्ञेनोत्तरमन्यस्य गतार्थत्वं परिहरति । यत् इति । सविष्टदारुक्तब्रह्मविद्यानन्तरं तदेवतागायत्रीद्वारेण तद्विद्योपदिश्यत इत्यर्थं । ब्रह्मविद्याया विवक्षितत्वे ब्रह्मैवोपदिश्यतीति गायत्र्युपदेशेनेत्याशङ्काह । गायत्रीति ।

तथापि छन्दोऽन्तराणि विहाय किमिति गायत्रीद्वारैव ब्रह्मोपदिश्यते तथाह । शक्तिविति । ब्रह्मज्ञानद्वारतया तदुपायतयैत्यर्थं । प्राधान्ये हेतुमाह । सोमाहरत्यादिति । सोमस्याहरणमानयनं । तत्र साधनत्व गायत्रीच्छन्दस्त्वानामृषा याजकैरिच्यते । तद्युक्तं तस्या यज्ञे प्राधान्यमित्यर्थं । यद्वा देवै सोमहरणमिच्छन्तिभ्यन्दसां गायत्रीत्रियुक्तगतीना तादर्थ्येन नियोगे जगतीत्रियुक्ता मध्ये मार्गमशतज्ञा निवृत्तौ । गायत्री सोमं प्राप्य रक्षितमस्तु विजित्य त देवेभ्यः सोमाहरदिति । ऐतरेयव्याख्यास्ये सोमो वै राजाऽमुषिंस्त्रिंशोक्त आसीदित्यत्र प्रसिद्धमतकत्याधान्यमित्यर्थं । तत्रैव हेतुकारमाह । इतरिति । उष्णिगनुष्टुप्भृतीनीतराणि छन्दाणि तेषां पादशोऽक्षराणि सप्ताष्टादिसङ्ख्यानि तेषामाहरणमुपादानं गायत्र्यक्षरै पादश यद्भिः क्रियते ऽधिष्ठसङ्ख्याया न्यूनसङ्ख्यामन्तरेणासम्भवात्तस्मादितरेषु च्छन्द उ गायत्र्या आतेषु प्राधान्यमित्यर्थं । अथवा गायत्रीत्यतिरिक्तयोःत्रियुक्तगतीच्छन्दसो सोमाहरणे उद्यतयोरशतयोर्मागंमध्ये जगत्या त्वहानि शोणक्षराणि त्रियुक्ता चैवमक्षरं । ततथाष्टाक्षरारिषदक्षरा जगती पञ्चष्षट्कारिषदक्षरा संवृता । षण्क्षरारिषदक्षरा त्रियुक्ता त्रिष्षट्कारिषदक्षरा सवृता । तत्र

उ० गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च वाग्वै

भा० पादानं प्राधान्यात् । सोमाहरणादितरच्छन्दोऽचरा-
हरणेन इतरच्छन्दो व्याप्या च सर्वसवनव्यापकत्वाच्च
यज्ञे प्राधान्यं गायत्र्याः । गायत्रीसारत्वाच्च ब्राह्मणस्य ।
सातरमिव दित्वा गुरुतरां गायत्री ततोऽन्यद्गुरुतरं
न प्रतिपद्यते यथोक्तं ब्रह्मापीति । तस्मान्मत्यन्तगौर-
वस्य प्रसिद्धत्वात् । अतो गायत्रीमुखेनैव ब्रह्माच्यते
गायत्री वै इत्यवधारणार्था वैशब्दः । इदं सर्वं भूतं
प्राणिजातं यत्किञ्च स्यावरं जङ्गमं वा तत्सर्वं गायत्र्येव ।

षा० गायत्री सोममाहरति त्यक्तानामहराणामाहरणेन पूर्यता
तयोरापद्यते । व्याप्य स्थिता तेन तत्राधान्यमित्यर्थः ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । सर्वसवनेति ॥ सर्वाणि प्रातः सवनं
माध्यन्दिनं सवनं ढतीयसवनमित्येतानि तेषु गायत्र्या व्यापकत्व
मित्यर्थः । गायत्र्ये प्रातः सवनं । शैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनं । जागतं
ढतीयसवनमिति स्थिते त्रिष्टुब्जगत्योर्गायत्रीव्याप्तेरुक्तत्वात्तस्याश्च
पदाभ्यां मुखेन च सोमाहरणद्वारेण सवनत्रयसम्बन्धादतश्च तस्या
व्यक्ति यज्ञे प्राधान्यमित्यर्थः ॥ कर्मणि तत्राधान्येऽपि कुतो ब्रह्मवि-
द्याया तत्राधान्यमित्याशङ्क्याह । गायत्रीति । ब्रह्मविद्यायास्तत्रा-
धान्यमिति शेषः । गायत्रीमेवात्मनत्वेन प्रतिपद्यते । ब्रह्मेत्यथ
लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति । तस्यामिति ॥ गायत्र्या ब्रह्मज्ञानदारे-
णोपादानमुक्तहेतुभ्यः सिद्धमित्युपसंहरति । अत इति । तथा
चेतोऽर्पणनिगदादिति न्यायेन गायत्र्युपाधिकं ब्रह्मापास्त्यमिति
प्रतिजानीते । गायत्रीति । निपातमादाय व्याप्ये । वै इति ।
अवधारणरूपमेवार्थं स्फुटमिदमित्यादि व्याकरोति । इदं
मिति । तदिदं सर्वं गायत्र्येवेति योजना । गायत्र्याः सर्वा-

उ० गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते
 च ॥ १ ॥ या वै सा गायत्री यं वा ज्वसा येयं
 पृथिवस्यां हीदं सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव

भा० तस्मान्वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायती-
 कारणं वाचं शब्दरूपामापादयति गायत्रीं ॥

वाग्वा गायतीति । वाग्वा इदं सर्वं भूतं । तस्मात् वाक्
 शब्दरूपा मती सर्वं भूतं गायति च शब्दयति अमौ
 गौरमावश्च इति त्रायते च रक्षत्यमुभान्नाभैषीः किंते भय-
 मुत्पित्तमित्यादि । सर्वतो भयान्निवर्त्यमानो वाचा चातः
 स्यात् । यद्वाग्भूतं गायति त्रायते च गायत्र्येव तद्गायति
 च वाचोऽनन्यत्वात् गायत्र्या गानात्प्राणाच्च गायत्र्या
 गायत्रीत्वं । या वै सेवंशक्षणा सर्वभूतरूपा गायत्री । इयं
 वाच सा येयं पृथिवी । कथं पुनरियं पृथिवी गायत्रीत्युच्यते ।
 सर्वभूतमस्वन्वात् । कथं सर्वभूतमस्वन्धोऽस्यां पृथिव्यां हि ।

भा० तस्मान्वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायती-
 रमाह । तस्या इति ॥

कथं वाचो गायत्रीत्वमित्याशङ्क्य तस्याः सर्वभूतसम्बन्धं दर्श-
 यति । वागिति ॥ कुतो गायत्रीत्वं तत्राह । यस्मादिति ॥ भव-
 त्वेवं वाच स्वरूपं गायत्र्यास्तु किमायातं तदाह । यद्वागिति ॥
 गायत्रीग्रामनिर्व्यञ्चनादपि वाच्यत्वरूपं गायत्र्यामेवैष्टमित्याह ।
 गानादिति ॥ अस्ति हि वाचः सर्वभूतात्मकत्वं तदाचकत्वाद्वाचस्य
 च वाचक्यातिरेकेण निरूपयत्तथा च वाग्भूता गायत्री सर्वभूता-
 मिष्टेष्टुह । इदानीं तस्या निधानरमाह । या वै मेति ॥ एवं शक्त-
 यत्वं व्याचष्टे । सर्वति ॥ गायत्रीमनुच पृथिवीत्वं तस्या विशिष्टं

उ० नातिशीयते ॥ २ ॥ या वै सा पृथिवीय वाऽव
सा यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीरमस्मिन्हीमे प्राणा
प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ३ ॥ यद्वैतत्पु-
रुषे शरीरमिद वाऽव तद्यदिदमस्मिन्नन्त पुरुषे
हृदयमस्मिन्हीमे प्राणा प्रतिष्ठिता एतदेव

भा० यस्मात्सर्व्वं स्यावरजङ्गमञ्च भूत प्रतिष्ठितमेतामेव पृथिवी
नातिशीयते नातिवर्त्तत इत्येतत् ॥

यथा गानत्राणाभ्या भूतसम्बन्धो गायत्र्या एव भूत-
प्रतिष्ठानाद्भूतसम्बन्धाद्वा पृथिवी अतो गायत्री पृथिवी । या
वै सा पृथिवी गायत्रीय वाव सा इदमेव । तत्किं यदिद
मस्मिन्पुरुषे कार्यकारणसङ्घाते जीवति शरीर पार्थिव
त्वाच्छरीरस्य । कथं शरीरस्य गायत्रीत्वमित्युच्यते । अस्मि
न्हीमे प्राणा भूतशब्दवाच्या प्रतिष्ठिता । अन्त पृथि-
वीवत् भूतशब्दवाच्यप्राणप्रतिष्ठानाच्छरीर गायत्री ।
एतदेव यस्माच्छरीर नातिशीयन्ते प्राणा । यद्वैतत्पुरुषे

ध्या० प्रश्नपूर्व्वकमुपपादयति । कथं पुनरिति ॥ गायत्र्या सर्व्वभूत
सम्बन्धस्योक्तत्वात्पृथिव्यास्तत्सम्बन्धोदात्तपूर्व्वकं व्यत्यासयति । कथं
मिति ॥ सर्व्वस्य पृथिव्या प्रतिष्ठितत्वं साधयति । एतामेवेति ॥

तथापि कथं पृथिव्या गायत्रीत्वं तदाह । यद्येति ॥ सम्प्रति
गायत्र्या शरीररूपत्वं निरूपयति । या वा इति ॥ गायत्र्यात्मिकां
पृथिवीमनूय तस्या गायत्रीशरीरयोरेभेदे हेतुमाह । पार्थि-
वत्वादिति ॥ इदानीं गायत्रीशरीरयोरेकत्वं प्रश्नपूर्व्वकं कथं
यति । कथमित्यादिना ॥ प्राण्यानां शरीरे प्रतिष्ठितत्वं प्रक

उ० नातिशीयन्ते ॥ ४ ॥ सैषा चतुष्पदा षड्विधा
गायत्री तदेतद्वाच्यनूतं ॥ ५ ॥ तावानस्य
महिमा ततो ज्यायाश्च पुरुषः पादोऽस्य सवी

भा० शरीरं गायत्रीदं वाव तत् । यदिदमग्निन्नर्मध्ये पुरुषे
हृदयं पुण्डरीकाक्षमेतद्गायत्री । कथमित्याह अस्मिन्हीमे
प्राणाः प्रतिष्ठिता अतः शरीरवद्गायत्री हृदयं ॥

एतदेव च नातिशीयन्ते प्राणाः । प्राणो हि पिता । प्राणो
माता । अहिंसन् सर्वभूतानीति श्रुतेः । भूतशब्दवाच्याः
प्राणाः । सैषा चतुष्पदा षडंबरपादा कन्दोरूपा मती
भवति गायत्री षड्विधा । वाग्भूतपृथिवीशरीरहृदयप्रा-
णरूपा मती षड्विधा भवति । वाक्प्राणयोरन्यार्थनिर्दिष्ट-
योरपि गायत्रीप्रकारत्वं । अन्यथा षड्विधमज्ञापूरणानुप-

ष्या० टयति । एतदेवेति ॥ अथ गायत्र्या हृदयत्वमावेदयति ।
यदेतदिति ॥ हृदयस्य गायत्र्यास्यैकत्वं प्रप्रपूर्वत्वं विष्टयोति ।
एतदित्यादिना ।

हृदये प्राणानां प्रतिष्ठितत्वं प्रष्टयति । तदेवेति ॥ प्राणानां
भूतशब्दवाच्यत्वे तत्सम्बन्धे सति भूतसम्बन्धाद्गायत्र्याः शरीरादि-
भावः गम्यवति ॥ तेषां भूतशब्दवाच्यत्वे तु किं मानमित्याशङ्काह ।
प्राणो हीति ॥ अहिंसावाक्येऽपि प्राणपरं मरणं प्रतिषिध्यते
तथा भूतशब्दस्तत्र प्रतीतिगोचरो भवत्येवेत्याह । भूतेति ॥
आधानप्रसवेन गायत्र्यास्यनुष्णादात्वं दर्शयति । संयेति ॥ लक्ष-
यित्वा तभ्याः यत्रिधत्वनुद्य साधयति । यद्विधेति ॥ गायत्री-
हृदययोः सर्वभूतराम्बन्धसिद्धयर्थमुपदिष्टयोर्वाक्प्राणयोरगाय-
त्रीप्रभेदत्वेन इत्थं व्याख्यानमित्याशङ्काह । वाक्प्राणयोरिति ॥
विधिपक्षे वाक्यशेषयोस्तात्पर्येण गायत्रीभेदत्वमित्यर्थः ।

उ० भूतानि त्रिपादस्यामृत दिवीति ॥ ६ ॥ तद्वै-
तद्भ्रमेतीद वाव तद्योऽय वहिर्द्धी पुरुषादाकाशो
यो वै स वहिर्द्धी पुरुषादाकाश ॥ ७ ॥ अय

भा० पत्ते । तदेतस्मिन्नर्थे एतद्गायत्र्याख्य ब्रह्म गायत्र्यनुगत गाय-
त्रीमुखेनोक्त । अत्रापि मन्त्रेणाभ्यनुक्त प्रकाशित । तावानस्य
गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मण समस्तस्य महिमा विभूतिविस्तार
यावाद्यत्प्यात् पद्धिधश्च ब्रह्मणो विकार पादो गाय-
त्रीति व्याख्यात । अतस्तस्माद्विकारलक्षणात् गायत्रा-
ख्यादा चारम्भणमावात्ततो ज्यायान्महत्तरश्च परमार्थस-
त्यरूपोऽविकार पुरुष सर्वपूरणात्पुरीशयनाच्च । तस्यास्य
पाद सर्वा सर्वाणि भूतानि तेजोऽवन्नादीनि सखावरज
ङ्गमानि । त्रिपाच्चय पादा अस्य सोऽय त्रिपात् । त्रिपादमृत
पुरुषाख्य समस्तस्य गायत्र्यात्मनो दिवि द्योतनवति स्वात्म
न्यवस्थितमित्यर्थ इति । यद्वैतत्रिपादमृत गायत्रीमुखे-
नोक्त ब्रह्मेतीद वाव तदिदमेव । तद्योऽय प्रसिद्धो वहिर्द्धी
वहि पुरुषादाकाशो भौतिको यो वै स वहिर्द्धी पुरुषा-

चा० तस्मिन्नर्थे वाग्भूतएधिबीशरीरहृदयप्रारम्भेदारवृद्धिदा गायत्री
मनुचिन्त्याजहल्लक्षणया तदवच्छिन्नब्रह्मत्वं तदनुचिन्तयेदिति
तच्छेषत्वेनैव पूर्वोक्ते स्थिते सतीत्यर्थ । समस्तस्य पादविभाग
विशिष्टस्येति यावत् ॥ विस्तारमेव विद्योति । यावानिति ॥
वाचारम्भण विकारो नामधयमिति वाक्यशेषमाथिथ विशि
नष्टि । वाचारम्भणमावादिति ॥ परमाथसत्यत्वे हेतुमाह ।
विकार इति ॥ तावानस्येत्यादि स्पष्टयति । तस्येति ॥ आदिपदेन

उ० वाव स योऽयमन्तः पुरुष आकाशो यो वै सोऽन्तः-
 पुरुष आकाशः ॥ ६ ॥ अयं वाव स योऽयमन्त-
 हृदय आकाशस्तदेतत्पूर्ण अप्रवर्ति पूर्णमप्र-

भा० दाकाश उक्तः । अयं वाव स योऽयमन्तः पुरुषे शरीर
 आकाशः । यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशः । अयं वाव स
 योऽयमन्तहृदये पुण्डरीक आकाशः ॥ कथमेकस्य सत
 आकाशस्य त्रिधा भेद इति । उच्यते वाद्येन्द्रियविषये
 जागरितस्थाने नभसि दुःखवाङ्मयं दृश्यते । अतः शरीरे
 स्वप्नस्थानभूते मन्दतरं दुःखं भवति । स्वप्नान्पश्यतो हृद-
 यस्थे पुनर्नभसि न कश्चन कामयते न कश्चन स्वप्नं
 पश्यति । अतः सर्वदुःखनिवृत्तिरूपमाकाशं सुषुप्तस्य
 म्यानं । अतो युक्तमेकस्यापि त्रिधा भेदानुव्याख्यानं ।
 वहिर्दुर्गा पुरुषादारभ्याकाशस्य हृदये सङ्कोचकरणं चेतः-
 समाधानम्यानस्तये । यथा त्रयाणामपि लोकानां कुरु-

ष्या० वायुराकाशखेतुभयमुक्तं । ततो व्यायानित्यादि स्फुटयति ।
 त्रिधादिति । समस्तस्य सर्वप्रपञ्चात्मकमित्यर्थः । श्रुताविति शब्दे
 मन्त्रसमाश्रयं । यद्ब्रह्म गायत्र्यवच्छिन्नमुपास्यमुक्तं हृदयाकाशे तद्
 ध्येयमिति वक्तुं कमेयं हृदयाकाशगवतारयति । यद्वैतदित्यादिना ।
 एकस्याकाशस्य कथं त्रैविध्यमुक्तमिति शङ्कते । कथमिति ।
 श्लोषाधिकत्रैविध्यमविवक्ष्यमिति परिहरति । उच्यते इति । वाद्ये-
 न्द्रियविषयत्वं तद्विषयशब्दाद्याश्रयत्वं स्वप्नस्थानभूते नभसीति
 सम्बन्धः । न कश्चनेत्यादिना निषेधद्वयेन पूर्वप्रकारमवस्थाद्वयं
 निषिध्यते । निषेधपक्षमाह । अत इति । सर्वदुःखं खूनं वास-
 नामयस्य तद्विज्ञाना निरूप्यमायं हृदयाकाशमित्यर्थः । श्लोषाधि-

उ० वर्तिनीः श्रियं लभते य एवं वेद ॥ ६ ॥

१२ ॥

भा० चेन्न विशिष्यते । अर्द्धतस्तु कुरुचेन्नमर्द्धतस्तु पृथूदकमिति तद्वत् । तदेतद्दार्ढ्याकाशाख्यं ब्रह्म पूर्णं सर्वगतं न हृदय-
मात्रपरिच्छिन्नमिति मन्तव्यं । यद्यपि हृदयाकाशे चेतः
समाधीयते अप्रवर्त्ति न कुतश्चित्प्रवर्त्तितुं शीलमस्येति
अप्रवर्त्ति तदनुच्छित्तिधर्मक । ययान्यानि भूतानि परि-
च्छिन्नानुच्छित्तिधर्मकाणि न तथा दार्ढ्यं नभः पूर्णम-
प्रवर्त्तिनीमनुच्छेदात्मिकां श्रियं विभूति गुणफलं लभते
दृष्टं । य एवं यथोक्तं पूर्णमप्रवर्त्तिगुणं ब्रह्म वेद जानातीद्वैव
जीवंस्तद्भावं प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

द्या० कचेविध्यमपसंहरति । अत इति ॥ तथापि किमित्यनेन क्रमेणा-
काशस्य सङ्कोचो हृदये क्रियते तच्चाह । वहिर्जनि ॥ स्यात्सुति-
मुदाहरणेन स्फुटयति । यथेति ॥ अत्र कुरुचेन्नमर्द्धतेऽर्द्धस्यानीयं
पृथूदकमपि तथेति हृदययुगलमिव तदुभय लोकत्रयापेक्षया
विश्लेषतरमित्यर्थः ॥ हृदयाकाशे चेतः समाधीयते चेततश्चात्र
परिच्छिन्नं ब्रह्म प्राप्तमित्याशङ्काह । तदेतदिति ॥ पूर्णत्वेन
जन्मनाशमून्यत्वं सिध्यतीत्याह । अप्रवर्त्तिति ॥ प्रधानफलत्वं
व्यवर्त्तयति । गुणफलमिति ॥ दृष्टफलं स्वर्गाप्तिरिति दृष्टमित्युक्तं ॥
ज्ञानमेव विशिनष्टि । इहैवेति ॥ वर्त्तमानो देहः सप्तम्यर्थः । यो
विद्वानेव स यथोक्तं फलं लभत इति सम्बन्धः ॥ १२ ॥

उ० तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषयः
स योऽस्य प्राङ्सुषिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदि-

भा० तस्य ह वा इत्यादिना गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मण उपास-
नाङ्गत्वेन द्वारपालादिगुणविधानार्थमारभ्यते । यथा
श्लोके द्वारपाला राज्ञ उपासनेन वशीकृता राजप्राप्त्या
भवन्ति तथेहापीति । तस्येति प्रकृतस्य हृदयस्येत्यर्थः । एत-
स्थानन्तरनिर्दिष्टस्य पञ्च पञ्चमह्याका देवानां सुषयो देव-
सुषयः स्वर्गलोकप्राप्तिद्वारच्छिद्राणि देवैः प्राणदित्यादि-
भौरक्ष्यमाणानीत्यतो देवसुषयस्तस्य स्वर्गलोकभवनस्य
हृदयस्थास्य यः प्राङ्सुषिः पूर्वाभिमुखस्य प्रागत यच्छिद्र
द्वारं स प्राणस्तद्व्यस्तेन द्वारेण यः सञ्चरति वायुविशेषः स
प्रागनित्तीति प्राणः । तेनैव सम्बद्धमयतिरिक्तं तच्चक्षुसाद्यैव
स आदित्यः । आदित्यो ह वै वाङ्मप्राण इति श्रुतेः ।

धा० ब्रह्मणोऽप्राणस्य सातन्त्र्य परिपृष्टव्यं प्रकरणभेद व्यावर्त्तयितु-
मुपासयत्यस्य सात्वर्थमाह । तस्येति । द्वारपालादीत्यादिपदेन
तद्वतो विशेषो गृह्यते । ब्रह्मण्युपासनेनापसिद्धतो द्वारपालो-
पास्तिर्युक्तेत्याशङ्काह । यथेति । इति तदुपास्तिर्यथेति
श्रेय । स्वर्गलोकशब्द परमात्मविषय । स्वर्गलोकमित उर्जा
विमुक्ता वेति श्रुत्यन्तरात् ।

देवसुषयस्य साधयति । देवैरिति । स्वर्गलोकस्य परम्यात्मनो
भयम्मायतनं तस्येति यावत् । प्राणोऽप्राणस्योपासनाङ्गं । पूर्वा
भिमुखमिति । तद्व्यस्तेनेति । तच्छब्दो हृदयविषय । तेनैवेति
प्राणविषयस्तच्छब्दः । तदयतिरिक्तं सातन्त्र्येण चक्षुषो किञ्चित्-
रस्य । न हि चक्षुषा प्राणस्य सम्बन्धो न हि वाङ्मस्य तत्सम्बन्धो
नियन्त्रणमिति तत्राह । चक्षुरिति । अधिष्ठातृत्वेनादित्य

उ० त्यस्तदेतत्तेजोऽन्नाद्यमित्युपासीत तेजस्व्यन्नादो
भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

भा० चक्षुरूपप्रतिष्ठाक्रमेण हृदि स्थित । स आदित्य
कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुषीत्यादि वाजसनेयके । प्राण-
वायुदेवतैव ह्येका चक्षुरादित्यश्च महाश्रयेण । वक्ष्यति च ।
प्राणाय स्वाहेति ऊत हवि सर्वमेतत्तर्पयतीति । तदेत-
त्प्राणाख्य स्वर्गलोकद्वारताड्डह्य ॥

स्वर्गलोक प्रतिपित्तुस्तेजस्येतच्चक्षुरादित्यस्वरूपेण-
न्नादत्वाच्च सवितुस्तेजोऽन्नाद्यमित्याभ्या गुणाभ्यामुपासीत ।
तत्स्तेजस्यन्नादद्यामयावित्परहितो भवति य एव वेद
तस्यैतद्गुणफल । उपासनेन वशीकृतो द्वारप स्वर्गलोक-
प्राप्तिहेतुर्भवतीति मुख्यश्च फल ॥

आ० अक्षुषि प्रतिष्ठितश्चक्षुश्च साहकृतया रूपे प्रतिष्ठित रूपदर्शन
करणीभवति । तथैव प्राणस्य चक्षुषुमिदर्थ ॥ प्राणादित्यो
रैक्ये प्रमाद्यमाह । आदित्यो हेति ॥ अथ यद्योक्तस्यादित्यस्य
हृदयसुविधारस्थानीयत्वं वासनात्मना हृदये प्रतिष्ठितानि तदा
ऽनेन क्रमेणादित्यो हृदये तिष्ठतीत्यर्थ ॥ तत्र श्रुतन्तर प्रमा
यार्थति । स आदित्य इति ॥ एकदेवताभिन्नत्वादपि प्राणाभेदेन
चक्षुरादित्ययोरारथ्यान युक्तमित्याह । प्राणेति ॥ आश्रयशब्देन
रूपाणि हृदयस्योच्यते सुलोका वा आदित्यश्चक्षुषोर्देवस्तद-
धिष्ठितस्य सर्वस्य प्राणात्मत्वे वाक्शेषमनुकूलयति । वक्ष्यति
चेति ॥ न हि प्राणे व्यते सर्वस्य व्यतिस्तादात्म्यमन्तरेण सम्भ
वतीति भाव । तदेतत्प्राणाख्य ब्रह्म स्वर्गलोक प्रतिपित्तु पुत्र
यस्तेजोऽन्नाद्यमित्याभ्या गुणाभ्यां विशिष्टमुपासीतेति सम्बन्ध ॥

किमिति यद्योक्तोऽधिकारी प्राणोपासने नियुज्यते तत्राह ।
स्वर्गेति ॥ तथापि अथ यद्योक्तगुणद्वयवैशिष्ट्य प्राणाख्यस्य ब्रह्म

उ० अथ योऽस्य दक्षिण सुषि सु यानस्तच्छेत्रेण
स चन्द्रमास्तदेतच्छ्रीश्च यशश्चेत्युपासीत श्रीमा-
न्यशस्वी भवति य एव वेद ॥ २ ॥

भा० अथ योऽस्य दक्षिण सुषिस्तस्यै वायुविशेष म वीर्यं
वल्कर्म कुर्वन्विगृह्य वा प्राणापानौ नाना वाऽनितीति
यानस्तत्सम्बद्धमेव च तच्छ्रोत्रमिन्द्रिय तथा म चन्द्रमा ॥

श्रोत्रेण दृष्टा दिग्दशमस्येति श्रुते । संहाश्रयौ पूर्वं-
वत्तदेतच्छ्रीश्च विभूति श्रोत्रचन्द्रमसोऽज्ञानान्न हेतुत्वमत
स्ताभ्या श्रोत्र ज्ञानान्नवतश्च यश्च ख्यातिर्भवतीति यज्ञो-
द्देतुत्वाद्यशस्वमतस्ताभ्या गुणाभ्यामुपासीतेत्यादि समान ॥

धा० सिध्यति ॥ तत्र तेज शब्द व्याकुर्वन्नाह । तेजस्वीति ॥ एतत्प्राणाख्य
ब्रह्म । अथयत्तुपेय तेजस्वीतथाच तेजोगुणविशिष्टतया तदुपास
नामर्हति । सवितुखात्तादत्त दृष्टिद्वारेणादित्याच्चायते दृष्टिरि-
त्यादौ दृष्टमतस्त्रात्रश्च तदाद्यचेति गुणान्तरविशिष्टत्वेनापि सवि-
द्रूप प्राणाख्य ब्रह्म ध्यानार्हमित्यर्थः ॥ किन्तुर्हि मुख्य फल
मिति तदाह । उपासनेनेति ॥ हृदयस्य पूर्वंदिग्दक्षिणतश्चिह्न
सम्बन्धत्वेन प्राणमुक्त्वा यान श्रोत्र चन्द्रमास्येति त्रितयमितर
सम्बद्धमुपास्यमित्याह । अथेति । वीर्यं वल्कर्म कुर्वं यान इति
सम्बन्धः । प्राणापानौ विगृह्य विरुध्य वा अयमनितीति पक्षा-
न्तर नानास्तन्यसन्निभमसु विविधमिति चेशुत इति विक-
ल्पान्तर तेन सम्बन्ध श्रोत्रस्य श्रुत्यन्तत्वाद्यानार्थो मन्यतः । यथा
श्रोत्रस्य यानेन सम्बन्धतया चन्द्रगोऽपि तेन सम्बन्धस्य श्रुत्यन्त-
त्वादेव ध्यानार्थतया याद्य इत्याह । तथेति ।

श्रोत्रचन्द्रमसो सम्बन्धे श्रुत्यन्तत्वनकूलयति । श्रोत्रेणेति ।
यद्विराजः श्रोत्र तदात्मना दिग्दशमस्येते दृष्टा इति श्रुते

उ० अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुषिः सोऽपानः सा वाक्
सोऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासीत ब्रह्मव-
र्चस्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥ अथ
योऽस्योदङ्सुषिः स समानस्तन्मनः स पर्जन्यः

भा० अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुषिः पश्चिमस्तन्मो वायुविशेषः स
मूत्रपुरीषाद्यपनयन्नधोऽनितीत्यपानः सा तथा सा वाक् ॥
तत्सम्बन्धात्तथाग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चस एतत्स्राध्यायनि-
मित्तं तेजो ब्रह्मवर्चसु अग्निसम्बन्धाद्ब्रह्मवर्चस्राध्यायस्य अन्नय-

था० रित्यर्थः । मिथ सम्बन्धेऽपि कथमनयोर्थात्तत्त्वत्त्वात् नान्यत्त्वात्
त्वादिवाक्यशेषादवधेयमित्यर्थः । तदेतद्व्यापार्यं ब्रह्म श्रीच यज्ञ-
श्वेत्वाभ्या गुणाभ्यामुपासीतेति सम्बन्धः ॥ कथं तस्य गुणद्वयवतो
ध्यानमित्याशङ्क्य शेषस्य ध्यानहेतुत्वाच्चन्द्रमसोऽग्निहेतुत्वात्तयोरा-
श्रयत्वे तदात्मनो ध्यानस्योपि तद्गुणोपपत्तिरित्याह । शेषेति ।
ध्यानान्तरात्तद्विधिं गुणान्तरं साधयति । ज्ञानेति ॥ उक्तस्य ब्रह्मणो
गुणद्वयसम्भवेऽत शब्दार्थः । श्रीमानित्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः ।
समानं तेजोऽस्तीत्यादिवाक्येनेति शेषः । हृदयस्य पश्चिमदिगव-
स्थितसुषिसम्बन्धत्वेनापानो वागग्निश्चेति त्रितयमन्योऽन्यसम्बन्धं
धेयमित्याह । अथ योऽस्येति । सोऽपान इत्यग्यार्थमाह । तस्य
इति । सोऽपान इति सम्बन्धः । अपानशब्दे वायुविशेषे युत्या
दयति । मूत्रेति । ध्यादिशब्देन शुक्लादि ऋच्यते । यथा चक्षुष्य
शेषस्य प्राणत्व ध्यानत्वश्चात् तथा वागपानो भवत्यपाने
लप्यतीत्यादिस्युतेरित्याह । सा तरेति ।

यथा चक्षुरादिद्वारेणादित्यादे प्राणादिरूपत्वमुक्तं तथा
वाचोऽधिष्ठात्वेन सम्बन्धादमित्तद्वारेणापानो भवतीत्याह ।
तत्सम्बन्धादिति । तदेतदपानस्य ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्याभ्या

उ० तदेतत्कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्तिमान्व्यु-
ष्टिमान्भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

भा० मनहेतुत्वाद्दानस्त्राद्यात्वं । समानमन्यत् ॥ अथो योऽसो-
दङ्संपिस्सुदङ्गतः संपिस्तस्यो-वायुविशेषः सोऽशित-
पीते समं नयतीति समानः । तत्सम्बन्धं मनोऽन्तःकरणं
स पर्जन्यो वृष्ट्यात्मको देवः पर्जन्यनिमित्ताद्याप इति ॥

मनसा सृष्ट्या आपश्च वरुणयेति श्रुतेस्तदेतत्कीर्तिश्च ।
मनसो ज्ञानस्य कीर्तिहेतुत्वात् । आत्मपरोक्षं विश्रुतत्वं
कीर्तिर्यज्ञः । स्वकर्णमवेक्षं विश्रुतत्वं श्रुतिः कान्तिर्देहगतं

धा० गुणाभ्या विश्रुत्यमुपासीतेति सम्बन्धः । ब्रह्मवर्षसं याचये । वृत्तेति ॥
कथमपानास्ये ब्रह्मणि यथोक्तो गुण सिध्यतीत्याशङ्कामिहारे-
त्याह । अमिसम्बन्धादिति । तत्रापि कथमपानास्यत्वमित्याशङ्कापि-
हारोक्त्याह । अत्रेति । ब्रह्मवर्षसंतीत्यादिफलवाक्ये श्रीमानि-
त्यादित्यादिना तत्कार्यत्वात्तत्र यास्यानापेक्षमित्याह । समान-
मिति । इदयम्योत्तरसुयिसम्बन्धत्वेन समानो मनः पर्जन्यश्चेति
त्रितयं परस्परसम्बद्धमुपास्यमित्याह । अथेति । समानशब्दं
वायुविशेषे श्रुत्यादयति । अशितेति । मनस समाने सम्बन्धः ।
समाने लप्स्यतीति श्रुतेर्वाङ्म इत्याह । तत्सम्बन्धमिति । मनसि
लप्स्यति पर्जन्यमुपासीति । तदेव वाक्यशेषमाश्रित्य तयोः सम्बन्ध-
माह । पर्जन्य इति । श्रुत्यन्तरादपि तयोः सम्बन्धं वक्तुं पातनिका-
माह । पर्जन्येति । शेषं प्रसिद्धपरामर्शार्थः ॥

तथापि कथं पर्जन्यमनसो सम्बन्धसिद्धिरित्याशङ्क्य वायो-
रपि कारत्वेनाङ्गि सम्बन्धात्तद्वारा मिदोऽपि तत्सिद्धिरित्याह ।
मनसेति । तदेतत्समानाग्यं ब्रह्म कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्याभ्या
गुणाभ्यामुपासीतेति सम्बन्धः । तस्मिन्नपि कीर्तिरूपं गुणं

उ० विद्यामभ्यतपत्रस्यास्तप्यमानाया रसान्प्रावृहद्भू-
रित्यूग्भ्यो भुवरिति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्यः
॥ ३ ॥ तद्यद्यतोऽरिषेद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहु-
यादचामेव तद्रसेनचीं वीर्य्येणचीं यज्ञस्य विरि-
ष्टं सन्दधाति ॥ ४ ॥ अथ यदि यजुष्टो रिषे-
द्भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नेो जुहुयाद्यजुषामेव
तद्रसेन यजुषां वीर्य्येण यजुषां यज्ञस्य विरिष्टं

भा० मेवमन्वाद्याः । स एतास्तिस्रो देवता उद्दिश्याभ्यतपन् ।
ततोऽपि सारं रसं त्रयोविधां जयाह तां पुनरभ्यतपन्नघी
विधां । तंस्वास्त्यमानाया रसं भूरिति व्याहृतिर्युग्भ्यो
जयाह । भुवरिति व्याहृतिं यजुर्भ्यः । स्वरिति व्याहृति
सामभ्यः । अत एव लोकदेवैर्वदरसा महाव्याहृतयः ॥
अतस्तत्र च यज्ञे यद्युक्तः अक्षमन्वाद्भूमिन्तं रिष्येद्यज्ञः
सतं प्राप्नुयाद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् । सा तत्र
प्रायश्चित्तिः ॥

कथमचामेव तदिति क्रियाविशेषणं रसेनचीं वीर्य्ये-
णौजसा चचां यज्ञस्य अक्षमन्विनो यज्ञस्य विरिष्टं

भा० भूरिति । व्याहृतिमित्यादिना प्रथमोऽत शब्दो यत्र इत्यस्मि-
न्नर्थे यद्युक्त इति षट्कशब्दस्तस्मिन्नुक्तः ।

प्रायश्चित्तमेवावाह्यापूर्व्यं विदुमीति । कथमित्यादिना ।
क्रियाविशेषणमिति यद्यस्य सतं सन्दधातीति यत्तदचामेव
रसेन सन्दधातीत्यर्थः । 'ओजसा सन्दधातीति सम्यग् । तथा
च सति यद्योक्ते साधने सतीत्यर्थः । यथा पूर्व्यस्मिन् प्रायश्चित्ते

उ० सन्दधाति ॥ ५ ॥ अथ यदि सामतो रिषेत्स्वः
 स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्साम्नामेव तद्रसेन साम्नां
 वीर्येण साम्नां यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति ॥ ६ ॥
 तद्यथा लवणेन सुवर्णं सन्दध्यात्सुवर्णेन रज-
 तं रजतेन त्रपु त्रपुणा सीसं सीसेन लोहं
 लोहेन दारु दारु चर्मणा ॥ ७ ॥ एवमेषां लोका-

भा० विच्छिन्नं क्षतरूपमुत्पन्नं सन्दधाति प्रतिमन्वत्ते ॥ अथ
 यदि यजुष्टो यजुर्निर्मितं रिषेद्भुवः स्वहेतिदक्षिणाग्नौ
 जुहुयात् ॥ तथा सामनिमित्ते रिषेत् स्वः स्वाहेत्याहवनीये
 जुहुयात् । तथा पूर्ववद्यज्ञं सन्दधाति ब्रह्मनिमित्ते तु रेपे
 त्रिष्वग्निषु तिस्रभिर्यादृतिभिर्जुहुयात् ॥

त्रय्या हि विद्यायाः स रेपः । अथ केन ब्रह्मत्वमित्यन-
 यैव त्रय्या विद्ययेति श्रुतेः । न्यायान्तरं वा ऋग्यं ब्रह्मत्व-
 निमित्ते रेपे ॥ तद्यथा लवणेन सुवर्णं सन्दध्यात् । चारेण
 टङ्कणादिना खरेषु ऋदुल्लकरं हि तत् । सुवर्णेन रज-

था० यज्ञस्य क्षतमिव रसेन सन्दधाति ॥ तथा द्वितीयतृतीयप्राय-
 क्षित्तयोरपि यजुषा सामाश्च रसेनाभ्यर्च्युत्पन्नाता च तत्क्षत
 सन्वत् इत्याहं । पूर्ववदिति ॥ हेत्वाद्यपराधाधीनयज्ञध्वसं
 प्रायश्चित्तमुक्त्वा ब्रह्मापराधहते यज्ञनाशे किं प्रायश्चित्तमित्या-
 शङ्काह । ब्रह्मेति ॥

अथ यथोक्तप्रायश्चित्ते लिङ्गं दर्शयति । त्रय्या हीति ॥ ब्रह्म-
 क्षय्योसारत्वे प्रमाणमाह । अथ कीनेति ॥ साधारणकार्यस्य
 साधारणसामयौगन्धत्वनियमादेदत्रयसाधारणे ब्रह्मत्वे वेदत्र-
 यसाधारणमेव प्रायश्चित्तं वाच्यमित्येको न्यायो दर्शितः । सम्-

उ० नामासां देवतानामस्यात्त्वया विद्याया वीर्येण
यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति भेषजकृतो ह वा
एष यज्ञो यत्रैवंविद्भूता भवति ॥ ८ ॥ एष ह वा

भा० तमशक्यसन्धानं सन्दधात्. रजतेन तथा चपु चपुणा सीमं
सीमेन लोहं लोहेन दाह दाह चर्मणा चर्मवन्धनेन ॥
एवमेषां लोकानामासां देवतानामस्यास्तया विद्याया
वीर्येण रसांख्येनौजसा यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति । भेष-
जकृतो ह वा एष यज्ञः । रोगार्त्तं ह्येव पुमांसिकित्स्व-
केन सुशिक्षितेनैव यज्ञो भवति । कोऽसौ यत्र यस्मिन् यज्ञे
एवंविद्योऽक्रव्याहृतिशोमप्रायश्चित्तविद्ब्रह्मनिर्गभवति स
यज्ञ इत्यर्थः ॥ किञ्चैष ह वा उदक्प्रवण उदङ्गिभ्यो

षा० त्वयस्त्वैव वेदैकत्वप्रसिद्धिर्न स्यात् सन्धेदायांभिन्नस्य ध्यानमाहा
क्येनैव दोषनिरासाप्रान्यथायश्चित्तं विधेयमिति न्यायान्तरमाह ।
न्यायान्तर वेति ॥ वक्तुश्चभाववैषिण्यादुत्पन्नस्यापि क्षतस्य केन-
चित्स्वन्धानं भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह । तद्यथेत्यादिना । किन्तु
साधनमिति तदर्थयति । क्षारेत्येति । खरे सुवर्से षड्विंशत्युक्ते
द्रवीभृते क्षारप्रक्षेपेण टडादिना मृदुकरस्य मिथोऽवयवसंयोग-
जमं सन्धानं प्रसिद्धमिच्छते । रजतं सुवर्सेण क्षारसतत्त्वावद-
शक्यं सन्धानं तथापि षड्विंशत्युत्पन्नपूर्वकं पूर्ववदेव तथापि
प्रसिद्धं सन्धानमिच्छति । सुवर्सेति ॥ रजतेनेत्यादावपि यथोक्तं
दृष्टव्यं । सन्दधाति मध्येति श्रेय । भेषजमेव क्षत संस्कृत इति
यावत् ।

तदेव कष्टयति । रोगार्त्तं इति । भवति संस्कृत इति श्रेयः ।
इत्यर्थंविदा ब्रह्मणा भवितव्यमिच्छति विधेयमिति । गाय-
शब्दे गायत्र्यादिहृन्दोयतिरिक्तहृन्दोविषयः । यतो यत प्रदे-

उ० उदक्प्रवणो यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविदं
 ह वा एषा ब्रह्माणमनुगाथा यतो यत आवर्तते
 तन्नदच्छति ॥ ६ ॥ मानवो ब्रह्मेवैक ऋत्विष्णुरून-
 शाऽभिरक्षत्येवंविद् वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं
 सर्वाऽऽत्विजोऽभिरक्षति तस्मादेवंविदमेव

भा० दक्षिणेच्छायो यज्ञो भवति । उत्तरमार्गं प्रति हेतुरि-
 त्यर्थः । यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविदं ह वै ब्रह्माणमृत्विजं
 प्रत्येपानुगाथा ब्रह्मणः स्तुतिपरा । यतो यत आवर्तते
 कर्म प्रदेशात् । ऋत्विजां यज्ञः चतोभवंस्तत्तद्यज्ञस्य
 चतुरूपं प्रतिबन्धत्प्रायश्चित्तेन गच्छति परिपालयती-
 त्येतन्मानवो ब्रह्मा । मैनाचरणान्माननाद्वा ज्ञानवत्त्वा-
 त्ततो ब्रह्मैवैकत्विष्णुरूनं कर्तुम् ॥

योद्धुनाहृष्टानश्वा वडवा यथाऽभिरक्षत्येवंविदु ह
 वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वाऽऽत्विजोऽभिरक्षति तत्कृतदा-
 पापनयनात् । यत एवं विशिष्टो ब्रह्मा विद्वांसस्तस्मादेवं-

या० शास्त्रं आवर्तत इत्युक्तं विदुषोति । ऋत्विजामिति । यत्र
 यत्र प्रदेशे यज्ञस्य क्षतिरुभयं प्रभृतीनामभवत्तत्र तत्र यज्ञस्य
 चतुरूपं प्रायश्चित्तेन प्रतिबन्धनात् ब्रह्मा कर्तुम् परिपालयतीति
 सम्बन्धः । ऋत्विजि ब्रह्मणि मानवशब्दप्रवृत्तौ निमित्तदयमाह ।
 मैनेति । आनातिशयस्यैवार्थः । कर्तुमभिरक्षयतीति सम्बन्धः ।
 उद्धमयं दृष्टान्तेन प्रकटयति । योद्धुनित्यादिना । प्रकरणा-
 यमुपसंहरति । एवमिति । १० । । इति श्रीमत्परमहंस-

उ० ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं नानेवंविदं ॥ १० ॥
 ॥ १७ ॥ इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थः प्रपा-
 ठकः समाप्तः ॥ ४ ॥

भा० विदमेव यथोक्तव्याख्यादिविदं ब्रह्माणं कुर्वीतिति ।
 नानेवंविदं कदाचनेति । द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥
 १७ ॥ इति श्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यपरमहंस-
 परिम्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ छान्दोग्यो-
 पनिषद्विवरणे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ४ ॥

प्या० परिम्राजकाचार्यं श्रीसुब्रह्मन्मन्मूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञान-
 छतायां छान्दोग्योपनिषदाष्टाटीकायां चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः
 ॥ ४ ॥

उ० ॥ ॐ ॥ यो ह वै ज्येष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च वेद ज्येष्ठञ्च ह
वै श्रेष्ठञ्च भवन्ति प्राणो वाव ज्येष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च ॥ १ ॥

भा० ॥ ॐ ॥ सगुणब्रह्मविद्याया उत्तरा गतिरुक्ता । अथेदानी
पञ्चमेऽध्याये पञ्चाभिविदो गृहस्यस्य ऊर्द्धरेतसाञ्च अद्वा-
लूनां विद्यान्तरभौलिनां तामेव गतिमनूद्यान्या दक्षिण-
दिक्कम्बन्धिनी केवलकर्म्मिणां धूमादिलक्षणा पुनरावृत्ति-
रूपा तृतीया च । ततः कष्टतरा संसारगतिर्वैराग्य-
हेतोर्वक्तव्येत्यारभ्यते । प्राणः श्रेष्ठो वागादिभ्यः प्राणो
वाव संवर्ग इत्यादि च ब्रह्मोऽतीते ग्रन्थे प्राणग्रहणं श्रुतं
स कथं श्रेष्ठो वागादिषु सर्वैः संहत्यकारित्वाविशेषे

था० ॥ ॐ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ उत्तमनूद्य त्रिंशद्यमाणाध्यायस्य
सङ्गतिं सङ्गृह्यते । सगुणोति ॥ विद्यान्तरं पञ्चाभिविद्यातिरिक्ता
सगुणविद्या । तच्छीलाना तन्निष्ठानामिति यावत् ॥ तामेव
गतिमर्चिरादिलक्षणामित्यर्थं ॥ ततो गतिद्वयात्तृतीया विद्या-
कर्म्मरहितानामिति श्रेय ॥ अथ क्रमेण मुक्तिसम्भवाद्दुत्तरा
गतिरुच्यता किमिति दक्षिणा तृतीया च संसाररूपा गतिरिति
निष्ठं यथादिग्रह्यते तथाह । कष्टतरेति ॥ सगुणब्रह्मविद्या-
वतामर्चिराद्या गतिमुक्त्वा समुच्चितानामसमुच्चितानां कर्म्मणां
संसारगतिप्रभेदरूपं यत्नं वक्तुमयमारम्भ इत्यर्थः । कर्म्मवि-
धिश्च धनसम्पत्तौ सहा भवति । तत्सम्पत्तिश्च ब्राह्मणस्य श्रेष्ठे
सत्येव सम्भवतीति श्रेष्ठसिद्धये प्राणोपासनं पूर्व्वानुक्तं वक्त-
व्यमित्यनन्तरग्रन्थसङ्गतिं वदन् प्रसङ्गं करोति । प्राण श्रेष्ठ
इत्यादिना । प्राणो अक्षीत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थं । उदाहृता-
नुदाहृतश्रुत्यन्तरसमुच्चयाद्यंशकारः । प्राणस्य वागादिभ्य श्रेष्ठ-
मुक्तमालिपति । कथमिति ॥ सर्वैर्वागादिभि संहत्य प्राणस्य

उ० . यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां
भवति वाग्वाव वसिष्ठः ॥ २ ॥ यो ह वै प्रतिष्ठां

भा० कथञ्च तस्योपासनमिति तस्य श्रेष्ठत्वादिगुणविधित्सया
इदमनन्तरमारभ्यते ॥

यो ह वै कश्चिज्ज्येष्ठश्च प्रथमं वयसा श्रेष्ठश्च गुणै-
रभ्यधिकं वेद स ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति । फलेन
पुरुषं प्रलोभाभिमुखीकृत्याह । प्राणो वाव ज्येष्ठश्च
वयसा वागादिभ्यः । गर्भस्ये हि पुरुषे प्राणस्य वृत्तिर्वागा-
दिभ्यः पूर्वं लब्धात्मिका भवति । यथा गर्भो विवर्द्धते
चक्षुरादिस्थानावयवनिष्पत्तौ सत्यां पश्चाद्वागादीनां
वृत्तिलाभ इति प्राणो ज्येष्ठो वयसा भवति । श्रेष्ठत्वन्तु

वा० कार्य्यकरत्वे सम्प्रतिपन्ने स एव कथं श्रेष्ठो निर्द्धार्यते तेषाम-
न्यतमस्यैव श्रेष्ठं किं न स्यादित्यर्थं ॥

तस्यैवोपास्यतया श्रेष्ठमाशङ्क्य वागादीनामन्यतमस्योपास्य
त्वमयास्य प्राणस्यैव नोपास्यत्व ह्येतन्मावादिवाचोपान्तरमाह ।
कथञ्चेति ॥ प्राणस्य श्रेष्ठत्व ज्येष्ठत्वमित्यादिगुणविधानार्थमेव
तावत् प्रथममारभ्यते । यो ह वै ज्येष्ठश्चेत्याद्यपोद्यं परिहरति ।
प्रथममिति ॥ प्राणस्यैवोपासनं न वागादीनामन्यतमदमन्तर-
मारभ्यते । अथ ह प्राण उच्चिक्रमियन् इत्यादिनेति ॥ द्वितीयं
पोद्यमुद्धरति ॥ इदमनन्तरमिति ॥ कोऽसौ ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वगुणो
वेदितव्य इत्याह । फलेनेति ॥ कुतो वागादिभ्यो ज्येष्ठं प्राणस्य
प्रतीत । सर्वे हि वागादयः सप्राणा सस्यैव गर्भस्ये क्षती वृत्ति-
भागिनो भवन्ति तत्राह । गर्भस्ये हीति ॥ तत्र गर्भविदृष्टि-
दर्शनं प्रमाद्यति । यथेति ॥ कदा तर्हि वागादीनां वृत्तिला-
भस्तत्राह । चक्षुरादीति ॥ प्राणस्य श्रेष्ठं प्रतिपादितं निग-

वेद प्रति ह तिष्ठत्यस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च
 उ० चक्षुर्वीव प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥ यो ह० वे सम्पदं वेद
 सऽहास्मैकामाः पद्यन्ते देवाश्च मानुषाश्च श्रात्रं
 वाव सम्पत् ॥ ४ ॥ यो ह वा आयतनं वेदायतनं

भा० प्रतिपादयिष्यति सुहय इत्यादिनिदर्शनेन । अतः प्राण
 एव ज्येष्ठः श्रेष्ठश्चास्मिन् कार्यकारणसङ्घाते ॥

यो ह वै वसिष्ठं वसिष्ठतममाच्छादयित्वा तमं वसु-
 मत्तमं वायोर्वेद स तथैव वसिष्ठो ह भवति खानां
 ज्ञातीनां । कस्तर्हि वसिष्ठ इत्याह । वाग्याव वसिष्ठो वाग्मि-
 नो हि पुरुषा वसन्ति अभिभवन्यन्यान् वसुमत्तमांश्चातो
 वाग्वसिष्ठः । यो ह वै प्रतिष्ठां वेद स चास्मिन् लोकेऽमु-
 ष्मिंश्च परे प्रति तिष्ठति ह । तर्हि का प्रतिष्ठेत्याह । चक्षु-
 र्वाव प्रतिष्ठा । चक्षुषा हि पश्यन् ममे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति
 यस्मादतः प्रतिष्ठा चक्षुः । यो ह वै सम्पदं वेद तस्मा
 अस्मै देवाश्च मानुषाश्च कामाः सम्पद्यन्ते तर्हि का सम्प-

ष्ठा० मयति । इति प्राण इति ॥ गुणद्वयमुपास्यत्वाय दर्शितं निगमयति ।
 ध्यत इति ॥

तदर्थत्वेनैव गुणान्तरं दर्शयति । यो ह वा इति ॥ वसुमत्तम
 अधनयत्वादन्येषां निवासकारणमित्यर्थं । तथैवेत्युपासनानुसा-
 रेण्येति यावत् । वसिष्ठो ह भवतीति वासधिता चेत्यर्थं ॥
 वायो वसिष्ठत्व समर्धयते । वाग्मिनो हीति ॥ वसुमत्तमाश्च
 तेनान्यान्निवासयन्तीति श्रेयः ॥ गुणान्तरमाध्यानाधीपदिशति ॥
 यो इति ॥ प्रतिष्ठार्थं चक्षुषो विद्मदयति । चक्षुषा हीति ॥

उ० ह स्वानां भवति मनो ह वा आयतनं ॥ ४ ॥
 अथ ह प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिरेऽहं
 श्रेयानस्म्यहं श्रेयानस्मीति ते ह प्राणाः प्रजा-
 पतिं पितरमेत्योचुर्भगवन् को नः श्रेष्ठ इति

भा० दित्याह । आच वाव सम्पत् । यस्माच्छ्रोत्रेण वेदं पृच्छन्ते
 तदर्थविज्ञानञ्च तत्, कर्माणि क्रियन्ते ततः काम सम्पदि-
 त्येव कामसम्पद्धेतुत्वात् । आच वाव सम्पत् । यो ह वा आय-
 तन वेदायतनं स्वानां भवति । मनो ह वा आयतन ॥
 इन्द्रियोपहतानां विषयाणां भोक्तृथानां प्रत्ययरू-
 पाणां मन आयतनमाश्रय । अतो मनो ह वा आय-
 तनमित्युक्त । अथ ह प्राणा एव ययोक्तृगुणाः सन्तोऽहं
 श्रेयस्यहं श्रेयानस्म्यहं श्रेयानस्मीति एतस्मिन् प्रयोजने
 व्यूदिरे नाना विरुद्धश्रोदिरे उक्तवन्तस्ते ह ते ह वै
 विवदमाना आत्मनः श्रेष्ठत्वविज्ञानाय प्रजापति पितरं
 जनयितार कश्चिदेत्योचुर्भगवन्तो हे भगवन् को गोऽस्माकं
 मध्ये श्रेष्ठोऽभ्यधिको गुणैरित्येव पृष्टवन्तः । तान् पितोवाच
 ह यस्मिन् वेद्युष्माक मध्ये उत्क्रान्ते शरीरमिदं पापिष्ठ-

गुणान्तरमाह । यो ह वा इति । दैवा कामा स्वर्गादयो वा
 मानुषा पश्यादयः । योचस्य सम्पत्त्वासाधयति । यस्मादिति ।
 इत्येव यस्मात्तस्मादिति योजना । सम्पत्ति गुणान्तरमाह । यो
 इति । कथं पुनरायतनत्व मनसः सिद्धमित्यत आह । इन्द्रि-
 योपहतानामिति । यद्योक्ता गुणा मुखप्रवेशगामिनः प्रत्येक

उ० तान् होवाच यस्मिन् व उत्क्रान्ते शरीरं पापि-
 ष्टतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति ॥ ७ ॥
 सा ह वागुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोथ पथ्ये-
 त्योवाच कथमशक्तर्ते मज्जीवितुमिति यथा
 कला जवदन्तः प्राणन्त. प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा
 शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश
 ह वाक् ॥ ८ ॥ चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोथ
 पथ्येत्योवाच कथमशक्तर्ते मज्जीवितुमिति यथा
 ज्न्धा अपश्यन्त. प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
 शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश

भा० मिवातिग्रथेन जीवितोऽपि समुत्क्रान्तप्राण ततोऽपि पापि-
 ष्टतरमेवातिग्रथेन दृश्येत । कुण्ठपमसृष्टमशुचि दृश्येत स
 वो युष्माक श्रेष्ठ इत्यवोचत् काका तद्दुःखं परिजिहीर्षुः ।
 तथोक्तेषु पित्रा प्राणेषु सा ह वागुच्चक्रामोत्क्रान्तवती ।
 सा चेत्क्रान्त्य सवत्सरमात्र प्रोथ्य स्वव्यापारान्निवृत्ता सती
 पुनः पथ्येत्येतरान् प्राणानुवाच कथं केन प्रकारेण अशक्त
 शक्तवन्तो यूय भदृते मां विना जीवितु धारयितुमात्मान-

धा० वागादिषु भवन्तीति वक्तव्यायायिका प्रथयति । अथेति ॥
 कश्चिद्विराज कश्चिपादीनामन्यतम वेत्यर्थं । शरीरस्य पापि
 ष्टत्व पापकार्यप्रधानत्व । इवशब्दोऽवधारणार्थं । उक्तमेवार्थं
 यद्विष्याह । कुपयमिति ॥ त्यक्तप्राण शबरूपमिति यावत् ॥
 ननु प्रजापति सर्वज्ञो मुख्यमेव प्राण किमिति श्रेष्ठ नाभि

उ० ह चक्षुः ॥ ६ ॥ श्रोत्रं होच्चत्राम तत्संवत्सरं
 पर्येत्योवाच कथमशक्तते मञ्जीवितुमिति यथा
 वधिरा अशृण्वन्तः प्राणस्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
 पश्यन्तश्चक्षुषा ध्यायन्तो मनसेवमिति प्रविवेश ह
 श्रोत्रं ॥ १० ॥ मनो होच्चत्राम तत्संवत्सरं प्रोच्य
 पर्येत्योवाच कथमशक्तते मञ्जीवितुमिति यथा
 वाला अमनसः प्राणस्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
 पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश ह
 मनः ॥ ११ ॥ अथ ह प्राण उच्चित्रामित्यन्तस यथा
 सुहृयः पद्भ्योऽशङ्कन् सद्भिर्देवमितरान् प्राणान्
 समस्विदन् एताभिस्समेत्योर्भुगवन्नेधि त्वन्नः श्रेष्ठो

भा० मिति ते दोषुयंथा कर्मा इत्यादि। कर्मा मूला यथा भोक्तेऽ
 वदन्तो वाचा जीवन्ति। कथं। प्राणान्तः प्राणैः पश्यन्त-
 चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसा मञ्जीवितुमिति
 कुर्वन्त इत्यर्थः। एव कथमजीवितुमिति। यथा मन्त्रोऽप्येता
 प्राणेषु बुद्ध्या प्रविवेश च वाक् पुनः स्यात्प्राणैः प्रवृत्ता यथा-
 वेत्यर्थः। मन्त्रमन्त्रम्। अक्षुर्षं अक्षुर्षां यथा च श्रोत्रेण
 मनो श्रोत्रेणैवत्यादि। यथा शान्ताः मन्त्रः अक्षुर्षमन्त्रम्

उ० ऽसि भोत्रमीरिति ॥ १२ ॥ अथ हैनं वागु-
वाच दहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीत्यथ हैनं
चक्षुरुवाच यदहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठासीति
॥ १३ ॥ अथ हैनं श्रेत्रमुवाच यदहं सम्प-

भा० इत्यर्थः ॥ एवं परीक्षितेषु वागादिष्वथानन्तरं ह स मुख्यः
प्राण उच्चिक्रमियन्नुत्क्रान्तुमिच्छन्किमकरोदित्युच्यते ।
यथा लोके सुहयः शोभनोऽश्वः पङ्चीशशङ्कून् पाद-
बन्धनकीलान् परीक्षणायाहृष्टेन कश्या इतः सन्
सङ्घिदेत् समुत्खनेत् समुत्पाटयेत् एवमितरान् वागा-
दीन्समुत्खिदत् समुद्धृतवान् । ते प्राणाः सञ्चालिताः
सन्तः स्वस्थाने स्थातुमनुत्सहमाना अभिसमेत्य मुखं प्राणं
तमूचुर्हे भगवन् एधि भवनः स्वामी यस्मात्त्वं नोऽस्माकं
श्रेष्ठोऽसि मा चास्मद्देहादुत्क्रमीरिति । अथ हैनं वागादयः
प्राणस्य श्रेष्ठत्वं कार्येणापादयन्त आङ्गर्बद्धिमिव हरन्तो
राज्ञो विद्यः । कथं वाक् तावदुवाच यदहं वसिष्ठाऽस्मि
यदिति क्रियाविशेषणं । यदसिष्ठत्वगुणास्मीत्यर्थः । त्वं त्वद-
सिष्ठस्तेन वसिष्ठत्वगुणेन त्वं तद्वसिष्ठोऽसि तद्गुणस्त्वमित्यर्थः ॥

भा० बाह्यानामपि वहिरन्तरिन्द्रियत्वाविशेषात्कथममनस इति विशेषे-
षणमत आह । अथरुहेति । परीक्षितेषु श्रेष्ठतारहितेषु निरप्यो-
पनिश्चितेस्वितेतत्पदनशीला पादास्तेषां संहतिः पङ्क्तिरस्य
ईशः निशमकर इति वा जसुं विभारम्भान्दसः । तान्यथोक्तान्थो
युगपदुत्पाटयेत् । अथेति दृष्टान्तमुक्त्वा दास्यन्तिकमाह । एवमि-
ति । यदि श्रेयत्वधीर्दुष्प्राकमस्तीति कथं ज्ञातुं प्रक्यमित्याशङ्गाह ।

उ० दस्मि त्वं तत्सम्पदसीत्यथ हैनं मन उवाच यद-
हमायतनमस्मि त्वं तदायनमसीति ॥ १४ ॥ न वै
वाचे न चक्षुष्पि न श्रोत्राणि न मनाःसी-

भा० अथवा तच्छब्दोऽपि क्रियाविशेषण एव । तत्त्वतस्त्वदी-
योऽसौ वसिष्ठत्वगुणोऽज्ञानान्ममेति मयाभिमत इत्येतत् ।
तथोत्तरेषु घोष्यं चक्षुःश्रोत्रमनःसु श्रुतेरिदं वचो युक्तमिदं
वागादिभिर्मुख्यं प्राणं प्रत्यभिहितं यस्मान्न वै लोके वाचो
न चक्षुषि न श्रोत्राणि न मनांसीति वागादीनि कर-
णान्याचरते लौकिका आगमज्ञा वा किन्तर्हि प्राणा
इत्येवाचरते कथयन्ति यस्मात्प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि
वागादीनि करणजातानि भवत्यतो मुख्यं प्राणं प्रत्यनु-
रूपमेव वागादिभिरुक्तमिति प्रकरणार्थमुपसञ्चिहीर्यति ॥

धा० अथेति ॥ वचन प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥
क्रियाविशेषणत्वमेव विशदयति । यदसिष्ठलेति ॥ वसिष्ठलेन
गुणेनाहं गुणवानस्मि यत्तत्त्वमेवेति योजना । अतन्तर वाक्य
मादाय व्याचष्टे । त्वमित्यादिना तदसिष्ठ इति समस्तपदमिति-
गृहीत्वा व्याख्याय मत्तान्तरमाह । अथ वेति ॥ यच्छब्दवदित्यपे-
रथं । अहं वसिष्ठत्वगुणोऽस्मीति यत्तत्त्वमेव वसिष्ठत्वगुणोऽस्मीति
कथमिदानीमुच्यते । अन्यथा हि पूर्वमभिधानस्तवासीदित्याश-
ङ्काह । त्वत्त्वत इति ॥ वाचि दर्शित न्याय चक्षुरादावति-
दिशति । तथेति ॥ वागादिवचनादुत्थाय प्राणाधीनता वागादे
श्रुतिरेव कथयन्तीत्युत्तरस्य । न वै वाच इत्यादेस्तात्पर्यमाह ।
श्रुतेरिति ॥ तदेव च सोपस्कारं व्याकरोति । युक्तमित्यादिना ॥
यदि सर्वाण्येव करणानि वाक्त्वानि स्युस्तर्हि वाचमित्येव तानि

उ० त्यावक्षते प्राणा इत्येवावक्षते प्राणो ह्येतेनानि
सर्वाणि भवति ॥ १५ ॥ १ ॥

भा० ननु कथमिदं युक्तं चेतनावन्त इव पुरुषा अहं श्रेष्ठतायै
विवदन्तोऽन्योन्यं स्पृह्येयुरिति । न हि चक्षुरादीनां
वाच प्रत्याख्याय प्रत्येकं वदनं सम्भवति । तथापगमो देहा-
त्पुनः प्रवेशो ब्रह्मगमनं प्राणसृतिर्वापपद्यते । तत्रान्यादि-
चेतनावद्देवताधिष्ठितत्वाद्वागादीनां चेतनावत्त्व तावत्सिद्ध-

धा० ब्रूयु । यदि चक्षुस्तन्नाणि स्युक्तदा सर्वान्णैव चक्षधीति वदेयु ।
न चैव वदन्ति प्राणा इति तु तानि कथयन्ति । तस्मात्प्राण-
पारतन्त्र्य करणानां सिद्धमित्यर्थं । वागादिभिरुक्तत्वं त्वदसि-
क्तोऽसौत्यादि प्राणस्यैव यथोक्तगुणवतो ध्येयत्व प्रकरणाद्यर्थं ॥
साक्षादुपसहारादर्शनादुपसञ्जिहीर्षतीत्युक्तं । आख्यायिकाया
यथा श्रुतमर्थमाक्षिपति । नन्दिति ॥ यथा मुखयाश्चेतना
वन्तो विवदमाना स्पृहन्ते तथा वागादयोऽचेतना स्वकी
यश्रेष्ठत्वसिद्धयर्थं विप्रतिपन्ना मिथ स्पृहन्ति नैव युक्तम-
चेतनेषु स्पृहादेरदर्शनादित्यर्थं । किञ्च वाग्यतिरिक्तानाम
न्योन्य वचनमेवानुचित वचनस्य वाग्यापारत्वादित्याह । न
हीति ॥ किञ्च वागादीना देहात्सर्पणाद्युक्तमचेतनत्वादित्याह ।
तथेति ॥ वागब्दे न हीत्यस्यानुपसर्गणार्थं । ध्येयत्वाद्यश्चेतना
वन्तो देवतास्ताभिरधिष्ठितत्वात्तादात्म्याभिप्रायेण वागादीना
चेतनावत्त्वसम्भवाद्देवतादित्यवहार सम्भवतीति ॥ यन्निर्वाग्भूत्वा
मुख प्राविशदिति श्रुतिमनुद्धृत्योत्तरमाह । तचेति ॥ एकस्मिन्नेह
अनेकचेतनावता विरुद्धानेकारभिप्रायानुविधायित्वेन देह
स्यान्मयनप्रसङ्गादक्रियत्वप्रसङ्गाद्वा बानेकचेतनाधिष्ठितत्वमेकस्य
देहस्य सम्भवतीति शङ्कते । तार्किकेति ॥ किमेकशरीरमनेक-
मनेकचेतनाधिष्ठितं न भवति किं वा तैर्निर्णीतकर्मभौग्याधि-
ष्ठितमिति विकल्प्याद्यं दूषयति । नेतीति ॥ अस्ति हि परमते

भा० भागमत । तार्किकसमयविरोध इति चेत् । देहे एकस्मि-
न्ननेकचेतनावस्त्रेश्वरस्य निमित्तकारणवत्त्वाभ्युपगमात् ।

ये तावदीश्वरमभ्युपगच्छन्ति तार्किकास्ते मनश्चादि-
कार्यकारणानामाध्यात्मिकानां वाह्यरणाच्च पृथिव्यादीनां
ईश्वराधिष्ठितानामेव नियमेन प्रवृत्तिमिच्छन्ति रथादि-
वत् । न चास्माभिरग्याद्याश्चेतनावत्यो देवता अध्यात्म-
कर्तृभोक्तृयोग्या अभ्युपगम्यन्ते किं तर्हि कार्यकरणवतीनां
हि तासां प्राणैकदेवताभेदानां अध्यात्माधिभूताधिदैव-
भेदकोटिविकल्पानां । अथक्षतामात्रेण नियन्तेश्वरोऽभ्युप-
गम्यते । स ह्यकरण । अपाणिपादो जवनो यहीता

धा० शरीरस्य जीवाधिष्ठितस्यैश्वराधिष्ठितत्वं तथाचैकशरीरमने-
कचेतनाधिष्ठितं न भवतीति नास्ति स्वेश्वरवादिना शङ्केत्यर्थः ॥

सङ्गृह्णवाक्यं विवृणोति । ये तावदिति ॥ अचेतनानां चेतना-
धिष्ठितानामेव प्रवृत्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह । रथादिवदिति ॥
द्वितीयं प्रत्याह । न चेति ॥ कार्यकारणानामधिष्ठातृदेवतानां
तर्हि तत्कार्यकारणानां किमधिष्ठातृदेवतान्तरमिति पृच्छति ।
किन्तर्हीति ॥ देवताकार्यकारणानामधिष्ठातृदेवतान्तरमिष्ट-
चेदनवस्था स्यादिति मन्वानं प्रत्याह । कार्यकारणवतीनामिति ॥
प्राक्कल्पव्राक्ष्यमनुष्ठत्याह । प्राणेति ॥ ननु भूयस्त्वो देवता
कथं तासां प्राणक्षयैकदेवताप्रभेदत्वमत आह । अध्यात्मेति ॥
अध्यात्माधिभूताधिदेवानां भेदकोटिभिर्विकल्पो यासामिति वि-
वृणोति ॥ नियन्तृत्वप्रयुक्त्यापारवत्त्वं वारयितुं विशिनष्टि । अथ-
क्षतामात्रेणेति ॥ अश्वेश्वरस्यापि नियन्तृत्वात्कार्यकारणवत्त्वं देव-
ज्ञानामिव स्यादिति शेषेत्याह । स हीति ॥ अकरणत्वमकार्य-
त्वस्योपलक्षणं ॥ तत्र श्रुतिप्रमाणयति । अपाणीति । रथादित्यप-
देन च न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यत इत्यादि मन्तवर्णो गृहीतः ।

भा० पश्यत्यचतुः स शृणोत्यकर्णं इत्यादिमन्त्रवर्षात् । हिरण्य-
गर्भं पश्यति जायमानं । हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वमि-
त्यादि च श्रेताश्चतरीयाः पठन्ति ॥

भोक्ता कर्माफलसम्बन्धी देहे तद्विलक्षणे जीव इति
वक्ष्यामः । वागादीनाञ्चेह संवादः कल्पितो विदुषोऽन्वय-
वान्तिरेकाभ्यां प्राणश्रेष्ठतानिर्द्धारणार्थं । यथा लोके
पुरुषा अन्योन्यमात्मनः श्रेष्ठतायै विवदमानाः कञ्चिद्गुण-
विशेषाभिज्ञं पृच्छन्ति को नः श्रेष्ठो गुणैरिति । तेनोक्त
एकैकश्रेणादः कार्यं साध्यितुमुद्यच्छन्तु । येनादः कार्यं
साध्यते स वः श्रेष्ठ इत्युक्तास्तथा एवोद्यच्छन्त आत्मनो
ऽन्यस्य वा श्रेष्ठतां निर्द्धारयन्ति । तथेमं संब्यवहारं वागा-
दिषु कल्पितवती श्रुतिः । कथं नाम विद्वान् वागा-
दीनामेकैकस्याभावेऽपि जीवनं दृष्टं न तु प्राणश्रेति
प्राणश्रेष्ठतां प्रतिपद्यत इति । तथाच श्रुतिः कौपीत-
कीनां । जीवति वागपेतो मूकान् हि पश्यामो जीवति

धा० सूत्रात्मा हिरण्यगर्भो सा चैका समष्टिरूपा देवता तदवस्थाभे-
दाना देवतानामीश्वरो निधन्तेत्युक्तं तत्र प्रमाणमाह । हिरण्य-
गर्भमिति ॥ ध्यादिपदेन हिरण्यगर्भं समवर्त्ततेत्यादि गृह्यते ॥

देवानामीश्वरस्य चास्मिन्देहे भोक्तृत्वाभावे कस्य भोक्तृत्वमित्यत
आह । भोक्तेति ॥ तद्विलक्षणे देवतेश्वराभ्यां व्यावृत्त इति
यावत् । वागादिशब्दवाच्याश्चेतनावत्यो देवता इति खोद्य-
त्यास्त्राचिकायाश्चार्थनित्यर्थमुक्तमिदानीं तस्यास्त्रात्पर्यमाह ।
वागादीनाञ्चेति ॥ कस्यनाप्रयोजनमाह । विदुष इति ॥ यथोक्ता
कस्यना दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यद्येत्यादिना ॥ तेनोक्ता इत्युक्तमेव
यत्नहि । एकैकश्रेनेति ॥ विदुष इत्यादिनोक्तं प्रयोजनं प्रकटयति ।

उ० स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति यत्किञ्चि-
दिदमाश्रुभ्य आशकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एत-
दनस्यान्नमनो ह वै नाम प्रत्यक्षं न ह वा एवं-

भा० चक्षुरपेतोऽन्वान् हि पश्यामो जीवति श्रोत्रापेतो बधिरान्
हि पश्यामो जीवति मनोऽपेतो धानान् हि पश्यामो
जीवति बाहुच्छिन्नो जीवत्यूर्ध्वच्छिन्न इत्याद्या ॥ १ ॥

स होवाच मुख्यः प्राणः किं मेऽन्नं भविष्यतीति । मुख्य-
प्राणं प्रष्टारमिव कल्पयित्वा वागादीन् प्रति वक्तृनिव
कल्पयन्ती श्रुतिराह । यदिदं लोकेऽन्नजातं प्रमिद्धमाश्रुभ्य
आश्रुभिः सहाऽऽशकुनिभ्यः सह शकुनिभिः सर्वप्राणिनां
यदन्नं तत्तवान्नमिति होचुर्वागादय इति । प्राणस्य
सर्वमन्नं प्राणोऽन्ना सर्वस्यान्नस्येत्येवंप्रतिपत्तये कल्पि-

या० कथं नामेति ॥ विद्वान् प्राणश्रेष्ठता कथं नाम प्रतिपद्येतेति
सम्बन्ध ॥ प्रतिपत्तिप्रकारः सङ्घिमिति । वागादीनामिति ॥ पञ्च-
वती कल्पनेति शेष ॥ दृष्टेऽप्यर्थं श्रुतिमनुयाहकत्वेन दर्शयति ।
तथा चेति ॥ १ ॥

वागादीनां स्वामी श्रेयादिगुण प्राणोऽस्मीति विद्यादिति प्रधा-
नविद्यामुपदिश्य तद्दर्शनाद्भूतान्नवासोदृष्टिविधानार्थं प्रक्रमे
प्रथममग्नदृष्टि विधातु प्रसङ्गं प्रकुर्वते । स होवाचेति ॥ मुख्यस्य
प्राणस्य प्रयुत्व वागादीनां प्रति वक्तृत्वं कल्पनिकमित्याह । मुख्य
मिति ॥ यदिदमित्युक्तमेव च यत्पद वाक्यार्थकल्पनार्थं यद्ग-
मित्यत्रानूयते । तदा एतदित्यादि ॥ उन्नरवाक्यस्य पूर्ववाक्या-
दर्धभेदाभावमाशङ्क्याह । प्राणस्येति ॥ प्राणशब्दं विद्यायाऽन-
शब्दप्रयोगे तात्पर्यमाह । सर्वप्रकारेति ॥ अत्र धेठायामिति
धातुजस्थानशब्दस्योपादानं सर्वप्रकारधेठया प्राणस्य प्राप्ति

उ० विदि किञ्च नान्नं भवतीति ॥ १ ॥ स होवाच
किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा

भा० ताभ्याधिकारूपाद्वाद्यत्वे स्वेन श्रुतिरूपेणाह । तद्वै एत-
द्यत्किञ्चिन्नेत्के प्राणिभिरन्नमद्यते अन्नस्य प्राणस्य
तदन्नं प्राणेनैव तदद्यत इत्यर्थः । सर्वप्रकारचेष्टा-
व्याप्तिगुणप्रदर्शनार्थमन्न इति प्राणस्य प्रत्यक्षं नाम ।
प्राणुपसर्गपूर्वत्वे हि विशेषगतिरेव स्यात् । तथाच सर्वान्ना-
नानामत्तुर्नामग्रहणमितीदं प्रत्यक्षं नाम अन्न इति ।
सर्वान्नानामत्तुः साक्षादभिधानं । न ह वै एवंविदि
यद्योक्तप्राणविदि प्राणोऽहमस्मि सर्वभूतस्यः सर्वान्नाना-
मन्तेति तस्मिन्नेवंविदि ह वै किञ्चन किञ्चिदपि प्राणि-
भिराद्यं सर्वैरन्नमन्नमद्यं न भवति सर्वमेवंविद्यन्नं भव-
तीत्यर्थः । प्राणभूतत्वाद्विदुषः । प्राणाद्वा एष उदेति

षा० गुणप्रदर्शनार्थं । तथा य. कोऽपि दहति शोषयति ज्ञावयति वा
सर्वोऽपि प्राण इवेति युक्तं । प्राणस्थान इति नामेत्यर्थः । प्रत्यक्षं
पूर्वाक्तधातुजन्मनामेति यावत् ।

उक्तमेवार्थं समर्थयते । प्रादीति । अन्नशब्दस्येति श्रेयः । न
प्राणस्य सर्वचेष्टातिरिक्तैवकारार्थः । तथाच प्राणादिशब्दोपा-
दाने विशेषयतिरेवेति स्थिते सतीत्यर्थः । अन्न इति प्रत्यक्षमिदं
नाम । सर्वान्नानामत्तुर्नामग्रहणमिति सम्बन्धः । तदेव व्याचष्टे ।
सर्वान्नानामिति ॥ ततश्च प्राणशब्दस्य प्राणविदः सर्वमन्नं चेतद्वि-
दुषो भक्ष्याभक्ष्यविभागासिद्धौ तद्विषयं शास्त्रं विरुध्यतेत्याशङ्क्या-
ध्यात्मिकं रूपं हित्वाऽधिदैविकेन रूपेण तस्य सर्वान्नत्वे विभा-
गशास्त्रमाध्यात्मिकरूपिच्छेदविषयत्वेनाविरुद्धमित्याह । प्राणभू-
तत्वादिति । प्राणभूतो विद्वानित्यत्र श्रुत्यन्तरं संवादयति । प्राण

उ० एतदशिक्ष्यन्तः पुरस्ताच्चेपरिष्ठाच्चान्निः परिद-
धति लम्भुको ह वासो भवत्यनग्नो ह भवति ॥ २ ॥

भा० प्राणोऽस्यमेतीत्युपक्रम्यैवंविदो ह वा उदेति सूर्य्य एवंविद्य-
स्यमेतीति श्रुत्यन्तरात् ॥

स होवाच पुनः प्राणः । पूर्व्वदेव कल्पना । किं मे वासो
भविष्यतीत्यर्थं इति होचुर्वागादयः । यस्मात्प्राणस्य वास
श्रापस्तस्माद्वा एतदशिक्ष्यन्तो भोक्ष्यमाणा भुक्तवन्तश्च
ब्राह्मणा विद्वांस एतत्कुर्वन्ति । किं अङ्घ्रिर्वासस्यानीयाभिः
पुरस्ताद्भोजनात्पूर्व्वमुपरिष्ठाच्च भोजनादूर्द्ध्वं परिदधति
परिधानं कुर्वन्ति मुख्यस्य प्राणस्य लम्भुको लम्भनशीलो
वासो भवति । वाससो लक्ष्यैव भवतीत्यर्थः । अनग्नो भवति ।
वाससो लम्भुकत्वेनार्थसिद्धैवानग्नता इत्यनग्नो ह भवतीत्यु-
त्तरीयवान् भवतीत्येतत् । भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवन्तश्च यदा-
चमनं शुद्ध्यर्थं विज्ञातं तस्मिन् प्राणस्य वास इति दर्शनमा-
त्रमिह विधीयते । अङ्घ्रिः परिदधतीति नाचमनान्तरं ।
यथा सौर्तिकैः प्राणिभिरुद्यमानमन्नं प्राणस्येति दर्शन-

व्या० इति ॥ प्राणविद्याङ्गत्वेनाङ्घ्रिरुपरिष्ठा ॥ सन्मति तदङ्गत्वेन
वासोदृष्टिं प्रक्षीति । स होवाचेति ॥ अत्रापि प्राणस्य प्रयुत्वं
वागादीना प्रति बह्वत्वेन कल्पितमेवेत्याह । पूर्व्ववदिति ॥
अपि प्राणं प्रति वासोरूपत्वे शमकमाह । यस्मादिति ॥ वासो-
दृष्टिफलमाचष्टे । लम्भुक इति ॥ अनग्नो ह भवतीत्यस्य पौनःपुन्य-
माशङ्कार्थं विशेषमाह । वास इति ॥ नाचमनान्तरं प्राणविदो
विधीयते एवविदशिक्ष्यन्नाचामेदिति श्रुतेरित्याशङ्गाह । भोष्ण-

भा० माचं । तद्वत्किं मे वास इत्यादि प्रश्नप्रतिवचनयोस्तुल्य-
त्वात् । यच्चाचमनमपूर्वं तादर्थ्येन क्रियेत तदा कृत्याद्य-
न्नमपि प्राणस्येति भक्ष्यत्वेन विहितं स्यात् ।

तुल्ययोर्विज्ञानार्थयोः प्रश्नप्रतिवचनयोः प्रकरणस्य
विज्ञानार्थत्वादूर्द्ध्वजरतीयो न्यायो न युक्तः कल्पयितुं ।
यत्तु प्रसिद्धमाचमनं प्रायत्वार्यं प्राणस्थानप्रतार्यञ्च न
भवतीत्युच्यते न तथा वयमाचमनमुभयार्थं ब्रूमः ।
किन्तर्हि प्रायत्वार्यं चमनसाधनभूता आपः प्राणस्य वास
इति दर्शनस्योद्यत इति ब्रूमः । तच्चाचमनस्योभ-
यार्थत्वप्रसङ्गदोषसोदनानुपपन्ना । वासोऽर्थ एवाचमने
तद्दर्शनं स्यादिति चेत् । न । वासोज्ञानार्थवाक्ये वासोऽर्था

चा० माणस्येति ॥ आदिपदेन प्रश्नप्रतिवचने गृह्यते । सर्व्वंप्राणि-
भोग्येऽन्ने तस्यान्नमिति दृष्टिवदाचमनीयास्त्रेषु तस्य विधीयते ॥
वासोदृष्टिरित्युक्तं यतिरेकद्वारा विवक्ष्यति । यदीति ॥ तादर्थ्य-
नान्नप्रतार्येनेति यावत् ॥

अथ पूर्व्वमन्नदृष्टिरेव विधीयते । सर्व्वान्नभक्ष्यस्य प्रमाणवि-
रुद्धत्वादिह त्वपूर्व्वमाचमनमविरोधाद्बिधीयतामित्याशङ्क्याह ।
तुल्ययोरिति ॥ एकस्याचमनस्य श्रुत्यर्थत्वमनप्रतार्यत्वञ्च ब्रह्मम-
शक्यं विरोधादित्याशङ्क्याह । यत्त्विति ॥ विरोधो यथा स्यात्तर्थाति
यावत् । तर्हि कीदृशाचमनं विवक्षितमित्याह । किन्तर्हीति ॥
प्रथमतस्तु भावः प्रायत्वं तदार्यो या आचमनक्रिया तत्साधनभूता
स्त्रेषु वास सङ्घर्षनं क्रियान्तरमत्र विधित्वितमित्याह । प्राय-
त्येति ॥ क्रियाभेदे फलितमाह । तत्रेति ॥ अन्यार्यास्त्रेषु अन्यार्य-
त्वचिन्तने प्रमाणविरोधाद्बिधियोगेन वासोऽर्थमाचमनान्तरमेव
विधेयं । तत्र चान्नप्रतार्यत्वचिन्तनमुचितमिति शङ्कार्थं । वासो
ऽर्थापूर्व्वमाचमनविधाने तत्रान्नप्रतार्यत्वदृष्टिविधाने च वाक्यभे

उ० तद्धेतत्सत्यकामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रप-
द्यायोक्तोवाच यद्यप्येनच्छुष्काय स्थाणवे ब्रूया-
ज्जायेरन्नेवास्मिञ्छाखा प्ररोहेयुः पलाशानीति
॥ ३ ॥ अथ यदि महज्जिगमिपेदमावास्यायां
दीक्षित्वा पौर्णमास्यां रात्रौ सर्वोपधस्य मन्थं

भा० पूर्वाचमनविधाने तत्रानग्रतार्थत्वदृष्टिविधाने च वाक्य-
भेद । आचमनस्य तदर्थत्वमन्यार्थत्वञ्चेति प्रमाणाभावात् ।
तदेतत्प्राणदर्शनं सूयते । कथं तद्धेतत्प्राणदर्शनं । सत्य-
कामो जाबालो गोश्रुतये नाम्ना वैयाघ्रपद्याय वैयाघ्र-
पदोऽपत्यं वैयाघ्रपद्यस्तस्मै गोश्रुत्याख्यायोक्तोवाचाऽन्य-
दपि वक्ष्यमाणं वचः । किन्तुदुवाचेत्याह । यद्यपि शुष्काय
स्थाणवे एतद्दर्शनं ब्रूयात् प्राणविज्जायेरन्नुत्पद्येरन्ने-
वास्मिन् स्थाणौ शाखा. प्ररोहेयुय पलाशानि च पत्राणि ।
किमु जीवते पुरुषाय ब्रूयादिति । यथोक्तप्राणदर्शनविद
इदं मन्याख्यं कर्मारभ्यते । अथानन्तरं यदि महम्महत्त

धा० दमस्तद्वाच्यसिद्धाचमनसाधनभूतासप्तवासोदृष्टिपरमेव च वाच्य
मित्युत्तरमाह । नेत्यादिना । वासोऽर्थत्वमन्यार्थत्व दृष्ट्यर्थत्वमित्यादि
प्रमाणस्यैकस्य वाक्यस्याप्रमायत्वप्रसङ्गादिति यावत् ।
तद्धेतदित्यादि वाक्यं विधानार्थं नापि एकवचनं तद्यथा यत्तं
मित्याशङ्क्याह । तदेतदिति । स्तुतिमेव प्रत्युत्पन्नं विदधेति ।
वाच्यमिति । जीवते पुरुषाय प्राणविद्यावत्त्वदर्शनं ब्रूयात्त-
दास्मिन्महामहत्त भयतीति किमु वाच्यमिति योजना ।
गोदोहनवदधिष्ठताधिष्ठारमिदं कर्मं प्राणविदा ऽस्मिन्

उ० दधिमधुनोरूपमध्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्य-
 ग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्ये सम्पातमवनयेत् ॥ ४ ॥
 वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्ये
 सम्पातमवनयेत्प्रतिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य
 हुत्वा मन्ये सम्पातमवनयेत्सम्पदे स्वाहेत्यग्नावा-
 ज्यस्य हुत्वा मन्ये सम्पातमवनयेदायतनाय
 स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्ये सम्पातमवनयेत्
 ॥ ५ ॥ अथ प्रतिमृष्याञ्जुलो मन्यमाधाय जप-

भा० जिगमिषेत् गन्तुमिच्छेन्नहत्त्वा प्राप्नुं यदि कामयेदि-
 त्यर्थः । तस्येद कर्मा विधीयते । महत्त्वे सति श्रीरूपन-
 मते । श्रीमते ह्यर्थे प्राप्तधन ततः कर्मानुष्ठानं ततश्च
 देवधानं पित्रयानं वा पन्थान प्रतिपत्स्यत इत्येतन्नयो-
 जनमुररीकृत्य महत्त्वप्रेप्सोरिद कर्मा न विषयोपभोग-
 कामस्य । तस्यायं कालादिविधिरुच्यते । अमावस्यायां
 दीक्षित्वा दीक्षित इव भूमिशयनादिनियमं कृत्वा तपो-

या० धिकारोऽस्तीत्याह । यथोक्तिः ॥ अनन्तर प्राणविद्यानिष्पत्ति-
 रिति श्रेय ॥ वाक्यशेष पूरयति । तस्येति ॥ महत्त्वद्वारा
 विषयोपभोगकामुकस्य कर्मविधाधि शास्त्र श्रेयादिशास्त्रव
 दनर्थफलमेवेत्याशङ्काह । महत्त्वे हीति ॥ तस्येति प्रकृतम
 न्यायकर्मोक्तिः । कालादीत्यादिशब्दे प्रत्यादिस्तद्गुणार्थः ।
 दैव्य दीक्षाया भव मौज्यभ्यङ्गनादि न सर्वमेवायमनुतिष्ठति ।
 प्रकृतिधर्मा हि विद्यतावनुवर्तन्ते । प्रकृतिवदिदिति कर्त्तव्येति

उ० त्यमो नामास्यमा हि ते सर्वमिदं स हि ज्येष्ठः
 श्रेष्ठो राजाधिपतिः स मा ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च
 राज्यमाधिपत्यं गमयत्वहमेवेदं सर्वमसानीति

भा० रूपं सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमित्यादिधर्मवान् भूत्वा इत्यर्थो
 न पुनर्द्वैष्ट्यमेव कर्माजातं सर्वमुपादत्ते । अतद्विकारत्वान्म-
 न्द्याख्यस्य कर्मणः । उपमद्गतीतिश्रुत्यन्तरात् । पयोमात्र-
 भक्षणं च शुद्धिकारणं तप उपादत्ते । पौर्णमास्यां रात्रौ
 कर्मारभते सर्वोपधस्य यामारणानामौपधीनां यावच्छ-
 ळ्वान्पमन्यमुपादाय तद्वितुषीकृत्याममेव पिष्टं दधिमधुने-
 रौदुम्बरे कंसाकारे चमसाकारे वा पात्रे श्रुत्यन्तरात्प्रचि-
 योपमथ्याऽद्यतः स्थापयित्वा ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्रा-
 वावसथ्ये आज्यस्य श्रावापस्याने ऊत्वा सुवर्धनग्रं मन्थे
 सम्पातमवनयोत्संखवमधः पातयेत् । समानमन्थत् । वधि-

ष्या० न्यायात् । न चेदं कर्म कस्य चिद्विहितरतो यद्योऽप्यग्न्यावसथ्य-
 वात्र विवक्षितमित्यर्थः । दीधितिलेखनेन विवक्षितं धर्मात्तरमाह ।
 उपसादिति । उपसादे । नामेष्टयः प्रवर्ग्याश्चमु प्रसिद्धा । तासु व्रतं
 पयोमात्रभक्षणं तदुपेतो भूत्वा मन्थं सम्पाद्य जुहोतीति वाजस-
 नेयके समानप्रकारके श्रवसादिति यावत् । पिष्टं कृत्वा तदा-
 ममपक्षमेव दधिमधुनेः सम्मन्थं पात्रे प्रक्षिप्येति सम्मन्थ । रौदु-
 म्बरत्वे नियमः । पात्रस्याकारे तु विवक्ष्यते । क्वचमन्थते पात्रमथ
 कस्यते तथाह । श्रुत्यन्तरादिति । रौदुम्बरे कंसाकारे कंसे चमसे
 इति वाजसनेये श्रवसात्कर्मणासाद्ययन्त्यायेनापेक्षितं पात्रमथ
 गृह्येतिमित्यर्थः । श्रावसाद्यसमन्थो नाश्विकोऽपि । श्रावसाद्यो
 विवक्षितो दक्षिणोपासनाय कर्म विवक्षिते श्रावसाद्ये इति

उ० ॥ ६ ॥ अथ खल्वेतयञ्ची पञ्च आचामति
तत्सवितुर्वृणोमह इत्याचामति वयं देवस्य

भा० षाय प्रतिष्ठायै सम्बन्धे आयतनाय स्वाहेति प्रत्येकं
तथैव सम्पातमवनयेत् । ऊलाऽथ प्रतिष्ठप्याग्नेरीपदपष्ट-
त्याञ्जलौ मन्थमाधाय जपतीसं मन्त्रं । अमो नामा-
स्यमा हि ते । अम इति प्राणस्य नाम । अन्नेन हि
• प्राणः प्राणिति, देहे इत्यतो मन्थद्रव्यं प्राणस्यान्न-
न्नात्प्राणत्वेन स्तूयते अमो नामासीति ॥ कुतः । यत्तो
ऽमा सह हि यस्मात्ते तव प्राणभूतस्य सर्व्वं समस्तं जग-
दिदं अतोऽमो नामासीत्यर्थः । स हि प्राणभूतो मन्थो
ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च । अत एव च राजा दीप्तिमानधिपतिश्चाधि-
ष्टाय पालयिता सर्व्वस्य । स मा मामपि मन्थः प्राणो
ज्यैष्ठ्यादिगुणपूगभात्मनो गमयत्वहमेवेदं सर्व्वं जगदसानि
भवानि प्राणवत् । इतिशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥ अथानन्तरं

षा० सम्बन्धः । व्यावपस्यारनमाङ्गतिप्रक्षेपप्रदेशः ॥ गृह्योक्तं वसिष्ठाय
स्वाहेत्यादिवाक्यं पूर्व्ववाक्येन तुल्यार्थमित्याह । समानमिति ॥
तुल्यत्वमेव स्पष्टयति । वसिष्ठायेति ॥ स्वाहेति मन्त्रं समुच्चार्य्य
ऊत्वेति सम्बन्धः । तथैव प्रथमहोमानन्तरमित्यर्थः । व्याज्जत्यन-
न्तरमथशब्दार्थः ॥

भवतु प्राणस्येदं नाम मन्थनस्य तु कथं मन्थार्थमित्याशङ्क्याह ।
अन्नेन हीति ॥ प्रतिष्ठातेऽर्थे प्रप्रपूर्व्वकं हेतुमाह । कुत इति ॥
अतस्वामो नामासीति पूर्व्वेन सम्बन्धः । हेतुं व्याचष्टे । यस्मा-
दिति ॥ अथानन्तरं जपकर्मणः सकाशादिति श्रेयः ॥ तदेव
स्पष्टयति । मन्त्रस्येति ॥ मन्त्रस्यैकैकेन पादेन मन्थस्यैकैकं पासं

उ० भोजनमित्याचामति श्रेष्ठः सर्वधातममित्याचा-
मति तुरं भगस्य धीमहीति सर्वं पिवति ॥ ७ ॥

भा० खल्वेतया वक्ष्यमाणयर्चा पच्छ. पादश आचामति भक्ष-
यति । मन्त्रसूक्तेकेन पादेनैकीकयाम भक्षयति । तद्भो-
जन सवितुः सर्वस्य प्रसवितुः प्राणमादित्यश्चैकीकृत्यो-
च्यते । आदित्यस्य वृणीमहे प्रार्थयेमहि मन्यरूपं ।
येनावेन सावित्रेण भोजनेनोपभुक्तेन वयं सविदस्वर-
पापना भवेमेत्यभिप्रायः । अथवा देवस्य सवितुरिति
पूर्वेण सम्बन्ध. । श्रेष्ठ प्रशस्यतम सर्वान्नेभ्य सर्वधातमं
सर्वस्य जगतो धारयित्तमं अतिशयेन विधाततममिति
वा । सर्वथा भोजनविशेषणं तुर त्वरं त्वरं शीघ्रमित्ये-
तद्भगस्य देवस्य सवितुः स्वरूपमिति शेष. । धीमहि
चिन्तयेमहि विज्ञिष्टभोजनेन मल्लताः श्रद्धात्मान. मन्त्र
इत्यभिप्रायः । अथवा भगस्य श्रिय कारणं तद्वत् प्राप्त
कर्म कृतवन्तो वयं तद्धीमहि चिन्तयेमहि । सर्वस्य मन्य-

या० भक्षयतीति भोजना । भोजनं मन्त्ररूपमिति सम्बन्ध. । तस्यैव
सवितु न्यात प्राणस्य हि मन्त्राद्यमप्रमिच्छात् तत्राह । प्राण
मिति । उच्यते सवितुर्भोजनामिति शेष. । प्राणादित्यद्वारेणैव
यलित वाक्पाद्यंमाह । आदित्यस्येति । मन्त्ररूपं तद्भोजनामिति
पूर्वेण सम्बन्ध. ।

प्राद्यंनाविषय भोजनमेव विज्ञिनहि । येनेति । तस्यैव
विशेषयान्तरं श्रेष्ठमित्यादि स्थितिकारणतमुक्त्वा उच्यते यथा
कारणाह । अतिप्रदेनेति । जगदानां यत्नदानेति जगदानां
यत्नदाने च धातुः श्रेष्ठ विमिति भोजने यद्यमाने ध्यानमुच्यते

उ० निर्णिज्य कश्चं चमसं वा पद्मादग्नेः संविशति
 चर्मणि वा स्थण्डिल्ये वा वाचंयमोऽप्रसाहः स
 यदि स्त्रियं पश्येत् समृद्धं कर्मेति विद्यात् ॥ ८ ॥
 तदेष श्लोको यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु
 पश्यति समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने
 तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने ॥ ९ ॥ २ ॥

भा० लेपं पिबति निर्णिजा प्रक्षाल्य कंसं कंसाकारं चमसञ्च-
 मसाकारं वैदुस्वरं पात्रं । पीत्वा आचम्य पद्मादग्नेः
 प्राक्शिराः संविशति चर्माणि वाऽजिने स्थण्डिले केवलायां
 भूमौ । वाचंयमो वाग्यतः सन्नित्यर्थः । अप्रसाहो न प्रसङ्गते
 नाभिभूयते स्थाद्यनिष्टस्वप्नदर्शनेन यथा तथा संयत-
 चित्तः सन्नित्यर्थः । स एवभूतो यदि स्त्रियं पश्येत् स्वप्नेषु
 तदा विद्यात्समृद्धं ममेदं कर्मेति ॥

तदेतस्मिन्नर्थ एष श्लोको मन्त्रोऽपि भवति । यदा

षा० तत्राह । विशिष्टेति ॥ शुद्धधीत्व ध्यानकारणमुक्त्वा प्रकृतकर्म्म-
 प्रेषितमहत्त्वे हेतुत्वादपि ध्यानमनुष्ठेयमित्याह । अथवेति ॥
 सावित्रं रूपमुक्तं नियमेनौदुस्वरं वैकल्पिताकारे विशेषः । पात्रं
 प्रक्षाल्य पिबतीति सम्बन्ध । मन्त्रशेषपात्रं प्रक्षाल्य पीत्वा-
 चमनपूर्वकमग्नेः पश्चिमभागे कृष्णाजिनयवहृितायां केव-
 लाया वा भूमौ प्राक्शिरा भूत्वा शयीतेत्याह । पीत्वेति ॥
 शयनस्य कर्त्तव्यं दर्शयति । वाचंयम इति ॥ तस्य स्वप्ने कथ-
 ष्टिदुक्तमस्त्रीदर्शने शुभागम सूच्यत इत्याह । स एवभूत
 इति ॥ २ ॥ प्राणविद्या तदङ्गकर्म्म चेत्युभयमुक्तमिदानीमप्रिवि-
 यामाख्यातुकामसावदाख्यायिकायास्तात्पर्यमाह । ब्रह्मादीति ॥

उ० श्वेतकेतुहीरुणेयः पञ्चालानां समितिमेयाय
 तं ह प्रवाहणे जैबलिरुवाच कुमारानु त्वा-
 शिषत्पिता इत्यनु हि भगव इति ॥ १ ॥ वेत्थ
 यदितोऽधिप्रजाः प्रयत्नीति न भगव इति वेत्थ
 यथा पुनरावर्तना ३ इति न भगव इति वेत्थ
 पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना ३ इति

भा० कर्मसु काम्येषु कामार्थेषु स्त्रियं स्वप्नेषु स्वप्नदर्शनेषु
 स्वप्नकालेषु वा पश्यति मग्दुद्धिं तत्र जानीयात् । कर्मणां
 फलनिष्पत्तिर्भविष्यतीति जानीयादित्यर्थः ॥ तस्मिन्
 स्त्यादिप्रशस्तस्वप्नदर्शने मति इत्यभिप्रायः । दिग्गतिः
 कर्मममाप्त्यर्थः ॥ १ ॥ ब्रह्मादिस्तम्पर्यन्ताः संसार-
 गतयो ब्रह्मव्या वैराग्यहेतोर्मुमुक्षूणामित्यत आत्या-
 यिका आरभ्यते । श्वेतकेतुर्नामतो ह इत्येतिप्रायः ।
 अरुणस्यापत्यमारुणिस्तम्यापत्यमारुणेयः पञ्चालानां जन्-
 पदानां समितिं मभामेयाय आजगाम । तमागतवनां ह
 प्रवाहणे नामतो जीयन्त्यापत्यं जैबलिरुवाचोक्तवान् । हे
 कुमारानु ता त्वामग्निपदस्यग्निपत्पिता । किमनुमिष्टस्यं
 पिचेत्यर्थः । इत्युक्तः स आदाऽनु घटुमिष्टोऽग्नि
 भगव इति सुचययाह । तं होवाच घटुमिष्टोऽग्नि

था० तमाग्य वाहयते श्वेतुगाह । वैराग्यहेतोर्दिति । राजा कुमा-
 रिति समेत्पदमिमात्रं श्वेतहेतोरपिनीषति ।

उ० न भगव इति ॥ २ ॥ वेत्थ यथाऽसौ लोको न सम्पूर्यता ३ इति न भगव इति वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावाप पुरुषवचसो भवन्तीति नैव भगव इति ॥ ३ ॥ अथ नु किमनुशिष्टोऽवोचथा यो हीमानि न विद्यात् कथं सोऽनुशिष्टो ब्रवी-

भा० वेत्थ चदितोऽस्माल्लोकादधधूर्द्धं यत्रजा प्रयन्ति चङ्गच्छन्ति तत्कि जानीष इत्यर्थ । न भगव इत्याह इतरो न जानेऽह तद्यत्पृच्छसि । एव तर्हि वेत्थ जानीषे यथा येन प्रकारेण पुनरावर्त्तन्ता इति न भगव इति प्रत्याह । वेत्थ पथोर्मागंयो सह प्रयाणयोर्देवयानस्य पिद्वयाणस्य च व्यावर्त्तना व्यावर्त्तन इतरेतरवियोगस्थान सह गच्छतामित्यर्थ । न भगव इति वेत्थ यथासौ लोक पिद्वसम्बन्धी । य प्राथ पुनरावर्त्तन्ते बज्जभि प्रयङ्गिरपि येन कारणेन न सम्पूर्यता ३ इति । न भगव इति प्रत्याह । वेत्थ यथा येन क्रमेण पञ्चम्या पञ्चमह्याकाया आहुतायामाहुतिनिर्वृत्ता आहुतिसाधनाश्चाप पुरुषवचस

भा० यथेति । अस्मार्थमाह । येनेति । विद्वद्विदुषोस्तुल्यमागंयो सतोर्देा मार्गौ तयोर्मध्ये देवयानस्येत्यादि योज्यमुक्त वाक्यार्थ सङ्घिपति । इतरेतरेति । विदुषाश्च कर्मिणाश्च मार्गं हयम धिह्यस्य सह प्रस्थिताना यत्र मिथा वियोगो भवति तत्कि वेत्थे अर्थ । शिष्टलोकासम्बन्धिन लोकमेव व्याकरोति । य प्राथेति । आहुतिनिर्वृत्त इत्यस्य व्याख्यान आहुतिसाधनाश्चेति अपूर्व रूपाणामपां भूतान्तरसमुच्चयार्थस्वकार । अथवा पथोऽहतादि

उ० तेति स हायस्तः पितुरर्द्धमेयाय तश्च होवावा
 ऽननुशिष्य वाव किल मा भगवानब्रवीदनु त्वाशि-
 षमिति ॥ ४ ॥ पञ्च मा राजन्यवन्धुः प्रश्नानप्रा-
 क्षीतेषां नैकञ्च नाशकं विवक्तुमिति स होवाव

भा० पुरुष इत्येवंवचोऽभिधानं यासां ह्यमानानां क्रमेण
 षष्ठाङ्गतिभूतानां ताः पुरुषवचसः पुरुषवाच्या भवन्ति
 पुरुषाख्यां लभन्त इत्यर्थं । इत्युक्तो नैव भगव इत्याह ।
 नैवाहमत्र किञ्च न जानामीत्यर्थः । अथैवमज्ञः सन् किम-
 नुशिष्टोऽस्मीत्यवोचथा उक्तवानसि । यो हीमानि मया
 पृष्टान्यर्थजातानि न विद्यान्न विजानीयात्कथं स विद्वत्स-
 नुशिष्टोऽस्मीति ब्रवीत । एवं स श्वेतकेतुराज्ञाऽऽयस्य आया-
 सितः सन् पितुरर्द्धं स्नानमेयाय गतवांस्तच्च पितरमुवा-
 चाऽननुशिष्याऽनुशासनमस्तुतैव मा मां किल भगवान्समा-
 वर्त्तनकालोऽब्रवीदुक्तवान् अनु त्वाशिषमन्वशिष्यं त्वामिति॥

यतः पञ्च पञ्चसङ्ख्याकान् प्रश्नान् राजन्यवन्धूरा-
 जन्याः बन्धवोऽस्तेति राजन्यवन्धुः स्वयं दुष्टं च इत्यर्थो

ष्या० ऋषेशाङ्गतिं साधयन्तीति चाङ्गत्वा पुनरपूर्वात्मना निष्पन्ना
 इत्यर्थं । क्रमेणेति अद्वासेमदृश्यश्चेतसा इवनदारेणेति
 यावत् । षष्ठाङ्गतिभूतानामन्येष्टिविधानेन शरीराङ्गतिद्वारा
 सूक्ष्मता गतानामित्यर्थं ॥ त्वत्पृष्टार्थजातातिरिक्तविषयमनु-
 शासन ममास्तीत्यनुशिष्टोऽस्मीत्युक्तमित्याशङ्क्याह । यो हीति ॥
 चाननुशिष्यं त्वामन्वशिष्यमिति कथमुक्तवानस्मीत्याशङ्क्याह ।
 यत इति ॥ नैकञ्चनेत्युक्तमेव नञ्पद नाशकमिति समन्वयं

उ० यथा मा त्वं तदेतानवदो यथाहमेषां नैकञ्चन
वेद यद्यहमिमानवदिष्यं कथं तेनावश्यमिति ॥
५ ॥ स ह गौतमो राज्ञोऽहमेयाय तस्मै ह प्राप्ता-

भा० ऽप्राचीत्पृष्टवांस्तेषां प्रश्नानां नैकञ्च नैकमपि नाशकं न
शक्तवानहं विवक्तुं विशेषेणार्थतो निर्णेतुमित्यर्थः । स
होवाच पिता यथा मा मां वत्स त्वं त्वदागममात्रमेव
एतान्प्रश्नानवद उक्तवानमि तेषां नैकञ्च नाशकं विवक्तु-
मिति । तथा मां जानीहि त्वदीयाज्ञानेन लिङ्गेन मम
तद्विषयमज्ञानं जानीहीत्यर्थः । कथं यथाऽहमेषां प्रश्ना-
नामेकञ्च नैकमपि न वेद न जाने इति । यथा त्वमे-
वाङ्ग एतान्प्रश्नान् जानीषे तथाऽहमप्येतान् जान दित्यर्थः ।
अतो मय्यन्यथाभावो न कर्त्तव्यः ॥

कुत एतदेवं यतो यद्यहमिमान् प्रश्नानवदिष्यं विदि-
तवानस्मि कथं ते तुभ्यं प्रियाय पुत्राय समावर्त्तनकाले
पुरा नावच्छ नोक्तवानस्मीति उक्त्वा स ह गौतमो गोत्रतो

था० दर्शयितुं पुनरुपात्तं । अतो मां प्रति तव मिथ्यावादिता सिद्धेति
शेषः । पिता स्वकीयमिथ्यावादित्वशङ्का परिहरति । स होवा-
चेति ॥ यथा मा त्वमित्यादिवाक्यं पूरयित्वा व्याख्यायानन्तर-
वाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति । कथमित्यादिना ॥ तद्वाच्ये ।
यथेति । अज्ञानाविशेषोऽत शब्दार्थं । अन्यथाभावो ज्ञातेऽपि
विषये तवानुक्तिरिति यावत् ॥

स्वदीयमज्ञानं कुतो हेतोर्मया ज्ञातव्यमित्याशङ्कामुद्गाव्या-
नन्तरवाक्येनोत्तरमाह । कुत इत्यादिना ॥ अतस्तव पात्रभूतस्या
ऽनुपदेशान्मदीयमज्ञानं ज्ञातव्यमिति शेषः । अर्हत्या योग्या

उ० याहीश्चकार स ह प्रातः सभाग उदेयाय तच्छ
 होवाच मानुषस्य भगवन् गौतम वित्तस्य वरं
 वृणीथा इति स होवाच तवैव राजन् मानुषं
 वित्तं यामेव कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तामेव
 मे ब्रूहीति ॥ ६ ॥

भा० राज्ञो जैबलेरर्द्धं स्नानमेयाय गतवान् । तस्मै च गौतमाय
 प्राप्तायार्द्धामर्हणाञ्चकार हतवान् । स च गौतमः कृत-
 तिथ्य उपित्वा परेद्युः प्रातःकाले सभां गते राज्ञि
 उदेयाय । भजनं भागः पूजा सेवा सह भागेन वर्त्त-
 मानो वा सभागः पूज्यमानोऽन्यैः स्वयं गौतम उदेयाय
 राजानमुद्गतवान् । तं होवाच गौतम राजा मानुषस्य
 भगवन् गौतम मनुष्यसम्बन्धिनो वित्तस्य यामादेर्वरं वर-
 णीयं कामं वृणीथाः प्रार्थयेथाः । स होवाच गौतमस्तवैव
 तिष्ठतु राजन्मानुषं वित्तं । यामेव कुमारस्य मम पुत्र-
 स्यान्ते समीपे वाचं पञ्चप्रश्नलक्षणमभाषथा उक्तवानसि
 तामेव वाचं मे मच्छं ब्रूहि कथयेत्युक्तो गौतमेन राजा
 सह कृच्छ्री दुःखी बभूव ॥

था० पूजामित्यर्थः । सभागपदं सप्तम्यन्तं राजविषयं । प्रथमान्तं
 गौतमविषयमिति भेदः ॥ गौतममागतं योगक्षेमार्थिनं बुद्ध्वा
 राजा प्रसन्नः सङ्गृह्णवानित्याह । तं होवाचेति ॥ तर्हि कृत-
 क्षत्यस्य तव किमागमनमित्याशङ्क्याह । यामेवेति ॥

उ० स ह कृच्छ्री वभूव तश्च ह चिरं वसेत्याज्ञापया-
ञ्चकार तश्च होवाच यथा मा त्वं गौतमाश्वदे
यथेयन्न प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान् गच्छति
तस्माद्दु सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्येव प्रशासनमभूदिति

भा० कथन्त्विति । स ह कृच्छ्रीभूतोऽप्रत्याख्येयं ब्राह्मणं
मन्वानो ह न्यायेन विद्या वक्तव्येति मत्वा तं ह गौतमं चिरं
दीर्घकालं वसेत्येवमाज्ञापयाञ्चकार आज्ञप्तवान् । यत्पूर्वं
प्रख्यातवान् राजा विद्यां यच्च पश्चाच्चिरं वसेत्याज्ञप्तवान्
तन्निमित्तं ब्राह्मणं चमापयति हेतुवचनोक्त्या । तं होवाच
राजा सर्वविद्यो ब्राह्मणोऽपि सन् यथा येन प्रका-
रेण मा मां हे गौतमावदस्त्वं तामेव विद्यालक्षणां वाचं
मे ब्रूहीत्यज्ञानात् तेन त्वं जानीहि । तत्रास्ति वक्तव्यं
यथा येन प्रकारेण्येयं विद्या प्राक् त्वत्तो न ब्राह्मणान्
गच्छति न गतवती । न च ब्राह्मणा श्रनया विद्यया ऽनु-
शासितवन्तः । तथैतन्नमिद्धं लोके यतो यस्माद्दु पुरा पूर्वं

था० कृच्छ्रीभावमभिनयति । कथमिति ॥ गौतमस्य वचनं राज्ञो
दु खीभावकारणं तर्हि प्रत्याख्यायतामित्याशङ्क्याह । सहेति ॥
किमिति तर्हि चिरं वसेत्युक्तवानित्याह । न्यायेनेति ॥ संवत्सरं
वसेदिति यावत् । वक्तव्यविद्येति शेषे ॥ कथं राज्ञो ब्राह्मणं प्रत्याशा
कुर्वन्तो न प्रत्यवायः स्यादित्याशङ्क्याह । यत्पूर्वमिति ॥ प्रत्याख्या-
नादिविषयहेतुवचनं न केवलं विद्यावशादेव श्रेष्ठं किन्तु
जातितोऽपीत्यपेक्ष्यं ॥ तर्हि ब्रूहि तां वाचमित्याशङ्क्याह ।
तथेति ॥ विद्याप्रवचने प्रभृते सतीति यावत् । यथेत्यस्यापेक्षितं

उ० तस्मै होवाच ॥ ७ ॥ ३ ॥

भा० सर्वेषु लोकेषु चत्रस्यैव चत्रजातिरेवानया विद्यया प्रशा-
सनं प्रशास्तृत्वं शिष्याणामभूद्भवू । चत्रियपरम्परयैवेयं
विद्यैतावन्तं कालमागता । तथाप्यहमेतां तुभ्यं वक्ष्यामि
त्वत्प्रदानादूर्ध्वं ब्राह्मणान् गमिष्यति । अतो मया यदुक्तं
तत्त्वन्तुमर्हसीत्युक्त्वा तस्मै होवाच विद्यां राजा ॥ १ ॥
पञ्चम्यामाहुतावाप इत्यय प्रश्नः प्राथम्येनापाक्रियते ।
तदपाकरणमन्वितरेषामपाकरणमनुकूलं भवेदिति । अग्नि-
होत्राहुतयोः कार्यारम्भो यः स उक्तो वाजसनेयके । तं

पू० पूरयति । तथेति ॥ प्रसिद्धमेव स्फोरयति । तस्मादिति ॥
ब्राह्मणानामनया विद्यया प्रशास्तृत्वस्य प्रागभावादिति यावत् ॥
इतिशब्दोपात्तमर्थं कथयति । चत्रियेति ॥ उक्तप्रत्याख्या
नादिकारणमत शब्दार्थं ॥ ३ ॥ ननु यथा प्रश्नमेव प्रतिवचनमु-
चितं पञ्चमन्तु प्रश्न प्राथम्येन प्रतिवदता क्रमो निराकृतस्तव
कि कारणमत आह । पञ्चम्यामिति ॥ अर्थक्रममनुष्ठत्य पाठक्रमो
ऽभिधातव्य इत्यर्थं ॥ ननु वाजसनेयके ऽग्निहोत्रप्रकरणे ऽग्नि-
होत्राहुतपूर्वपरिणाम अगदित्युक्तं तदेवेष्टमि विवक्षितमिति
चेत् किमनेन पिष्टपेयान्यायेनेत्याशङ्कार्थभेदं वक्तुमग्निहोत्र-
प्रकरणस्थितमर्थमनुवदति । अग्निहोत्राहुतोरिति ॥ उक्तप्रका-
रमेव प्रदर्शयन् प्रथमं याज्ञवल्क्यस्य जनकं प्रति घट् प्रश्नानुत्थाप-
यति । तं प्रतीति ॥ कार्यारम्भकृतच्छार्थं । अग्निहोत्राहुत-
पूर्वपरिणामो अगदित्यते । तत्राग्निहोत्रे सायं प्रातश्चहुतयोरा-
हुतोरस्माद्धोकादुत्कान्ति । उत्कान्तयो परलोकं प्रति गतयोस्तत्र
प्रतिष्ठा । प्रतिष्ठितयो स्थाश्रये सम्पाद्यमावा वृत्ति । वृत्तिमाप्राद्या-
वस्थितयो पुनरिदं लोकं प्रत्यावृत्ति । व्यावृत्तयोराश्रय पुमान्

भा० प्रति प्रश्ना । उत्क्रान्तिराद्युत्थोर्गति प्रतिष्ठा वृत्ति पुन-
रावृत्तिलोक प्रत्युत्थायीति तेषाञ्चापाकरणमुक्त तत्रैव ॥

ते एते आहुती ऊते उक्तामतस्तेऽन्तरिक्षमाविशत-
स्तेऽन्तरिक्षमेवाहवनीय कुर्वाते वायु समिध मरी-
चिरेव शुक्लामाहुति तेऽन्तरिक्ष तर्पयतस्ते तत उत्क्रा-
मत इत्यादि । एवमेव पूर्ववद्विच तर्पयतस्ते तत
आवर्त्तन्ते । इमामाविश्य तर्पयित्वा पुरुषमाविशत । तत

धा० कथममु लोका प्रत्युत्थानशीलो भवतीति कार्यारम्भमधिहृत्य
षट प्रश्ना प्रवृत्ता इत्यर्थ ॥ तत्रैव वाजसनेयके याज्ञवल्क्य प्रति
जनकस्य प्रतिवचन दर्शयति । तेषाञ्चेति ॥

अपूर्वस्वप्ने उक्त्वाहुती यजमानमुक्त्वामन्त परिवेष्ट्योक्त्वामतः ।
ते च धूमादिना यजमानेऽन्तरिक्षमाविशति तदाञ्चितत्वात्त-
दाविशत । ते पुनरन्तरिक्षायजमानानुकूलतया स्थिते स्वय-
मन्तरिक्षाधिकरणे तदाहवनीयमिव कुर्वाते । आहुत्यधिक-
रणाहवनीयत्वात् । तत्र वायु समिधमिव कुरुत । वायु-
नाऽन्तरिक्षस्य समिध्यमानत्वात् । शुक्ला शुक्लामाहुतिमिव
मरीचिरेवाधत्ते । मरीचीनामन्तरिक्षे व्याप्तत्वात् । ते चान्त-
रिक्षस्थे तद्विष्ट यजमान फलोन्मुखमादधाते । ते पुनरन्तरिक्षा-
दुत्क्रामन्ति यजमाने सद्योत्क्रामत । यजमाने च द्युलोकमावि-
शति सहाविशत । तमाविश्य तमेवाहवनीय कुर्वाते आदित्य
समिधमित्याद्यन्तरिक्षे च यदेवोक्त । यथावाहुती पूर्वमन्तरिक्ष
तर्पयत इत्यक्त तत्रैव द्युलोकस्थयजमान फलदानेन सुखिनमा-
तन्वाते । ते पारथ्व्यक्षये ततो द्युलोकायजमाने पृथिवीमाविशति
अभूते सहावर्त्तन्ते । पृथिवीमाविश्य ब्रीह्यादिना खाश्रय श्लेष-
यित्वा रेतस्सिच पुरुषमाश्रयदारेयाविशत । पुरुषाश्च रेतो
द्वारा द्वितीयां प्रकृतिमाविश्य गर्भीभूत खाश्रय कर्मानुष्ठान-
योग्य देहभागिनमापादयत । ततोऽसौ पारलौकिक कर्मानुष्ठा-
यान्ते लोक प्रत्युत्थानशीलो भवति । इति सर्व्व जनकेनाक्तमित्यर्थ ।

भा० स्त्रियमाविश्लो लोक प्रत्युत्थायी भवतीति । तत्राग्नि-
होत्राहुत्यो कार्यारम्भमात्रमेवप्रकार भवतीत्युक्त ॥

इह तु त कार्यारम्भमग्निहोत्रापूर्वपरिणामलक्षण
पञ्चधा प्रविभज्याग्नित्वेनोपासनमुत्तरमार्गप्रतिपत्तिसा-
धन विधित्स्नाहाऽथै वाव लोकोऽग्निरित्यादि । इह
सायम्प्रातरग्निहोत्राहुती हुते पयत्रादिसाधने अद्वा-
पुर सरे आहवनीयाग्निसमिद्धूमार्चिरङ्गारविष्णुसिद्धभा-
विते कर्वादिकारकभाविते चान्तरिक्ष क्रमेणोत्क्रम्य
द्युलोक प्रविशन्त्यै सूक्ष्मभूतेऽष्टमवायित्वाद्पशब्दवाच्ये
अद्वाहेतुत्वाच्च अद्वाशब्दवाच्ये तयोर्दिकरणो ऽग्नि ।
अन्यच्च तत्सम्बन्ध समिदादीत्युच्यते ॥

आ० तद्यपि कथमर्थभेदसिद्धिरित्याशङ्कोक्तमेव सङ्घिष्याह । तत्रेति ॥
वाजसनेयिक सप्तम्यर्थ ॥

प्रकृतश्रुतेरर्थविशेष दर्शयति । इह त्विति ॥ यच्चथा द्युपजन्त्य
पृथिवीपदस्योदित्यकारैरिति यावत् ॥ पश्चाद्भिसम्बन्धमवतार्यं
प्रथमपर्यायस्य तात्पर्यमाह । इहेति ॥ अथ लोको भूलोकस्त
स्त्रिभित्यर्थ । आहुत्येत्तदष्टमवायित्वसिद्ध्यर्थं विशिनष्टि । पय
वादीति ॥ तयो अद्वात्वसिद्ध्यर्थं अद्वापुर सरे इत्युक्तं । तयो-
रधिकरणो ऽग्निरित्यादिकल्पनेोपयोगित्वेन विशेषणान्तरमा
दत्ते । आहवनीयेति ॥ तयो सातन्त्र परिहरति । कर्वादीति ॥
अधिकरणशब्दो भावप्रधानो धर्मिपर । कान्पनिको द्युलो-
कावाख्योऽभिस्तत्सम्बन्धमिति तच्छब्दोऽग्निविषय । अन्यथेत्युक्त
स्यत्यति । समिदादीति । आदिशब्दो धूमार्चिरङ्गारादि
विषय ॥

उ० असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव
समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्विचन्द्रमा अङ्गारा नक्ष-
त्राणि विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ

भा० असावग्यादिभावनाङ्गत्योः सापि तथैव निर्दिश्यते ।
असौ वाव लोकोऽग्निर्हे गौतम यथाऽग्निर्होत्राधिकरणं
आहवनीयं । इह तस्याग्नेर्धुंलोकाख्यस्यादित्य एव समित्
तेन हीद्धोऽसौ लोको दीयते । अतः समिन्धनात् समि-
दादित्यः । रश्मयो धूमस्तदुत्थानात् । समिधो हि धूम
उत्तिष्ठति । अहरर्चिः प्रकाशमामान्यात् । आदित्यकार्य-
त्वाच्च । चन्द्रमा अङ्गाराः । अरुः प्रशमेऽभिव्यक्तेः । अर्चिधो
हि प्रशमेऽङ्गारा अभिव्यज्यन्ते । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाश्चन्द्र-
ममेऽवयवा इव विप्रकीर्णत्वमामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन्-
योक्तृलक्षणेऽग्नौ देवाः । यजमानप्राणा अग्न्यादिरूपाः ।
अधिदैवनं अङ्गां । अग्निर्होत्राङ्गतिपरिणामावस्यारूपाः
सृष्ट्वा आपः अङ्गाभाविताः अङ्गा उच्यन्ते । पञ्चम्यामाङ्गा-
वापः पुरुषवचसो भवन्तीत्यपां शैम्यतया प्रश्ने श्रुतत्वात् ॥

षा० पर्यायतात्पर्यमुक्त्वाऽक्षराणि थाकरोति । असावित्यादिना ।
इहेत्येतल्लोकनिर्देशः पूर्वैश्च सम्बध्यते । तदुत्थानादित्यत्र तच्छब्दे-
नादित्यो गृहीतः । अथात्माधिदैवविभागेन देवान् विप्रदयति
यजमानेति । प्रत्ययविशेष्यत्वेन अङ्गाया शैम्यत्वानुपपत्तिरित्या-
शङ्क्य अङ्गां थाकरोति । अपिहोत्रेति । किञ्च प्रश्नप्रतिबन्धनयोरे-
कार्यत्वात् प्रश्ने चापि शैम्यतया श्रुतत्वात्प्रतिबन्धनेऽपि ताः अङ्गा-
शब्दिता शैम्यतया विवक्षिता इत्याह । पञ्चम्यामिति ।

उ० देवा श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुते सोमो राजा
सम्भवति ॥ २ ॥ ४ ॥

पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिद् भ्रं

भा० अद्वा वा आप अद्वामेवारभ्य प्रणीय प्रचरन्तीति
च विज्ञायते । तांअद्वामब्रूपां जुह्वति । तस्या आज्ञते
सोमो राजा । अपा अद्वाशब्दवाच्याना द्युलोकाग्नौ
ज्जताना परिणाम सोमो राजा सम्भवति । यथा षड्वे-
दादिपुष्परसा षडगादिमधुकरोपनीतास्त आदित्ये यश्च
आदिकार्यं रोहितादिरूपलक्षणमारभन्त इत्युक्तं । तथेमा
अग्निहोत्राज्जतिसमवायिन्य सूक्ष्मा अद्वाशब्दवाच्या आपो
द्युलोकमनुप्रविश्य चान्द्र कार्यमारभन्ते फलरूपमग्निहो-
त्राज्जत्यौ । यजमानाश्च तत्कर्तार आज्ञतिमया आज्ञति-
भावनाभाविता आज्ञतिरूपेण कर्मणा ऽऽकृष्टाः अद्वाप्त-

धा० अद्वाशब्दस्य दृढत्वव्यवहारप्रयोगाभावाग्नैवमित्याशङ्काह ।
अद्देति । कथमाप अद्वाशब्देन प्रसिद्धवदुच्यन्ते तत्राह । अद्वा
इति । अद्वापूर्वकहोममुद्दिश्य पय सोमाग्याज्जतिसाधन
सम्प्राप्तं जुहोतीति तैत्तिरीयका पठन्ति । तथा चाप्यु अद्वाशब्द
सम्भवतीत्यर्थं । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ।
उक्तं मधुविद्यायामिति शेष । चान्द्र कार्यं चन्द्रसमीपस्थ
तत्सदृशं शरीरमित्यर्थं । तथापि यजमानानां कथं फलित-
त्वमत आह । यजमानाश्चेति । आज्जती तच्छब्देन गृह्येते ।
प्राधान्यं मयदित्यर्थं । तदेव स्पष्टयति । आज्जतिभावना-
भाविता इति । तत्सक्तुतास्तदनुसारिणस्तदाथया इत्यर्थं ।
तद्भावितत्वफलमाह । आज्जतिरूपेणेति । तेनाकृतत्वं यश्चो
ह्यतत्वं । आज्जतिभाविता इत्युक्तं स्पष्टयति । अद्देति । तत्पूर्वकं

उ० धूमो विद्युदर्विरशनिरङ्गारा हादुनयो विस्फु-
लिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः
सोमं राजानं जुह्वति तस्या आहुतेर्वर्षं
सम्भवति ॥ २ ॥ ५ ॥

भा० मवायिनो द्युलोकमनुप्रविश्य सोमभूता भवन्ति । तदर्थं हि
तैरग्निश्चेन्नं ऊतं । अत्र लाजतिपरिणाम एवं पञ्चाग्नि-
सम्बन्धक्रमेण प्राधान्येन विवक्षित उपासनार्थं । न यजमा-
नानां गतिं । तां त्वविदुषां धूमादिक्रमेणोत्तरत्र वक्ष्यति
विदुषाञ्चोत्तरां विद्याकृतां ॥ ४ ॥ द्वितीयहोमपर्यायार्थ-
माह । पर्जन्यो वाव पर्जन्य एव गौतमाग्निः पर्जन्यो नाम
वृष्ट्युपकरणमिमानिनीदेवताविशेषः । तस्य वायुरेव समित् ।
वायुना हि पर्जन्योऽग्निः समिध्यते । पुरोवातादिप्रावन्त्ये
दृष्टिदर्शनात् ॥

घा० पयः सोमादिसार्थं यत्कर्म तदाश्रया इत्यर्थः । सोमभूता-
क्तसमीपस्थं शरीरं प्राप्य तत्स्वरूपा इत्यर्थः ॥ कथं सोमसारूप्यं
धर्मिणं फलमित्याशङ्क्याह । तदर्थमिति ॥ यजमानानां सोम-
भावो गतिमन्तरेण न सिध्यति । तथाच बक्तव्या गतिरित्याश-
ङ्क्याह । अत्रेति । आहवनीयोऽग्निः सप्तव्यर्थः । सा तर्हि कुत्रो-
च्यते । न हि तदुक्तिमन्तरेण यथोक्तं फलं सिध्यत्यत आह ।
तान्त्विति ॥ ४ ॥ द्वितीयहोमसम्बन्धो द्वितीयः पर्यायस्तस्यार्थ
निर्णयानुं तमेव पर्यायमादत्ते क्षुतिरित्यर्थः । पुरोवातादीत्यादि-
शब्देन वयं चेतुर्वायुभेदा गृह्यते ॥

३० पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर
एव समिदाकाशो धूमो रात्रिरर्चिर्दिशोऽङ्गारा
अवाक्षरदिशो विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेत-
स्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुहुति तस्या आहुतेरन्नं
सम्भवति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० अन्नं धूमो धूमकार्यत्वाद्भूमवच्च लक्ष्यमाणत्वात् । विद्यु-
दर्चिः । प्रकाशसामान्यात् । अग्निरङ्गाराः । काठिन्यात्
विद्युत्सम्बन्धाद्वा । द्वादुनयो विस्फुलिङ्गाः । द्वादुनयो
गर्जितशब्दाः । मेघानां विप्रकीर्णत्वसामान्यात् । तस्मिन्ने-
तस्मिन्नग्नौ देवाः पूर्ववत्सोमं राजानं जुहुति । तस्या
आहुतेर्वर्षं सम्भवति । अङ्गाख्या आपः सोमाकारपरिणता
द्वितीये पर्याये पर्जन्याग्निं प्राप्य वृष्टित्वेन परिणमन्ते ॥ ५ ॥

पृथिवी वाव गौतमाग्निरित्यादि पूर्ववत् । तस्याः पृथि-
व्याख्यस्याग्नेः संवत्सर एव समित् । संवत्सरेण हि कालेन
समिद्धा पृथिवी प्रीत्यादिनिष्पत्तये भवति । आकाशो
धूमः पृथिव्या इवोत्थित आकाशो दृश्यते । यथाऽग्नेर्धूमो
रात्रिरर्चिः पृथिव्या ह्यप्रकाशात्मिकाया अग्नुरूपा रात्रिः ।
तमोरूपत्वात् । अग्नेरिवानुरूपमर्चिर्दिशोऽङ्गारा उपशा-

द्या० उक्तस्याभावाद् धूमकार्यत्वं पौराणिकैः । यच्च धूमोद्भवत्वं हि-
जाना च हितं सदा । दावाग्निधूमसम्भूतमन्नं वर्धितं स्मृतं ।
मृतधूमोद्भवन्त्वन्नमशुभाय भविष्यति । अग्निचाराग्निधूमोत्थं
भूतनाशाय वै द्विजा इति । अथ्यात्म यजमानस्य प्राणाः । इन्द्रा-

उं • पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समि-
 त्प्राणो धूमो जिह्वाऽर्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फु-
 लिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अनं
 जुहुति तस्या आहुते रेतः सम्भवति ॥ २ ॥ ७ ॥
 योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव

भा० न्तत्वसामान्यात् । अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः । क्षुद्रत्व-
 सामान्यात् । तस्मिन्नित्यादि समानं । तस्या आहुतेरन्नं
 प्रीक्ष्यवादि सम्भवति ॥ ६ ॥

पुरुषो वाव गौतमाग्निः । तस्य वागेव समित् । वाचा हि
 मुखेन समिधते पुरुषो न मूकः । प्राणो धूमो धूम इव मुखा-
 र्चिर्गमनात् । जिह्वार्चिलोहितत्वात् । चक्षुरङ्गारा भाम
 आश्रयत्वात् । श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः । विप्रकीर्णत्वसाम्यात् ।
 समानमन्यत् । अन्नं जुहुति प्रीक्षादिभङ्कृतं । तस्या
 आहुते रेतः सम्भवति ॥ ७ ॥

योषा वाव गौतमाग्निः । तस्या उपस्थ एव समित् ।
 तेन हि मा पुत्राद्युत्पादनाय समिधते । यदुपमन्त्रयते स

था० दयन्ताधिदैवतं देवा इत्याह । पूर्ववदिति । सोम राजानमि-
 त्यादि ध्याचष्टे । अद्वाख्या इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

तस्या ध्याहुतेर्गर्भः सम्भवति इत्याहं यस्तीकरोति । एव-
 मिति । यद्योक्तरोषा अद्वादीनां देतोऽन्तावां यानि युक्तोका-
 दिपु योषिदन्तोऽपिपु इवयानि सेषामेकैकमग्निन् पर्याये यः
 क्रमो ध्याप्यातस्तेनेति यावत् ।

कथं पुनरायो गर्भाभवन्ति भूतान्तरायामपि तुल्यो गर्भीभा-
 वस्तस्य पापभौतिकत्वात्त आह । तत्रेति । भूतानां मध्ये किमि-

उ० समिद्यदुपमन्त्रयते स धूमो योनिरर्चिर्विदक्षः
 करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥
 तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या
 आहुतेर्गर्भिः सम्भवति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० धूमः । स्त्रीसम्भवादुपमन्त्रणस्य । योनिरर्चिर्लौहितत्वात् ।
 यदन्नः करोति तेऽङ्गारा अग्निमन्त्रत्वात् । अभिनन्दाः
 सुखलवा विस्फुलिङ्गाः चुद्रत्वात् ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ
 देवा रेतो जुह्वति । तस्या आहुतेर्गर्भिः सम्भवतीति । एवं
 अद्भामोमवर्षान्नरेतो हवनपर्यायक्रमेणाप एव गर्भीभूता-
 स्ताः । तत्रापामाहुतिममवायित्वात् प्राधान्यविवक्षा आपः
 पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचसो भवन्तीति । न त्वाप एव केवला-
 सोमादिकार्यमारभन्ते । न चापोऽचिद्वृत्तताः सन्तीति ।
 चिद्वृत्ततत्वेऽपि विशेषमञ्जालाभो दृष्टः पृथिवीयमिमा
 आपोऽयमग्निरित्यन्यतमयाहुत्यनिमित्तः । तस्मात्समुदिता-

षा० त्वया प्राधान्यविवक्षयैव निर्देश ॥ तासामेव केवलानां कार्यारम्भ-
 कत्वविवक्षा किं न स्यात्तत्राह । न त्विति ॥ भूतान्तरासद्वृत्तानां
 केवलानामपामारम्भकत्वे यदारब्धं कार्यं न तद्भोगायतनं तस्य
 जलमुद्गदवदत्यन्तचञ्चलत्वादित्यर्थः ॥ केवलानामप्यहमपेत्योक्तमि-
 दानो तदेव नास्तीत्याह । न चेति ॥ इतिशब्दस्तासां चिद्वृतं ।
 चिद्वृतमेकैकामकरोदिति श्रुतेरिति हेत्वर्थः ॥ सर्वस्य चिद्वृत्तत्वे
 कथं दृष्टेः विशेषव्यपदेशो युज्यतेत्याशङ्काह । चिद्वृत्ततत्वेऽपीति ॥
 अथा प्राधान्यविवक्षया अत्रप्रतिवचनयोरप्यशब्द इत्युपसंश्रुति ।
 तस्मादिति ॥ केवलानामपामसत्त्वादिति यावत् । अथमारम्भकेषु
 भूतेष्वप्याहुत्यमवर्षात्तमित्याशङ्का कार्यद्वारा तदधिगतिरि-

उ० इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो
भवन्तीति स उल्वावृतो गर्भो दश वा मासानन्तः
शयित्वा यावद्वाथ जायते ॥ १ ॥

भा० वसूतानि वाङ्म्यात्कर्मसमवायीनि सोमादिकार्यार-
म्भकाण्याप इत्युच्यन्ते । दृश्यन्ते च द्रववाङ्म्यं सोमवृक्षान्न-
रेतोदेहेषु । ब्रह्मद्रवञ्च शरीरं यद्यपि पार्थिवं तत्र पञ्चम्या-
माहुतौ ऊतायां रेतोरूपा आपो गर्भीभूताः ॥ ८ ॥

इति त्वेवन्तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो
भवन्तीति व्याख्यात एकः प्रश्नः । यत्तु द्युलोकादिर्मा
प्रत्यावृतयोरुत्पत्त्योः पृथिवीं पुरुषं स्त्रियं क्रमेणविश्व
लोकं प्रत्युत्पायी भवतीति वाजसनेयक उक्तं तन्प्रासङ्गि-
कमिहोच्यते । इह च प्रथमे प्रश्न उक्तं वेत्य यदितोऽधि
प्रजाः प्रयन्तीति । तस्य चायमुपक्रमः । स गर्भोऽपां पञ्चमः

ष्या० त्याह । दृश्यन्ते चेति ॥ सोमादीनामव्वाङ्म्येऽपि कथं पार्थिवश-
रीरस्य तद्वाङ्म्यमित्याशङ्गाह । ब्रह्मद्रवञ्चेति ॥ पञ्चमप्रश्ननिर्णय
यमुपसंहरति । यतनिकां करोति । तत्रेति ॥ योषाम्भाविति
यावत् ॥ गर्भीभूताः पुरुषवचसो भवन्तीति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ ८ ॥

उक्तार्थे वाक्यं योजयति । इति त्विति ॥ अथा गर्भीभावोक्ति-
मात्रेण पुरुषवचस्त्वम्य निर्गतत्वादलमुत्तरस्यनेत्याशङ्गा तस्य
तात्पर्यमाह । यच्चिति ॥ आहुतयोः सम्बन्धीति शेषः । प्रासङ्गिकं
गर्भीभावोक्तिप्रसङ्गादागतमिति यावत् । इहेति प्रकृतस्युत्पत्तिः ।
प्रासङ्गिकी सङ्गतिं त्यक्त्वा साक्षादेव पूर्वोत्तरस्ययोरुत्पत्ति सङ्ग-
तिरिति तात्पर्यान्तरमाह । इह चेति ॥ प्रजानामुद्गमनमु-
त्तरच निरूपयिष्यते । तादर्थ्येन तासामुत्पत्तिरादावुच्यते इत्यर्थः ॥

उ० स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्ट-

भा० परिणामविशेषः । आहुतिकर्मसमवायिनीनां श्रद्धाशब्दवा-
च्यानां उल्बावृत उखेन अरायुणाऽऽहृतो वेष्टितो दग्ध
वा नव वा मासानन्तर्मातु' कुक्षौ शयित्वा यावता कालेन
न्युनेनातिरिक्तेनानन्तरं जायते ॥

उल्बावृत इत्यादिवैराग्यहेतोरिदमुच्यते । कष्टं हि
मातुः कुक्षौ मूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्मादिपूर्णे तदनुलिप्तस्य
गर्भस्योल्बाऽऽगुचिपूयावृतस्य लोहितरेतोऽगुचिवीजस्य
मातुरशितपीतरंभानुप्रवेशेन विवर्द्धमानस्य निरुद्धशक्ति-
बलवीर्यतेजःप्रज्ञाचेष्टस्य शयन । ततो योनिद्वारेण पोष-

ष्या० द्विविधां सङ्कृतिमुक्त्वा वाक्याक्षराणि योजयति । स गर्भं इति ॥
सोमदृष्ट्यन्नरेतांस्यपेक्ष्य पञ्चमत्वं गर्भास्यस्य परिणामस्य द्रष्टव्यं ।
अथवा प्रकृतत्वद्योतनार्थमाहुतीत्यादि विशेषणद्वयं । अथवा पूर्वो
क्तात्कालास्यनाधिकेन वा कालेन यावता जन्तु समयाङ्गो जायते
तावता कालेन कुक्षौ शयित्वेति सम्बन्ध । अन्तरं योनितो निर्ग-
मनकारणीभूतकर्म्मोभिव्यक्तोरिति श्रेयः ॥

उल्बावृतस्य कुक्षौ चिरं शयनं योनितो निस्सरणमित्येतद-
श्रेयसमिति प्रसिद्ध किमिति श्रुत्यरथपदिष्यते तत्राह । उल्बावृत
इत्यादीति ॥ वैराग्यार्थत्वमस्य स्फुटयति । कष्टं हीति ॥ श्लेष्मा-
दीत्यादिशब्देनाहृत्पूयस्त्रायुमज्जादीनि गृह्यन्ते । तदनुलिप्तस्येति
तच्छब्दे मूत्रपुरीषादिविषयः । शक्तिबुद्धिसामर्थ्यं । बलं देह-
सामर्थ्यं । तेजः शरीरगतता कान्तिः । प्रज्ञा चेतना जीवन्धर्मः ।
चेष्टा प्राणधर्मः । सा निरुद्धा यस्य तस्येति विग्रहः । मातुर्द-
दरे शयानस्य कष्टत्वेऽपि तदुदराद्योनिद्वारा निस्सरणं सुख-
करमिति चेत्रेत्याह । तस इति ॥ तद्ग्राह्यत्वप्रकारमेवाभिगमयति ।

उ० मितोऽग्नय एव हरन्ति यत एवेतो यतः
सम्भूतो भवति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० भागस्य कष्टतरा निःसृतिर्जन्मेति वैराग्यं ग्राहयति ।
मुहूर्त्तमप्यसह्यं दश वा मासानतिदीर्घकालमन्तः शयि-
त्वेति । स एवं जातो यावदायुषं पुनर्घटीयन्त्ववद्गमनागम-
नाय कर्म कुर्वन् सुखालचक्रवदा तिर्यग्भ्रमणाय
यावत्कर्मणोपात्तमायुस्तावज्जीवति । तमेवं क्षीणायुषं
प्रेतं मृतं दिष्टं कर्मणा निर्दिष्टं परलोकं प्रति । यदि
चेज्जीवन् वैदिके कर्मणि ज्ञाने वाधिकृतसामेनं मृत-
मितोऽस्माद्भ्रामादग्रथेऽग्न्यर्थमृत्विजो हरन्ति पुत्रा वान्य-
कर्मणे । यत एव इत आगतोऽग्नेः सकाशाच्छ्रद्धा-
द्याहुतिक्रमेण । यतश्च पञ्चभ्योऽग्निभ्यः सम्भूत उत्पन्नो

था० मुहूर्त्तमपीति ॥ यन्मातुरन्तः शयनं मुहूर्त्तमपि दुसहं
तत्कथं दीर्घकालं शयितुं शक्यं । कथञ्च दश वा नव वा
मासानन्तः शयित्वा पुनर्योनिद्वारा दुष्करं निस्सरणं दुःसह्यं
स्यादिति वैराग्यं ग्राहयति श्रुतिरित्यर्थः ॥ जातस्य पुन-
रनर्था नास्तीत्याशङ्काह । स एवमिति ॥ यावदायुषमित्ये-
तच्छाचष्टे । पुनरिति ॥ घटीयन्त्ववद्गुह्यं गमनार्थं वा निषिद्धं
कर्म पौनःपुन्येनाचरन् यावत्कर्मशार्जितमायुस्तावदस्मिन्देहे
जीवति ततो म्रियते । तथा च जातस्य मृत्युधोष्यान्नास्ति
सम्यग्ज्ञानं विना सक्तिप्रप्तिरित्यर्थः ॥ यस्तु तर्हि मृतस्य
क्षतक्षयत्वेत्याशङ्काह । तमेवमिति ॥ सर्वस्य तर्हि मृतस्य
पारलौकिकत्वं स्यादिति चेन्नेत्याह । यदीति ॥ तदा परलोकं

तद्य इत्थं विदुः

भा० भवति तस्मा एवाग्रथे हरन्ति स्वामेवयोनिमग्निमापाद-
यन्तीत्यर्थं ॥ ६ ॥

वेत्य यदितोऽधि प्रजा प्रयन्तोत्यय प्रश्न प्रत्युपस्थितोऽ
पाकर्त्तयतया । तत्र लोक प्रत्युत्थितानामधिकृताना गृह-
मेधिना य इत्यमेव यथोक्त पञ्चाग्निदर्शनं द्युलोकाद्य-
ग्निभ्यो वय क्रमेण जाता अग्निस्वरूपा पञ्चाग्यात्मान
इत्येव विदुर्जानीयुः । कथमवगम्यते इत्य विदुरिति । गृहस्था
एव उच्यन्ते नान्य इति । गृहस्थाना ये त्वनित्य विदुः
केवलेष्टापूर्त्तदत्तपरास्ते धूमादिना चन्द्र गच्छन्तीति
वक्ष्यति । ये चारण्योपलक्षिता वैखानसा परिव्राजकाश्च
श्रद्धातप इत्युपासते तेषाञ्चेत्यविद्धि सहाचिंरादिना

चा० प्रति कर्मणा निर्दिष्टमिति पूर्व्वेण सम्बन्ध । युक्ताश्च तन्मृतस्या
ग्न्यर्थं नयनमित्याह । यत इति ॥ ६ ॥

स उक्त्वाह त इत्यादिनोक्तमनुवदति । वेत्येति ॥ प्रत्युपस्थित
प्रजात्पत्तिदर्शनेन प्रसङ्गत इति यावत् । तद्य इत्य विदुरित्येत
ह्यापष्टे । तत्रैत्यादिना ॥ सप्तम्यर्थमेव स्पष्टयति । लोकमिति ॥
निर्द्धारणार्था यच्छे ॥ वेदनप्रकारमनुवदति । द्युलोकादीति ॥
तेऽधिधमभिसम्भवन्तीत्युत्तरश्च सम्बन्ध ॥ साधारणोक्तेर्विशेषे
सद्बोधो हेतु विना न सिध्यतीति श्रूयते । कथमिति ॥ पारिशेष्य
सद्बोधकमिति परिहरति । गृहस्थानामिति ॥ यच्छे निर्धारणे ।
अतश्च केवलकर्मिणो गृहस्था न विदुरिति गृहस्थमहन्तीति
शेष ॥ पारिव्राजका वानप्रस्थाश्च गृहस्थानामिति चेन्नैत्याह ।
ये चेति ॥ केषा तर्हि गृहस्थमत आह । पारिशेष्यादिति ॥
गृहस्थ एव । हेत्वन्तरमाह । अग्निहोत्रेति ॥ तदाऽऽत्यपूर्वं
परिणामात्मक जगदश्च पञ्चधा प्रविभक्त्यामित्येन दर्शनमुत्तर

भा० गमन वक्ष्यति । पारिश्रेय्यात् अग्निहोत्राहुतिसम्बन्धाच्च
गृहस्था एव गृह्यन्त इत्य विदुरिति ॥

ननु ब्रह्मचारिणोऽप्यगृहीता ग्रामश्रुत्यारण्यश्रुत्या
चानुपलक्षिताश्च विद्यन्ते कथं पारिश्रेय्यसिद्धिः । नैष दोषः ।
पुराणस्मृतिप्रामाण्यात् । ऊर्द्धरेतसा नैष्ठिकब्रह्मचारिणामु-
त्तरेणार्थान् पथा प्रसिद्धः । अतस्तेऽप्यरण्यवासिभिः सह
गमिष्यन्ति । उपकुर्वाणकास्तु स्वाध्यायग्रहणार्था इति न
विशेषनिर्देशार्थाः । ननुर्द्धरेतस्व चेदुत्तरमार्गप्रतिपत्ति-
कारणं पुराणस्मृतिप्रामाण्यादिष्यते इत्यवित्त्वमनर्थकं प्राप्तं ॥

षा० मार्गप्राप्तिसाधनं चोच्यते । अतो विद्यायास्तत्सम्बन्धाद्गृहस्थानां
नपि तत्सम्बन्धस्य प्राप्तत्वात् तेषामेवेह ग्रहणमुचितमित्यर्थः ।
पारिश्रेय्यमाक्षिपति । नन्विति ॥ ग्रामे सपत्नीको वासः ।
न च ब्रह्मचारिणां पत्नीसम्बन्धः । तत्र ग्रामश्रुत्या ब्रह्मचारिणो
गृहीताः । गुरुकुलवासित्वाच्च नारण्यश्रुतयोपलक्षिताः । ततस्तेषां
मिह ग्रहणसम्भवात् पारिश्रेय्यमित्यर्थः ॥ किं नैष्ठिकब्रह्मचारि-
णोऽचेत्य विदुरिति गृह्येतेन किं नोपकुर्वाणा इति विकल्प्याद्य
दूययति । नैष दोष इति ॥ अद्याशीति सहस्राणि यतीनामूर्द्ध-
रेतसाः । स्मृतेः स्यात् तु यत्तेषां तदेव गुरुवासिनामित्यादिपुराण-
स्मृतेः श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यान्नैष्ठिकब्रह्मचारिणामूर्द्धरेतसामा-
दित्यसम्बन्धेनोत्तरायणेनोपलक्षितो देवयानास्तो मार्गो यावता
प्रसिद्धस्तस्मात्तेषामरण्यवासिभिः सहस्रलक्षितब्रह्मचर्यैवा-
चिंटादिप्रतिलाभात्त पश्चामित्त्वेन प्रयोजनमिति पारिश्रेय्य-
सिद्धिरित्यर्थः ॥ द्वितीयं प्रत्याह । उपकुर्वाणकास्त्विति ॥ ते
हि स्वाध्यायग्रहणार्थास्तस्मिन् गृहीते खेच्छावशादाश्रमान्तर-
गृह्यन्तस्त्वप्येतेषां फलवन्तो भवन्तीति न गृहस्थादिभ्यो विभ-
क्त्यै विदुरिति निर्देशमर्हन्तीत्यर्थः । किं नैष्ठिकानां ब्रह्मचा-
रिणामुत्तरमार्गप्राप्तिसम्भवादनर्थक इत्यवित्त्व प्राप्तमिति श्रुति-
विरोधात् । तृतीये तु पारिश्रेय्यसिद्धिवाच्यमित्यसिद्धिः ॥

भा० न गृहस्थान् प्रत्यर्थवत्त्वात् । ये गृहस्था अनित्यं विदु-
स्तेषां स्वभावतो दक्षिणे धूमादिः पन्थाः प्रसिद्धस्तेषां ये
इत्यं विदुःसगुणं वाऽन्यद्ब्रह्म विदुः । अथ यद् वैवास्मिन् शब्दं
कुर्वन्ति यदि च नार्द्धिममेवेति लिङ्गादुत्तरेण ते गच्छन्ति ।
न नूद्धरेतषां गृहस्थानाञ्च समाने आश्रमिन्ने कर्द्धरे-
तसामेवोत्तरेण पथा गमनं न गृहस्थानामिति न युक्तं ।
अग्निहोत्रादिवैदिककर्मवाङ्मले च सति नैष दोषः ।
अपूता हि ते ॥ शत्रुमित्रसंयोगनिमित्तौ हि तेषां

था० किमित्यंविष्वं नैष्ठिकान् प्रत्यर्थकमित्युच्यते किं वा सर्वानेव
प्रतीति विकल्प्याद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति । न गृहस्थानिति ॥
तान् प्रत्यर्थवत्त्वमेवेत्यांविष्वस्य विभज्य समर्थयते । ये गृहस्था
इति ॥ स्वभावतस्तदनुष्ठितेष्टापूतबलादित्यर्थं । तेषामेव
गृहस्थाना मध्ये ये केचिदुक्तेन प्रकारेणेत्यं पञ्चाभिददर्शनं विदुर
भिभ्याऽन्यद्वा सगुणं ब्रह्म विदुस्ते देवयानोत्तरेण यथा गच्छन्ती-
ति सम्बन्धः । न केवलं गृहस्थाना पञ्चाभिविष्वमेव किन्तु सगुण
ब्रह्मविष्वमपि तेषामस्तीति प्रमाद्यमाह । अद्येति ॥ अन्त्येष्टि-
करणाकरणयोरविशेषेण ब्रह्मविदामर्चिरादिगतिशब्दादिति
गृहस्थानामपि ब्रह्मविष्वमिति गम्यते । पारिप्राजकादिव्यक्त्ये-
ष्ट्यसम्भवेन विद्यास्तुतेरपि दुर्वचनत्वादित्यर्थः ॥ विहितत्वावि-
शेषादाश्रमात्वा तुल्यत्वमाश्रित्य शब्दते । नन्विति ॥ साम्यमुक्त्वा
गृहस्थेषु विशेषं दर्शयति । अग्निहोत्रादीति ॥ वैदिकानि
कर्माणि भूयांसि सन्ति । तेषाञ्च वाङ्मले सत्यविदुयामूद्धरेत-
सामेव देवयानेन पथा गमनं न गृहस्थानामित्ययुक्तं । साधन-
भूयस्ते फलभूयस्त्वन्याथविरोधादित्यर्थं ॥ आश्रमिताविशेषे
ऽपि धर्माविशेषाद्विशुद्धितारतम्यसम्भवात्प्रैकरूप्यमिति परि-
हरति । नैष दोष इति ॥

भा० रागद्वेषौ । तथा धर्माधर्मौ हिंसानुग्रहनिमित्तौ ।
 हिंसानृतमायाऽब्रह्मचर्यादि च ब्रह्मशुद्धिकारणमप्यपरि-
 हार्यं तेषां । अतोऽपूताः । अपूतत्वान्नोत्तरेण पथा
 गमन । हिंसानृतमायाऽब्रह्मचर्यादिपरिहाराच्च ।
 शुद्धात्मनो हीतरे शत्रुमित्ररागद्वेषादिपरिहाराच्च
 विरजसस्तेषां युक्त उत्तर. पन्थाः । तथाच पौराणिका. ।
 ये प्रजामीषिरेऽधीरास्ते शशानानि भेजिरे । ये प्रजां.
 नेपिरे धीरास्तेऽमृतत्व हि भेजिर इत्याहुः । इत्य-
 विदां गृहस्थानामरण्यवासिनाञ्च समानमार्गत्वेऽमृतत्वे
 फले च सत्यरण्यवासिनां विद्यानर्थक्य प्राप्त । तथाच
 श्रुतिविरोध । न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविदांसस्तपस्विन
 इति । स एनमविदितो न भुनक्तीति च विरुद्ध । न ।
 आभूतमस्रवस्थानस्यामृतत्वेन विवक्षितत्वात् ॥

षा० कथं गृहस्थानामभिहोत्रादिभूयोधर्मवत्ता विद्याहीनानाम-
 प्यपूतत्व तत्राह । शत्रुमित्रेति ॥ अत्र ब्रह्मचर्यादीत्यादिपदेन
 परिगृहीतादि गृह्यते । अशुद्धिबाहुल्यकारणमत शब्दार्थं ।
 तुल्यमूर्द्धरेतसामप्यशुद्धिहेतुबाहुल्यादपूतत्वमित्याशङ्काह । हि-
 सेति ॥ उद्धरेतसां पूतत्वे सिद्धे फलितमाह । तेषामिति ॥
 उद्धरेतसा देवयाने पथ्यनुप्रवेशे प्रमादमाह । तथा चेति ॥
 पौराणिका षाऊरिति सम्बन्ध । शाश्वतमधर्ममात्रमार्गद्वेषा
 मृतत्वमूर्द्धरेतसामुक्तमाक्षिपति । इत्थं विदामिति ॥ तेषां विद्या-
 नर्थक्यमित्येवेत्याशङ्काह । तथा चेति ॥ स परमात्मा स्वयम
 छातः सद्येनमधिकारियमपयगंप्रदानेन न यानयतीति च वाक्य
 विद्यामन्तरेणामृतत्व भूवतो विरुद्धमित्यर्थं ॥ उद्धरेतसाममृत-
 त्वस्यापेक्षितत्वात्तत्र विद्यानर्थक्यमेवेति परिहरति । नाभूतेति ॥

भा० तत्रैवोक्त पौराणिके । आभूतमश्व स्थानममृतत्व
 हि भाष्यत इति । यच्चात्यन्तिकममृतत्व तदपेक्षया न तत्र
 दक्षिणा यन्ति स एनमविदितो न भुनक्तीत्याद्या श्रुतय
 इत्यतो न विरोध । न च पुनरावर्तन्त इतीम मानव-
 मावर्तन्त न वर्तन्त इत्यादिश्रुतिविरोध इति चेत् । न । इम
 मानवमिति विशेषणात्तेषामिह न पुनरावर्तितरस्तीति च ।
 यदि ह्येकान्तेनैव नावर्तन्त इति मानवमिहेति च विशे-
 षणमनर्थक स्यात् । इममिहेत्याकृतिमात्रमुच्यत इति चेत् ।
 न । अनावृत्तिशब्देनैव नित्यानावृत्त्यर्थस्य प्रतीतत्वादा
 वृत्तिकल्पनाऽनर्थिका । अत इममिहेति च विशेषणार्थव-
 त्ताय अन्यवावृत्ति कल्पनीया । न च सदेकमेवाद्वितीय
 मित्येव प्रत्ययवता मूर्द्धन्या नाद्याऽर्धिरादिमार्गेण गमन ॥

था० आपेक्षिकममृतत्वमित्यत्र प्रमाद्यमाह । तत्रैवेति ॥ यत्र प्रजा का
 मयमाना मुक्तिभाजो न भवन्तीत्युक्तं तत्रैव तत्सन्निधाविति यावत् ॥
 कथं तर्हि यथोक्तश्रुतिविरोधसमाधिरित्याशङ्क्याह । यचेति ॥
 आदिशब्दस्त्वमेव विद्वानमृत इह भवतीत्यादिश्रुतिसङ्ग्रहाय ॥
 आपेक्षिकामृतत्वे श्रुतिविरोधो न शक्यते परिहर्तुमिति शङ्कते ।
 न चेति ॥ आदिशब्दस्तेषामिह न पुनरावृत्तिरित्यादिवाक्यसङ्ग्र
 हाय ॥ इममिहेति विशेषणावष्टम्भेन निरापद्ये ॥ नेत्यादिना ॥
 तदेव व्यतिरेकमखेन विशदयति । यदीति ॥ सर्व्वं कल्पेषु श्रुतेरेता
 दृशत्वादिममिहेति पदद्वयसामान्येन सर्व्वकल्पविषये विशेषणा
 नर्थक्यं दुर्व्वारमित्युत्तरमाह । नावावृत्तीति ॥ विधान्तरेण विशे
 यणार्थसम्भवे फलितमाह । अत इति ॥ यस्मिन् कल्पे ब्रह्मलोक
 प्राप्तिस्तस्मात्त्वन्तरमन्यत्रेत्युक्तं । ऊर्द्धरेतसामाश्रमधर्ममात्रनि
 युक्तानाममृतत्वमपेक्षिकमुपचित्तं । सम्प्रति तेषामेव साक्षात्कृतब्रह्म
 तत्त्वानामात्यन्तिकममृतत्व गतिनिरपद्य सिध्यतीत्याह । न चेति ॥

भा० ब्रह्मैव सन् ब्रह्माद्येति । तस्मान्तत्सर्व्वमभवत् । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति । अत्रैव समवलीयन्त इत्यादिश्रुतिश्रुतेभ्यः । न तस्माज्जीवादुच्चिक्रमिषोः प्राणा नोत्क्रामन्ति स्रहैव गच्छन्तीत्ययमर्थः कल्पत इति चेत् । न । अत्रैव समवलीयन्त इति विशेषणानर्थक्यात् । सर्व्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीति च प्राणैर्गमनस्य प्राप्तत्वात् । तस्मादुत्क्रामन्तीत्यनाश्रद्धैवैषा । यदापि मोक्षस्य संसारगतिवैलक्षण्यात्प्राणानां जीवेन सहागमनमाशङ्क्य तस्मान्नोत्क्रामन्तीत्युच्यते तदाप्यत्रैव समवलीयत इति विशेषणमनर्थकं स्यात् । न च प्राणैर्वियुक्तस्य गतिरूपपद्यते ॥ जीवत्वं वा । सर्व्वगतत्वात्सदात्मनो निरवयवत्वात् प्राण समन्वमात्रमेव ह्यग्निविस्फुलिङ्गवज्जीवत्वं भेदकारणमिति ॥

षा० तेषां गत्यादिनिरपेक्षमात्यन्तिकममृतत्वं भवतीत्यत्र प्रमाणात् । ब्रह्मैवेति ॥ न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति माध्यन्दिनश्रुतिमनुष्ठत्य न तस्येत्यादिका नवश्रुतिरपि नेतव्येति श्रुतेः । न तस्मादिति ॥ वाक्यशेषविरोधाद्ब्रह्मैवमिति दृष्यति । नाप्येति ॥ श्रुत्यन्तरालोचनायामपि न स्वयूष्यकल्पनेत्याह । सर्व्वे प्राणा इति ॥ प्राणैः सह जीवस्येति श्रेयः । संसारदशायां प्राणैः सह विद्यानात्मनो भगनेऽपि मोक्षे नास्ति प्राणानां जीवेन सह गमनमित्याशङ्क्या न तस्मादित्यादिवाक्यमित्याशङ्क्याह । यदापीति । भवत् प्राणानामत्रैव समवलयस्तथापि जीवस्य भगनायन्तममृतत्वमित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि । कस्मिन्ना प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति । स प्रायममृतजतेति श्रुतेरिति श्रेयः । किञ्च प्राणैर्वियुक्तस्य चिदात्मनो जीवत्वं नोपपद्यते प्राणोपाधिकस्यैव तस्य जीवशब्दवाच्यत्वादित्याह । जीवत्वं वेति ।

भा० चतस्रद्वियोगे जीवन्तं गतिर्वा न शक्या परिकल्पयितुं । युत-
 चरोत्तमात् । न च मतोऽप्युरयथयः स्फुटितो जीवाख्यः मद्रूप
 द्विद्रोक्षुर्भान् गच्छतीति शक्यं कल्पयितुं । तस्मात्तयोर्द्वि-
 गाद्यग्रगतममेतीति भगुणप्रज्ञोपासकस्य प्राणैः मह माया
 गमनं सापेक्षमेव चाग्रतमं । न मायागोच इति गम्यते ।
 तदपरान्जितापूसादेरं मदीयं मर इत्याद्युक्ता तेषामेवैष
 मद्भ्रमोक्त इति विशेषणात् । अतः पद्याग्निविदो वृक्षस्या
 ये चैमेऽन्वो वागप्रम्याः परिमाजकाय मह नैष्टिकप्रज्ञ-
 चारिभिः अद्भुतप इत्येवमाद्युपासते । अद्भुतासाप-
 म्बिनयोत्थः । उपासकशब्दात्पर्यायः । इष्टापूतंदत्त-

ष्या० उद्भूतमयं समसंयते । शब्दगतत्वादिति ॥ चिदात्मा हि कल्प-
 नायामधिष्ठाने सति ह्यतो निर्भांगं शब्दस्यात्मा । तस्मादपेर्विस्तृ-
 त्तिद्रवणीयत्वात्प्रभेदशब्दादनं तस्य प्रायशब्दमात्रमेवेति वंदि-
 कानां प्रतिशब्दं । तथा च प्रायद्वियोगे चिदात्मनो जीवन्तं गतिर्वा
 न शक्यते कल्पयितुं । तस्मात्पुरुंशरदिप्रतिपादकच्युतीनां प्रमा-
 खत्वादित्यर्थः । सदात्मनः शब्दगतस्य जीवाख्यभेदकस्य न
 प्रायोपाधिष्ठानं । किन्तु अत एव तस्याग्रे जीवस्तथा चाग्निवि-
 द्युनिद्रवस्तस्य गत्यर्थत्वोपपत्तेरित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ निष्कलं
 निष्कियं शान्तमित्यादियुतेदिति शेषः । प्रकृत्यायंमुपसंहरति ।
 तस्मादिति ॥ निर्गुणप्रविदाभात्यन्तिकान्तरतत्त्वस्य गमनादि-
 निरपेक्षत्वादिति यावत् ॥

समुद्यमप्रज्ञोपासकस्य सापेक्षमस्तत्वमित्यत्र विशेष्यश्रुति-
 मनुकूलयति । तदपरान्जितेति ॥ आदिपदेन तदश्वत्थं सोम-
 सधन इत्यादि गृह्यते । तेषामेव मद्भ्रमविदामेष पूर्वेऽहविशेषण
 मुखो मद्भ्रमः सत्याख्यस्य जोषो नान्येषामस्तत्त्वानामिति विशे-
 तद्वदंनारदस्तत्त्वं जेषीं मज्जोक्तनिवाशिभिः समं सापेक्षमेवेति
 निर्धारितमित्यर्थः । ऊर्द्धरेतसामाश्रममाचमिष्ठानामपि मद्भ्र-

उ० ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभि-
सम्भवत्यर्चिषोऽहरद्वा आपूर्य्यमाण पक्षमापूर्य्य-
माणपक्षाद्यान् षडुदङ्गेति मासांस्तान् ॥ १ ॥
मासेभ्यः सम्वत्सरं सम्वत्सरादादित्यमादि-

भा० मित्युपासत इति यद्वत् ॥ श्रुत्यन्तराद्ये च मत्वं ब्रह्म हिर-
ण्यगर्भाख्यमुपासते ते सर्वेऽर्चिषमर्चिरभिमानिनोन्देवता-
गभिसंविशन्ति प्रतिपद्यन्ते ॥

समानमन्यच्च चतुर्थगतिव्याख्यानेन । एष देवयानः
पन्था व्याख्यातः सत्यलोकावसानो नाण्डादह्विः । यद-
न्तरा पितरं मातरञ्चेति मन्त्रवर्णात् । अथेत्यर्थान्तर-

षा० लोको लभ्यते । गृहस्थानां पुनर्विंदुयामेवेत्युपपाद्य प्रकृतिश्रुति-
व्याख्यानमनुवर्तयति । अथ इति ॥ पूर्वोक्तपारिशेष्यादिति
यावत् । पारित्राजकाश्चेत्यमुख्य सञ्ज्ञासिद्धिदण्डिनो गृह्यन्ते
मुख्यसञ्ज्ञासिद्धिनां ब्रह्मसंख्योऽमृतत्वमेतीति एथकृतत्वात् । अर्द्धा
सत्यमुपासत इति श्रुत्यन्तरं । पश्चाद्विदो गृहस्थाः स्वाश्रममा-
त्रप्रवणादूर्ध्वरेतसः सत्यब्रह्मोपासकाश्चोभये सर्वशब्देनोच्यन्ते ॥

चतुर्थे यदुपकोशलविद्याया गतिं व्याख्यानमतिवर्त्तं तेन समान
मर्चिषोऽहृदित्यादि वाक्यव्याख्यानं । तथाच तत्र एथकृतं व्याखि-
त्याह । समानमिति ॥ समानमित्युत्तरभागं व्याख्यानमुपसंहर-
ति । एष इति ॥ देवयानेन पन्था बहिरण्डाद्यवस्थितं ब्रह्म
गन्तव्यमित्येके ताग्रत्याह । नाण्डादिति । तत्र हेतुमाह । यदन्त-
रेति । पितरं तुलोकं मातरञ्च एथिर्वी मध्ये द्वे सती चण्डालं
ताभ्यामिदं विश्वं कर्म ज्ञानाधिकृतं गच्छति । तथाण्डादह्वरिति
गतिद्वयमित्यर्थः । वेत्य यदितोऽधिप्रजाः प्रयत्नीत्यस्य प्रपन्न्य प्रति-
पन्नं देवयानोपदेशेन व्याख्यातं । सम्भति पिष्टयालोपदेशेना-

७० त्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो मानवः
 स एनां ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इति
 ॥ २ ॥ अथ य इमे याम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते
 ते धूममभि सम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेर-
 परपक्षमपरपक्षाद्यान्षट्क्षिणैति मासाश्स्तान्नेते

भा० प्रस्तावनार्थो य इमे गृहस्थाः । याम इति गृहस्था-
 नामसाधारणं विशेषणमरण्यावाभिभ्यो व्यावृत्त्यर्थं ।

यथा वानप्रस्थपरिभ्राजकानामरण्यां विशेषणं गृहस्त्रेभ्यो
 व्यावृत्त्यर्थं तद्वत् । इष्टापूर्ते इष्टमग्निहोत्रादिवैदिकं कर्म ।
 पूर्ते वापीकूपतडागारामादिकरणं । दत्तं च बहिर्वेदि
 यथा शक्येभ्यो द्रव्यमग्नागो दत्तं । इत्येवंविधं परिचरण-
 परित्राणाद्युपासते इति शब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् । ते
 दर्शनवर्जितत्वाद्भूमं धूमाभिमानिनी देवतामाभिमुख्येन
 सम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तथाऽतिवाहिता धूमाद्रात्रि रात्रि-
 देवतां रात्रेरपरपक्षदेवतां एवमेव कृष्णपक्षाभिमानि-
 नीमपरपक्षाद्यान् षण्मासान् दक्षिणा दक्षिणां दिशमेति

था० ऽपि यामनिवासित्वाविशेषादित्याशङ्क्यह । याम इतीति । सप-
 लोको हि वासो याम इत्युच्यते । न च सपलोकत्वमूर्द्धरेतसा युक्तं
 तथाच गृहस्थानामेव यामविशेषणमसाधारणं न च तदर्थं मूर्द्ध-
 रेतेभ्यस्तेषां व्यावृत्त्यर्थत्वादित्यर्थः । तदेव इष्टाग्नौ न स्फुटयति ।
 यथेति । वेद्यन्तर्भावव्यासेषाद्विभेदोतीति विशेषणमादौ
 दत्तमिति प्रतीकोपादानं पुनर्यास्याऽस्यानुवाद इत्यपुनरिति ।
 इतिशब्दाद्येमाह । इत्येवंविधमिति । परिचरणं गुम्भादित्यु

उ० सम्बत्सरमभिप्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ मासेभ्यः पितृ-
लोकां पितृलोकादांकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष
सोमो राजा तद्देवानामनुं तं देवा भक्षयन्ति ॥ ४ ॥

भा० सविता । तान् मासान् दक्षिणायनान् षण्मासाभिमानि-
नीर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । महच्चारिण्यो हि षण्मासदे-
वता इति मामानिति वज्रवचनप्रयोगस्तासु । नैते कर्मिणः
प्रकृताः सम्बत्सरं सम्बत्सराभिमानिनीं देवतानभिप्राप्नु-
वन्ति । कुतः पुनः सम्बत्सरप्राप्तिप्रसङ्गो यतः प्रतिषिध्यते ।
अस्ति हि सम्बत्सरस्य प्रसङ्गोऽस्तीकस्यावयवभूते दक्षि-
णोत्तरायणे तवार्चिरादिमार्गप्रवृत्तानामुदगधनमासेभ्यो
ऽवयविनः सम्बत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता । अत इहापि तदवयव-
भूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्तिं श्रुत्वा तदवयविनः
सम्बत्सरस्यापि पूर्ववत्प्राप्तिरापन्नेत्यतस्तप्राप्तिं प्रतिषिध्यते
नैते सम्बत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति । मासेभ्यः पितृलोकां

धा० श्रुत्वा परित्राणं रक्तणं । आदिप्रदं नित्यस्वाध्यायादिसङ्ग्रहार्थं ।
उपासते तात्पर्येणानुतिष्ठन्तीति यावत् । कथमिति शब्दस्य
यद्योक्तार्थत्वमिति हस्मीपाध्यायः कथयतीतिवत्प्रकृतमात्रगामि-
त्वादित्याशङ्क्याह । शब्दस्येति । देवयानाधिकृतैः सकाशात्
पितृयागाधिकृतैः विशेषान्तरमाह । नैत इति ॥ अत्राप्राप्तप्रति-
षेधो ऽयमिति शङ्कते । कुत इति ॥

प्राप्तिं दर्शयन्नुत्तरमाह । अस्ति हीति ॥ पूर्ववद्यथापूर्वं देव-
यानेन यथा ऽवयवैभ्योऽवयविनः सम्बत्सरस्य प्राप्तिरुच्येति यावत् ।
अत्रशब्दस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा चोदयति । नन्विति ॥ औप-

भा० पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसं । कोऽसौ यज्ञैः प्राप्य
 चन्द्रमा य एष दृश्यतेऽन्तरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां
 तदन्नं देवानां तं चन्द्रमसमन्नं देवता इन्द्रादयो भक्षयन्ति ।
 अतस्ते धूमादिना गत्वा चन्द्रभृताः कर्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते
 नन्ववर्थायेष्टादिकरणं यद्यन्नभूता देवैर्भक्ष्येरन् नैष
 दीपः । अन्नमित्युपकरणमात्रस्य विवक्षितत्वात् । न हि ते
 कवलोत्सेपेण देवैर्भक्ष्यन्ते । किं तर्ह्युपकरणमात्रं देवानां
 भवन्ति । ते स्त्रीपशुभृत्यादिवत् । दृष्ट्यादशब्द उप-
 करणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं विशोऽन्नं राज्ञामित्यादि ॥

न च तेषां स्त्र्यादीनां पुरुषोपभोग्यत्वेऽप्युपभोगो
 नास्ति । तस्मात्कर्मिणो देवतानामुपभोग्यापि भन्तः सुखिनो
 देवैः क्रीडन्ते । शरीरञ्च तेषां सुखोपभोगयोग्यं चन्द्र-
 मण्डले आप्यमारभ्यते । तदुक्तं पुरस्ताच्छ्रद्धा शब्दा आपो
 दुलोकाग्नौ ऊताः सोमो राजा सम्भवतीति । ता आपः
 कर्षासमवायिन्य इतरैश्च भूतैरनुगताः दुलोकं प्राप्य चन्द्र-
 त्वापन्नाः शरीराधारभिका इष्टाद्युपासकानां भवन्ति ।

था० धारिकमर्षं गृह्णीता परिहरति । नैष दीप इति । उद्भवयोगमन्त-
 रेण कथमुपकरणविषयोऽन्नशब्दो व्याख्यायते तत्राह । दृष्ट्येति ॥

भवतु कर्मिणां देवान्प्रत्युपकरणत्वं तथापि स्वयमुपभोगा-
 भावादनर्थाकर्मिणादिकरणमित्याशङ्क्याह । न चेति । अन्योपभो-
 ग्यत्वात्तपि स्वयंभोगमत्वं तस्मादित्युच्यते । तथापि तेषां स्वतन्त्रा-
 न्मण्डलीनिर्वाणं कथं सुखोपभोगः सम्भवतीत्याशङ्क्याह । शरीर-
 चेति । कथमपी चन्द्रलोके तद्देहारम्भकत्वं तदाह । तदुक्तमिति ।
 तथापि सोमत्वमेवावत्त्वंप्रतीयते ननु कर्मिणो देवारम्भकत्वमित्या-

उ० तस्मिन्यावत्सम्पातमुपित्वाऽथैतमध्वानं पुन-
निवर्तने

भा० श्रन्त्यायाश्च शरीराङ्गतावमौ ङ्गतायामग्निना दह्यमाने
शरीरे तदुत्था आपो धूमेन सहोऽङ्गं यजमानमावेक्ष्य चन्द्र-
मण्डलं प्राप्य कुशमृत्तिकास्रानोया वाह्यशरीरारम्भिका
भवन्ति । तदारभ्येन च शरीरेषुष्टादिफलमुपभुञ्जाना
आसते यावत्तद्रूपभोगनिमित्तस्य क्षयः कर्मणः । सम्पत्ति
येनेति सम्पातः कर्मणः क्षयो यावत्सम्पातं यावत्कर्मणः
क्षय इत्यर्थः । तावत्तस्मिंश्चन्द्रमण्डले उपिता अथाऽन-
न्तरमेतमेव वक्ष्यमाणमध्वानं मार्गं । पुनर्निवर्तन्त इति
प्रयोगात्पूर्वमप्यसहचन्द्रमण्डलं गता निवृत्ताश्चासन्निति
गम्यते । तस्मादिह लोके इष्टादिकर्मोपचित्य चन्द्रं
गच्छन्ति । तत्रये चावर्तन्ते । क्षणमात्रमपि तत्र स्थातुं न

षा० शङ्काह । ता अप इति ॥ कर्मसमवायिनीनामपां कर्मापूर्व-
द्वारा यजमानदेहे प्रतिष्ठानां कथं द्युलोकप्रवेशादि सम्भवती-
त्याशङ्काह । अन्त्यायाश्चेति ॥ अङ्गिरारव्यस्य शरीरस्य भोगाय-
तत्रत्वं दर्शयति । तदारभ्येनेति ।

तद्देवानामभ्रमित्यादि व्याख्यानं तस्मिन्नित्यादि व्याचष्टे ।
यावदिति ॥ चन्द्रलोकात्तच्छब्दार्थः । यावत्सम्पातमुपित्वेति श्रूयते ।
पक्षमन्त्याया व्याख्यायते तत्राह । सम्पत्तीति ॥ पुनः शब्दप्रयो-
गस्य तात्पर्यमाह । पुनरिति ॥ अथेत्यादिनाकार्यमुपसंहरति ।
तस्मादिति । मच्छब्दपरामर्शहेतुं स्पष्टयति । स्थितेति ॥ यथा
दीपस्य क्षेपक्षये स्थितिनिमित्ताभावादस्थितिरपि चन्द्रलोके
स्थितिनिमित्तस्येष्टादेर्भोगेन क्षयात्तत्र स्थित्यसम्भवादस्तिरे-
वेत्यर्थः । तस्मिन्यावत् सम्पातमुपित्वेत्यत्र विचारयति । किन्त-

भा० लभ्यते । स्थितिनिमित्तकर्मचयात् । खेइचयादिव प्रदी-
यस्य । किं तत्र येन कर्मणा चन्द्रमण्डलमाहूढस्य सर्वस्य
क्षये तस्मादवगाहण किं वा सावशेष इति । किन्ततः ॥

यदि सर्वस्यैव क्षयः कर्मणश्चन्द्रमण्डलस्यैव मोक्षः प्राप्नो-
तीति । तिष्ठतु तावत्तत्रैव मोक्षः स्यान्नवेति । तत आगत-
स्तेषु शरीरोपभोगादि न सम्भवति । ततः शेषेणेत्यादि-
स्थितिविरोधश्च स्यात् । नन्विष्टापूर्त्तदत्तथतिरेकेणापि
मनुष्यलोके शरीरोपभोगनिमित्तानि कर्माण्यनेकानि
सम्भवन्ति न च तेषां चन्द्रमण्डल उपभोगः । अतः

था० चेति ॥ तस्य चन्द्रमण्डलप्रापकस्यातिरिक्तस्य च सर्वस्य कर्मस्य
क्षये मतीति यावत् । सावशेषोऽहूत्काल्मस्य सत्ताशादतिरि-
क्तेन केनचित्कर्मणा सहित समित्यर्थः ॥ पक्षद्वयेऽपि पक्षं
एव इति । किन्तत इति ॥

तत्राय पक्षं पूर्वंपक्षिमुखेन प्रतिषिद्धिभङ्गत्पक्षमाह । यदीति ॥
सर्वैव दृश्यन्तरेमाह । तिष्ठत्विति ॥ चन्द्रमण्डल सावशेषं ।
ततश्चन्द्रमण्डलादित्येतत् । इहेत्येतत्सोकोक्तिः । आदिपद शुभा-
शुभकर्मानुसारिसम्बन्धापारस्यहास्यं । न केवलं सर्वकर्म-
क्षयपक्षे मूर्तिरेव विरध्यते किन्तु मूर्तिर्येत्याह । तत इति ॥
चन्द्रलोके भोगस्य कर्मस्य भोगेन क्षयादुक्तं शेषेणानुपभोगेन
कर्मणा जन्म प्रतिपद्यन्त इत्याद्या मूर्ति सर्वकर्मक्षयपक्षे विर-
ध्यत इत्यर्थः । सर्वकर्मक्षयपक्षे पूर्वंपक्षिणा इत्याद्यादिना प्रति-
क्षिप्ते सावशेषपक्षमन्तरवादे प्रतिपद्यते । नन्दिति ॥ तान्यपि
चन्द्रमण्डले भुक्तान्येवेति नावशेषोऽस्तीत्याशङ्क्याह । न चेति ॥ न
हि सर्वकर्मवशाच्चन्द्रमण्डलप्राप्तिरिति भावः । तर्हि चन्द्रमण्डले
कर्मक्षयोपभोगाभावात्तत् तदाहोरेणेत्याशङ्क्याह । यन्निमित्त-
मिति ॥ यद्विरोधश्चन्द्रमण्डले भोगस्य शेषकर्मसङ्हास्य चेति
शेषः ॥ यत् तत शेषेणेत्यादिमूर्तिविरोध इति तथाह ।

भा० चीणानि तानि । यन्निमित्तं चन्द्रमण्डलमारुढस्तान्येव
चीणानीत्यविरोधः । शेषशब्दश्च सर्वेषां कर्मात्मसामान्याद-
विरुद्धः ॥

अत एव च तत्रैव मोक्षः स्यादिति दोषाभावः । विरु-
द्धानेकयोऽप्युपभोगफलानाञ्च कर्माणामेकैकस्य जन्तोरा-
रम्भकत्वसम्भवात् । न चैरुस्मिञ्चानि सर्वकर्माणां चय
उपपद्यते । ब्रह्महत्यादेर्यैकैकस्य कर्माणोऽनेकजन्मारम्भक-
त्वस्मरणात् । स्यावरादिप्राप्तानाञ्चात्यन्तमूढानामुत्कर्ष-
हेतोः कर्माण्ण्यारम्भकत्वासम्भवात् । गर्भभूतानाञ्च
सुममानानां कर्मात्मस्यैव सकारानुपपत्तिः । तस्मान्नैकस्मि-

चा० शेषशब्दश्चेति ॥ नि शेषेऽपि भूतेषु कर्मस्वभूतकर्मसु शेष
शब्दे न विरुध्यतेऽभूतानां कर्मणा कर्मात्मस्य मुख्यत्वात्तत्र
सावशेषयत्ने स्मृतिविरोधोऽस्तीत्यर्थः ॥

यच्चन्द्रमण्डलस्यैव मोक्षः स्यादिति तत्राह । अत एवेति ॥
शेषकर्मसद्भावादेवेति यावत् । इतश्च कर्मशेषसिद्धिरित्याह ।
विरुद्धेति ॥ आरम्भकत्वसम्भवादेकजात्युपभोग्यकर्मक्षयेऽपि
कर्मशेषः सम्भवतीति ॥ अथैकस्मिञ्चानि सर्वानि स्वीयानि
कर्माण्यस्यैकभविकत्वादित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ एकभविकत्या-
यस्योपरिष्ठात्त्रिराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ इतश्च शेषकर्म
सिद्धिरित्याह । ब्रह्महत्यादेर्येति ॥ असूकरखरोष्ट्रागानित्यादि-
स्मरणां घृतभाण्डेषु शेषयत्नं भूतस्यैव कर्मण्युपभोग्यत्वात्त-
र्भविष्यतीत्यत आह । स्यावरादिति ॥ शेषकर्मसिद्धौ हेतुत्वर-
माह । गर्भभूतानामिति ॥ कर्मशेषसद्भावावमुपसंहरति । तस्मा-
दिति ॥ एकस्यापि कर्माणोऽनेकजन्महेतुत्व तच्छब्दार्थः । मता-
न्तरमुत्थापयति । यन्निति ॥ यावत्तदुत्तमं कर्म न स्वीयते
तावत्तदस्तिप्रतिबन्धादन्यानि कर्माणि स्वफले नारभन्ते । नरस्य

भा० अन्नानि सर्वेषां कर्मणामुपभोगः । यत्तु कैश्चिदुच्यते
सर्वकर्मोपभोगेन प्रायेण कर्मणां जन्मारम्भकत्वं ॥

तत्र कानिचित्कर्माण्यनारम्भकत्वेनैव तिष्ठन्ति कानि-
चिज्जन्मान्तरमारम्भन्त इति नोपपद्यते। मरणस्य सर्वकर्म-
भिव्यञ्जकत्वात् स्वगोचराभिव्यञ्जकप्रदीपवदिति। तदसत् ।
सर्वस्य सर्वात्मकत्वाभ्युपगमात् । न हि सर्वस्य सर्वात्मकत्वे
देशकालनिमित्ताविरुद्धत्वात् सर्वात्मनोपमर्हः । कस्यचि-
त्कचिदभिव्यक्तिर्वा सर्वात्मनोपपद्यते । तथा कर्मणामपि
माश्रयाणामुपमर्हो भवेत् । यथा च पूर्वानुभूतमनुय-
मयूरमर्कटादिजग्माभिसङ्कृताविरुद्धानेकवामना मर्कटत्व-

धा० काले तु प्रतिबन्धकाभावात्सर्वकर्मोपभोगेन तेयामु
त्तरशरीरारम्भकत्वमविरुद्धमित्यर्थः ।

तथापि कथं श्रेयकर्मसङ्गावातिजिदिरित्यत आह । तथेति ।
यानारम्भकर्मणा सर्वेषामुत्तरशरीरारम्भकत्वे गतीति यावत् ।
प्रयागकाले यानि कर्मोपभिव्यक्तानि तान्येवोत्तरशरीरा-
रम्भकानि इतरयेयान् न शरीरारम्भकत्वमिति दृश्यति । तदग-
दिति । मधुमास्योक्तेन न्यायेन सर्वस्य सर्वात्मकत्वाद्गीकाराद्देह-
स्यापि तथात्वान्न सर्वात्मनोपमर्होपपत्तिरित्यर्थः । उक्तमर्थ-
मुपपादयितुं सामान्यन्यायमाह । न हीति । सर्वं सर्वस्य कारक-
त्वाद्यर्थेति न्यायेन सर्वस्य सर्वात्मकत्वे स्थिते गति कस्यचित् द्विप-
त्सर्वात्मनोपमर्हः । तथाभिव्यक्तिसर्वात्मनोपपद्यते । प्रतीयमानोपम-
र्होर्देहविशेषादिदृष्टत्वादित्यर्थः । उक्तन्याय प्रकृतं दीजयति ।
तथेति । इत्यथ कर्मश्रेय सम्भवतीति सम्यक्तायां दृष्टान्तमाह ।
यथा चेति । पूर्वं कर्मजानुभूतानि यानि मरुष्यादिजन्मानि
तैरभिसङ्कृताः सङ्घादिता विरुद्धा या भुङ्क्ते याशवास्तथा ।

भा० प्रापकेन कर्मणा मर्कटजन्तारम्भात् नोपगच्छन्ते तथा
कर्मोपपन्नजन्मप्राप्तिनिमित्तानि नोपगच्छन्त इति युक्त ॥

यदि हि मर्त्याः पूर्वजन्मानुभववासना उपगच्छेरन् मर्क-
टादिजन्मनिमित्तेन कर्मणा मर्कटजन्मन्यारब्धे मर्कटस्य
जातमात्रस्य मातुः शाखायाः शाखान्तरगमने मातुर्द-
रमलमलादिकौशलं न प्राप्नोति । इह जन्मन्यनभ्यस्तत्वात् ।
न चातीतानन्तरजन्मनि मर्कटत्वमेवासीत्तस्मिन् इत्यर्थं
वक्तुम् । तच्चिदाकर्माणी समन्वारभन्ते पूर्वप्रज्ञा चेति श्रुते ।
तस्माद्वासनावन्तारोपकर्मोपगच्छे इति शेषकर्मसम्भाव ।
यत एव तस्माच्छेषेणोपयुक्तात्कर्मण मसार उपपद्यत
इति न कश्चिद्विरोधः । कोऽसावध्वा यः प्रति निवर्तन्त
इत्युच्यते । यथेत यथागत निवर्तन्ते । ननु मातेभ्यः पिह-
लोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चान्द्रमममिति गमन-

था० तिविशेषप्रापकेन कर्मणा तस्मिन्नारम्भमात्रेण निरुद्ध्यन्त इत्यर्थं ।
दार्यान्तिकमाह । तथेति ॥

दृष्टान्त विद्वद्येति । यदि हीति ॥ व्यवहितवासनोच्छेदेऽपि
मात्रवहितदेश उच्छिद्यते ॥ तथाचानन्तरजन्मोत्पत्त्यवासनासाम-
र्थ्यान्मर्कटशिशोयथोक्तकौशलमविरुद्धमित्याशङ्क्याह । न चेति ॥
किञ्च पूर्वप्रज्ञा शेषविशेषेण पूर्वजन्मान्तितवासना जीवमनु-
भङ्गतीति अत्राद्यवहितपूर्वजन्मवासनेव तमन्वेतीति न शक्यं
विशेषतो वक्तुमित्याह । तच्चिदिति ॥ दृष्टान्तमुपपाद्य दार्या-
न्तिक जिनमयति । तस्मादिति ॥ शेषकर्मात्पूर्वक शक्तिमाह ।
यत इति ॥ उपयुक्तात्कर्मण्य शेषेणेति सम्बन्धः । कश्चिदिति श्रौतो
वा स्मार्तो वा योक्तिको वा लौकिको वेत्यर्थः ॥ एतमेवाध्वानमिति
प्रकृतमध्वान प्रश्नपूर्वक विशदयति । कोऽसावित्यादिना ॥ यथे-

उ० यथेतमाकाशमाकाशादायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्र भवति ॥ ५ ॥ अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह ब्रोहि

भा० क्रम उक्तो न तथा निवृत्ति । किन्तुर्द्धाकाशादायुमित्यादि कथं यथेतमित्युच्यते । नैष दोष । आकाशप्राप्तेस्तत्त्वत्वात्पृथिवीप्राप्तेश्च ॥

न चात्र यथेतमेवेति नियमोऽनैवविधमपि निवर्त्तन्तो पुनर्निवर्त्तन्त इति तु नियम । अत उपलक्षणार्थमेतद्यथेतमिति । अतो भौतिकमाकाश तावत्प्रतिपद्यन्ते । यास्तेषां चन्द्रमण्डले शरीरारम्भका आप आमस्तास्तेषां तेषामभोगनिमित्तानां कर्माणां चये विनीयन्ते । घृत-

षा० तमित्युक्तमाक्षिपति । नन्यति । किं यथेतमित्येतदेव न सम्भवति । किंवा यथेतमवेति नियमो नेत्यप्ययते । तत्राप्य दूययति । नैष दोष इति ।

द्वितीय प्रत्याह । न चेति । अत्रेति निवृत्तिवत्ता । अनेयविधमपेति यथागतिक्रमो दर्शितो न तथा निवृत्तिर्निर्दिष्टता । किन्तु विधान्तरेष्वपि सम्भवतीत्यर्थं । निवृत्ते क्रमनिदनाभावे कीदृशो नियमो विवर्द्धित इत्याशङ्क्याह । पुनरिति । केनाभिप्रायेण तर्हि यथेतमित्युक्तमस्य आह । अत इति । गतिरुक्तमवद्विष्टत्तिक्रमे निदनाभावोऽत इत्यर्थं । उच्यते यथेतमनेवविधयेति । निवृत्तिनियमे षक्तिमाह । अत इति । परमाकाशं व्याप्योपि तु भौतिकमित्युक्तं । कथं पूर्वसिद्धाकाशतादात्म्यपतिरवरोहतां सिध्यतीत्याशङ्क्य तत्त्वान्मग्नमेव तद्भावापत्तिरित्युपचक्षते । नाभाष्यापत्तिरिति न्यायादित्याह । यास्तेषामिति । एतस्य गत्यानकाठिन्दतासाकाशभूताद्य तत्परिषेधिता चर्म्मयोऽप्यवरोहता

उ० यथा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते
 ज्ञेयो वे खलु दुर्निष्प्रपत्तरं यो यो लघुमति यो

भा० संस्थानमिवाग्निमंथो गेता विलीना अन्तरिक्षम्या आकाश-
 भूता इव सञ्जा भवन्ति । ता अन्तरिक्षाद्वायुर्भवन्ति । वायु-
 प्रतिष्ठा वायुभूता इतश्चामुतयो ह्यमानास्त्राभिः सह क्षीण-
 कर्मा वायुभूतो भवति । वायुर्भूत्वा ताभिः सहैव धूमो
 भवति । धूमो भूत्वाऽभ्रं अच्यरणमात्ररूपो भवति । अभ्रं
 भूत्वा ततः मेघममर्थो मेघो भूत्वा उन्नतेषु प्रदेशेष्वथ-
 प्रवर्षति । वर्षधारारूपेण श्रेयकर्मा पततीत्यर्थः । त इह
 श्रीह्रियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इत्येवम्प्रकारा
 क्षीणकर्माणो जायन्ते । क्षीणकर्माणामनेकत्वाद्भवचन-
 निर्देशः । मेघादिषु पूर्व्वेकैकरूपत्वादेकवचननिर्देशः ।
 यस्माद्गिरितटदुर्गनदीसमुद्रारण्यमरुदेशादिसन्निवेशसह-

च्या० सङ्गता इव भवन्तीत्यर्थः ॥ आकाशाद्वायुमित्यस्यार्थं साधयति । ता
 अन्तरिक्षादिति ॥ उन्नतेषु समुद्रादित्यतिरिक्तेषु प्रदेशेष्विति
 यावत् ॥ त इत्यनुशायिनो निर्देशन्ते । इहेति पृथिवी ज्ञायते ।
 कथमस्मिन् वाक्ये बह्वचनेनानुशायिनां बह्वक्षया निर्देशस्तत्राह ।
 क्षीणकर्माणामिति ॥ कथं मेघो भूत्वा प्रवर्षतीत्यादावेकवचन-
 निर्देशस्तत्राह । मेघादिव्यति ॥ ये पूर्व्वे मेघादयो गभोऽन्ताक्षेषु
 पत्वेकमभिमानि देवतानामेकरूपत्वात्तदुपस्थितानामनुशायिना-
 मप्येकवचनेन निर्देशो युक्त इत्यर्थः ॥ यतो वै खल्वित्यादिवाक्यं
 याच्ये । यस्मादिति ॥ अगुशायिना दुश्चरानि सरस्वमित्युक्तं
 प्रपश्यति । यत इत्यादिना ॥ भक्त्यादिभिर्भक्षितानामनुशायिनां
 तेभ्यस्तत्प्रमाणजातीयत्वेन समुद्रो भविष्यतीति चेन्नत्याह ।

उ० रेतः सिञ्चति तद्भय एव भवति ॥ ६ ॥

भा० स्त्राणि वर्षधाराभिः पतितानां । अतस्तस्माद्भेदेनैव खलु
दुर्निष्पत्तरं दुर्निष्क्रमणं दुर्निःसरणं । यतो गिरितटा-
दुदकस्रोतमोक्षमाणा गदीः प्राप्नुवन्ती ततः समुद्रं ।
ततो मकरादिभिर्भक्ष्यन्ते । तेऽप्यन्येन । तत्रैव च सह
मकरेण समुद्रे विलीनाः समुद्रागोभिर्जसधरैराकृष्टाः
पुनर्वर्षधाराभिर्भक्ष्यन्ते शिलातटे वाऽगम्ये पतितास्तिष्ठन्ति ।
कदाचिद्भ्रान्तमृगादिपीता भक्षिताद्यान्यैः ॥

तेऽप्यन्यैरित्येवमकारः परिवर्त्तेरन् । कदाचिद-
भक्ष्येषु स्यावरेषु जातास्तत्रैव शृण्वेरन् । भक्ष्येषुपि
स्यावरेषु प्रजातानां रेतःसिद्धेहममन्यो दुर्लभ एव । यज्ज-
त्वात् स्यावराणामिति । अतो दुर्निष्क्रमणत्वं । अथवाऽतो
ऽस्माद्भ्रौक्षियवादिभावादुर्निष्पत्तरं दुर्निगमनतरं ।
दुर्निष्पत्तरमिति तकार एकी भुगो द्रष्टव्यः । श्रीहिय-

ष्या० तेऽपीति ॥ मकरादयोऽपि जलपादिभिरस्यैर्भक्ष्यन्ते तदापि
समुद्रे पतितानामनुशायिनां तत्रैव सदा स्यादित्यर्थः । अन्येषु
मनुशायिनां समुद्रे शीता न ततः पुनश्चक्षुः शब्दभोः । तथा च
कृतविनाशः स्यादित्याशङ्क्याह । जलधरैरिति ॥ समुद्रोऽस्मी-
भिरिति कर्त्तव्या गच्छार्थः । तर्हि सर्पयागोपभुक्तानामनुशायिनां
सत्त्वमानजातीयदेहभोगः स्यादिति चेन्न्याह । भक्षिताप्येति ॥

यैर्काश्चिं सर्पादयो भक्ष्यन्ते तेष्वन्तस्मान्जातीयस्त्वानुशायि-
नामुद्भवः स्यादिति चेन्न्याह । तेऽपीति ॥ तथापि स्योपाहरीया
परिवर्त्तनात्ते रेतःसिद्धेऽपि सदा कदाचित्पतयन्ति चेत्ते

भा० वादिभावो दुर्निष्पततरस्मादपि दुर्निष्पतराद्देत-
 मिग्देहमन्वन्धो दुर्निष्पततर इत्यर्थः । यस्माद्दूर्द्धरेतोभि-
 र्बालैः पुंस्वरक्षितैः स्यद्विरैवा भविता अन्तराले शीर्यन्ते ।
 अनेकत्वाद्नादानां । कदाचित्काकतालीयन्यायेन रेतः-
 मिग्भिर्भक्ष्यन्ते यदा तदा रेतःसिग्भावं गतानां कर्मणो
 वृत्तिसाभः । कथं यो यो ज्ञानमन्ति अनुशयिभिः संश्लिष्टं
 रेतःमिक् यद्य रेतः पिञ्चत्यृतुकाले योपिति तद्भूय एव
 तदाकृतिरेव भवति । रेतोरूपेण तदवयव आकृति-
 भूयस्त्वं भूय इत्युच्यते रेतोरूपेण योपिति ॥

रेतसो रेतःसिगाकृतिभावितत्वात् । सर्व्वेभ्योऽङ्गेभ्य-
 स्तेजः सम्भूतमिति हि श्रुत्यन्तरात् । अतो रेतःसिगा-
 कृतिरेव भवतीत्यर्थः । तथा हि पुत्रयात्पुत्रयो जायते

आ० त्वाह । कदाचिदिति ॥ तथापि मस्त्रेषु जाताया रेत सिग्योय्य
 सज्जम स्यादिति चेन्नेत्याह । मस्त्रेष्वपीति ॥ इतिशब्दे यच्छब्देन
 पूर्व्वण सम्बध्यते । पूर्व्वमत शब्दे हेतुपरतया व्याख्यात । सम्बन्धि-
 त्रीह्याद्यवधिवारकालेन तं व्याचष्टे । अथवेति । दुर्निष्पततरमिति
 तकारसहिते याठे सति विवक्षितमर्थमाह । त्रीह्यादीति ॥ तत्र
 हेतुमाह । यस्मादिति ॥ तर्हि तेषामन्तराले विशीर्णाना देहभा-
 गित्वाभावादनुशयवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह । कदाचिदिति । काकता-
 लीयया शब्दा यादृच्छिकन्यायेनेति यावत् । अनुशयारस्य कर्मणो
 भाविदेहारम्भार्थं मुखं प्रश्रुपूर्व्वकं विवक्षोति । कथमित्यादिना ।

अनुशयिनो रेतः सिगाकारभाक्ते हेतुमाह । रेतस इति ।
 तस्य रेतःसिगाकृत्या तदग्र्येण भावितत्वात्संस्कृतत्वात्तदङ्गसम्भूत-
 त्वात्तद्गुण्येण गर्भाशयमनुप्रविष्टोऽनुशयी रेतःसिगाकृतिर्भवती
 त्यर्थः । रेतसो रेतःसिगाङ्गसमुत्पत्ते प्रमाणमेतरेयकश्रुतिरित्याह ।
 सर्व्वेभ्य इति ॥ रेतोरूपेण गर्भाशयं प्रविष्टस्य रेतःसिगाकार-

भा० गोर्गवाहतिरेव न जात्यन्तराहतिस्त्रिस्त्याद्युक्तं तद्बुध एव
 भयतीति । ये तन्वेऽनुश्रयिभ्यश्चन्द्रमण्डलमनारुह्यैव पापक-
 र्माभिर्घोरैर्ब्रीहियवादिभावं प्रतिपद्यन्ते पुनर्मनुष्यादिभावं
 गतास्तेषां नानुश्रयिनामिव दुर्निष्पतरं । कस्मात् कर्म-
 णा हि तैर्ब्रीहियवादिदेह उपात्त इति । तदुपभोगनि-
 मित्तचये ब्रीह्यादिस्त्वम्बदेहविनाशे यथा कर्माजित देहा-
 न्तर नवं नवं जलूकावत्सद्भुमन्ते सविज्ञाना एव । सविज्ञानो
 भवति सविज्ञानमेवान्ववक्षामतीति श्रुत्यन्तरात् ॥

यद्यप्युपसंहृतकरणाः सन्तो देहान्तरं गच्छन्ति
 तथापि स्वप्रवहेद्धान्तरप्राप्तिनिमित्तकर्माद्भावितवासना-

धा० त्वमुक्तं निगमयति । अत इति ॥ अनुश्रयिनो रेत सिगाकारखे
 सौक्तिकानुभवमनुकूलयति । तथेति ॥ चन्द्रस्यलखलितानाम-
 बरोहतां ब्रीह्यादिदेहसञ्चिष्टानां प्राचीयसा कालेन देहान्तर-
 काभयेत्तर्हि ब्रीह्यादिदेहाभिमानिनामपि दुःशकं निष्क्रमण ॥
 ब्रीह्यादिदेहसम्बन्धाविशेषादित्यत आह । ये त्विति ॥ ब्रीह्यादि-
 देहसम्बन्धाविशेषे कुतस्तद्देहभाजां ततो नि सरयमशक्यं न भव-
 तीत्याशङ्क्य विशेषमाह । कस्मादित्यादिना ॥ अरोहताः कर्मा-
 दोषैर्याति स्थावरतां गर इत्यादियुतिस्रुत्योर्षेषां कर्मनिमित्तं
 स्थावरं जन्म तेषां कर्मक्षय एवावधि । अरोहतास्तु कर्मा-
 सन्नीर्तनादियमित्यर्थः । यथा जलूका लज्जातुलान्तर दीर्घभूता
 सन्मते न तथाऽनुश्रयिनो ब्रीह्यादिदेहभाजाऽपि तथामेव
 देहान्तरं गच्छन्तस्तद्विययविज्ञानवन्त एव गच्छन्तीत्यत्र अह-
 दारण्यश्च्युतिं प्रमाणयति । सविज्ञान इति ॥

यद्यप्युपसंहृतकरणाणां विज्ञाने कारणसम्भवात्प्रथं सवि-
 ज्ञानत्व तथाह । यद्यपीति ॥ दृष्टकारणाभावेऽप्यदृष्टमेवैवं वास-
 नात्मकं ज्ञानोत्पत्तौ निमित्तमिति तेन सविज्ञाना एव गच्छन्ति
 देहान्तरमित्यत्र हेतुमाह । श्रुतिप्रमाणादिति । श्रुतिरत्र दृष्ट-

भा० ज्ञानेन सविज्ञाना एव देहान्तर गच्छन्ति । श्रुतिप्रामा-
 ण्यात् । तथार्चिरादिना धूमादिना च गमन । स्वप्न द्रवो-
 द्रुतविज्ञानेन लब्धवृत्तिकर्मानिमित्तलाङ्गमनस्य । न तथा
 अनुशयिना प्रीह्यादिभावेन जानाना च सविज्ञानमेव
 रेत सिग्गोषिद्देहसम्बन्ध उपपद्यते । न हि प्रीह्यादि-
 लवनकण्डनपेषणादौ च सविज्ञानाना स्थितिरस्ति । ननु
 चन्द्रमण्डलादप्यवरोहता देहान्तरगमनस्य तुल्यत्वाज्ज-
 लूकावत्सविज्ञानतैव युक्ता । तथा सति घोरौ नरकानुभव ॥

दृष्टापूर्त्तादिकारिणा चन्द्रमण्डलत्वादारभ्य प्राप्ते
 यावत् ब्राह्मणादिजन्म । तथा च सत्यनर्थायैवेष्टापूर्त्ता-
 द्युपासन विहित स्यात् । श्रुतेश्चाप्रामाण्य प्राप्त वैदि-

षा० दारण्यकयुति । यथा सविज्ञानानामेव प्रीह्यादिदेहान्तरगमन
 तथा ज्ञानिनामर्चिरादिना कर्मिणा धूमादिना च गमन स्वप्न
 द्रुतवासनात्मकविज्ञानानामेवेत्याह । तथेति । तेषां सवि-
 ज्ञानत्वे हेतुमाह । लब्धवृत्तीति । अनुशयिनामपि तर्हि प्रीह्या-
 दियु सन्निष्ठानां रेत सिग्गोषिद्देहसम्बन्ध सविज्ञानानामेवेति
 चेत्तेत्याह । न तथेति । अनुशयिनां हेतुमाह । न हीति । प्रीह्या
 दिसन्निष्ठानामनुशयिनां सविज्ञानत्वे तल्लवनादौ तस्मीयवक्ष्येया
 मपि प्रयासप्रसङ्गात् रेत सिग्गोषिद्देहसम्बन्ध- सिध्येतित्यर्थः । प्रीह्या
 दियु देहान्तर गच्छन्तु विज्ञानत्वात्पलम्भादननुशयिभ्यो देहा-
 न्तरप्राप्तेरविशेषाद्युक्त सविज्ञानत्वमिति शङ्कते । नत्विति । यथा
 कृष्णान्तरं प्रति जम्बूकागमनवदवरोहतामपि देहादेहाकार
 प्रति गमनस्य तुल्यत्वादीह्यादिवद्युता सविज्ञानमेति योजना ।
 अस्तु तेषां विज्ञानत्व का ज्ञानिरित्यत आह । तथा गताति ।
 दृष्टापूर्त्तादिकारिणागमनराजे नरकानुभव । तथा च सति तद
 नरागमनानर्थायै विहितत्वे श्रेय साधनविषयककर्मत्वात् विद

भा० कानां कर्माणामनर्थानुबन्धित्वात् । न वृक्षारोहणपतनयत्
 विशेषमगवात् । देहादेहान्तरं प्रतिपत्तिः कर्मणा
 मन्ववृत्तित्वात् । कर्मणोद्भाषितेन विज्ञानेन सविज्ञानत्वं
 युक्तं । वृक्षारोहणत इव फलं जिघृक्षोः । तथार्चि-
 रादिना गच्छतां सविज्ञानत्वं भवेत् । धूमादिना च
 चन्द्रमण्डलमारुहतां न तथा चन्द्रमण्डलादवरुहतां
 वृक्षाद्यदिव पततां सचेतनत्वं । यथा च मुद्गराद्य-
 भिहतानां तदभिघातवेदनानिमित्तसमूर्च्छितप्रतिबन्ध-
 करणानां स्वदेहेनैव देहादेहान्तरं नीयमानानां
 विज्ञानशून्यता दृष्टा तथा चन्द्रमण्डलान्मानुष्यादि-
 देहान्तरं प्रत्यवरुहतां स्वर्गभोगनिमित्तकर्मसंज्ञा-

भा० ध्येतेषां ह । श्रुतेष्विति ॥ यथा बुद्धिपूर्वं वृक्षमारोहते सविज्ञान-
 त्वेऽपि तस्मादबुद्धिपूर्वं पततां न सविज्ञानत्वं विज्ञायते ।
 तथा चन्द्रमण्डलमारोहतां सविज्ञानत्वेऽपि ततोऽवरोहतां नैव
 तदस्ति । उद्गतकर्माभावात् । इत्यारोहावरोहयोर्भागविशेष-
 सम्भवात्सर्वमिति परिहरति । न वृक्षेति ॥ सङ्गृहवाक्य विद्व-
 योति । देहादित्यादिना ॥ चकारात् गच्छतां सविज्ञानत्वं
 भवेदिति सम्बन्धः । अवरोहता जीवानां सर्वथा विज्ञान-
 शून्यत्वमयुक्तं तेषां चैतन्यस्वाभावाद्बुद्ध्यात्यततामपि विज्ञान-
 मात्रमस्येवेत्याशङ्कोदाहरणान्तरमाह । यथा चेति ॥ तेन
 मुद्गरादिना योऽभिघातस्तोन चेतुना यदेदनाख्य निमित्तं तेन
 समूर्च्छितानि प्रतिबन्धानि वा करणानि येषान्तेषामिति
 यावत् । अदितोऽभिनयो देहोऽयमय स्थलो देहो येषां
 तेषान्तत इव प्रतिबन्धकरणाणां युक्ता विज्ञानशून्यतेति सम्बन्धः ।
 यथोक्तदृष्टान्तवशाच्चन्द्रमण्डलादवरोहन्तो विज्ञानशून्या सिद्ध-
 न्तीति निगमयति । अथ इति ॥ तथापि मूर्च्छितानां

भा० नृदिताब्देहानां प्रतिबद्धकरणानां । अतस्तेऽपरित्यक्तदेह-
 वीजभूताभिरङ्घ्रिभूर्च्छिता इवाकाशादिक्रमेणैवामवरुद्ध
 कर्मनिमित्तजातिस्वावरदेहैः संनिध्यन्ते । प्रतिबद्धकरण-
 तथाऽनुद्भूतविज्ञाना एव ॥

तथा सवनकण्डनपेषणसंस्कारभक्षणरसादिपरिणा-
 मरेतःसेककालेषु भूर्च्छितवदेव । देहान्तरारम्भकस्य

भा० स्थूलदेहसद्भावाद्देशान्तरगमनं न युक्तं । अथरोहतांस्तु तद-
 भावे कथं प्रीष्ट्यादिभावः सम्भवतीत्यत आह । अथदित्येति ॥
 न परिदित्यक्तं देहभावरुद्धं बीजं कर्मापूर्वं याभिरङ्घ्रिताभिर-
 यद्विता जीवा भूर्च्छितवद्विज्ञानशून्यगगनादिक्रमेण एधिर्वो
 प्राप्य कर्मफलभूतजातिस्वावरशरीरैः सन्निध्यन्त इति सम्बन्धः ।
 स्वावरदेहसम्बन्धित्वात्तद्गतजीववत्तदा सविज्ञानत्वं सम्भवतो-
 न्याशङ्काह । प्रतिबद्धेति ॥ प्रीष्ट्यादिसंश्लेषपायस्यायामनुशयिनां
 कर्माणांऽनुद्भूतवृत्तित्वात् कारणानां च तत्र वृत्तिलाभाभावादन-
 द्भूतविज्ञानत्वं युक्तमित्यर्थः ।

न केवलं प्रीष्ट्यादिसंश्लेषकालेऽनुद्भूतविज्ञानत्वं किन्तु प्रीष्ट्या-
 देहवनादिकालेऽपीत्याह । तथेति ॥ पाकसंस्कारो रसादीत्या-
 दिशब्देन श्रायितमासमेदोऽस्मिन्पारोताम्यन्ते । तस्मिन्
 काले भूर्च्छितवदननुद्भूतविज्ञानत्वे देहादङ्घ्रिनिर्गतानां प्राग्देहा-
 न्तरप्राप्तैस्तदस्येवेति हेतुमाह । हेतुेति । अथव्यवृत्तित्वादिति
 हेतुः कथं पुनरनुशयिनां विज्ञानशून्यत्वे । तद्यथा ह्यशला-
 युका दृश्यन्तं गत्याऽन्यमात्ममात्रमात्मनश्चरतीत्यादौ
 सचेतना जलुका दृष्टान्तत्वेनापादीयते तथाह । देहवीजभू-
 तेति ॥ सर्वान्भवस्यासु तासु प्रीष्ट्यादिसंश्लेषतस्तवनादियथादिति
 यायत् । न चेतनावत्त्वं जलुकादृष्टान्ते विवक्षितं । किन्तु यातव्य-
 मात्ममिति भावः । जलुकावत्त्वं जलुकासाहस्यमनुशयिनामि-
 त्यर्थः । आरोहतां सविज्ञानत्वमयरोहतां विज्ञानदाहिस-
 मिश्रयपापारोहतामपि यावत्प्रावृत्तान्तेभ्यः वृत्तान्तुपसंख्य

भा० कर्मणोऽलभ्यवृत्तित्वात् । देहवोजभृतापुमन्वापरित्यागे-
 नैव सर्वास्ववस्थासु वर्तन्त इति जलूकावचेतनावत् न
 विरुध्यते । अन्तराले त्वविज्ञान मूर्च्छितवदेवेत्यदोष ।
 न च वैदिकानां कर्मणा हिंसायुक्तत्वेनोभयहेतुत्व शक्य-
 मनुमातु । हिंसायाः शास्त्रचोदितत्वात् । अहिंसन् सर्वभू-
 तान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति श्रुते । शास्त्रचोदिताया हिंसाया
 नाधर्महेतुत्वमभ्युपगम्यते । अभ्युपगतेऽप्यधर्महेतुत्वे मन्त्रै-
 र्विधादिवत्तदपनयोपपत्तेर्न दुःखकार्यारम्भकत्वापपत्ति-
 वैदिकानां कर्मणा मन्त्रेणैव विषमक्षणस्येति ॥

भा० हृदयेऽवस्थान तावदेव सविज्ञानत्व । न देहादधिर्निर्गमनाना प्रा-
 र्देहान्तरप्राप्ते । तदस्यनुशयिना तु चन्द्रमण्डलादवरोहत्ततामपि
 न भाविदेहपर्यन्ता वासना दीर्घा भवति प्रमाणाभावादित्याह ।
 अन्तराले त्विति ॥ चन्द्रमण्डलादवरोहता देहान्तरगमनस्य
 तुल्यत्वेऽपि विज्ञानशून्यत्वमदुष्टमित्युपसहरति । इत्यदोष इति ॥
 यत्तु हिंसानुशयत्वात्कत्वादित्यादिकर्मणा स्थावरत्वमपि तत्
 फलमेव । तथाच वैदिकानां कर्मणामनर्थानुबन्धित्वादप्रामाण्य
 श्रुतेरिति तत्राह । न चेति ॥ उभयहेतुत्वमर्थानर्थहेतुत्वमिति
 यावत् ॥ अहिंसत्रित्यादियुते शास्त्रचोदितवैदिकेषु कर्मसु
 हिंसा नानर्थहेतुरित्याह । अभ्युपगतेऽपीति । यद्यपि स्वरूपेण
 हिंसानर्थहेतुरभ्युपगम्यते । तथापि तद्युक्तानां वैदिककर्मणा
 नानर्थारम्भकत्व । यथा स्वरूपेण विषदध्यादिर्मरुज्वरादिहेतुत्वे
 ऽपि मन्त्रशर्करादिभिः सहोपयुक्तं सन्न तत्कार्यारम्भकत्व । तथा
 हिंसाया स्वतोऽधर्महेतुत्वेऽपि वैदिककर्मणिष्ठाया न तज्जेतुत्व ।
 वैदिकैरेव कर्मभिस्तत्कृतदोषापनयनसिद्धिरित्यर्थः । पूर्वोक्तमेव
 दृष्टान्त स्पष्टयति । मन्त्रेणैत ॥ तेन सहोपभुक्तस्य विषया
 नर्थानर्थहेतुत्वेन पुष्टिहेतुत्ववैदिककर्मानुपविष्टाया हिंसाया
 पुरुषार्थमेव शुद्धमिति भेद शब्दादिति न्यायादित्यर्थः ।

३० तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्रे रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्रे कपूयां योनिमापद्येरन्

भा० तत्तत्र तेखनुशयिनां य इह लोके रमणीयं शोभनं चरणं शीलं येषां ते रमणीयचरणा रमणीयचरणेनोपलक्षितः शोभनेऽनुशयः पुण्यं कर्म येषां ते रमणीयचरणा उच्यन्ते । कौर्यान्तमायावर्जितानां हि शक्य उपलक्षयितुं शुभानुशयसङ्गावः । तेनानुशयेन पुण्येन कर्मणा चन्द्रमण्डले भुक्तशेषेणाभ्याशो ह चिप्रमेव यदिति क्रियाविशेषणं । ते रमणीयां कौर्यादिवर्जितां योनिमापद्येरन् प्राप्नुयुः । ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा स्वसकर्मोन्मुखेण ॥

अथ पुनर्ये तद्विपरीताः कपूयचरणोपलक्षितकर्मि-

ष्या० तद्भूय एव भवति इत्येतत्सङ्गागतं परिसमाप्य प्रकृतं युतियाणानमनुवर्त्तयति । तत्तत्रेति ॥ चान्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलाषादिति न्यायेन तेषु भीष्मादिषु संचिष्टा येऽनुशयिनस्तेषां मध्ये ये केचिदस्मिन्लोके चन्द्रमण्डलभागे प्रागवस्थायागनुष्ठिताभुक्तरमणीयचरणास्ते रमणीया, योनिं प्रापद्येरन्निति समन्व ॥ उक्तमेव स्पष्टयति । शोभनमिति ॥ यद्य रमणीयचरणादुरीधेन शोभनेऽनुशयो लक्ष्यते तत्राह । कौर्येति ॥ ते खलनुशयिनो रेत सिद्धो गान्तरं तेन कर्मणा रमणीयां योनिमापद्येरन्निति यत्परिष्कारमेवेति धोक्तव्यं । तथापि हेतुमाह । मन्वर्मेति ॥

अथेति प्रतीकं गृहीत्वा व्याचष्टे । पुनरिति ॥ तद्विपरीता-

उ० श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं
वा ॥ ७ ॥ अथेतयोः पथोर्न कतरेण च न तानी-
मानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति
जायस्व म्रियस्वेत्येतनृतीयं स्थानं तेनासौ
लोको न सम्पूर्यते

भा० णोऽशुभानुशया अभ्याशो ह यत्ते कपूयां यथा कर्मयोनि-
मापद्येरन् कपूयामेव । धर्मात्मन्धवर्जितां जुगुप्सितां योनि-
मापद्येरन् । श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वा
स्वकर्मानुरूपेणैव । ये तु रमणीयचरणादिजातयस्ते स्वकर्म-
स्याद्येदिष्टापूर्त्तादिकारिणस्ते धूमादिना गच्छन्त्या गच्छन्ति ।
च पुनः पुनर्घटीयन्त्रवद्विद्यां चेत्प्राप्नुयुस्तदार्चिरादिना
गच्छन्ति । यदा तु न विद्यासेविना नापीष्टापूर्त्तादिकर्म
सेवन्ते तदाऽथेतयोः पथोर्यथोक्तयोरर्चिर्धूमादिलक्षणयोर्न
कतरेणान्यतरेण च नापि यन्ति । तानीमानि भूतानि

ष्या० स्तेभ्यो विलक्षणा इति यावत् । ते कपूयां योनिमशुभानुश-
यवशाद्भेद सिग्योगानन्तरमापद्येरन्निति यत्तदपि क्षिप्रमेवेति
योजना ॥ तथापि विकल्पे कारणमाह । स्वकर्मिति ॥ योनि-
विकल्पे तृतीयं पश्यान्मवतारयितुं पूर्वोक्तौ पश्यान्तौ सद्दिष्ट्या-
नुवदति । ये त्विति ॥ शुभानुशयवशाद्ये चेच्चिद्राक्षणादियोनि-
मापन्नास्ते स्ववर्णाश्रमविहितकर्मनिष्ठाः सन्तो यदीष्टादिकर्म
छतवन्तस्तदा दक्षिणेन पथा धन्त्रं गच्छन्ति । तत्र च भोक्तव्ये
कर्मणि भोगेन क्षीये पुनरवशिष्टेन कर्मणा पथिवीमागच्छन्ति ।
एवं घटीयन्त्रवत्पुनः पुनरादोहन्तोऽवरोहन्तश्च केवलकर्मिणो
दृश्यन्ते । यदि चेद् द्विजातयः स्वकर्मस्थाः सन्तो शानं लभेरमुत्तरेण

भा० बुद्राणि दंशमशककीटादीन्यमहदावर्त्तीनि भवन्त्यत

उभयमार्गपरिभ्रष्टा ह्यमहज्जायन्ते विद्यन्ते चेत्यर्थः ॥

तेषां जननमरणमन्ततेरनुकरणमिदमुच्यते । जायस्व
विद्यस्वेति ईश्वरनिमित्तचेष्टीच्यते । जननमरणक्षणेनैव
कालयापनं भवति । न तु क्रियासु शोभनेषु भागेषु वा
कालोऽस्तीत्यर्थः । एतद्बुद्धजन्तुलक्षणं तृतीयं पूर्वोक्तौ
पन्थानावपेक्ष्य स्थानं समरतां । येनैव दक्षिणमार्गात्
अपि पुनरागच्छन्ति । अनधिकृतानां ज्ञानकर्माणोरगमन-
नेव दक्षिणेन पथेति । तेनासौ नोक्तो न सम्पूर्यति । पञ्च-
मस्तु प्रथमः पञ्चान्निविद्यायां व्याख्यातः । प्रथमो दक्षिणेत-
रमार्गाभ्यामपाकृतो दक्षिणेतरोः पथोर्थावर्त्तनापि
गृहणानामग्नौ प्रचेपः समानः । ततो व्यावर्त्तनान्यर्चिरादिना
यन्त्यन्ये धूमादिना । पुनरुत्तरदक्षिणायने पण्णामान् प्राप्नु-
वन्तः संयुज्य पुनर्थावर्त्तन्ति । अन्ये संवत्सरमन्ये मामेभ्यः

प्या० यानेनेतो मृदालोकं गच्छन्तीत्यर्थः । इदानीं शरीरस्थानमुपदि-
शति । यदा त्विति ।

पौन पुन्येन शोच्यमध्यमैश्वर्यनाशयोः सन्धांस्थानेषु विधानात्
पुनः पुनर्जायन्ते विद्यन्ते चेत्यस्मिन्नर्थे जायन् विद्यन्तेति प्रयोग
इत्याह । तेषामिति । यदा सर्वेभ्यो मार्गद्वयभ्रष्टं दृष्ट्वा तं
जायस्व विद्यस्वेति प्रेत्यत्येतदिहोपेत इति द्रष्टव्यं । तेनासा-
दित्यादिवाक्यं व्याचष्टे । येनैवमिति । उत्तरया रीत्या निर्वाणान्
पञ्चान् विविध प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं कथयति । मयमस्ति ।
व्यावर्त्तनापि प्याप्यतेऽन्तरप सम्बन्ध । गृहणानामविदुषाधि-
त्यर्थं । यन्त्येह्यमकारं विदुषा कर्मिणाश्च संवत्सरमिति प्यापितो
मृदालो । अथै पितृनेकमिति क्षेत्रकर्मिण्य इति विभाजः ।

उ० तस्माद्जुगुप्सेत तदेष श्लोकः ॥ ६ ॥ स्तेनो हिरण्यस्य
 मुरां पिवंश्च गुरोस्तल्पमावसन् ब्रह्महा चैते
 पतन्ति चत्वारः पञ्चमाश्चरंस्तेरिति ॥ ६ ॥

भा० पितृश्लोकमिति व्याख्याता । पुनरावृत्तिरपि चीणानुश-
 यानां चन्द्रमण्डलादाकाशादिक्रमेणोक्ता । अमुष्य लोक-
 स्थापूरणं स्वशब्देनैवोक्तं । तेनासौ लोको न सम्पूर्यत इति ॥
 यस्मादेवं कष्टा संसारगतिस्तस्माज्जुगुप्सेत । यस्मात्
 जन्ममरणजनितवेदानानुभवहतचक्षणाः सुद्रजन्तवो ध्वान्ते
 घोरै दुस्तरे प्रवेशिताः सागर इवागाधे अग्रेवे निराशा-
 योत्तरण प्रति तस्मात्सैवंविधां संसारगतिं जुगुप्सेत
 बीभत्सेत घृणीभवेत् । माभूदेवंविधे संसारे भवेदधो घोरै
 पात इति । तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोकः पञ्चाग्निविद्यास्ततये ॥
 स्तेनो हिरण्यस्य ब्राह्मणसुवर्षस्य हन्ता । मुरां पिवन् ब्राह्मण-
 मन् । गुरोश्च तल्पं दारानावसन् । ब्रह्महा ब्राह्मणस्य हन्ता
 चेत्तेते पतन्ति चत्वारः । पञ्चमश्च पतितैः महाचरमिति ॥

भा० चीयानुशयानां चन्द्रलोके भोग्यं कर्म भोगेन क्षयितवतामिति
 यावत् । साशब्दमेवानुवदति । तेनेति । किमर्थमेवा महायाग
 यती तीव्रा संसारगतिसंज्ञित्याशङ्का । यस्मादिति । इतीयस्या
 नस्य कष्टत्वं स्पष्टयति । यस्मात्तेति । जन्मादिना जनिता या
 वेदाना तदनुभवे हत चक्षोऽयमरो मान्यत्र येवा । तदाऽयम इति
 श्लो० । इतीयस्यान्वदितरयोराहतिमत्वात्तुल्या कष्टतेत्यभिप्रे-
 ताह । तस्मात्तेति । संसारानुभवसंज्ञना तात्पर्यमुक्त्वा पञ्चा-
 ग्निविद्यायामनुष्ठानसिद्धयर्थं तस्य लावकं योऽकमुदाहृत्य याचये ।
 तदेतस्मिन्निद्यादिना । पञ्चाग्निविद्यामाहात्म्यं तत्रार्थं ।

उ० अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेद न सह
तैरथावरन् पाप्मना लिप्यते शुद्धः पूतः पुण्य-
लोको भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ १० ॥ १० ॥
प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुधिरि-

भा० अथ ह पुनर्या यथोक्तान् पञ्चाग्नीन् वेद स तैरथावर-
न्महापातकिभिः सह न पाप्मना लिप्यते शुद्ध एव । तेन
पञ्चाग्निदर्शनेन पावितो यस्मात्पूतः पुण्यलोकः प्राजाप-
त्यादिर्यस्य सोऽयं पुण्यलोको भवति य एवं वेद यथोक्तं
समस्तं पञ्चभिः प्रश्नैः शृष्टमर्थजातं वेद । द्विष्टिः समस्त-
प्रश्ननिर्णयप्रदर्शनार्था ॥ १० ॥ दक्षिणेन पथा गच्छता-
मश्रुभाव उक्तस्तद्देवानामश्रुं तं देवा भक्षयन्तीति सुद्रज-
न्मुस्रचणा च कष्टा संघारगतिरुक्ता । तदुभयदोषपरि-
जिहीर्षया वैश्वानरात्तृभावप्रतिपत्त्यर्थमुत्तरोऽयं श्र-
भ्यते । अस्त्यन्नं पश्यसि प्रियमित्यादिलिङ्गादास्यायिका
सुखावबोधार्था विद्यासम्पदानन्यायप्रदर्शनार्था च ॥

प्राचीनशाल इति नामत उपमन्योरपत्यमौपमन्यवः ।

धा० पञ्चमहापातकिनः श्लोके निर्दिश्यन्ते न तु यथाभिपिद्याकृति-
रिह भातीत्याशङ्क्याह । अथेति । अङ्गत्वे हेतुमाह । तेनेति ।
कस्येदं पञ्चमित्यपेक्षार्या पूर्वोक्तविद्यावन्तमनुचरति । य एवं-
मिति ॥ १० ॥ पूर्वोत्तरयोः सन्दर्भयोः सम्यग् दशदशतसन्दर्भ-
मवतारयति । दक्षिणेनेत्यादिना । उत्तरपश्चिम्यं वैश्वानरा-
त्तृभावप्रतिपत्त्यर्थे गमकमाह । अतीति ।

विद्यायाः सम्पदानं ज्ञियास्तस्य न्याये विनयादिसम्पत्तित्वा-

उ० न्द्रद्युम्नो भाल्लवेयो जन शार्कराक्ष्यो बुडिल आशु-
तराश्रिस्ते हेते महाशाला महाश्रोत्रिया समेत्य
मीमांसाश्चक्रु को न आत्मा कि ब्रलेति ॥ ११ ॥

भा० सत्ययज्ञो नामत पुसुपस्यापत्यं पौलुपि । तथेन्द्रद्युम्नो नामतो
भक्तयेरपत्य भाक्तविसास्यापत्य भाक्तवेय । जन इति नामत
शर्कराक्ष्यस्यापत्य शार्कराक्ष्य । बुडिलो नामतोऽशुतराश्र
स्यापत्यमाशुतराश्रि । पञ्चापि ते हेते महाशाला महाश्र
त्रिया विस्रोत्राभि शालाभिर्युक्ता मग्न्या । महाश्रोत्रिया
श्रुताथयगृहत्तमग्न्या इत्यर्थ । त एवभूता मन्म समेत्य
मभूय कचिन्मीमासां विचारणाश्चक्रु हतवन्त इत्यर्थ ।
कथ। को नोऽग्राकमात्मा कि ब्रह्मेत्यात्मब्रह्मशब्दयोरित
रेतरविशेषणविशेष्यत्व ब्रह्मेत्यध्यात्मपरिच्छिन्नमात्मान
निर्वर्त्तयत्यात्मेति च आत्मव्यतिरिक्तस्यादित्यादिमक्षण
उपास्यत्व निवर्त्तयति । अभेदेनात्मैव ब्रह्म ब्रह्मेवात्मेत्येव
मर्त्यात्मा वैशानरो ब्रह्म स आत्मेत्येतस्मिद् भवति ॥

था० तदर्थंभार्था चात्यापिका । दृश्यते चात्र प्राचीनप्रान्तप्रभृतीनां
तत्सम्पत्तिरित्याह । विद्येति० । अथमात्मब्रह्मशब्दयोरितरेतर
विशेषणविशेष्यत्वं व्याख्याभावादित्यादिनाह । ब्रह्मेति ।
उक्तरीत्या मियो विशेष्यविशेष्यत्वे मन्त्रितमाह । अभेदेति ।

उ० ते ह सम्पादयाञ्चक्रुर्दालको वै भगवन्नोऽय-
 मारुणिः सम्प्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तथ्
 हन्ताभ्यागच्छामेति तथ् हाभ्याजग्मुः ॥ २ ॥ स
 ह सम्पादयाञ्चकार प्रक्ष्यन्ति मामिमे महाशाला
 महाश्रोत्रियास्तेभ्यो न सर्वमिव प्रतिपत्स्ये
 हन्ताहमन्यमभ्यनुशासानीति ॥ ३ ॥ तान् होवा-
 चाश्रुपतिर्वै भगवन्नोऽयं कैवेत्यः सम्प्रतीममा-

भा० मूर्द्धा ते अश्रुपतिश्चन्द्रोऽभविष्यदित्यादिल्लिङ्गात् । ते
 ह मीमांसन्तोऽपि निश्चयमलभमानाः सम्पादयाञ्चक्रुः
 सम्पादितवन्त आत्मन उपदेष्टारं । उद्दालको वै प्रसिद्धो
 नामतः । हे भगवन्तः पूजावन्तोऽयमारुणिः अरुणस्या-
 पत्यं सम्प्रति सम्यगिममात्मानं वैश्वानरमस्मदभिप्रेतमध्येति
 स्मरति । तं हन्तेदानीमभ्यागच्छामेत्येवं निश्चित्य त
 हाभ्याजग्मुस्तौ गतवन्तः । आरुणिः स ह तान् दृष्ट्वैव तेषा-
 मागमनप्रयोजनं बुध्वा सम्पादयाञ्चकार । कथं । प्रक्ष्यन्ति
 मां वैश्वानरं इमे महाशाला महाश्रोत्रियास्तेभ्योऽहं न
 सर्वमिव पृथं प्रतिपत्स्ये वक्तुं नोत्सहे । अतो हन्ताहमिदा-
 नोमन्यमेवामभ्यनुशासनि वेद्यान्युपदेष्टारमित्येवं सम्पाद्य
 तान् होवाच । अश्रुपतिर्वै मामतो भगवन्नोऽयं कैवेत्य-

या० इत्यथोपास्यस्य सर्वोक्तत्वं ज्ञायते । परिष्कृतोपासनात् तद्वि-
 त्तत्वाद्गुणः प्रकृतवक्तव्यमिति न्यायादित्याह । मूर्द्धेति । भा-

उ० त्मान वैश्वानरमध्येति तश्च हन्ताभ्यागच्छामेति
 तश्च हाभ्याजग्मु ॥ ४ ॥ तेभ्यो ह प्राप्तेभ्य
 पृथगर्हाणि कारयाञ्चकार स ह प्रात सञ्जिहान
 उवाच न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपो
 नानाहिताग्निनीविद्वान् स्वैरो स्वैरिणी कुतो
 यक्ष्यमाणो वै भगवन्नोऽहमस्मि यावदेवेत्कस्मा
 ऋत्विजे धन दास्यामि तावद्भगवन्न्यो दास्यामि

भा० स्यापत्य क्रीकेष सम्यगिममात्मान वैश्वानरमध्येतीत्यादि
 समान । तेभ्यो ह राजा प्राप्तेभ्य पृथक् पृथगर्हाण्य
 हंणानि पुरोहितैर्भृत्यैश्च कारयाञ्चकार कारितवान् ॥
 स हान्येधुराजा प्रात सजिहान उवाच विनयेनाप-
 गम्यैतद्भूत मत्त उपादध्वमिति । ते प्रात्याख्याता मयि
 दोष पश्यन्ति नून यतो न प्रतिपृच्छन्ति मत्तो धनमिति
 मन्वान आत्मन मद्भुक्ततां प्रतिपिपादयिष्यन्नाह । न मे
 मम जनपदे स्तेन परस्वहर्ता विद्यते । न कदर्योऽदाता
 मति विभवे । न मद्यपो दिजोत्तम मम् । नानाहिताग्नि
 शतगु । नाविदानधिकारानुरूपं । न स्वैरो परदारेषु गता ।
 अत एव स्वैरिणी कुतो दुष्टचारिणी न मभवतीत्यर्थं । ते च
 न वय धनार्थिग इत्युक्त आहास्य मयैते धनं न पृच्छन्तीति ।

या० वक्त मन्त मन्त्यादयाश्चरति इति पूर्वमेव मन्तस्य । अन्वपति
 रित्यादी भागवन्त इति प्राचीनज्ञानपरम्परा तस्योध्यन्त ।
 तत्रेत्यादि सोपान्तरा काचये । न हान्येधुरादिसिद्धा ।

उ० वसन्तु भगवन् इति ॥ ५ ॥ ते होचुर्येन हेवा-
र्थेन पुरुषश्चरेत् ॥ हेव वदेदात्मानमेवेमं वैश्वान-
रं सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति ॥ ६ ॥
तान् होवाच प्रातर्वीः प्रतिवक्त्राऽस्मीति ते ह

भा० यच्चमाणो वै कतिभिरचोभिरधं हे भगवन्तोऽस्मि । तदर्थं
कृतं धनं मा यावदेकैकस्मै यद्योक्तमिति धनं दास्यामि
तावन्नत्येकं भगवन्नोऽपि दास्यामि । वसन्तु भगवन्तः पश्यन्तु
च मम यागमित्युक्तास्ते होचुः । येन हेवार्थेन प्रयोजनेन यं
प्रति चरेद्भस्त्रेत्युक्तं तं हेवार्थं वदेत् । इदमेव प्रयोजनमाग-
मनस्येत्यर्थं न्यायः सतां । वयश्च वैश्वानरज्ञानार्थिनः ॥
आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि मय्यज्ञानामि
अतस्त्वमेव नोऽस्मभ्यं ब्रूहीत्युक्तस्तान् होवाच । प्रातर्वी युक्तं
प्रतिवक्त्रास्मि प्रतिवाक्यं दातास्मीत्युक्तास्ते च राशोऽभि-
प्रायज्ञाः समित्पाणयः समिद्धारहस्ता अपरेद्यः पूर्वाङ्गे
राजानं प्रतिचक्रमिरे गतवन्तः । यत एव महाशाला
महाश्रीचिद्या वाह्यणाः मन्तो महाशालतास्यभिमानं
दित्वा समिद्धारहस्ता जातितो धीनं राजानं विद्यार्थिना
विनयेनोपजग्मुः । तथाऽन्यैर्विद्योपादिभूमिर्भविष्यन्ति ।

धा० यद्योक्तं शास्त्रप्रसिद्धमिति यावत् । किन्तु भगवदागमनप्रयो-
जनं तदाह । मयसेति ।

तन्ममापि ज्ञान्तीति शब्दा निरग्यति । आत्मानमिति । शिष्य-
भावेनोपगतमेवो विद्या दातव्या न यथा कथञ्चिदिति दाशोऽभि-

उ० समित्पाणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्रामिरे तान् हानुप-
नीयेवैतदुवाच ॥ ७ ॥ ११ ॥

औपमन्यव कां त्वमात्मानमुपास्स इति दिवमेव
भगवो राजन्निति होवावैष वै सुतेजा आत्मा
वैश्वानरो ऽयं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव सुतं
प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि

भा० तेभ्यश्चादाद्विद्यां विधत्तुरनुपनीयेवोपनयनमकृतैव तान्
यथायोग्येभ्यो विद्यामदात् तथाऽन्येनापि विद्या दात-
येत्याख्यायिकार्यः । एतद्वैश्वानरविज्ञानमुवाचेति वक्ष्य-
माणेन सम्बन्धः ॥ ११ ॥

स कथमुवाचेत्याह । औपमन्यव हे कमात्मानं वैश्वानरं
त्वमुपास्स इति प्रपञ्च । मन्वयमन्याय आचार्यः सन् शिष्यं
पृच्छतीति । नैष दोषः । यदेत्य तेन मोपमीद ततसा
ऊर्द्धं वक्ष्यामीति न्यायदर्शनात् । अन्यचाप्यप्रतिभागवति
शिष्ये प्रतिभोत्पादनार्थः प्रश्नो दृष्टोऽजातशत्रोः । केष
तदाऽभूत् कुत एतदागादिति । दिवमेव द्युमोकमेव तैश्चा-

भा० प्रायः) ते देव्यादिवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयति । यत इति । धीमतीमार्ध
राजानं प्रथुपगमनमित्येवेति मन्वानो विश्वमिच्छि । विद्यापिन
इति । तथेत्यत्रातःशब्दो दृश्यः । उपनयनं पादयोर्निमित्तं
वक्ष्यमाणवैश्वानरविज्ञानं । तेनैतदित्यस्य सम्बन्ध इति यावत् ।
आख्यायिश्चातात्पर्यमुपसंहरति । यथेति ॥ ११ ॥

शिष्या हि प्रष्टारः । आचार्यस्तु प्रतिबर्हति न्यायेन प्रष्टते ।
नन्दति । वाक्याशेषावष्टम्भेन दृश्यति । नैष दोष इति ।

उ० प्रियमत्यन्त्रं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्षसं
कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्द्धा
त्वेष आत्मनं इति होवाच मूर्द्धा ते विपतिय-
द्यन्मां नागमिथ इति ॥ २ ॥ १२ ॥ अथ होवाच
सत्ययज्ञं पौलुषिं प्राचीनयोग्यं कं त्वमात्मानमु-

भा० नरमुपास्ते भगवो राजन्निति होवाच । एष वै सुतेजाः
शोभनं तेजो यस्य सोऽयं सुतेजा इति प्रमिद्धो वैश्वानर
आत्मा । अयमात्मनोऽवयवभूतत्वात् लमात्मानमात्मैकदेश-
मुपास्ते तस्मात्सुतेजसो वैश्वानरस्योपासनात्तव सुतमभिपुत्रं
सोमरूपं कर्माणि प्रसृतं प्रकर्षेण च सुतमासुतश्चाहर्गणा-
दिषु तव कुले दृश्यते अतीव कर्मिणस्त्वत्कुलीना इत्यर्थः ।
अत्यन्त्रं दीप्ताग्निः सन् पशामि च पुत्रपौत्रादिप्रियमिष्टं ॥

अन्योऽप्यन्नमत्ति पश्यति च प्रियं भवत्यस्य सुतं प्रसुतमा-
सुतमित्यादिकर्मिणं ब्रह्मवर्षसं कुले यः कश्चिदेतं यद्योक्त-
मेवं वैश्वानरमुपास्ते मूर्द्धा तु वैश्वानरस्यैव न समस्तो वैश्वान-
नरः । अतः समस्तबुद्ध्या वैश्वानरस्योपासनाच्छ्रेयो मूर्द्धा ते

था० बृहदारण्यकश्रुत्यालोचनायामपि नैतदन्याय्यमित्याह । अन्यना-
पीति । आचार्यस्याजातशरीरिति सम्बन्धः । तस्यात्मने हेतुनाह ।
आत्मन इति । एवाहादिरूपो ज्योतिष्टोमादिरचमंस्तत्र एतं
सोमरूपं जतामर्थं अग्निमे प्रसृतं यत्ने त्याद्यतमिति भेदः । तवेति
पुनर्वचनमन्वयदर्शनाय ॥

न श्वेकं प्राचीनशास्त्रमिष्टमिदं षष्ठं किन्वन्वस्यापि भवतो-
त्याह । अन्योऽपीति ॥ तर्हि यद्योक्तवैश्वानरस्योपासनादेव ज्ञतततः-

उ० पाप्म इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवा-
 चेष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरोऽयं त्वमात्मान-
 मुपास्ते तस्मान्नव बहु विश्वरूपं कुले दृश्यते
 ॥ १ ॥ प्रवृत्तोऽन्यतरीरयो दासीनिष्कोऽत्यन्तं
 पश्यसि प्रियमत्यन्तं पश्यति प्रियं भवत्यस्य
 ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते
 चक्षुष्टेतदात्मन इति होवाचान्धोऽभवियद्यन्मां

भा० विपरीतपाहिणे व्यपतियद्विपतितमभवियत् । यद्यदिमां
 नागतोऽभवियत् साध्वकार्पीर्यन्माभागतोऽभोत्यभिप्रायः
 ॥ १२ ॥ अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुपिं हे प्राचीनयोग्य कं
 त्वमात्मानमुपास्तु इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाच ।
 शुक्लनीलादिरूपत्वाद्विश्वरूपत्वमादित्यस्य सर्वरूपत्वाद्वा ॥
 सर्वाणि रूपाणि हि तद्वाङ्माणि यतोऽतो वा विश्वरूप
 आदित्यस्यदुपामगान्तव यउ विश्वरूपमिदामुचार्थमुप-
 करणं दृश्यते कुले । किञ्च त्वामनुप्रष्टतोऽन्यतरोर्था युक्तो
 रयोऽन्यतरीरयो दासीनिष्को दासीभिर्युक्तो निष्को
 हारो दासीनिष्कोऽत्यन्तमित्यादि समानं । चक्षुर्भवानरस्य

था० तेत्याशब्दाद् । मूढां त्विति । अथराधंमुक्ता विवक्षितार्थमाह ।
 साध्विति ॥ १२ ॥ अथ प्राचीनजाले मुष्ठीभूते जिज्ञासमाने
 सत्यनन्तरमित्यर्थं । आदित्यस्य शुक्लत्वादिरूपत्वमने स्पष्टो
 भविष्यति । तस्य सर्वरूपत्वेन विश्वरूपत्वमुपमादयति । मन्वा-
 यीति । अत्यन्तमित्यादि । चक्षुष्टेतदित्यतः प्राह्वनमिति शेषः ।
 चक्षुष्टेतदित्यादिवाक्यं व्याप्यते । भक्षुष्टित्यादिना । तत्रापि तात्पर्यं

उ० नागमिय इति ॥ २ ॥ १३ ॥ अथ होवाचेन्द्रशुभ्रं
 भास्त्रवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्ते इति
 वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै पृथग्ब-
 र्त्मीत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्त्वां
 पृथग्बलय आययन्ति पृथग्यथश्रेणयोऽनुयन्ति ॥ १ ॥
 अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमन्त्यन्नं पश्यति प्रियं भव-
 त्यस्य ब्रह्मवर्चसं वुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानर-
 मुपास्ते प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच प्राणस्त

भा० तु सविता । तस्य समस्तबुद्धोपासनादन्यो भवियद्यचुर्हीनो
 भवित्यो यन्मां नागमिय इति पूर्ववत् ॥ १३ ॥ अथ
 होवाचेन्द्रशुभ्रं भास्त्रवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्तु
 इत्यादि समानं । पृथग्बर्त्माऽऽत्मा नाना वर्त्मानि यस्य
 वायोरावहोद्दहादिभिर्भेदैर्वर्त्तमानस्य सोऽयं पृथग्बर्त्मात्मा
 वायुः । तस्मात्पृथग्बर्त्मात्मनो वैश्वानरस्योपासनात् पृथङ्ना-
 नादिक्कास्तां प्रति बलयो वस्त्राद्यादिनक्षणा बलय आय-
 यन्ति आगच्छन्ति । पृथग्यथश्रेणयो रथपङ्क्तयोऽपि त्वामनु-
 यन्ति । अत्यन्नित्यादि समानं । प्राणस्त्वेष आत्मन इति

था० यथा पूर्वं कथयन्तित्याह । पूर्ववदिति ॥ १३ ॥ सत्ययज्ञोपरमान-
 न्तरमित्यथशब्दार्थः । एयमित्यतः प्राज्ञानमादिपदेन गृहीतं ।
 एयग्भर्मेति प्रतीकमादाय व्याचष्टे । नानेति । आभिमुख्येनाग-
 ष्टमावह । उद्धेन वदतीत्युद्धेः । तस्मात्तामित्यादि व्याचष्टे ।
 तस्मादिति । नानादिप्राणा नानाविधास्त दिक्षुभवा गृह्येतेतत् ।
 आत्यन्नमित्यादि शमानमित्यन्नादिपदमुपास्ते इत्यत्रवाच्येतादृ-

उ० उदक्रामिथद्यन्मां नागमिथ इति ॥ २ ॥ १४ ॥
 अथ होवाच जनश्च शाकीराक्ष्य कं त्वमात्मानमु-
 पास्ते इत्याकाशमेव भगवो राजन्निति होवाचेष
 वै बहुल आत्मा वैश्वानरो ऽयं त्वमात्मानमुपास्ते
 तस्मान्त्वं बहुलोऽसि प्रजया च धनेन च ॥ १ ॥
 अत्स्थन्नं पश्यसि प्रियमन्त्यन्नं पश्यति प्रियं भव-
 त्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानर-
 मुपास्ते सन्देहस्त्वेप आत्मन इति होवाच सन्दे-

भा० होवाच प्राणस्यै तव उदक्रामिथदुत्क्रान्तो ऽभविष्यद्यन्मां
 नागमिथ इति ॥२४॥ अथ होवाच जनमित्यादि समानं ।
 एष वै बहुल आत्मा वैश्वानरः । बहुलत्वमाकाशस्य सर्वग-
 तत्त्वाद्बहुलगुणोपासनाच्च । त्वं बहुलोऽसि प्रजया पुत्रपौत्रा-
 दित्थलवण्या धनेन च हिरण्यादिना । सन्देहस्त्वेप, सन्देहो
 मध्यमशरीरं वैश्वानरस्य । दिहतेर्धातोरुपचर्यां धंताम्नां-
 सरुधिरास्थ्यादिभिश्च बहुलं शरीरं । तत्सन्देहस्ते तव
 शरीरं व्यशीर्यते शीर्णमभविष्यद्यन्मां नागमिथ इति ॥२५॥

था० दार्धमुत्तरवाक्येऽप्यभिप्रायस्यास्य मत्वाह । प्रायन्निति । १४ ।
 इन्द्रपुत्रोपरमानन्त्यं मद्यशाब्दाद्यं । अन्नादिपदमेव इत्याम्नाया-
 त्तनवाक्यसंघर्षार्थं । कथमाकाशस्य बहुलत्वमत आह । बहुलत्व-
 मिति । कथं शरीरस्य मध्यमे भागे संशयवाधो सन्देहशब्दो
 वर्तते तथाह । दिहतेरिति । आकाशस्य सर्वगतत्वेन बहुलत्वा-
 देहस्य च परिच्छिन्नत्वेन तदभावात् । कथमाकाशं वैश्वानरस्य
 शरीरं स्यादित्याशङ्क्याह । मासेति । तच्छरीरमिति सम्बन्धः ॥२४॥

उ० हस्ते यशीर्य्यन्मां नागमिथ इति ॥ २॥ १५ ॥ अथ
 होवाव बुडिलमाशुतराशिं वै चाग्रपद्य वं त्व-
 मात्मानमुपास्त इत्यप एव भगवो राजन्निति
 होवाचैष वै रयिरात्मा वैश्वानरो ऽय त्वमात्मान-
 मुपास्ते तस्मात्त्वष्टरयिमान् पुष्टिमानसि ॥ १ ॥
 अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं
 भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं
 वैश्वानरमुपास्ते वस्तिस्त्वेष आत्मन इति होवाव
 वस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्यन्मां नागमिथ इति ॥ २ ॥ १६ ॥

भा० अथ होवाच बुडिलं आशुतराशिसित्यादि समानं । एष
 वै रयिरात्मा वैश्वानरो धनरूपः । अज्ञोऽहं ततो धन-
 मिति । तस्माद्भयिनाम् धनवांसं पुष्टिमांसं शरीरेण
 पुष्ट्याश्च निमित्तत्वात् । वस्तिस्त्वेष आत्मनो वैश्वानरस्य
 वस्तिर्भूत्सद्ब्रह्मदानं वस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्यन्मो ऽभविष्यद्यन्मां
 नागमिथ इति ॥ १६ ॥

प्या० जगत्तोपरमानन्तरमद्यशब्दाद्यं । अथमयात्मनो वैश्वानरो रयि-
 रिति धनेन निर्दिश्यते तथाच । अथ इति । प्याद्युर्भूतमित-
 तिबल्लार्थवाचकेन कारणं लक्ष्यत इत्यर्थः । तस्मात्तदोऽर्च्यश्चान-
 रोपाननादित्येसद्गनरूपव्यन्दानरोपासनाद्गनयानित्येव चाप्ये-
 कद्यं पुष्टिमांसिवाधिका याऽऽपत्तयाच । पुष्टिश्चेति । मृश्याद्यो
 यन्मूर्च्छो वस्तिरित्यभिधीयत इत्याशयेनाह । वस्तिरिति ॥ १६ ॥

उ० अथ होवाचौद्दालकमारुणिं गौतम कं त्वमा-
 त्मानमुपास्स इति पृथिवीमेव भगवो राजन्निति
 होवाचेष वै प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरोऽय त्वमात्मान-
 मुपास्ते तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोऽसि प्रजया च पशु-
 भिश्च ॥ १ ॥ अत्त्यन्नं पश्यसि प्रियमन्त्यन्नं पश्यति
 प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं
 वैश्वानरमुपास्ते पादो त्वेतावात्मन इति होवाच
 पादो ते यन्मास्येतां यन्मां नागमिथ इति ॥ २ ॥
 १७ ॥ तान् होवाचेते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं

भा० अथ होवाचौद्दालकमित्यादि समान । पृथिवीमेव
 भगवो राजन्निति होवाच । एष वै प्रतिष्ठा पादौ वैश्वान-
 रस्य । पादो ते यन्मास्येतां विद्यानावभवियेतां शिधि-
 लीभृती यन्मां नागमिथ इति ॥ १७ ॥ तान् यथोक्तवैश्वान-
 नरदर्शनवतो ह उवाच । एते यूयं वै खल्वित्यनर्थकौ यूयं

षा० प्राचीनशालप्रभृतिषु पक्षसु नैवमातिष्ठमानेष्वनन्तरमित्य-
 यशब्दार्थं । उद्दालकान्तोद्भूयासन्नेषु सामख्येन वैश्वानरविद्यां
 वक्तुकामस्तेषां मिथ्याज्ञानमनुवदति । सामित्यादिना । अन्-
 यंकाविद्यानर्थकौ निपातौ न त्वनर्थकाचेव । तेषां मिथ्याज्ञान-
 त्सिद्धिसारकत्वाद्यमित्यन्वयार्थं । प्रागुक्तमपि प्राठकमेव पुन-
 रनूय पृथगिव विदास इति सम्बन्धः । यथा जात्यन्या हस्ति-
 दर्शने भिन्नदृष्टयो भवन्ति तथा यूयं वैश्वानरमात्मानसेश्वमपि
 सर्वोत्सर्गं सन्तं भिन्नमिव विदासः पटिप्सित्वाशुर्पेष्यात्मानं
 बुद्धवन्तः । तथा च मिथ्यादर्शिनो ह्युच्यन्ते प्रत्ययायाम्नामाग-
 तवन्तः साधुश्चतवन्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥ प्रधानविद्यां वक्तुं यातनिर्वा

उ० वैश्वानरं विद्वांसोऽनुमत्य यस्त्वेतमेवं प्रादेश-
मात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते सर्वेषु
लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वनुमन्ति ॥१॥

भा० पृथगिवापृथक् सन्तमिममेकं वैश्वानरं विद्वांसोऽनु-
मत्य परित्च्छिन्नात्मबुद्ध्या एतद्भूमिदर्शन इव जात्यन्धाः ॥
यस्त्वेतमेवं यथोक्तावयवैर्द्युमूर्द्धादिभिर्विशिष्टमेकं प्रादेश-
मात्रं प्रादेशैर्द्युमूर्द्धादिभिः पृथिवोपादानैरध्यात्मं मीयते
ज्जायत इति प्रादेशमात्रं । मुखादिषु वा करणेष्वकहंत्वेन
मीयत इति प्रादेशमात्रः । द्युलोकादिपृथिव्यन्तप्रदेशपरि-
माणो वा प्रादेशमात्रः । प्रकर्षेण शास्त्रेणादिग्नन्त इति
प्रादेशा द्युलोकादय एव तावत्परिमाणः प्रादेशमात्रः ।
शाखान्तरे तु मूर्द्धादिद्युवुकप्रतिष्ठ इति प्रादेशमात्रं
कल्पयन्ति । इह तु न तथाभिप्रेतः । तस्य च वा एतस्या-
त्मन इत्याद्युपसंभारत् ॥ प्रत्यगात्मतया ऽभिविगीयतेऽह-

था० कृत्वा तामिदानीमुपदिशति । यस्त्वित्यादिना । एतमेवम्भूतं
यस्तुपास्ते स सर्वेष्वनुमन्तीति सम्बन्धः । एवं शब्दार्थमाह ।
यथोक्तेति ॥ एवं रामस्तं वैलीप्यात्मकमिति यावत् । प्रादेशमात्र
मित्येतद्विभजते । प्रादेशैदिति । यथोक्तिराधिदैविकावयवैरध्यात्मं
प्रत्यगात्मन्येवायं मीयत इति युत्पत्त्या प्रादेशमात्रमिति यावत् ॥
प्रकारान्तरेण व्याचष्टे । मुखादिषु चेति ॥ तेषु हि प्रदेशेष्वयम-
कहंत्वेन साक्षितया मीयत इति युत्पत्त्या तद्योष्यत इत्यर्थः । विधा-
नान्तरेण व्याचष्टे । द्युलोकादिति ॥ अर्थात्प्रादेशः । प्रकर्षेणेति ।
प्यामन्ति चैतमभिविन्निति न्यायेन यत्प्राकारमाह । शास्त्रान्तरे
त्विति । अस्तु तर्हि शास्त्रानुसंगतारोम मूर्द्धात्प्रादेशापर्यन्त-

उ० तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्ध्व
 सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूप प्राण पृथग्पत्नीत्मा सन्देहो
 बहुलो वस्तिरेव रयि पृथिव्येव पादो उर

भा० मिति ज्ञायत इत्यभिविमानस्तमेतमात्मान वैश्वानर
 विश्वान्नरान्नयति पुण्यपापानुरूपां गति । सर्व्वात्मैष ईश्वरो
 वैश्वानरो विश्वो नर एव वा सर्व्वात्मत्वात् । विश्वैर्वा नरे
 प्रत्यगात्मतया प्रविभव्य नीयत इति वैश्वानर । तमेव
 मुपास्ते य सोऽद्वयज्ञादो सर्व्वेषु लोकेषु शुक्लोकादिषु
 सर्व्वेषु भूतेषु चराचरेषु सर्व्वेष्व्वात्मसु शरीरेन्द्रियमनो-
 बुद्धिषु तेषु ह्यात्मकल्पनाद्यपदेश प्राणिनामन्नमत्ति ।
 वैश्वानरवित्सर्व्वात्मा मन्नन्नमत्ति । न यथाज्ञ पिण्डमात्रा
 भिमान मन्नित्यर्थ । कस्मादेव । यस्मात्तस्य ह वै प्रष्टतस्यै
 वैतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्ध्व सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूप प्राण
 पृथग्पत्नीत्मा सन्देहो बहुलो वस्तिरेव रयि पृथिव्येव पादो

था० पर्यन्ते देहावपवे सम्पादितो वैश्वानर प्रादेशमात्र इति
 नेत्याह । इह त्विति ॥ सर्व्वात्मत्वेन वैश्वानरस्योपमहादृशनात्प्राण
 जावाकश्चुतिरनसर्ग्व्येत्थः ॥ विशेषशान्तर थापये । प्रत्यगात्म
 तयति ॥ सर्व्वेश्वरस्य सव्वात्मात् सर्व्वप्रथमत्वं वा हेतुत्वं वैश्वान
 रशब्दमनेकधा याकरोति । विश्वानित्यादिना ॥ ईश्वरो वैश्वानर
 इत्यत्र वैश्वानरपदमभयत्र सम्बध्यते । स वैश्वानरविदममदन
 सर्व्वेषु लोकादिषु गित्वाऽप्रमत्तीति सम्बन्ध । कथमात्मशब्देन
 शरीरादया गृह्यन्ते तत्राह । तेषु शीति ॥ सर्व्वेषु लोकेष्विहा
 दिवाक्यस्य तत्त्वार्थं दशयति । यश्चानरविदिति । वैश्वानरे
 यासक सर्व्वात्मा शान्तममत्तीति कस्मादेतोर्नियतमित्याह ।

उ० एव वेदिर्लोमानि वह्निर्हृदयं गार्हपत्यो मनो
 ऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः ॥ १८ ॥
 तद्यज्ञं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं स यां प्रथमा-
 माहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति
 प्राणस्तृप्यति ॥ १ ॥ प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति

भा० अथ वा विध्यर्थमेतद्वचनमेव उपास्य इति । अघेदानीं
 वैश्वानरविदो भोजनेऽग्निहोत्रं संपिपादधिपन्नाह एतस्य
 वैश्वानरस्यं भोक्तुर एव वेदिराकारमान्यात् । लोमानि
 वह्निर्वैश्वानिधोरभि लोमान्यास्तीर्यानि पृथ्यन्ते । हृदयं
 गार्हपत्यो हृदयाद्भि मनः प्रणीतमिधानन्तरीभवति । अतो
 ऽन्वाहार्यपचनोऽग्निर्मनः । आभ्यं मुखमाहवनीयः ।
 आहवनीयो ह्ययतेऽस्मिन्नग्निमिति ॥ १८ ॥ तत्रैवं गति यद्भुक्तं
 भोजनकाले आगच्छेद्भोजनाथं तद्दोगाथं तद्दोमीयं

षा० मनुष्य हेतुपदर्शनपरत्वेनोत्तरं बाष्पमुपादत्ते । कफादित्या-
 दिना ॥ वैश्वानरस्य सर्वात्मत्वात्तदुपासकस्यापि तदाकाशतया
 सर्वात्मत्वादसौ सर्वात्मभूताः सर्वत्राममस्येति युक्तमित्यर्थः ।
 तस्येत्यादियाक्यस्य तात्पर्यान्तरमाह । अथ वेति । प्रधान-
 विद्यामुक्त्वा तदङ्गप्राणाग्निहोत्रं दर्शयितुमिच्छति भूमिकी करोति ।
 अथेति । सम्पादयितुमिच्छन्नादौ तदङ्गान्यत्रपतिराहोत्यर्थः ।
 वेदिरिति स्यद्विषयमात्रं गृह्यते । अग्निहोत्रे तावन्मात्रस्योपपाद-
 न्वाहिसरस्य दर्शपूर्णमासाद्यं स्यात् वेद्यास्यस्तीर्येणे हे दर्शा
 वह्निर्-मब्देनोप्यन्ते । हृदयस्य गार्हपत्यत्वं मनः प्रणयनहेतुत्वा-
 त्पणीतशुक्लमिवेत्यर्थः । आहवनीयसाहस्यं च मुखस्य दर्शदति ।
 आहवनीय इति ॥ १८ ॥ अर्थं यतीत्याहन्वायेनाग्निहोत्रे सम्पा-

उ० चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यत्यादित्ये तृप्यति
 द्यौस्तृप्यति दिवि तृप्यत्यां यत्किञ्च द्यौः
 दित्यश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति
 प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति
 ॥ २ ॥ १६ ॥ अथ यां द्वितीयां जुहुयानां
 जुहुयाद्यानाय स्वाहेति बानस्तृप्यति ॥ १ ॥
 बाने तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति श्रोत्रे तृप्यति चन्द्र-
 मास्तृप्यति चन्द्रमसि तृप्यति दिशस्तृप्यति
 दिक्षु तृप्यतीषु यत्किञ्च दिशश्च चन्द्रमाशाधि-
 तिष्ठति ततृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया
 पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥
 २० ॥ अथ यां तृतीयां जुहुयानां जुहुयादपा-
 नाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यति ॥ १ ॥ अपाने

भा० तद्धेतव्यं अग्निशेषसम्भ्रमास्य विवक्षितत्वादाग्निशेषाङ्गिति
 कर्त्तव्यताप्राप्तिः । इह म भोक्ता र्था प्रथमानाङ्गिति
 जुहुयात्तां कथं जुहुयादित्याह । प्राणाय स्वाहेत्यनेन
 मन्वेणाङ्गित्यस्मादवदानप्रमाणमर्थं प्रक्षिपेदित्यर्थः । तेन

प्या० दिते शतीत्यर्थः । सत्यादित्यदाग्निशेषस्य सामान्यादस्मद्भरया-
 दीनिभेदकान्यत्र भवेदुदित्याह ह्य तद्भृद्धिमात्रस्य विवक्षितत्वार्थ-
 वमित्याह । अग्निशेषेति । इति यथागदविदो भोजनमुच्यते ।
 इह तद्दोमानावास्तदविभागमाह । म भोक्तेति । अग्निमिति
 मन्वे वा इहपरिमाणं वा यत्त्वं वा एष्यते तत्र प्रथमं प्रत्याह ।

उ० तृप्यति वाक् तृप्यति वाचि तृप्यत्यामग्निस्तृप्य-
 त्यग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति पृथिव्यां तृप्यत्यां
 यत्किञ्च पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति
 तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन
 तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २१ ॥ अथ यां
 चतुर्थी जुहुयातां जुहुयात् समानाय स्वाहेति
 समानस्तृप्यति ॥ १ ॥ समाने तृप्यति मनस्तृ-
 प्यति मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृप्यति पर्जन्ये
 तृप्यति विद्युस्तृप्यति विद्युति तृप्यत्यां यत्किञ्च
 विद्युत्र पर्जन्यश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानु-
 तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा
 ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २२ ॥ अथ यां पञ्चमीं जुहु-
 यातां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्युदानस्तृप्यति ॥ १ ॥
 उदाने तृप्यति वायुस्तृप्यति वायौ तृप्यत्याकाश-

भा० द्यौश्चेत्यादि दृष्यति प्राणस्तृप्यति प्राणे दृष्यति चक्षुर्नृप्यति
 चक्षुरादित्तो यच्चान्यद्द्वौद्यादित्यथ स्वाभिन्वेनाधितिष्ठत-
 स्तद्य दृष्यति तद्य दृग्निगनु स्वयं भुञ्जानस्तृप्यत्येवं प्रत्यचं ।
 किञ्च प्रजादिभिश्च । तेजःशरीरस्या द्यौर्निरुज्ज्वलत्वं प्रागन्त्यं

धा० प्राण्येति । यदि द्वितीयस्तत्राह । व्याहृतीति । अथवादात्म्य
 प्रमाणं पदिमायं कस्मिंसां पदिमायं प्रसिद्धं तेन पदिमितमिति
 यावत् । द्वितीयस्तत्राह । तेनेति । भुञ्जानस्य दृष्टी प्रच्छं
 प्रमाणं प्राणादेस्तृतीया शब्दमिति विभागमभिप्रेत्याह । प्रच्छं

उ० स्तृप्यत्याकाशे तृप्यति यत्किञ्च वायुश्चाकाशश्चा-
 धितिष्ठतस्ततृप्यति तस्थानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया
 पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २३ ॥
 स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारान-
 नपोल्ल भस्मनि जुहुयात्तादृक् तत्स्यात् ॥ १ ॥ अथ

भा० वा ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्त्राध्यायनिमित्तं तेजः ॥ १६ ॥ अथ
 यां द्वितीयां ॥ २० ॥ अथ यां तृतीयां ॥ २१ ॥ अथ यां
 चतुर्थीं ॥ २२ ॥ अथ यां पञ्चमीमिति समानं ॥ २३ ॥

स यः कश्चिदिदं वैश्वानरदर्शनं यथोक्तमविद्वान्ब्रह्मग्नि-
 होत्रं प्रसिद्धं जुहोति यथाङ्गारानाङ्गतिथोग्यानपोच्छान-
 नाङ्गतिस्थाने भस्मनि जुहुयात्तादृक् तत्तुल्यं तस्य
 तदग्निहोत्रहवनं स्याद्वैश्वानरविदोऽग्निहोत्रमपेक्ष्येति
 प्रसिद्धाग्निहोत्रनिन्दया वैश्वानरविदोऽग्निहोत्रं स्वयते ।
 अतश्चैतद्विशिष्टमग्निहोत्रं कथं अथ य एतदेवं विद्वान-

प्या० मिति ॥ प्रजादिभिश्च भोक्ता लप्यतीति सम्बन्ध ॥ १६ ॥ २० ॥
 ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

प्रसिद्धाग्निहोत्रनिन्दाद्वारेण वैश्वानरविदो यथोक्तमग्निहो-
 त्रमवश्यकर्त्तव्यतायै स्तौति । स यः कश्चिदित्यादिना ॥ प्राणा-
 ग्निहोत्रस्य वैशिष्ट्ये चैतन्तरमतशब्दोपात्तं प्रश्नपूर्वकं प्रकट-
 यति । कथमित्यादिना ॥ नैवमिक्त्वाग्निहोत्रनिन्दाद्वारा प्राणा-
 ग्निहोत्रस्तुल्यन्तरं विधान्तरेण तस्यैव निरवयवता कीर्त्तित इत्यथ-
 शब्दार्थः । एतदिति वैश्वानरदर्शनमुक्तं । एवमिति ॥ वैश्वान-
 रस्योक्तसर्वान्मत्वादिप्रकारेणेत्यर्थः । अग्निहोत्रमिति साम्या-
 दिकमग्निहोत्रं गृह्यते । कथमिदमुक्तार्थं सर्वेषु लोकेष्वन्नमतीति

उ० य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु
लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मसु हुतं भवति ॥२॥
तद्यथेषीका तूलमग्नेौ प्रोतं प्रदूयेतैव ॐ हास्य
सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्नि-

भा० अग्निहोत्रं जुहोति तस्य यथोक्तवैश्वानरविज्ञानवतः सर्वेषु
लोकेष्वित्याद्युक्तार्थं । ऊतमन्नमत्तीत्यनयोरेकार्थत्वात् ॥

किञ्च तद्यथा इषीकायास्त्रूलमग्रमग्नेौ प्रोतं प्रक्षिप्तं
प्रदूयेत प्रदक्षेत् चिप्रमेधं क्षान्त्य विदुषः सर्वात्मभृतस्य
सर्वान्नानामत्तुः सर्वं निरवशिष्टाः पाप्मानो धर्माधर्माभ्या
अनेकजन्मसञ्चिता इह च प्राक् ज्ञानोत्पत्तेर्ज्ञानसहभा-
विनश्च प्रदूयन्ते प्रदक्षेरन् । वर्त्तमानशरीरात्मकपापवर्जं
स्रक्ष्यं प्रतिमुक्तेषुवत् प्रष्टत्तफलत्वात्तस्य न दाह . ।

अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति भुङ्क्ते । यद्यपि
चण्डालायेच्छिष्टानर्हायोच्छिष्टं प्रयच्छेदुच्छिष्टं दद्यात्
प्रतिषिद्धमुच्छिष्टदानं यद्यपि कुर्यादात्मनि हैवास्य चण्डा-

षा० वाक्यं व्याख्यातं । तस्य सर्वेषु लोकादिषु ऊतं भवति इत्यन्या-
दग्रमिदं वाक्यं तत्राह । ऊतमिति ॥

इतश्च वैश्वानरविद्यावतोऽग्निहोत्रं विशिष्टमिति वक्तुं वैश्वान-
रविद्यां ज्ञोति । किञ्चेति ॥ तत्र वैश्वानरविद्यामाहात्म्ये दृष्टान्त
इति यावत् । ईषीका मुञ्जामध्यवर्तिः स्रक्ष्येति ॥ सर्वशब्दा-
न्वारम्भकर्मणोऽपि दाहमाशङ्गाह । वर्त्तमानेति ॥

वैश्वानरविद्याया महाफलत्वे सिद्धे तद्वतोऽग्निहोत्रं विशि-
ष्टमिति तत्स्रक्ष्यं सर्वदोषास्पर्शित्वमित्याशयेनाह । य एतदिति ॥

उ० होत्रं जुहोति ॥ ३ ॥ तस्माद्दु हैवविद्यपि
 चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हैवास्य तद्वे-
 शानरे हुतं स्यादिति तदेष श्लोकः ॥ ४ ॥ यथेह
 क्षुधिता वाला मातर पर्युपासत एव सर्वानि
 भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इत्यग्निहोत्रमुपासत
 इति ॥ ५ ॥ २४ ॥ इति छान्दोग्योपनिषत्सु
 पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ॐ तत्सत् ॥

भा० लदेहस्यै वैशानरे तद्भुतं स्यान्नाधर्मनिमित्तमिति विद्या-
 मेव स्तौति । तदेतस्मिन्सुत्यर्थे श्लोको मन्त्रेऽप्येष भवति ।
 यथेह लोके क्षुधिता बुभुक्षिता वाला मातरं पर्युपासते
 कदा नो मातान् प्रयच्छतीति सर्वानि भूतान्यन्नादान्निव-
 विदोऽग्निहोत्रं भोजनमुपासते कदा तमै भोक्ष्यत इति
 जगत्सर्वं विद्वद्भोजनेन तप्तं भवतीत्यर्थः । दिवक्तिरध्याय-
 परिममाप्त्यर्था ॥ २४ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीताविन्दभगवत्पूज्यपाद-
 शिष्यस्य परमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः
 कृतौ छान्दोग्योपनिषद्विवरणे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

धा० विद्यामेव विद्याकृतिद्वाराऽग्निहोत्रमिति यावत् कृत्यर्थेऽग्नि-
 होत्रस्य कृतिरूपो योऽर्थस्तस्मिन्नित्येतन्मन्त्रस्य तात्पर्यार्थं दर्श-
 यति । जगदिति ॥ विदुषो वैशानरात्मन सर्वात्मत्वादित्यर्थः ॥
 ॥ २४ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीशुभानन्द-
 पूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानहताया छान्दोग्यभाष्यटीकायां
 पञ्चमः प्रपाठक समाप्तः ॥ ५ ॥

ॐ तत्सत् ॥

उ० हरिः ॐ ॥ श्वेतकेतुहीरुणेय आस तं ह
पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यं न वै सोम्या
ऽस्मत्कुलीनो ऽननूच ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति ॥

भा० ॐ श्वेतकेतुहीरुणेय आसेत्याद्यध्यायसम्बन्धः । सर्वं
खल्विदं ब्रह्म तज्जलानित्युक्तं कथं तस्माज्जगदिदं जायते
तस्मिन्नेव च लीयतेऽगिति च तेनैवेत्येतद्वक्तव्यं । अनन्तरश्चै-
कस्मिन्भुक्ते विदुषि सर्वं जगत्सृष्टं भवतीत्युक्तं तदेकत्वे स-
दात्मनः सर्वभूतस्यस्योपपद्यते नात्मभेदे कथञ्च तदेक-
त्वमिति तदर्थाऽयं पष्ठोऽध्याय आरभ्यते । पितापुत्रा-
ख्यायिका विद्यायाः सारिष्ठत्वप्रदर्शनार्था । श्वेतकेतुरिति
नामते ह इत्येतिह्यर्थः । आरुणेयोऽस्य पैत्र आस बभूव ।
तं पुत्रं हारुणिः पिता योग्यं विद्याभाजनं मन्वानस्तस्यो-
पनयनकालात्ययञ्च पश्यन्नुवाच हे श्वेतकेतोऽनुहूपं गुरुं
कुलस्य नो गत्वा वस ब्रह्मचर्यं । न चैतद्युक्तं यदस्मत्कुलीनो

था० ॐ वृत्तिघ्नमाणाध्यायस्याऽतीतेन सन्दर्भेण सम्बन्धं वक्तुं प्रतीकं
गृहीत्वा तं प्रतिजानीते । श्वेतकेतुरिति ॥ तमेव प्रकटयन्पुत्रमं
दृष्टीयेनाध्यायेनास्य सम्बन्धं कथयति । सर्वमिति ॥ एतद्वक्तव्यं
तदर्थाऽयं पष्ठोऽध्याय आरभ्यत इति सम्बन्धः । व्यवहितसम्बन्धमु-
क्ताऽय्यवहितं समादर्शयति । अनन्तरश्चेति ॥ अध्यायतात्पर्यमुक्ता-
ऽऽख्यायिकातात्पर्यमाह । पितेति ॥ पिता प्रतिवक्ता पुत्रश्च पठे-
त्येवं विधेयमाख्यायिकाः सा च विद्यायाः सारिष्ठत्वचोतनार्था ।
पिता हि पुत्राय सारतमभेदोपदिशतीत्यर्थः । कुलम्यानुहूपमि-
त्यादिवचनाद् कुलाधमस्य गुरुत्वमिति गम्यते ब्रह्मचर्यमध्ययना-
द्यमिति प्रियाः । गत्वेत्यादिवचनाद्भ्रातृवक्त्राधीनमध्ययनमिति

उ० स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः
सर्वान् वेदानधीत्य महामनाऽनूचानमानी स्तब्ध
एयाय त ए हि पितोवाच श्वेतकेतो यन्नु सौम्येदं
महामनाऽनूचानमानी स्तब्धोऽप्युत तमादेशम-

भा० हे सोम्याननूचानधीत्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति ब्राह्म-
णान् बन्धून् व्यपदिशति न स्वयं ब्राह्मणवृत्त इति ॥

तस्मात् प्रवाशोऽनुमीयते पितुः । येन स्वयं गुणवान्
सन्पुत्रं नोपनेत्यति स पित्रोक्तः श्वेतकेतुर्द्वादशवर्षं सन्पु-
त्याचार्यं यावच्चतुर्विंशतिवर्षो बभूव तावत्सर्वान् वेदांसुत-
रोऽप्यधीत्य तदर्थं च पुञ्जा महामना महद्गभीर मनो
यस्य स ममात्मानमन्यैर्मन्यमानं मनो यस्य सोऽय महाम-
ना अनूचानमान्यनूचात्मान मन्यत इत्येव शीलो यः सोऽ
नूचानमानी स्वर्भोऽप्रणतस्वभाव एयाय वृष्ट । तमेवभूत
चात्मानोऽनुरूप शीलं स्वर्भं मानिन पुत्रं वृष्ट्वा पितोवाच
सद्गर्भावतारचिकीर्षया श्वेतकेतो यन्निवद महामना अनू-
चानमानी स्वर्भस्यामि कसोऽतिशयः प्राप्त उपाध्यायादु-
तापि तमादेशमादिशत इत्यादेशः । केवलशाखाचार्यो-
पदेशगम्यमित्येतद्येन वा पर ब्रह्मादिशते ऽमावादेशसम-
प्राप्त्यं पृष्टवानस्याचार्यं तमादेशं विशिनष्टि येनादेशेन श्रुते-

धा० सूचित । नाभूदुपनेयनमध्ययतश्चेत्याशङ्क्याह । न चैतद्युक्तमिति ॥
किमिति पिता स्वयमेवोपनीय पुत्रं नाध्यापयति तथाह ।
तस्येति । अत इत्येव श्वेतकेतुर्विषय । यन्नुमानं कल्पन तत्र

उ० प्राक्ष्यो येनाश्रुतश्च युतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं
विज्ञातमिति कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति
यथा सोम्यैवेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं

भा० नाश्रुतमप्यन्यच्छ्रुतं भवत्यमृतं मतमतर्कितं तर्कितं भवत्यवि-
ज्ञातं विज्ञातमन्विष्टितं निश्चितं भवतीति ॥ सर्वानपि वेदा-
नधीत्य सर्वं चान्यद्देहमधिगम्याप्यहतायं एव भवति याव-
दात्मतत्त्वं न ज्ञानात्याख्यासिकाऽर्थाऽवगम्यते । तदेतदद्भुत
श्रुत्वाह कथं चेतदप्रसिद्धमन्यविज्ञानेनान्यद्विज्ञातं भवतीत्येव
मन्वान् पृच्छति कथं नु केन प्रकारेण हे भगवः स आदेशो
भवतीति । यथा स आदेशो भवति तच्छृणु हे सोम्य । यथा
लोके एकेन मृत्पिण्डेन रूचककुम्भादिकारणभूतेन
विज्ञातेन सर्वमन्यत्तद्विकारजैस्ते मृण्मयं मृद्विकार-
जातं विज्ञातं स्यात् । कथं मृत्पिण्डे कारणे विज्ञाते कार्य-
मन्यद्विज्ञातं स्यात् । नैप दोषः । कारणेनान्यत्वात् कार्यस्य

ष्या० कल्पकमाह । येनेति ॥ च्यनुष्ठानोऽनुवचनसमर्थं । कर्मव्युत्पत्त्या
करणव्युत्पत्त्या चादेशशब्दो व्याख्यातः ॥ किमित्यधीत्य सर्वं
वेदमधिगततदर्थं च पुत्रमात्मविद्यामधिकृत्य पिता पृच्छति
तस्य सर्ववेदाध्ययनादिनैव हतायंत्वादित्याशङ्काह । सर्वा
नपीति ॥ तदेतदद्भुतं श्रुत्वा हेत्युक्तं विद्योति । कथं न्विति ॥
मथ्यायमित्यस्य व्याख्या मृद्विकारजातमिति । तद्यथा मृत्पिण्डेन
विज्ञातेन विज्ञातं स्यात्तथाऽन्यदपि सर्वं कारणेन विज्ञातेन
तद्विकारजातं विज्ञातं भवतीति योजना ॥ अन्यविज्ञानाद-
न्यविज्ञानमदृष्टत्वादसिद्धमिति शङ्कते । षष्ठमिति ॥ कार्य-

उ० स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तित्वेत्येव सत्यं ॥ ४ ॥ यथा सोम्येकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं लोहमित्येव सत्यं ॥ ५ ॥ यथा सोम्येकेन नखनिकृत्तनेन सर्वं कार्पायसं विज्ञातं स्याद्वा-

भा० यन्मन्यमेऽन्यस्मिन् विज्ञातेऽन्यत्र ज्ञायत इति । सत्यमेव स्यात् । यद्यन्यत्कारणात्कार्यं स्यान्न त्वेवमन्यत्कारणात्कार्यं ॥ कथं तर्हीदं लोके इदं कारणमयमस्य विकार इति ॥ इष्टेषु वाचारम्भणं वागारम्भणं वागालम्बनमित्येत । कोऽसौ । विकारो नामधेयं । नामैव नामधेयं स्वार्थं धेयत्प्रत्ययः । वागालम्बनमात्रं नामैव केवलं विकारो नामवस्त्वस्ति परमार्थतो मृत्तिकेत्येव मित्तिकैव सत्यं वस्त्विति ॥ यथा च सोम्येकेन लोहमणिना सुवर्णपिण्डेन सर्वमन्यद्विकारजातं कटकमुकुटकेयूरादिविज्ञातं स्यात् । वाचारम्भणमित्यादि समानं । यथा सोम्येकेन नखनिकृत्तनेनोपलक्षितेन हृष्णायसपिण्डेनेत्यर्थः । सर्वं कार्पायसं हृष्णायसो विकारजातं विज्ञातं स्यात् । समानमन्यत् । अनेकदृष्टान्तोपादानं दार्ष्ट-

भा० कारणधीरन्यत्वासिद्धेर्भेदमिति परिहरति । नैव दोष इति । तदेव स्पष्टयति । यन्मन्यस इत्यादिना ॥ अन्यत्वाभावे लोकाप्रसिद्धिविरोधं शङ्कते । कथं तर्हीति ॥ वाचारम्भणमित्यत्र वाचेति द्वितीया अर्थे इत्यत्र ॥ नामधेयमित्यस्यार्थं कथयति । नामैवेति । विकारस्य मिथ्यात्वे किं परमार्थतोऽस्तीत्याशङ्क्याह ।

उ० चारम्भणं विकारो नामधेयं कृष्णायसमित्येव
सत्यं एवञ्च सोम्य स आदेशो भवतीति ॥ ६ ॥ न
वै नूनं भगवन्तस्त एतदवेदिपुर्यञ्जेतदवेदिष्यन्

भा० न्तिकानेकभेदानुगमार्थं दृढप्रतीत्यर्थञ्चैव सोम्य स आदेशो
यो मयोक्तो भवतीत्युक्तवति पितर्याहेतरो न वै नूनं भग-
वन्तः पूजावन्तो गुरवो मम ये ते एतद्भगवदुक्तवस्तुनाऽ-
वेदिषुर्न विज्ञातवन्तो नूनं ॥ यद्यदि ह्यवेदिष्यन् विदित-
वन्त एतद्वस्तु कथं मे गुणवते भक्तायानुगताय नावक्ष्य-
न्नाक्तवन्तस्तेनाहं मन्ये न विदितवन्त इति । अवाच्यमपि
गुरोरन्यग्भावमवादीत्पुनर्गुरुकुलं प्रति प्रेषणभयात् । अतो
भगवांस्त्वैव मे गच्छं तद्वस्तु येन सर्वज्ञत्वं ज्ञातेन मे
स्यात्तद्ब्रवीतु कथयत्वित्युक्तः पितोवाच तथास्तु सोम्येति ॥
१ ॥ सदेव । सदित्यास्त्रितामात्रं वस्तु सूक्ष्म निर्विशेषं
सर्वगतं । एकं निरञ्जनं निरवयवं विज्ञानं यदवगम्यते

था० शक्तिरूपेवेति । एकेनैव दृष्टान्तेन विवक्षितार्थसिद्धौ किम-
नेकदृष्टान्तोपादानेनेत्याशङ्काह । अनेकेति । न वा इत्यादि
प्रतीकमादाय व्याचष्टे । भगवन्त इति । तेषामज्ञाने हेतुमाह ।
यदित्यादिना । ननु त्रैलोक्यगुरुखामज्ञानमात्रेणाहो गुरुद्रोही
प्रथवायी त्यादित्याशङ्काह । अथार्थमपीति । गुरुखामज्ञानमतः-
शब्दार्थः । १ । यदिज्ञानेन सर्वविज्ञानं लभ्यते तद्विज्ञानं
प्रतिघातं प्रकटीकर्तुं सर्वस्य सम्प्राप्तत्वं प्रतिजानीते । सदेवेति ।
सहस्रस्य सामान्यविषयत्वं पुदस्यति । सदिति । तस्य
पृथिव्यादिभ्यो विशेषं दर्शयति । सूक्ष्ममिति । व्याकाशादिभ्यो
विशेषमाह । निर्विशेषमिति । अन्यविशेषयथारूपार्थं विशेष-

उ० कथं मे' नावश्यन्निति भगवाण्स्त्वेवमेतद्भ्रवी-
त्विति तथा सोम्येति होवाच ॥७॥ १ ॥ स देव
सोम्येदमय आसीदेकमेवाऽद्वितीयं ॥

भा० सर्ववेदान्तेभ्यः । एवशब्दोऽवधारणार्थः । किन्तदवभिद्यत
इत्याह । इदं जगन्नामरूपक्रियावद्विकृतमुपलभ्यते यत्त-
त्तदेवामीदित्यामीच्छब्देन मन्वध्यते । कदा सदेवेदमासी-
दित्युच्यते अग्रे जगतः प्रागुत्पत्तेः ॥

किं नेदानीमिदं सद्येनायऽआसीदिति विशेष्यते न
कथं तर्हि विशेषणं इदानीमपीदं सदेव किन्तु नामरू-
पविशेषणवदिदंशब्दबुद्धिविषयं चेतीदञ्च भवति । प्रागु-
त्पत्तेस्त्वये केवलसच्छब्दबुद्धिमात्रगम्यमेवेति सदेवेद-

धा० साह । सर्वगतमिति ॥ तस्य ताटस्थ्या व्यावर्त्तयति । एकमिति ॥
प्रथमभिन्नस्य तस्य ससारित्वं वाचयति । निरञ्जनमिति ॥
निष्क्रीयत्वेन तत्कूटस्थत्वमाह । निरवयवमिति ॥ यद्योक्ते वस्तुनि
प्रमाणमाह । यदेवगम्यत इति ॥

विशेषणानुसारेण शङ्कते । किं नेदानीमिति ॥ वर्त्तमानदशा०
यामसत्त्व जगतो नास्तौत्याह । नेति ॥ सदा सत्त्वाविशेषे विशेष-
यत् न निर्वृत्तीति शङ्कते । कथमिति ॥ किं विशेषणसामर्थ्यादि-
दानीमसत्त्व जगतश्चोद्यते किंवा विशेषणस्यार्थवत्त्व एष्यते तत्रार्थं
दूषयति । इदानीमपीति ॥ प्रत्यक्षविरोधात्त वर्त्तमानावस्थाया
जगदसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ द्वितीय प्रत्याह । किन्त्विति ॥ यद्येदं
वर्त्तमान जगन्नामरूपविशेषणवदास्यते तदिदंशब्दस्य तद्ब्रह्मेण
विषयभावेन स्थितं भवतीति ललेदमिदानीमित्यपि व्यवह्रियते
तदेव त्वये प्रागुत्पत्ते सच्छब्दतद्बुद्धिष्वेत्येतावन्मात्रगम्यमेव न
त्वदशब्दस्य तद्ब्रह्मेण विषया भवतीत्यये सदेवेदमय आसीदि-

भा० नय आसीदित्यवधार्यते । न हि प्रागुत्पत्तेर्नामवद्रूपव-
हेदमिति यदीहं शक्यं यस्तु । सुपुत्रकाल इव । यथा सुपु-
त्रादुत्थितः मत्तमात्रमवगच्छति सुपुत्रे मग्नात्रमेव केवलं
वस्त्विति तथा प्रागुत्पत्तेरित्यभिप्रायः ॥

यद्येदमुच्यते लोके । पूर्व्यांहे घटादिमिदृच्छुण
कुल्लाप्तेन मृत्पिण्ड प्रसारितमुपलभ्य यामान्तरं गत्वा
प्रत्यागतोऽपराहे तथैव घटशरावाद्यनेकभेदभिन्नं कार्य-
मुपलभ्य मृदेवेदं घटशरावादि केवलं पूर्व्यांहे आसी-
दिति तथेष्टेच्यते सदेवेदमय आसीदिति ॥ एकमे-
वेति । स्वकार्यंपतितमन्यत्रास्तीत्येकमेवेत्युच्यते । अदिती-
यमिति ॥ मृद्भूतिरेकेण मृदो यथाऽन्यद्वटाद्याकारेण

था० त्ववधार्यते तस्माद्विशेषणमिदंशब्दबुद्धियावृत्त्यपेक्ष प्राक्प्राप्तीने
जगत्प्रवृद्धमित्यर्थः । अथावर्त्तमानावस्थायामपि जगतः सत्त्वे
किमिति तत्रेदंशब्दबुद्धिर्न क्रमतेऽत आह । न हीति । यथा सुपुत्रे
काले सदपि वस्तु नेदंशब्दबुद्धेर्गोचर तथा प्रागुत्पत्ते सदपि
जगन्नामवत्त्वेन रूपवत्त्वेन चेदमिति न त्ववहर्त्तुं शक्यं करणोप-
सहारस्योभयत्र तुल्यत्वादित्यर्थः । सुपुत्रेऽपि वस्तुनो न सत्त्वं
मानाभावादित्याशङ्क्याह । यथेति ॥ तत्र वस्तुनोऽसत्त्वमुत्थितस्य
परामर्शादनभूतस्यानुभवितुस्याभावे तदयोगात् । न च तत्र
विभक्त वस्तु दृश्यते सुपुत्रभावप्रसङ्गादतस्तत्र केवलसम्भावं
वस्त्विति यथावगमस्तथा प्रागुत्पत्तेरपि सर्व्वं सम्भावंमुक्तमेवेत्यर्थः ।
उक्तमेवार्थं सम्प्रतिपन्नेनोदाहरणान्तरेण समर्थयते । यथेत्या-
दिना । किमिदं सदित्यपेक्षाया तल्लक्षणमाह । एकमिति । अथ
तारिते लक्षणवाक्ये प्रथमं विशेषणयोरर्थमाह । स्वकार्येति ।
सजातीयस्वगतभेदहीनमित्यर्थः । विशेषणान्तरमादाय थाप-
रोति । अदितीयमिति । विजातीयभेदशून्यमित्यर्थः । यदुक्तं

उ० तद्वैक आहुरसदेवेदमयऽआसीदेकमेवादि-
तीयं तस्मादसतः सज्जायेत ॥ १ ॥

भा० परिणमयिदकुलालादिनिमित्तकारणं दृष्टं तथा सद्वा-
तिरेकेण सतः सहकारिकारणं द्वितीयं वस्त्वन्तरं प्राप्तं
प्रतिषिध्यते । अद्वितीयमिति नास्य द्वितीयं वस्त्वन्तरं
विद्यत इत्यद्वितीयं । ननु वैशेषिकपक्षेऽपि सत्तामानाधि-
करणं सर्वस्योपपद्यते । द्रव्यगुणादिषु सच्छब्दबुद्धानुवृत्तेः ।
सद्रव्यं सन् गुणः सत् कर्म्मत्यादिदर्शनात् । सत्यमेवं स्यादि-
दानों प्रागुत्पत्तेस्तु नैवेदं कार्यं सदेवासीदित्यभ्युपगम्यते ।
वैशेषिकैः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्त्वाभ्युपगमात् । न चैक-
मेव सदद्वितीयं प्रागुत्पत्तेरिच्छन्ति । तस्माद्वैशेषिकपरि-
कल्पितात् सतोऽन्यत्कारणमिदं सदुच्यते ॥

मृदादिदृष्टान्तेभ्यस्तत्र हैतस्मिन् प्रागुत्पत्तेर्वस्तुनि-
रूपणे एके वैनाशिका आज्ञवंस्तु निरूपयन्तोऽसदभावमात्रं
प्रागुत्पत्तेरिदं जगदेकमेवायेऽद्वितीयमासीदिति । सद-

भा० सत्तामानाधिकरण्यात्सदेव सर्वमिति तत्त्वारम्भवादी श्रूयते ।
नन्विति । किं कार्यस्य सत्तामानाधिकरणं वक्ष्यमाणदशायां पर-
मत्तेऽपि सम्भवतीत्युच्यते किं वा प्रागवस्थायामपीति विकल्प्याद्य-
मङ्गीकरोति । सत्यमिति । द्वितीयं दृश्यति । प्रागुत्पत्तेरिति ।
सत्त्ववाक्यस्य परमत्ते दुर्बोध्यमित्याह । न चेति । वाक्यद्वयप-
र्यालोचनया परमत्तासम्भवमुपसंहरति । तस्मादिति ।

इत्यन्तदर्थं अत्रैकैकस्यादृष्टान्तात् कार्यकारणभेद-
निवृत्त्या च वैशेषिकपक्षादिदिरित्याह । मृदादीति । वैशे-

भा० भावमात्र हि प्रागुत्पत्तेस्तत्त्व कल्पयन्ति वैद्वि । न तु
सम्प्रतिद्वन्द्विस्त्वनारमिच्छन्ति । यथा मद्यामदिति शृङ्ग-
माण यथा भूत तद्विपरीत तत्त्व भवतीति नैयायिका ॥
ननु सदभावमात्र प्रागुत्पत्तेद्येदभिप्रेत वैनाशिकैः । कथं
प्रागुत्पत्तेरिदमासीदसदेकमेवाद्वितीयश्चेति कालसम्बन्ध
सद्भावसम्बन्धोऽद्वितीयत्वं चोच्यते तैः ॥

वाढ । न युक्त तेषां भावाभावमात्रमभ्युपगच्छता ।
असत्त्वमात्राभ्युपगमोऽप्ययुक्त एवाभ्युपगन्तुरनभ्युपगमानुप-
पत्तेः । इदानीमभ्युपगन्ताभ्युपगम्यते न प्रागुत्पत्तेरिति

था० धिक्पक्षोऽसम्भवेऽपि वैनाशिकापक्षो भविष्यतीति शङ्कते । तत्त-
चेति ॥ असत्त्वस्य तुष्क्यावृत्तिविषयत्वं वारयति । अभाव-
मात्रमिति ॥ सतीऽन्यदसदिति स्थितेरसदादिनाऽपि प्रतियोगि-
भिर्भूतं सदा स्थितमित्याशङ्क्याह । सदभावमात्रमिति ॥ तदेव
वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्फुटयति । यथेति ॥ सदिति यथाभूतमसदिति
चेत्ततो विपरीतं शृङ्गमाणं सत्त्वासत्त्वेति द्विविधं तत्त्वं भवतीति
यथा नैयायिका वदन्ति द्वे तत्त्वे सदसती भावाभावाविति तैर-
भ्युपगमान्न तथा नैवेद्विविधं तत्त्वमित्यसदत्यन्ताभावोऽसदिति
त्यभ्युपगमात् । अप्रतीतप्रतियोगिकाभावस्यात्यन्ताभावतया प्रश-
विद्यायां नास्तीत्यादौ प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ तमिमं वैनाशिकपक्षं
शिष्यमुखेन दूषयति । नन्वित्यादिना ॥

शिष्योक्तमङ्गीकरोति । वाढमिति ॥ भावस्य योऽभावस्तन्मात्र-
मसदित्यभ्युपगच्छता तेषां पक्षे न युक्तं कालसम्बन्धाद्यसत् इति
युक्तमेव त्वयोक्तमित्यर्थः । किञ्च तन्मते यस्य कस्य चिदसत्त्वमित्यर्थः ॥
सर्वस्य वेति विकल्प्याद्यमुपेत्य द्वितीयं दूषयति । असत्त्वेति ॥
किमभ्युपगन्ता यदा कदाचिदभ्युपगन्तव्यं किं वा प्रशङ्क्यायाम-
पीति विकल्प्याद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयन्नाशङ्कते । इदानीमिति ॥
स किं तदानीमसत्त्वान्नाभ्युपगम्यते तथा प्रागवस्थायामभ्युपगन्ता

भा० चेत् । न । प्रागुत्पत्ते सदभावस्य प्रामाणाभावात् ।
 प्रागुत्पत्तेरसदेवेति कल्पनानुपपत्तिः । ननु कथं वस्त्राद्यन्ते
 शब्दार्थत्वे ऽसदेवमेवाद्वितीयमिति पदार्थवाक्यार्थोपपत्ति-
 सादनुपपत्तौ चेद वाक्यमप्रमाणं प्रसज्येतेति चेत् । नैव
 दोषः । सद्ब्रह्मणनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य ॥

सदित्ययं तावच्छब्दः सदावृत्तिवाचकः । एकमेवाद्विती-
 यमित्येतौ च सच्छब्देन च समानाधिकरणौ । तथेदमासी-
 दिति च । तत्र नञ् सदाक्ये प्रयुक्ता सदाक्यमेवावलम्ब्य
 सदाक्यार्थविषया बुद्धिः सदेकमेवाद्वितीयमिदमासीदित्येव-

ष्या० सन्नित्यस्याप्यभ्युपगन्तुरिदानोमभ्युपगमसम्भवाद् न हि प्रागुत्पत्तेस्त-
 त्तत्त्वे मानाभावः । विमतः काशो घ्राट्सत्तावान् कालत्वात्मन्मत-
 वदित्यनुमानादित्याह । प्रागुत्पत्तेरिति ॥ परमत्तं दृग्धित्वा
 वाक्यतात्पर्यं दर्शयितुं चेदयति । नन्विति ॥ धन्यापोहस्य
 शब्दार्थत्वे सत्यपोह्य वस्तुनस्तदर्थत्वे वा कथमसदितिशब्दस्या-
 र्थसिद्धिराद्यन्तेषु भीमासकप्रक्रियया शब्दार्थत्वे सत्येकमद्वि-
 तीयमितिपदयोराद्यन्तेवाचकत्वायोगादर्थानुपपत्तिस्तदभावे च
 पदार्थससर्गाद्यात्मनो वाक्यार्थस्यानुपपत्तिः । वाक्यार्थस्यानुप-
 पत्तौ च निर्विषयमिदं वाक्यमप्रमाणं स्यादित्यर्थः । सदभिनि-
 वेशनिवृत्त्यर्थमिदं वाक्यं न तु शून्यमेव साक्षादभिधत्ते ॥ तत्र
 वाक्याप्रामाण्यमिति परिहरति । नैव दोष इति ॥

तथापि कथमसदादिशब्दानामष्टहीतशक्तित्वे वाक्यार्थोपपत्ति-
 रित्याशङ्क्याह । सदित्ययमिति ॥ एकमद्वितीयमितिशब्दद्वयव-
 द्दिदमासीदिति च शब्दो सच्छब्देन समानाधिकरण्यावेवेत्याह ।
 तथेति ॥ सदेवेत्यादिवाक्यस्योक्तविधयार्थवत्त्वेऽपि कथमसदेवे-
 त्यादिवाक्यमर्थवदित्याशङ्क्याह । तत्रेति ॥ एवशब्दो दददकिमर्थं
 सददिति एवमप्रयोगादित्यर्थः ॥ किमिति वाक्यस्य सदभिनिवेश-
 निवृत्तिपरत्वं सदभावपरत्वेमेव किं न स्यादित्याशङ्क्याह । न

उ० कुतस्तु खलु सोम्यैव ११ स्यादिति होवाच
 • कथमसतः सज्जायेतेति ॥

भा० लक्षणां ततः सदाकार्यान्निवर्त्तयति । अत्रारूढ इवाशाल-
 म्वनोऽयं तदभिमुखविषयान्निवर्त्तयति तद्वत् । न तु पुनः
 सदभावमेवाभिधत्तेऽतः पुरुषस्य विपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थ-
 परमिदमसदेवेत्यादि वाक्यं प्रयुज्यते । दर्शयित्वा हि विप-
 रीतग्रहणं ततो निवर्त्तयितुं शक्यत इत्यर्थवत्ताऽसदादि-
 वाक्यस्य श्रौतत्वं प्रामाण्यञ्च भिद्भूमित्यदोषः । तस्माद-
 सतः सर्वाभावरूपात्सद्विद्यमानमजायत समुत्पन्नं । अडा-
 भावश्चान्दसः । तदेतद्विपरीतग्रहणं महावैनाशिकपक्षं
 दर्शयित्वा प्रतिषेधति । कुतस्तु प्रमाणात् खलु हे सोम्य
 एवं स्यादसतः सज्जायेत इत्येवं कुतो भवेन्न कुतश्चित्प्रमा-

था० त्विति ॥ सदभावस्यात्यन्ताभावलक्षणस्य तुच्छत्वाच्छब्दशक्तिगोच-
 रत्वासम्भवादित्यर्थः ॥ अन्यपरत्वासम्भवे सदभिनिवेशनिवृत्तिप-
 रत्वं वाक्यस्य सिद्धमित्युपसंहरति । अत इति ॥ प्रकृतौ पुरुषस्य
 सदभिनिवेशनिवृत्तिरत्र विवक्षिता चेत्तर्हि नज्पदमेव प्रथोक्त्यं
 किमित्यसदेवेदमग्र आसीदिति प्रयुक्तमित्याशङ्काह । दर्शयित्वा
 हीति । अथवा सदेवेत्यादिना सपक्षमुक्त्वा तद्दृष्टीकरणार्थत्वे-
 नासदेवेत्यादिना नुवाचोऽयमिति तात्पर्यान्तरमाह । दर्शयित्वा
 हीति । प्रथमे पक्षे तस्मादित्यादिवाक्यस्यार्थाभावाद्द्वितीयः पक्षो
 गृहीतः । तत्र कारणस्यासत्त्वमुक्तमिदानीं कार्यस्यापि तद्दर्श-
 यति । तस्मादिति ॥ अजायतेति वक्तव्ये कथं श्रुत्या जायतेति
 प्रयुक्तमित्याशङ्काह । अडाभाव इति ॥ कुतस्तु खल्वित्यादिवा-
 क्यशोचनायामपि द्वितीय पक्षो ग्राह्य इत्यभिप्रेत्याह । तदेत-

भा० एादेवं सम्भवतीत्यर्थः । यदपि बीजोपमर्द्देऽङ्कुरो जाय-
मानो दृष्टोऽभावादेवेति तदप्यभ्युपगमविरुद्धं तेषां । कथं
ये तावद्वीजावयवा बीजसंस्थानविशिष्टास्तेऽङ्कुरेऽप्यनुवर्तन्त
एवं न तेषामुपमर्द्देऽङ्कुरजन्तानि । यत्पुनर्बीजाकारसं-
स्थानं तद्वीजावयवव्यतिरेकेण वस्तुभूतं न वैनाशिकैरभ्युप-
गम्यते यदङ्कुरजन्तान्युपमृद्येताद्य तदस्यवयवव्यतिरिक्तं
वस्तुभूतं तथाच सत्यभ्युपगमविरोधः । अथ संवृत्त्याभ्युप-
गतं बीजसंस्थानरूपमुपमृद्यत इति चेत् । केयं संवृत्तिर्नाम
किमसावभाव उत भाव इति । यद्यभावो दृष्टान्ताभावः ॥

अथ भावस्तथापि नाभावादङ्कुरोत्पत्तिः । बीजावयवभ्यो
ङ्कुरोत्पत्तिः । अवयवा अप्युपमृद्यन्त इति चेत् । न । तद-
वयवेषु तुल्यत्वात् । यथा नैनाशिकानां बीजसंस्थानरूपोऽ-

प्या० दिति ॥ विमतमभावपुरस्सरं कार्यत्वादङ्कुरवदिति शङ्कते । यद-
पीति ॥ अप्रसिद्धविशेषणत्वं सत्त्वा परिहरति । तदपीति ॥
बीजोपमर्द्देनाङ्कुरोत्पत्तेरित्यत्वात्कथमप्रसिद्धविशेषणस्येति शङ्कते ।
कथमिति ॥ किमङ्कुरोत्पत्तौ बीजावयवा उपमृद्यन्ते कि वा
बीजाकारसंस्थानमिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह । ये तावदिति ॥
द्वितीयं दूषयति । यत्पुनरिति ॥ तत्किं परमार्थवस्तु कि वा संवृ-
त्तिसिद्धं । नाद्योऽभ्युपगमविरोधादित्युक्तं द्वितीयमुत्थापयति ।
अथ संवृत्तेति ॥ संवृत्तिं विकल्पयति । केयमिति ॥ प्याये भाव-
स्याभावादुत्पत्तौ दृष्टान्ताभावः संवृत्तेरवस्तुत्वेन च बीजसत्त्वा-
साधकत्वादित्याह । यदीति ॥

द्वितीयमनूद्य दूषयति । अथेति ॥ तत्त्वं यथा संव्रियते प्याष्टा-
द्यते सा संवृत्तिर्लौकिकी बुद्धिः सा भेदावरूपेष्टा तर्हि तथा
बीजावयवानामङ्कुराकारपरिष्ठासिद्धेर्दृष्टान्तासिद्धिरित्यर्थं ।
लौकिकबुद्धिमनाश्रित्य परमतमेवादाय शङ्कते । अवयवा इति ।

उ०, सन्धेय सोम्येदमग्र आसीत्

भा० वयवी नास्ति । तथावयवा अपीति । तेषामप्युपमर्दानुप-
पत्तिः । बीजावयवानामपि सूक्ष्मावयवास्तदवयवानामथन्ये
सूक्ष्मास्तदवयवा इत्येवं प्रसङ्गस्याऽनिवृत्तेः सर्वत्रोपमर्दानु-
पपत्तिः । बहुद्वानुवृत्तेः मत्तानिवृत्तियेति सदादिनां
गत एव सदुत्पत्तिः भेष्यति । न त्वसदादिनां दृष्टान्तो-
ऽस्त्यमतः सदुत्पत्तेः । मृत्पिण्डाद्दृष्टोत्पत्तिर्दृश्यते सदा-
दिनां तद्भावे च भावात्तदभावे चाभावात् ॥ यद्यभावा-
देव घट उत्पद्येत घटार्थिना मृत्पिण्डेनोपादीयेत ॥

अभावशब्दबुद्ध्यनुवृत्तिय घटादौ प्रसज्येत न त्वेतद-

आ० अस्त्यवयवविन्युपमर्दायोगवदवयवेऽपि तदयोगस्य तुल्यत्वान्नेदं
चोद्यमित्युत्तरमाह । न तदवयवेऽपि । तदेव स्फुटयति ।
यद्येति ॥ नन्वस्त्यत्ते परमावयवो नास्त्यवयवान्तु सन्धेवेति
तत्राह । बीजावयवानामपीति ॥ तर्हि तेषामङ्गुरजन्मन्युपमर्दः
स्यादिति चेत्तत्राह । तदवयवानामपीति ॥ न चाङ्गुरजन्मन्य-
वयवपरम्परविश्रान्तिभूमिरुपपद्यते तस्याः शून्यत्वे तदुपमर्दे
सत्कारणवादापातात् । अशून्यत्वेऽपि कार्यत्वे कादाचित्कद्वयस्य
सावयवत्वेनोक्तदोषतादवस्थादकार्यत्वे भावश्चेदुपमर्दासिद्धि-
रभावश्चेत्तदुपमर्दे सत्कारणवादापत्तिरेवेति भावः ॥ असदा-
दस्याप्रामाणिकत्वमुक्त्वा सदादस्य प्रामाणिकत्वमाह । सहजोति ॥
परमते दृष्टान्ताभावमुक्तमनूद्य समते तत्सत्त्वं च समुच्चिनोति ।
न त्विति ॥ घटस्याप्यभावादेवात्यन्तेऽस्ति त्वाद्दृष्टान्तासम्पत्तिपत्ति-
रित्याशङ्क्याह । यदीति ॥

किञ्च यद्यस्योपादानं दृष्टं तच्छब्दप्रत्ययौ तत्रानुवर्त्तते यथा
तथा भावश्चेद्दृष्टादेरुपादानं तच्छब्दधियौ तत्रानुवृत्ते स्यातां ॥

भा० स्वतो नासतः सदुत्पत्तिः । यदप्याङ्गमृद्बुद्धिर्घटबुद्धेर्निमित्तमिति मृद्बुद्धिर्घटबुद्धेः कारणमुच्यते न तु परमार्थत एव मृद्घटो वास्येति तदपि मृद्बुद्धिर्विद्यमानाविद्यमानाया एव घटबुद्धेः कारणमिति नासत सदुत्पत्तिः । मृद्बुद्धि-घटबुद्धोर्निमित्तनैमित्तिकतयानन्तर्यमात्रं न तु कार्यकारणत्वमिति चेत् । न । बुद्धीनां नैरन्तर्ये गम्यमाने वैनाशिकानां वह्निर्दृष्टान्ताभावात् । अतः कुतस्तु खलु सोम्यैव स्यादिति होवाच कथं केन प्रकारेणासतः सञ्जायेतेति । असतः सदुत्पत्तौ न कश्चिदपि दृष्टान्तप्रकारोऽस्तीत्यभिप्रायः । एवमसदादिपक्षमुन्मथ्योपसहरति सत्त्वेव सोम्येदमय आसीदिति स्वपक्षसिद्धिः ॥

था० न चानुवर्तते तस्मादसत सदुत्पत्तिरयुक्तेत्याह । अभावेति ॥ भावस्य सतो मृत्पिण्डस्य घटादिकारणत्वमन्यथयतिरेकाभ्यामुक्तं तत्रान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धिमुद्धावयति । यदपीति ॥ तस्मिन्नपि पक्षे न मत्पक्षव्यतिरिक्त्यसत्त्वात् । तदपीति ॥ यदुक्तं सद्रूपाया बुद्धेः सद्रूपा बुद्धिर्प्रति कारणत्वमिति तदसिद्धमिति प्रकृतं । मृद्बुद्धिर्घटबुद्धोरिति ॥ सत्त्वसिद्धौ हि पूर्वभावेन कारणत्वकार्यत्वसौत्तरभावित्य युक्तं बुद्धीनां सत्त्वादानन्तर्यमाशेषं व्यवह्रियते निमित्तनैमित्तिकत्वमित्यर्थः । अस्तीनामपि बुद्धीनामानन्तर्येण निमित्तनैमित्तिकत्वमित्येतन्न शक्यं सम्भावयितुं दृष्टान्ताभावादित्युक्तमाह । न बुद्धीनामिति ॥ कुतस्तु खल्वित्यादि वाक्यं व्याख्यातमुपसहरति । अत इति । पूर्वमसत सदुत्पत्तौ दृष्टान्ताभावो उक्तं इदानीमन्यदुपसहृतमिति शब्दां वारयति । असत इति ॥ स्वपक्षसिद्धिमुपसहरतीति सम्बन्धः ।

भा० ननु सदादिनाऽपि सतः सदुत्पद्यत इति नैव दृष्टान्तो
 ऽस्ति । घटाहटान्तरोत्पत्त्यदर्शनात् । सत्यमेवं न सतः सद-
 न्तरमुत्पद्यते किं तर्हि सदेव संस्थानान्तरेणावतिष्ठते । यथा
 सर्पः कुण्डली भवति । यथा च मृच्चूर्णं पिण्डघटकपालादि
 प्रभेदैः । यद्येवं सदेव सर्वप्रकारावस्थं कथं प्रागुत्पत्तेरि-
 दमासीदित्युच्यते । ननु न श्रुतं त्वया सदेवेत्यवधारण-
 मिदंशब्दवाच्यस्य कार्यस्य प्राप्तं तर्हि प्रागुत्पत्तेरसदेवा-
 सीन्नेदंशब्दवाच्यमिदानीमिदं जातमिति । न सत एवेदं-
 शब्दबुद्धिविषयतयावस्थानाद्यथा मृदेव पिण्डघटादिश-
 ब्दबुद्धिविषयत्वेनावतिष्ठते तद्वत् ॥

पा० सिद्धान्तेऽपि दृष्टान्तासिद्धिस्तुल्येति शङ्कते । नन्विति ॥ यद्यपि
 मृदो घटोत्पत्तिर्दृष्टा तथापि न मृदो मृदन्तरं घटाहटान्तरमुत्प-
 द्यमानमुपलभ्यते तस्मात् सतः सदन्तरोत्पत्तिरित्यर्थः । किं सद-
 न्तरस्य सतः सकाशादुत्पत्तिरेव वार्यते किंवा कारणत्वं सतो
 निराक्रियते तत्राप्यमङ्गीकारेति । सत्यमिति ॥ द्वितीयं निराक-
 रोति । किं तर्हीति ॥ तत्रापि दृष्टान्ताभावमाशङ्क्याह । यथेति ॥
 कुण्डलीभावे कार्यत्वप्रसिद्धिर्नास्तीत्याशङ्कोदाहरणान्तरमाह ।
 यथा चेति ॥ प्रभेदैरेवतिष्ठत इति सम्बन्धः । सत एव सर्वप्रकारे-
 णावस्थाने प्रकालिकं कार्यस्य सत्त्ववचनमयुक्तं तस्य सर्वदा सत्त्वा-
 विशेषादिति शङ्कते । यथेवमिति ॥ प्रागवस्थं हि कारणं सन्मा-
 त्रत्वं च कार्यस्यावधार्यते तथाच कारणस्यैव सतस्तेन तेनाकारे-
 णावस्थानमित्यङ्गीकारेऽपि कार्यस्य प्राकालिकं सत्त्वावधारणम-
 विरुद्धमित्युत्तरमाह । नन्विति ॥ कार्यस्य कारणमात्रत्वस्येदव-
 धृतं तर्हि कारणमेवासीन्न कार्यं तदसदेवेदानीं जातमित्यसत्का-
 र्यंवादिमतमायातमिति शङ्कते । प्राप्तमिति ॥ कारणस्यैव कार्य-
 रूपेणावस्थानात्प्रासत्कार्यंवादापत्तिरिति दृष्टान्तेन परिहरति ।
 नेत्यादिना ॥

भा० ननु यथा मृदस्त्वेव पिण्डघटाद्यपि तद्वत्सद्बुद्धेरन्य-
 बुद्धिविषयत्वात्कार्यस्य सतोऽन्यदस्त्वनर स्यात्कार्यजात
 यथाऽश्वाङ्गानं पिण्डघटादीनामितरेतरव्यभिचारेऽपि ।
 मृत्त्वाव्यभिचारात् । यद्यपि घट पिण्ड व्यभिचरति पिण्डश्च
 घट तथापि पिण्डघटौ मृत्त्व न व्यभिचरतस्त्वस्मान्मृत्त्वाच्च
 पिण्डघटौ व्यभिचरत्यश्च गौरश्चो वा गा । तस्मान्मृदादि
 सस्नानमात्र घटादय । एव सत्त्वस्थानमात्रमिदं सर्वमिति
 युक्तं प्रागुत्पत्ते सदेवेति* । वाचारम्भणमात्रत्वादिकारम
 स्थानमात्रस्य । ननु निरवयव सन्निष्कल निष्क्रिय शान्त
 निरवयव निरञ्जन दिव्यो ह्यमूर्त्तं पुरुष सवाह्याभ्यन्तरो
 ह्यज इत्यादियुक्तिभ्यो निरवयवस्य सत कथं विकारम-
 स्थानमुपपद्यते ॥

प्या० विमतमुपादानाद्भिद्यते तद्विलक्षणबुद्धिविषयत्वाद्यथाश्च
 बुद्धिविलक्षणो विषयो महियन्ततो भिद्यते । तथाच कथं सत
 श्वेदधीविषयता निर्व्याख्यावस्याङ्गीकारेणसत्कार्यवादापत्ति
 समाधिरिति चोदयति । नन्विति । विलक्षणबुद्धिविषयत्वस्य
 भेदमात्रसाधकत्वे सिद्धसाधन तात्त्विकभेदे साधकत्वे दृष्टान्ता
 सिद्धिरित्यभिप्रेत्याह । नेति । किञ्च कार्यस्य व्यभिचारित्वेन
 रञ्जसर्पादिवन्निष्ठात्वानुमानादनिर्व्याप्तसस्यागादेव कार्यं
 ज्ञातम्बनत्व सतोऽङ्गीकर्त्तव्यमित्याह । पिण्डेति । तदेव स्फुट
 यति । यद्यपीति । मृदन्तरेण पिण्डघटयो स्वरूपाभावादिति
 तच्छब्दार्थं । अथ्यभिचारेण गोलमित्यादिदृष्टान्त । अथ्यभि
 चारफलमाह । तस्मादिति । दृष्टान्तगतमर्थं दाष्टान्ते समर्थं
 यति । श्वमिति । पृथगेव प्रथमानस्य कार्यस्य कथं सम्भाष
 त्वमित्याशङ्गाह । वाचारम्भयेति । कार्यमित्यात् स्फुटीकर्त्तुं
 चोदयति । नन्विति ।

उ० एकमेवाद्वितीयं ॥ २ ॥ तदेकत बहु स्यां प्रजायेयेति

भा० नैष दोषो रज्जाद्यवयवैभ्यः सर्पादिसंस्थानवद्वुद्धि-
परिकल्पितेभ्यः सदवयवैभ्यो विकारसंस्थानोपपत्तेः ।
वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमेवं सदेव
सत्यमिति श्रुतेः । एकमेवाद्वितीयं परमार्थत इदं बुद्धि-
कालेऽपि तत्सत् ऐच्छतेषां दर्शनं कृतवान् । अतश्च न प्रधानं
साध्यपरिकल्पितं जगत्कारणं । प्रधानस्याचेतनत्वाभ्युपग-
मात् । इदन्तु सचेतनमीच्छित्वात्तत्कथमैच्छतेत्याह ब्रह्म
प्रभृतं स्यां भवेयं प्रजायेय प्रकर्षेणोत्पद्येय । यथा मृद्वृटा-
द्याकारेण यथा वा रज्जादिसर्पाद्याकारेण बुद्धिपरिकल्पि-
तेन । असदेव तर्हि सर्वं यद्गृह्यते रज्जुरिव सर्पाद्याका-

द्या० यथा खल्वज्ञातेभ्यो रज्जाद्यवयवैभ्यः सर्पादिसंस्थानमनिर्वाच्य
मिद्य तथा श्रुतिजनितजगत्कारणत्वबुद्ध्यनुपपत्त्या कल्पितेभ्यः
सतो मायोपाधिकस्यावयवैभ्यो विकारसंस्थानमुपपद्यते । तस्मा-
दयं चैतप्रपञ्चो ब्रह्मविवर्तः सम्भवतीति परिहरति । नैष दोष्य
इति ॥ ब्रह्मविवर्तो जगदित्यत्र श्रुतिमनुकूलमिति । वाचारम्भ
यमिति ॥ प्रपञ्चमिच्छात्वे कल्पितमुपसंहरति । एकमेवेति ॥
अद्वितीयत्वसमर्थनार्थमुत्तरवाक्यमुत्थाप्य याचयेत् । तत्सदिति ॥
सच्छब्दवाच्यं जगत्कारणं प्रधानमिति केचित्तदप्येतेन निरस्त-
मित्याह । अतश्चेति ॥ ईच्छापूर्वकारित्वादिति यावत् । अचेतनत्वा-
भ्युपगमात् तस्येतापूर्वकं स्वप्नत्वमिति श्रेयः । परिणामविवर्त-
धादावाश्रित्योदाहरणमयं । ब्रह्म स्यामित्यादि श्रुतित्वात्पर्य
ब्रह्म निरस्तमेव चोद्यमुदाहरति । असदेवेति ॥ ब्रह्म स्या
प्रजायेयेत्यनेनेच्छितुरेव कार्यकारापत्तिवचनेन वैशेषिकादिना-

भा० रेण । न सत एव द्वैतभेदेनान्यथा गृह्यमाणत्वान्नासत्यं
कस्यचित्कचिदिति ब्रूमः ॥

यथा सतोऽन्यदस्त्वन्तरं परिकल्प्य पुनस्तस्यैव प्रागु-
त्पत्तेः प्रध्वंसाच्चोर्द्धमसत्त्वं ब्रुवते तार्किका न तथाऽस्माभिः
कदाचित्कचिदपि सतोऽन्यदभिधानमभिधेयं वा वस्तु
परिकल्प्यते सदेव तु सर्वमभिधानमभिधीयते च यदन्य-
बुद्ध्या यथा रज्जुरेव सर्पबुद्ध्या सर्प इत्यभिधीयते यथा
वा पिण्डघटादिर्द्वंद्वोऽन्यबुद्ध्या पिण्डघटादिशब्देनाभि-
धीयते लोके रज्जुविवेकदर्शिना तु सर्पाभिधानबुद्धी
निवर्त्तते यथा च तद्विवेकदर्शिनां घटादिशब्दबुद्धी तद-
सद्विवेकदर्शिनामन्यविकारशब्दबुद्धी निवर्त्तते । यतो वाचो
निवर्त्तन्तेऽप्राप्य मनसा सचेति अनिरुक्तेऽनिलयन इत्या-
दिश्रुतिभ्यः । एवमीचिन्वा तत्तेजोऽसृजत तेजः सृष्टवत् ।

धा० तमेतन्निरुक्तमिति श्रुतिसात्पर्यं दर्शयन्नुत्तरमाह । नैत्यादिना ॥
तदेव प्रपञ्चयति । यथेत्यादिना ॥ प्रतिज्ञातमर्थं मतइया-
नुसारेण दृष्टान्ताभ्यां स्पष्टयति । यथा रज्जुदिति ॥ अज्ञा-
नान्वयव्यतिरेकाभ्यां रज्जुसर्पादेरज्ञानमयत्वं च द्वैताभिनिवेशस्य
सम्भावाविवेके सत्येवोत्पत्तेर्विधारेण तद्विवेके चानुत्पत्तेर्दत्तमप्य-
ज्ञानमयमेव तस्य तु तत्त्वं सम्भावाभिधानं वाज्ञानसातीतमि-
त्यर्थं ॥ तस्य वाज्ञानसातीतत्वे प्रमाणमाह । यत इति ॥ अन्यदेव
तद्विदितादित्यादिवाक्यमादिपदार्थः । तैत्तिरीयकश्रुतिविरोध-
माश्रयते । नन्विति ॥ तथापि कथं विरोधधीरित्याशङ्क्याह । इति
विरुद्धमिति ॥ अस्यां श्रुतौ यतः सहाशादेव प्राथम्येन तेजः सृष्ट्य-

उ० तत्रैज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपो-
ऽसृजत ॥

भा० ननु तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इति श्रुत्य-
न्तरः । आकाशाद्वायुस्तृतीयं तेजः श्रुतमिह कथं प्राथ-
म्येन तस्मादेव तेजः सृज्यते तत एव आकाशमिति विरुद्धं ॥

नैष दोषः । आकाशवायुसर्गानन्तरं तत्सत्तेजोऽसृजतेति
कल्पनोपपत्तेः । अथ वाऽविवक्षित इह सृष्टिक्रमः सत्का-
र्यमिदं सर्वमतः सदेकमेवाद्वितीयमित्येतद्विवक्षितं ।
मृदादिदृष्टान्तात् । अथ वा त्रिवित्करणस्य विवक्षित-
त्वात् । तेजोवन्नानामेव सृष्टिमाचष्टे । तेज इति प्रसिद्धं

था० मानमुच्यते श्रुत्यन्तरे तु तस्मादेव सतः सत्काशादाकारं प्राथम्येन
सृष्टमित्युपदिष्टं तथा च कथमिदं मिथो विरुद्धं सिध्यतीत्यर्थः ॥

तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेण ह्यन्देश्यश्रुतेर्याख्यानसम्भवात्तत्र विरो-
धोऽस्तीति परिहरति । नैष दोष इति ॥ सृष्टिक्रमस्य विवक्षित-
त्वमङ्गीकृत्यात् तदेव नास्यद्वितीयत्वं तु सतो विवक्षितमिति
पक्षान्तरमाश्रित्याह । अथ वेति ॥ तत्र समकं दर्शयति । मृदा-
दीति ॥ मृदादिकार्यं घटादि तद्व्यतिरेकेण नास्ति मृदाद्येव तु
सत्यमिति दृष्टान्तोपादानाद्ब्रह्मणः सतस्यैजोवन्नादिकार्यं तदति-
रेकेण नास्ति सम्भावेव सत्यमिति दार्ष्टान्तिकेऽपि विवक्षितं
प्रतिभातीत्यर्थः । तत्तेजोऽसृजतेत्यादिश्रुतेस्तात्पर्यान्तरमाह ।
अथवा त्रिवित्करणस्येति ॥ तासां त्रिवितं त्रिवितमेकैकां
करवाणीत्यादौ त्रिवित्करणस्येष्टत्वात्तयागामेव भूतानामिह
सृष्टिरुच्यते । न चैवं पक्षीकरणसर्वविवक्षितमिति वार्थं भूतवय-
सृष्टिश्रुतौ श्रुत्यन्तरसिद्धाकाशादिसृष्टेरपलक्ष्यवत् त्रिवित्कर-
णश्रुत्या पक्षीकरणोपलक्षणं तथाच श्रुत्यन्तरसिद्धयोरैकाकाश-

उ० तस्माद्यत्र क्व च शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस
एव तदध्यापो जायन्ते ॥ ३ ॥ ता आप ऐक्षन् वदुः
स्याम प्रजायेमहीति ता अनुमसृजन् तस्माद्यत्र

भा० लोके दग्धृपद्मप्रकाशकं रोहितञ्चेति तत्सृष्टं तेज ऐक्षत् ।
तेजोरूपसंस्थितं सदैवतेत्यर्थः । वदुः स्यां प्रजायेयेति
पूर्ववत्तदपोऽसृजत् । आपो द्रवाः स्निग्धाः स्यन्दिन्यः
शुक्लाश्चेति प्रसिद्धं लोके ॥

यस्मात्तेजसः कार्यभूता आपस्तस्माद्यत्र क्व च देशे काले
वा शोचति मन्तप्यते स्वेदते प्रस्त्रिद्यते वा पुरुषस्तेजस
एव तदापोऽधिजायन्ते । ता आप ऐक्षन्तेति पूर्ववदेव वाका-
रसंस्थितं सदैवतेत्यर्थः । वदुः प्रभूताः स्याम भवेम प्रजा-
येम द्युत्पद्येमहीति । ता अघ्नमसृजन्त पृथिवीलक्षणं । पार्थिवं
क्षेत्रं यस्मादुपकार्यमयं । तस्माद्यत्र क्व च वर्धति देशे
तत्तत्रैव भूयिष्ठं वदुःतरमयं भवति । अतोऽह्य एव तदधा-
द्यमधिजायत इति । ता अघ्नमसृजन्तेति पृथिव्युक्ता पूर्वमिष्ट

भा० वाय्विस्तेज प्रवृत्तिस्वन्तर्भावमभिप्रेत्य चक्षुपायेन सर्वस्य मन्था
चर्त्वं मन्तप्यमिति मन्वाना द्युतिस्त्रिविधत्वरयमेवाचक्षामा तद-
नुशोधेन चयागामेव छट्टिमाहेत्यर्थः । तेजसोऽपेतनस्य चयमो
क्षिप्रत्वमित्याशङ्क्य वाक्यार्थमाह । तेजोरूपेति ।

अपो तेजकार्यत्वे लोकागुभवमनुब्रूययति । यस्मादिति ।
पृथिव्यामप्रशब्दप्रयोगे हेतुमाह । पार्थिवं हीति । अपो कार्यम
प्रमित्यत्रापि लोकाप्रसिद्धिं दर्शयति । यस्मादिति । ता अघ्नमसृ-
जन्तेत्याहोऽत्र छट्टिवपदिष्टा । दृष्टान्तेऽपि ताभक्तत्पृथिवपदि
ष्टते । तथाच पौनःपुन्यमित्याशङ्क्यापंविशेषं दर्शयति । अत्रमिति ।

उ० क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवत्यद्य एव
तदध्यन्नाद्यं जायते ॥ ४ ॥ २ ॥

भा० दृष्टान्तेऽन्नञ्च तदद्यञ्चेति विशेषणाद्गीहियवाद्या उच्यन्ते
ऽन्नञ्च गुरु स्त्रिरद्य धारणं कृष्णञ्च रूपतः प्रसिद्धं । ननु
तेजःप्रभृतिस्वीक्षणं न गम्यते हिंसादिप्रतिषेधाभावात्ता-
सादिकार्यानुलम्भाच्च तत्र कथं तत्तेज ऐक्षतेत्यादि । नैष
दोषः । ईच्छित्कारणपरिणामत्वात्तेजःप्रभृतीनां सत एवे-
च्छितुर्निश्चितक्रमविशिष्टकार्यात्पादकत्वाच्च तेजःप्रभृतीक्षत
इवेच्छित इत्युच्यते भूतं ॥

ननु सतोऽप्युपचरितमेवेच्छित्वं । न सदीक्षणस्य केवल-
शब्दगम्यत्वान्न शक्यमुपचरितं कल्पयितुं । तेजःप्रभृतीनां
त्वनुमीयते मुख्य ईक्षणाभाव इति युक्तमुपचरितं कल्पयितुं ।
ननु सतोऽपि शब्दत्कारणत्वाद्चेतनत्वं शक्यमनुमातुं ।

था० तत्तेज ऐक्षतेत्यादौ यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा चोदयति । नन्विति ॥
प्राणिषु हिंसाप्रतिषेधवदनुग्रहविधानाच्च तेजःप्रभृतिषु तद-
भावात्स्वीक्षणकार्यदृष्टिः तदेतेषु तद्दृष्ट्यभावाच्च नैतेस्वीक्षण
प्रामाणिकं । तथा च प्रकृतं वाक्यं प्रसक्तगीतमित्यर्थः ॥ तेषां
गौणमीच्छित्वमुपेत्य परिहरति । नैष दोष इति ॥

सतोऽपि गौणमीक्षणमुपधारणाय पाठादिति शङ्कते ।
नन्विति ॥ सन्निधेः शब्दस्य बलीयस्त्वमुपेत्य परिहरति । न
सदीक्षणस्येति ॥ तुल्यं तेजःप्रभृतिष्वपि शब्दगम्यत्वमीक्षणस्येति
चेष्टेत्याह । तेजःप्रभृतीनान्विति ॥ विमतमीच्छित्वं न भव-
त्यचेतनत्वात्कम्भवदित्यनुमानात्तेजोमुख्ये जगतीक्षणसम्भवात्तत्र
श्रुतं तदौपचारिकमुचितमित्यर्थं । साङ्ख्योऽनुमानावयवमेव

भा० अतः प्रधानस्यैवाचेतनस्य सतस्येतनार्थत्वाच्चियतकाल-
क्रमविशिष्टकार्योत्पादकत्वाच्चैतन इवैतन इति शक्यम-
नुमातुमुपचरितमेवेक्षण । दृष्टञ्च लोकेऽचेतने चेतनवदु-
पचारः । यथा कृत्स्न पिपतिषतीति । तद्वत्सतोऽपि स्यात् । न
तत्सत्य । स आत्मेति तस्मिन्नात्मोपदेशात् । आत्मोपदेशोऽप्यु-
पचरित इति चेत् । यथा ममात्मा भद्रमेव इति सर्वार्थ-
कारिण्यनात्मन्यात्मोपचार तद्वत् । न मदस्मीति सत्सत्या-
भिसम्बन्धस्य तस्य तावदेव चिरमिति मोक्षोपदेशात् ॥

मोक्षोऽप्युपचार इति चेत् । प्रधानात्माभिसम्बन्धस्य मोक्ष-
सामीप्यं वर्त्तत इति मोक्षोपदेशोऽप्युपचरित एव । यथा
लोके याम गन्तु प्रस्थित प्राप्तवानह याममिति ब्रूयाद्दू-
रापेक्षया तद्वत् । नयेन विज्ञानेनाविज्ञात विज्ञात भव-

धा० शङ्कते । नन्विति । अचेतनस्य कथमोक्षमिति शङ्काह । अत
इति । अनुमातु कल्पयितुमिति यावत् । कथमचेतने चेतनव-
दुपचारस्तत्राह । दृष्टञ्चेति ॥ आत्मशब्दावयवभेद परिहरति ।
नेत्यादिना ॥ आत्मोपदेशोऽपि प्रधाने गौणो भविष्यतीति
शङ्कते । आत्मोपदेशोऽपीति ॥ तामेव शङ्कां दृष्टान्तद्वारा विह
योति । यथेति ॥ इदं परिहरत्यस्मिन्नात्मोपदेशो गौणो न
भवति तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादित्युत्तरमाह । नेत्यादिना ॥

मोक्षोपदेशोऽप्युपचरितो भविष्यतीति शङ्कते । सोऽपीति ।
शङ्कामेव विहयोति । प्रधानात्मेति । एकविज्ञानेन सर्ववि-
ज्ञानोपदेशमाश्रित्य परिहरति । न येनेति । उक्तमेव विह
योति । सत्येकस्मिन्निति । सतोऽन्यस्य ज्ञातयस्यापामाश्रित्य
त्याश्च सतो ज्ञाने सर्वज्ञानोपदेशो युक्तिमानित्याह । न चेति ॥
सम्पत्ति हि प्रधानज्ञाने तद्विकारस्य तदभिन्नस्य ज्ञानं तस्य
च मुख्यार्थत्वात्तज्ज्ञाने मुख्यार्थामपि ज्ञानमुपचर्यते । तस्मादेक

उ० तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भव-
न्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति ॥ १ ॥

भा० तीत्युपक्रमात् । सत्येकस्मिन्विज्ञाते सर्व्वं विज्ञातं भवति तद-
नन्यत्वाच्च सर्व्वस्याद्वितीयवचनाच्च । न चान्यद्विज्ञातव्यमव-
शिष्टं श्रावितं श्रुत्या ऽनुमेयं वालिङ्गतोऽस्ति येन मोक्षोपदेश
उपचरितः स्यात् । सर्व्वस्य च प्रपाठकस्त्रोपचरितत्वपरि-
कल्पनायां वृथा श्रमः परिकल्पयितुः स्यात् पुरुषार्थमा-
धनविज्ञानस्य तर्केणैवाधिगतत्वात्तस्य । तस्मादेदप्रामा-
ण्याच्च युक्तः श्रुतार्थपरित्यागः । अतस्तेतनावत्कारणं जगत
इति सिद्धं ॥ २ ॥

तेषां जीवाविष्टानां खल्वेषां पद्यादीनां भूतानामे-
षामिति प्रत्यचनिर्देशान्नतु तेजःप्रभृतीनां तेषां चिद्व-

ष्या० विज्ञानेन सर्व्वविज्ञानोपदेशान्न मोक्षोपदेशमुख्यत्वसिद्धिरि-
त्याशङ्काह । सर्व्वस्य चेति ॥ कथमुपनिषदारम्भो वृथेत्युच्यते ।
पुरुषार्थसाधनज्ञानार्थत्वादित्याशङ्काह । पुरुषार्थेति । तस्यानु-
मानवादिनः साङ्ख्यमते मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य जडाजडयोरैका-
नुपपत्तिरित्यादिना तर्केणैव सिद्धत्वादुपनिषदारम्भो व्यर्थो वे-
त्यर्थः । श्रुतेर्मुख्यार्थत्वे बाधकाभावात्तत्परित्यागायोगादीन्नत्य-
धिकरणन्यायेन प्रधानवादासिद्धिरिति परमतनिरसनमुपसं-
हरति । तस्मादिति ॥ प्रधानवादाभावे परिशेषापातं स्वमतं
निगमयति । अत इति ॥ २ ॥

महाभूतानामचेतनानां ब्रह्मकार्य्यतोक्त्वा सम्प्रति जीवा-
विष्टानां भौतिकानामपि परम्परया ब्रह्मकार्य्यतैवेति बहू-
तान्यनुवदति । तेषामिति । पूर्व्वाध्याये येषां शक्त्याश्रयिणी दर्शिते
इतीयच्च स्थानमुक्तं तानि तच्छब्देन पराभ्यस्तन्ते । तेषां प्रति-

भा० त्करणस्य वक्ष्यमाणत्वादसति विवृत्करणे प्रत्यक्षनिर्देशानु-
पपत्तिः । देवताशब्दप्रयोगाच्च तेजःप्रभृतिषु इमास्तिष्ठो-
देवता इति । तस्मान्नेपां खल्वेषां भूतानां पशुपक्षिस्या-
वरादीनां त्रीण्येव नातिरिक्तानि बीजानि कारणानि
भवन्ति । कानि तानीत्युच्यन्ते । आण्डजमण्डाज्जातं अण्ड-
जमेवाण्डजं पक्ष्यादि । पक्षिसर्पादिभ्यो हि पक्षिसर्पा-
दयो जायमाना दृश्यन्ते । तेन पक्षी पक्षिणां बीजं । सर्पः
सर्पाणां बीज । तथाऽन्यदण्डाज्जातं तज्जातीयानां बीज-
मित्यर्थः ॥

मण्डाज्जातमण्डजमुच्यते ऽतोऽण्डमेव बीजमिति युक्तं
कथमण्डजं बीजमुच्यते । सत्यमेवं स्याद्यदि त्वदिच्छातन्ना
श्रुतिः स्यात्स्वतन्त्रा श्रुतिर्यत आहाण्डजाद्येव बीजं नाण्डा-

या० इत्यद्योतनार्थं खल्वित्युक्तं । भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ती
त्युत्तरत्र सम्बन्ध । भूतशब्दस्य तेजःप्रभृतिषु रूढत्वात्तेषामिह
ग्रहणं किं न स्यादित्याशङ्क्याच्च । एषामितीति ॥ भूतानां प्रत्य-
क्षत्वमेवामिति निर्दिश्यते । सम्भवति च पक्ष्यादीनां प्रत्यक्षतेति ।
तान्येवात्र भूतानि विवक्षितानि न तु तेजःप्रभृतीनि । तेषां
प्रत्यक्षत्वायोगादित्यर्थः । तेजःप्रभृतीनां प्रत्यक्षत्वायोगादेया
मिति निर्देशानुपपत्तिः समर्थयति । तेषामिति ॥ तेषां प्रत्य-
क्षतया निर्देशासम्भवे हेतुन्तरमाह । देवताशब्देति । देव-
तानां परोक्षत्वप्रसिद्धेरेतेषु च देवताप्रयोगात्त्रैतेषां प्रत्यक्षत्वा-
पपत्तिरित्यर्थः । तस्मान्महाभूतानामत्र भूतशब्देनोपादाना-
योगादित्यर्थः ॥ अण्डजं पक्ष्यादीन्नेतत्प्रत्यक्षेणोपपादयति । पक्षि-
सर्पादिभ्यो षीति ॥ अन्यदपीति गोधाद्युच्यते ।

अण्डाज्जातमिति व्युत्पत्त्यनुसारेणाण्डमेव बीजं न त्वण्डजमिति
प्रवृत्ते । नन्विति । मौख्येयी व्युत्पत्तिः श्रुत्या वाच्येति परिह-

उ० सेयं देवतेक्षत हलाहमिमास्तित्रो देवता

भा०दीति । दृश्यते चाण्डजाद्यभावे तज्जातीयसन्तत्यभावे
नाण्डाद्यभावे । अतोऽण्डजादीन्येव बीजान्यण्डजादीनां ।
तथा जीवाज्जातं जीवजं जरायुजमित्येतत्पुरुषपश्यादि ।
उद्भिज्जं उद्भित्स्यावरं ततो जातमुद्भिज्जं धाना वेद्भिज्ज-
तो जायत इत्युद्भिज्जं स्यावरबीजं स्यावराणां बीजमित्यर्थः ।
खेदजसशोकजयोरण्डजोद्भिज्जयोरैव यथा सम्भवमन्त-
र्भावः । एवं ह्यवधारणं त्रीण्येव बीजानीत्युपपन्नं भवति ॥

सेयं प्रकृता मदाख्या तेजोबन्धयोनिर्देवतोक्ता ईक्षते-
चितवती यथा पूर्वं ब्रह्म सामिति । तदेव ब्रह्मभवनं

चा० रति । सत्यमित्यादिना ॥ न केवलं श्रुतेरेषा व्यवस्था किन्तुप-
पत्तेश्चाह । दृश्यते चेति । सत्येवाण्डजादे तज्जातीयमण्डजादि
सन्तत्या जायते । तदभावे तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामण्ड-
जादेवाण्डजादिकारणं । यद्यप्यण्डाद्यभावेनाण्डादि जायते तथा-
प्यण्डाद्यभावेऽण्डजाद्यभावेऽपि तद्भवतीति नान्यथः । तस्मादण्ड-
जादीनामण्डजान्येव बीजानि नाण्डादीनीत्यर्थः । धानाशब्दे
बीजविषयः ॥ ननु खेदजं संशोकजमिति बीजद्वयमवशिष्यते
तत्किमिति न व्युत्पाद्यते तत्राह । खेदजेति ॥ खेदमुद्भिज्जं जाय-
मानं दंशमशकादि तदुद्भिज्जोऽन्तर्भवति । संशोकादौऽध्याज्जाय-
मानं यूकादि तदण्डजेऽन्तर्भवति । यदा खेदजं यूकादि तदण्डजे
ऽन्तर्भूतं संशोकादौऽध्याज्जमिमुद्भिज्जं जातं मशकादि तस्योद्भिज्जे
ऽन्तर्भावः । तथा च न तयोरेक्षिते पृथग्युत्पादनापेक्षित्यर्थः । खेद-
जादेऽण्डजादावन्तर्भावस्य प्रापकमाह । एवमिति ॥

जीवाविष्टानां भूतानां सत्कार्यत्वं प्रकृत्यप्रामाण्यादुक्तं ।
इदानीं जीवाणां विशिष्टरूपत्वेन ब्रह्मकार्यत्वेऽपि न स्वरूपेण
तत्कार्यत्वं ब्रह्मैवोपाधिप्रविष्टं । जीवस्यवहारास्पदमित्यत्रोक्ता-

उ० अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकर-
वाणीति ॥ २ ॥

भा० प्रयोजनं नाद्यापि निर्दृत्तमित्यत ईर्ष्यां पुनः हतवती
बहुभवनमेव प्रयोजनमुररीकृत्य। कथं हन्तेदानीमहमिमा
यथोक्तास्तेजआद्यास्तिस्रो, देवता अनेन जीवेनेति स्वबु-
द्धिस्थं पूर्वसृष्ट्यनुभूतं प्राणधारणमात्मानमेव स्मरन्त्याद्या-
नेन जीवेनात्मनेति। प्राणधारणकर्त्तात्मनेति वचनात्।
स्वात्मनोऽव्यतिरिक्तेन चैतन्यस्वरूपतया अविशिष्टेनेत्ये-
तद्ग्रथति ॥

अनुप्रविश्य तेजोबद्धभूतमात्रासंभर्गेण स्रष्टविवेषविज्ञाना
सती नाम च रूपञ्च नामरूपे व्याकरवाणि विस्पष्ट-
माकरवाणि अस्मै नामायमिदंरूपमिति व्याकुर्यामी-
त्यर्थः। ननु न युक्तमिदमसंसारिष्ठाः सर्वज्ञाया देवताया

षा० रात्। तथा च ब्रह्मणि विज्ञाते जीवविज्ञानं सेत्स्यति। जीवानाञ्च
भोगायतनानि भौतिकानि कार्याणि। तेषां नामरूपञ्च निर्मायं
वक्तव्यमित्यभिप्रेत्योत्तरमप्यमादाय व्याकरोति। सेयमित्यादिना।
यथा बहु स्थामिति पूर्वमीक्षितवती तथा किमिति पुनरैकत
प्रयोजनाभावादित्याशङ्काह। तदेवेति। इदानीं महाभूतसृ-
ष्टेरनन्तरमिति यावत्। ब्रह्मणो मायोपाधिकस्य कारणत्वा-
न्मायोपाधिवशात्पूर्वसृष्ट्यावनुभूतत्वं तत्संस्कारस्य बुद्धिस्थत्वं
स्मरणक्षेत्यादि न विरुद्धमिति प्रत्ययं। आत्मनेति विशेष्यस्य
तात्पर्यमाह। प्रायेति।

निर्विकल्पविभावरूपा देवता मायावशात्प्रभूतानि सृष्ट्वा
तेषु यदा प्रविष्टा तदारब्धेषु स्रष्टविराट्प्रभृतिषु समष्टिस्था-
त्मस्य देहेषु प्रविश्य तत्रदेहाभिमानवती देवदत्तादिनाद्या रूपेण

भा० बुद्धिपूर्वकमनेकगतसहस्रागर्थाश्रयं देहमनुप्रविश्य दुःख-
मनुभविष्यामीति सङ्कल्पनं । अनुप्रवेशश्च स्वातन्त्र्येति ।
सत्यमेवं न युक्तं स्याद्यदि स्वेनैवाविक्रतेन रूपेणानुप्रवि-
शेयं दुःखमनुभवेयमिति च सङ्कल्पितवती नत्वेवं । कथं
तर्ह्यनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति वचनात् । जीवो हि
नामदेवताया आभासमात्र ॥

बुद्ध्यादिभूतमात्रासमर्गजनित आदर्श इव प्रविष्टः
पुरुषप्रतिबिम्बो जलादिष्विव च सूर्यादीनां । अचिन्त्यान-
न्तशक्तिमत्या देवताया बुद्ध्यादिसम्बन्धः । चैतन्यावभासे
देवतास्वरूपविवेकाद्यहणनिमित्तः । सुखी दुःखी मूढ

आ० च श्रौत्यादिना संयोज्य पिच्छं व्याकरोतीत्याह । अनुप्रविश्येति ॥
देवताया सर्वज्ञत्वादससारित्वात्स्वातन्त्र्याच्च सकल्पप्रवेशावयु-
क्ताविति शङ्कते । नन्विति ॥ किं साक्षादनुप्रवेशादि विरुध्यते
किंवा जीवद्वारापीति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥
साक्षादनुप्रवेशादि नास्ति चेत्तर्हि कथं तदित्याकाङ्क्षापूर्वकं
द्वितीयं दूषयति । कथमिति । देवताया जीवद्वारेणानुप्रवेशाद्य
विरुद्धमिति श्रेयः । अविरोधमेव साधयितुं जीवस्वरूपमाह ।
जीवो हीति । आभिमुख्येनाहमित्यापरोक्षेणाभासत इत्या-
भास । स्वतोऽपरोक्षस्वित्प्रतिबिम्बस्तन्मात्रं जीवो नामेत्यर्थः ॥

तस्य स्वरूपेणानादित्येऽपि विशिष्टरूपेण सादित्वं दर्शयति ।
बुद्ध्यादीति ॥ बुद्ध्यादिभिः भूतमात्रादिभिश्चिदात्मन ससम-
स्तेन जनितस्तत्तत्रेति यावत् । अनु चिदात्मा कूटस्थोऽसङ्गो-
ऽद्वितीयश्चेत्यते स कथं बुद्ध्यादिभिर्भूतमात्रादिभिश्च ससृज्यते
तत्राह । अचिन्त्येति ॥ सत्त्वादिप्रकारैरशक्यचिन्तनीयाऽनादि-
रनिन्वांथा सम्यग्ज्ञानमन्तरेण नाशशून्या दण्डायमाना या
मायाशक्तिलसा विषयत्वेनाभयत्वेन च परा देवता वर्तिष्यते ।
तस्याश्च स्निग्धमायाशक्तिवशाद्बुद्ध्यादिभिरात्मन सम्बन्धः सिध्य-

३० तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सेयं,

भा० नामरूपादि सदात्मनैव सत्यं विकारजातं स्वतस्वनूतमेव ॥
वाचारणं विकारो नामधेयमित्युक्तत्वात् । तथा जीवो-
ऽपीति । यच्चानुरूपो हि बलिरिति न्यायप्रसिद्धिः ॥

अतः शब्दात्मना सर्वव्यवहाराणां सर्वविकाराणाञ्च
सत्यत्वं सतोऽन्यत्वे चानूतत्वमिति न कश्चिद्दोषस्तार्किकै-
रिहानुवक्तुं शक्यः । यथेतरेतरविरुद्धैतवादाः स्वबुद्धिवि-
कल्पनाभावात् अतत्त्वनिष्ठा इति शक्यं वक्तुं । सैवं तिस्रो
देवता अनुप्रविश्य स्वात्मावस्थे वीजभूतेऽप्याकृते नामरूपे
व्याकरवाणीतीक्ष्णत्वा तासाञ्च तिमृणां देवतानामेकैकां
त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणि एकैकस्याः त्रिवित्करणे एकै-

ष्या० सत्यत्वाज्जीवस्य ब्रह्मास्तीतिज्ञानान्मुक्तिं सम्भवतीति समाधत्ते ।
त्रैष दोष इति । यत्तु परलोकेदलोकादि मृषा स्यादिति
तथाह । सर्वञ्चेति । कथं तर्हि तस्य मिथ्यात्वोक्तिरित्याशङ्क्याह ।
सत इति ॥ यथा प्रपञ्चो ब्रह्मात्मना सत्योऽपि स्वरूपेण मिथ्येत्यक्तं
तथा जीवशब्दवाच्योऽपि ब्रह्मात्मना सत्यस्वरूपेण मिथ्येति स्वीकर्त्त-
व्यमित्याह । तथेति ॥ अथ भोक्ता स्वरूपेणापि सत्योऽस्तु भोग्य-
प्रपञ्चस्यैव मिथ्यात्वमिच्छतामित्याशङ्क्याह । यच्चानुरूपो ह्यति ॥
लौकिकन्यायानुरारेण भोग्यप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे भोक्तारपि विभक्त-
स्वरूपेण सत्यसिद्धिरतो जीवशब्दवाच्यस्य मिथ्यात्वेऽपि तल्लक्षणस्य
सम्भावसत्यत्वमिति व्यवस्थेयर्थः ॥

यच्च तार्किकैरुच्यते प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे सौगतमतानुमतिः । सत्य-
त्वे चाद्वैतव्याहतिरिति तदप्युक्तन्यायेन निरस्तमित्याह । अत
इति ॥ अद्वैतवादे दोषाभावो बंधन्मदृष्टान्तेन स्पष्टयति । तथेति ॥
व्याकरवाणीत्येतदन्त वाक्यं व्याख्याय तदनुच तासामित्यादि
व्याचष्टे । सैवमित्यादिना ॥ व्याकरवाणीत्येतेति सम्बन्धः । कथं

उ० देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनेव जीवेनात्मना-
नुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् ॥ ३ ॥ तासां

भा० कस्याः प्राधान्य द्वयोर्द्वयोर्गुणभावोऽन्यथा हि रज्जा इवे-
कमेव त्रिविकरणं स्यात् । न तु तिसृणां पृथक् त्रिविक-
रणमिति । एवं हि तेजोवन्नानां पृथङ्नामप्रत्ययलाभः
स्यात्तेज इदमिमा आपोऽन्नमिदमिति च । प्रथङ्नामप्रत्य-
यलाभे देवतानां मध्यव्यवहारस्य प्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यात् ।

एवमीचिन्त्वा मेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव यथो-
क्तेनैव जीवेन सूर्यबिम्बवदन्तः प्रविश्य वैराजं पिण्डं
प्रथमं देवतादीनां च पिण्डाननुप्रविश्य यथा घट्टस्यमेव
नामरूपे व्याकरोदसैानागायमिदंरूप इति तासाञ्च
देवतानां गुणप्रधानभावेन चिद्यतं चिद्यतमेकैकामक-
रोत्त्यतवती देवता । तिष्ठतु तावद्देवतादिपिण्डानां नाम-
रूपाभ्यां व्याकृतानां तेजोवद्यमयत्वेन विधानं यथा तु

था० पुनरिदं त्रिविकारमिति याश्चाह प्रथममेकैका देवता द्विधा द्विधा
द्विभज्य पुनरेकैकं भागं द्विधा द्विधा कृत्वा तदितरभागयोनिं -
ल्लिय त्रिविकारम विवक्षितमित्याह । एकैकस्या इति । गुण-
प्रधानभावानङ्गीकारे समानपरिमाणसूत्रत्रयनिर्मितरज्जुवत्त-
द्विकारमेकमेव स्यादित्याह । अन्यथेति । एवकारार्थं दर्शयति ।
न त्विति । गुणप्रधानभावेन त्रिविकारमनुप्रविश्य भूमिमिति शब्दः ।
इत्ययं गुणप्रधानभावेन त्रिविकारमेष्टयमित्याह । एवं चेति ।
एतद्नामप्रत्ययलाभेनापि किं ग्यादित्याशङ्क्याह । एतमिति ।

मेयमित्यादि व्याचष्टे । एवमित्यादिना । सङ्घेपेय त्रिविकारमं
पतिञ्च योराशरयतः सप्तद्वीर्भुमारभमाया रचे चिद्विकारम-

उ० त्रिवितं त्रिवितमेकैकामकरोद्यथा नु खलु सोम्ये-
मास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेवैका भवति तन्मे
विजानीहीति ॥ ४ ॥ ३ ॥

यद्ग्रे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं
तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाद्ग्रेरग्नित्वं वाचा-

भा० खलु वह्निरिमाः पिण्डेभ्यस्त्रिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेवैका
भवति तन्मे मम निगदतो विजानीहि विस्पष्टमवधार-
योदाहरणतः ॥ ३ ॥ यत्तद्देवतानां त्रिवृत्करणमुक्तं
तस्मैवोदाहरणमुच्यते । उदाहरणं नामैकदेशप्रसिद्ध्याशेष-
प्रसिद्धयर्थमुदाह्रियत इति ॥

तदेतदाह यद्ग्रेः त्रिवृत्कृतस्य रोहितं रूपं प्रसिद्धं
लोके तदत्रिवृत्कृतस्य तेजसो रूपमिति विद्धि । तथा च
यच्छुक्लं रूपमग्नेरेव तदपामत्रिवृत्कृतानां यत्कृष्णं तस्मै-
वाग्ने रूपं तदन्नस्य पृथिव्या अत्रिवृत्कृताया इति विद्धि ।
तत्रैवं सति रूपत्रयव्यतिरेकेणाग्निरिति यन्मन्यसे त्वं
तस्याग्नेरग्नित्वमिदानीमपागादपगतं । प्राचूपत्रयविवेक-

भा० स्याद्ये स्फुटीकर्त्तव्यत्वाद्देहातिरिक्तेषु प्रथमं तदुदाहर्तुमुपक्रमते ।
तिष्ठतु तावदिति ॥ ३ ॥ कथमुदाहरणतोऽवधारणमित्याशङ्क्या-
नन्तरवाक्यमवतारयति । यत्तदिति ॥ उदाहरणशब्दं व्युत्पाद-
यति । उदाहरणं नामेति ॥

तत्रैव श्रुतिमवतार्यं थाचष्टे । तदेतदित्यादिना ॥ अत्रिवृ-
त्कृतानां रूपमिति विद्धीति सम्बन्धः । तथाप्यौ रूपत्रये पूर्वोक्त-
रौत्या एव कृते सतीति यावत् । इदानीं विवेकदशायामित्यर्थः ।

उ० रम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥ १ ॥ यदादित्यस्य रोहितश्च रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदनुस्यापागादादित्यादित्यस्यादित्यत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेय त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥ २ ॥ यच्चन्द्रमसो

भा० विज्ञानाद्याग्निबुद्धिरासीत्तेजमाग्निबुद्धिरपगताग्निशब्देत्यर्थः । यथा दृश्यमानरक्तोपधानसंयुक्तः स्फटिको गृह्यमाणः पद्मरागोऽयमितिशब्दबुद्ध्याः प्रयोजको भवति प्रागुपधानस्फटिकयोर्विवेकविज्ञानात्तद्विवेकविज्ञाने तु पद्मरागशब्दबुद्धी निवर्त्तते तद्विवेकविज्ञातुस्तद्वत् । ननु किमत्र बुद्धिशब्दकल्पनया क्रियते प्रागुपचयविवेककरणादग्निरेवासीत्तदग्निरग्नितं रोहितादिरूपविवेककरणादपागादिति युक्तं । यथा तन्वपकर्षणे पटाभावः । नैवं बुद्धिशब्दमात्रमेव अग्निर्यत आद्य वाचारम्भणमाग्निनाम विकारो नामधेयं नाममात्रमित्यर्थोऽतोऽग्निबुद्धिरपि गृह्येव । तर्हि किं तत्र सत्यं त्रीणि रूपाणीत्येव

भा० अथार्यमुक्त्वा तात्पर्यमाह । प्रागिति । अपचयविवेकात्प्रागवस्थायामाग्निशब्दबुद्धिर्वाविवेकाद्भेदतद्विरुद्धिरित्येतत्तद्यथा दृष्टान्तेन समर्थयते । यद्येवादिना । अग्निवियदे अतं द्वित्वाधिकत्वात्प्रागवस्थिति निबन्धनमिति प्रकृते । अग्निमिति । रोहितादिरूपचयविवेके सत्यमेवमित्यस्यप्रतीत्यश्च दृष्टान्तमाह । यदिति । शब्दबुद्धिप्रसंगेषुपि न अतदागोऽग्नोति परिहरति । अत्रमिति । तत्र प्रमादन्वेनात्रकारवाक्यमादात्त आहये । यत इति ।

उ० रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं
 तदनुस्थापागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वं वाचारम्भणं विकारो
 नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥ ३ ॥ यद्विद्युतो
 रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं
 तदनुस्थापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं वाचारम्भणं वि-
 कारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥ ४ ॥

भा० सत्यं नाणुमात्रमपि रूपत्रयव्यतिरेकेण सत्यमस्तीत्यवधा-
 रणार्थः । तथा यदादित्यस्य यच्चन्द्रमसो यदिद्युत इत्या-
 दि समानं । ननु यथा नु खलु सोम्येगासिम्यो देवता-
 स्त्रिष्टुष्टदेकैका भवति तन्मे विजानीशीत्युक्त्वा तेजस
 एव चतुर्भिरप्युदाहरणैरग्यादिभिस्त्रिष्टुष्टकारणं दर्शितं
 नायन्नयोऽुदाहरणं दर्शितं त्रिष्टुष्टकारणे ॥

नैष दोषः । अयन्नविषयाण्युदाहरणान्येवमेव च
 द्रष्टव्यानीति मनते श्रुतः । तेजस उदाहरणमुपलक्षणार्थं ।
 रूपवत्त्वात्स्युष्टार्थलोपपत्तेश्च । गन्धरसयोरनुदाहरणं

ष्या० एतेनाममात्रमतशब्दार्थः ॥ प्रकृतमपर्यालोचनायामुदाहरणे
 न्यूनत्वमस्तीति शङ्कते । नन्विति ।

यद्वापीकृपादे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां
 यत्कृष्णं तदनुस्था यच्च त्रीद्विषयवादे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं
 यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदनुस्थोऽुदाहरणसम्भवात् न्यूनतेति परि-
 हरति । नैष दोष इति ॥ तर्हि तेजोविषयमप्युदाहरणमुहनीयं
 किमित्युदाहरतमित्याशङ्क्याह । तेजस इति ॥ यदि क्वचिदपि नो
 दाहरणमुच्यते नोपलक्षणमेव सिद्धेदतस्तथाणा रूपवत्त्वेन यथो-
 क्तरूपविभागस्य तेषु स्पष्टत्वसम्भवात्तेजसो दृष्टान्तप्रदर्शनम

भा० यथाणामसम्भवात् न हि गन्धरसौ तेजसि सः । स्पष्टशब्दयोरनुदाहरणं विभागेन दर्शयितुमशक्यत्वात् ॥

यदि सर्वं जगत्त्रिवृत्ततमित्यग्यादिवत्तीणि रूपाणीत्येव सत्यमग्नेरग्निवदपागाज्जगतो जगत्त्वं । तथाऽद्यस्यापि अप्शुद्धत्वादाप इत्येव सत्यं वाचारम्भणमात्रमर्थं । तथापामपि तेजःशुद्धत्वादाचारम्भणत्वे तेज इत्येव सत्यं । तेजसोऽपि सच्छुद्धत्वादाचारम्भणत्वं सदित्येव सत्यमित्येवोऽर्थो विवक्षितः । ननु वाच्यन्तरिचे त्वत्रिवृत्तते तेजः-

था० भादिविधयोदाहरणोपलक्षणार्थं तेनोपेक्षितमित्यर्थं । यत्र अग्नोरपि त्रिवृत्तरणमुपलक्षितं चेत्तदिं तत्र रसगन्धयोस्त्रिवृत्तरणमुदाहरणमित्याशङ्क्याह । गन्धरसयोरिति । यथा यदवग्नयोर्भास्वर कोहितं रूपं तेजसस्तद्वयं यच्छक्तं तदपी यत्कृणु तदन्नम्येति शक्यते रूपं विवेक्तुं न तथाऽमुसो रसो गन्धो वा तेजसोऽपामग्नेश्चास्तीति ज्ञातुं शक्यमित्यनुदाहरणं तयोरित्यर्थं । ननु त्रिवृत्तरणयोस्त्रिवृत्तमित्येव रूपवद्गन्धरसोः सम्भावितो तत्कथं तयोस्तयामसम्भवात्तद्विज्ञानाह । न हीति । सम्भावितवपि नौ त्रियु विवेक्तमशक्यावियानुदाहरणोपाधित्यर्थं । तद्विं सर्वेषु भूतेषु सम्भावितयोः स्पष्टशब्दयोः उदाहरणं किं न ह्यादित्याशङ्क्याह । स्पष्टशब्दयोरिति । यथा जे, हित्तादित्यवयवं जयायां विभागेन दर्शयितुं इत्यं न तथा शब्दवयं स्पष्टशब्दं च जयायां विभागेन दर्शयितुं शक्यं न तस्यैवभेदोपपत्तौताशङ्क्याह । तद्वयं इत्येते भावि त्वरमधुरमधमशब्दवयमेवभेदोपपत्तमित्यर्थः ।

सर्वस्य त्रिवृत्तत्वे पक्षितमाह । परीति । यथाऽग्न्यादि त्रिवृत्तत तथासर्वमेव जगत्तदि त्रिवृत्तमित्युद्धृतं तदाद्ये रक्षितवत्त्वगतो जगत्त्वमपगतं हीमि रूपयोःशेव शक्यमिति योजना । तथापि कथं सम्भावपरिच्छेयं भादित्याशङ्क्याह । तथेति । कथं तदप्यतिरेकेण जगत्तोऽभाववाक्येऽप्यापि रूपस्य दधिबीजमित्यत्र सुदल्पमात्रवत्त्वात्तदतिरेकेणैवागतत्वं

भा० प्रभृतिध्वनन्तर्भूतत्वादविशिष्येते । एव गन्धरसशब्दस्पर्शा-
द्यावशिष्टा इति । कथं सतो विज्ञानेन सर्वमन्यदविज्ञात
भवेत्तद्विज्ञाने वा प्रकारान्तरं वाच्यं । नैष दोषो रूप-
वद्द्रव्ये सर्वस्य दर्शनात् ।

कथं तेजसि तावद्रूपवति शब्दस्पर्शयोरप्युपलम्भादाय-
न्तरिचयोस्तत्र स्पर्शशब्दगुणवतो मद्भावाऽनुमीयते । तथा
ब्रह्मयो रूपवतो रसगन्धान्तर्भाव इति । रूपवता त्रयाणां
तेजोऽवयवानां चिदृत्करणप्रदर्शनेन सर्वं तदन्तर्भूतं सद्भि-
कारत्वात्तौष्ट्रेव रूपाणि विज्ञातं मन्यते श्रुतिः । न हि
मत्तं रूपवत् द्रव्यं प्रत्याख्याय वाख्याकाशयोस्तुष्टयो-

भा० एधिवीवदपामपि शुक्लरूपमात्राणां लोहितरूपमात्रेजोविका-
रत्वात्तद्व्यतिरेकेणाभावस्तस्यापि सत्कार्यत्वात्ततो भेदेनासत्त्व
सन्मात्रमेव परिशिष्टमित्येतत्त्रिदृत्करणप्रकरणे विवक्षितमि-
त्यर्थं । त्रिदृत्करणपक्षे नैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सिद्धंति ॥ परि-
शिष्टविधेयसद्भावादिति शङ्कते । नन्विति ॥ इतिपदं कथमि-
त्यादिना सम्बध्यते । गन्धादयश्च शब्दान्ता गुणा गुणध्वनन्तभूता
सन्तीति न सद्भिज्ञानेन तद्विज्ञानोपपत्तिरित्याह । गन्धेति ॥
तद्विज्ञानं सद्भिज्ञानेन वाख्यादिविज्ञानं तत्र प्रकारान्तर-
तत्कार्यत्वादतिरिक्तमिति यावत् ॥ आकाशादेस्त्रिष्वेवान्तर्भाव
सम्भवात्तं परिशिष्टविधेयमस्तीति परिहरति । नैष दोष इति ॥
कथं तेजोऽवयवेषु सर्वस्याकाशादेर्दर्शनमित्याह । कथमिति ॥

तत्र शब्दस्पर्शयोरकाशवाक्येषु भूतत्रये प्रत्यक्षानुमानाभ्या-
मुपलब्धिं दर्शयति । तेजसीति ॥ तेजोऽयं ह्यमवयवयोश्चपलक्ष्य
तत्रापि स्पर्शाद्युपलब्धेरविशेषाद्यत्तु गन्धादि ज्ञेयान्तरमिति
तत्राह । तथेति ॥ भूतत्रये स्पर्शाद्यन्तर्भाववदिति यावत् ॥
त्रिष्वेवान्तर्भावे फलितमाह । रूपवतामिति ॥ भूतत्रये रूपव-
त्याकाशादेरन्तर्भाव इतिरेकद्वारा समर्थयते । न हीति ॥ अन्त-

उ० एतदस्म वै तद्विद्वांस आहुः पूर्वे महाशाला
महाश्रोत्रिया न नोऽद्य कश्चनाश्रुतममतमविज्ञात-

भा० गन्धरमयोर्वा यद्वहणमस्ति । अथवा रूपवतामपि चिद्वत्क-
रणं प्रदर्शनार्थमेव मन्यते श्रुतिः । यथा तु चिद्वत्कते
त्रीण्येव रूपाणीत्येव सत्यं तथा पञ्चीकरणेऽपि समानो
न्याय इत्यतः सर्वस्य सद्दिकारत्वात्सतो विज्ञानेन सर्वमिदं
विज्ञातं स्यात्सदेकमेवाद्वितीयं सत्यमिति सिद्धमेव भवति ॥

तदेकस्मिन् सति ज्ञाते सर्वमिदं ज्ञातं भवतीति सूत्रं ।
एतद्विद्वांभो विदितवन्तः पूर्वेऽतिक्रान्ता महाशाला महा-
श्रोत्रिया आहुः सा वै किन् । किमुक्त्वन्त इत्याह । न
नोऽस्माकं कुस्तेऽद्येदानी यथोक्तविज्ञानवतां कश्चन कश्चि-
दप्यश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यति नोदाहरिष्यति सर्वं

ष्या० भाषोक्तिप्रयासं परिहर्तुं पद्यान्तरमाह । अथवेति । प्रदर्शनार्थं
पञ्चीकरणमेति शेष । कथं पञ्चीकरणे सन्नाप्तपरिज्ञेयं सिद्ध-
तीत्याशङ्काह । यथेति । यदा पद्याणि भूतानि प्रथेचं द्वेषा
विभज्य पुनरेकैक भागं चतुर्धा कृत्वा सभागातिरिक्तेषु पूर्वेषु
भाग्येकैकशो निहितेषु तदा पञ्चीकरणे श्रुतमस्ति । अथत
तथापि पद्यानां भागानां पद्यकारे पर्येव तन्नापात्ररक्षितेषु
तान्यपि पद्यदोषादिकार्यत्वात्तन्कारयतिरुक्ते न सिद्ध-
कीति चिद्वत्करणस्योपकरणेऽपि न्यायसाक्षात्सर्वस्य सद्दिकार-
त्वात्तद्विदितवन्तः विदितवन्तः तदपि विदितवन्तः
स्यात्सन्नाप्तं तु परमाद्यं सत्यं परिज्ञेयं भवतीत्यर्थः ।

उक्तन्यायेनैकविधानेन सर्वविधानश्रुतिरविदितेषु पद्या-
रति । तदेकस्मिन्निति । चिद्वत्करणस्योपकरणेऽपि सत्यं वि-
धानश्रुतिरविदितेषु पद्यापि चिद्वत्करणमुदाहरयात्तदेव दर्शयितु-

उ० मुदाहरिषतीति लेभ्यो विदाञ्चक्रुः ॥ ५ ॥ यदु
रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्वि-
दाञ्चक्रुः यदु शुक्लमिवाभूदित्यपाङ्गं रूपमिति
तद्विदाञ्चक्रुर्यदु कृष्णमिवाभूदित्यनुस्य रूपमिति

भा० विज्ञातमेवासत्कुलीनानां सद्भिज्ञानत्वादित्यभिप्रायः । ते
पुनः कथं सर्वं विज्ञातवन्त इत्याह । एभ्यस्त्रिभ्यो रोहि-
तादिरूपेभ्यस्त्रिवृत्ततेभ्यो विज्ञातेभ्यः सर्वमप्यन्यच्छिष्ट-
मेवमेवेति विदाञ्चक्रुर्विज्ञातवन्तो यस्मात्तस्मात्सर्वज्ञा
एव सद्भिज्ञानात्त आहुरित्यर्थः । अथवैभ्यो विदाञ्चक्रु-
रित्यग्न्यादिभ्यो दृष्टान्तेभ्यो विज्ञातेभ्यः सर्वमन्यद्विदा-
ञ्चक्रुरित्येतत्कथं यदन्यद्रूपेण सन्दिह्यमाने कपोतादिरूपे
रोहितमेव यद्गृह्यमाणमभूत्तेषां पूर्वेषां ब्रह्मविदां तत्ते-
जसो रूपमिति विदाञ्चक्रुः ॥

तथा यच्छुक्लमिवाभूद्गृह्यमाणं तदपां यत्कृष्णमिव
गृह्यमाणं तदनुस्येति विदाञ्चक्रुरेवमेवात्यन्तदुर्लक्ष्यं यत्
उ अथविज्ञातमिव विशेषतो गृह्यमाणमभूत्तदप्येतासा-

भा० मारभते । एतदिति । त्रिवृत्करणमिति यावत् । ते पुनरिति
त्रिवृत्करणविज्ञानवन्तो निर्दिश्यन्ते ॥ वेदनप्रकारमेवाकाङ्क्षापूर्वकं
प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥ अन्यदग्न्यादिभ्य सकाशादिति
शेषः । यदनेकरूपत्वात्कपोतादिरूपेण सन्दिह्यमानमेतद्गृह्यते
तस्मिन्कपोतादिस्वरूपे यत्किञ्चिद्रोहितमिव रूपं गृह्यमाणं
पूर्वेषामासीत्तेजसो रूपमिति ते विदितवन्त इति योजना ॥
अत्यन्तदुर्लक्ष्यं नामरूपाभ्यां दुर्ज्ञानं दीयान्तरादागतं पक्ष्यादी-
त्यर्थः । अगृह्यमाणमिति शब्दे । यथा मुखशु इत्यादिवाक्यं लक्षानु-

उ० तद्विदाञ्चक्रुः ॥ ६ ॥ यद्विज्ञातमेवाभूदित्येता-
 षामेव देवतानां समास इति तद्विदाञ्चक्रुर्यथा
 नु खलु सोम्येमास्तिमे देवताः पुरुषं प्राप्य
 त्रिवृन्निवृदेवैका भवति तन्मे विजानीहोति
 ॥ ७ ॥ ४ ॥ अनुमशितं त्रेधा विधीयते
 तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीपं भवति यो
 मध्यमस्तन्मात्सं योऽणिष्ठस्तन्मनः ॥ १ ॥

भा० मेव तिस्रुणां देवतानां समासः समुदाय इति विदा-
 ञ्चक्रुः । एवं तावदाद्यं वस्त्वान्यादियदिज्ञातं तथेदानो
 यथा नु खलु सोम्येमा यथोक्तास्तिमे देवताः पुरुषं शिरः-
 पापाण्यादिमघषं कार्यकारणमहातं प्राप्य पुरुषेणोपयु-
 ज्यमानास्त्रिवृत्त्रिवृदेवैका भवति तन्मे विजानीहि निग-
 दत इत्युक्ता आह ॥ ४ ॥ अद्यमशितं भुक्तं त्रेधा
 विधीयते जाटरेणाग्निना पच्यमानं त्रिधा विभजते ।
 कथं तस्याद्यस्य त्रेधा विधीयमानस्य यः स्थविष्ठः
 मूलात्मी धातुः मूनतमं वस्तु विभक्त्य मूनोऽग्निपुरी-
 रीपं भवति । यो मध्यमेऽग्निो धातुरद्यस्य तद्द्रमादिशस्ते

था० वादपूर्य्यमयतादयति । एवं तावदिति । यथा तन्मेवेता देवता
 पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदिति तथेदानो तदाध्यात्मिकं त्रिवृत्त्रिवृ-
 त्तमेवेति जातीयं इति सम्बन्धः । अद्यमशितं त्रिवृत्त्रिवृदिति इति । ४ ॥
 एवं त्रेधा विभक्त्यमानस्य कथं वा तस्य विभक्त्येति इति
 अद्यमशितं त्रिवृदिति । अद्यमशितं इति । समादीर्घादिभ्यस्त-
 वधिरादि ष्टुते । तस्य अद्यमशितं जातीयं भोजनं इति इति ।

उ० आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो
धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तत्सोहितं यो-

भा० परिणम्य मांसं भवति योऽणिष्ठोऽणुतमो धातुः स ऊर्द्धं
हृदयं प्राप्य सूक्ष्मासु हिताख्यासु नाडीष्वनुप्रविश्य वागा-
दिकरणमहातस्य स्थितिमुत्पादयन्मनोभवति । मनो-
रूपेण त्वपरिणमन्मनस उपचयं करोति । ततश्चात्रोप-
चितत्वान्मनो भौतिकत्वमेव न वैशेषिकतन्त्रोक्तं लक्षणं
नित्यं निरवयवश्चेति गृह्यते । यदपि मनोऽस्य दैवञ्चक्षुरिति
वक्ष्यति तदपि न नित्यत्वापेक्षया किं तर्हि सूक्ष्मव्यवहित-
विप्रकृष्टादिमूर्ध्वेन्द्रियविषयव्यापकत्वापेक्षया । यच्चान्येन्द्रिय-
विषयापेक्षया नित्यत्वं तदप्यापेक्षिकमेवेति वक्ष्यामः ।
सदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः । तथापः पीतास्त्रेधा-
विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति । यो
मध्यमस्तत्सोहितं भवति । योऽणिष्ठः स प्राणो भवति ।

प्या० ख्या नाद्यस्तास्त्रिति यावत् । कथमत्रोपयोगात्प्राग्मेव मनस सिद्ध-
त्वात्तन्मनो भवतीत्युच्यते तत्राह । मनोरूपेणेति ॥ मनसोऽ-
त्रोपचितत्वमचनाद्वैशेषिकपरिभाषायां दूषिता वेदितयेत्याह ।
ततश्चेति ॥ मनसो दैवत्वविशेषणान्नित्यत्वसिद्धिरित्याशङ्गाह ।
यदपीति ॥ केनाभिप्रायेण तर्हि विशेषणमित्याशङ्गाह । किं
तर्हीति ॥ तर्हि चक्षुरादिभ्यो वैलक्षण्यादस्ति तदपेक्षया नित्य-
त्वमित्याशङ्गाह । यच्चेति ॥ यदा चक्षुरादिष्वसत्त्वमपि मनस सत्त्वा-
पलम्भात्तदपेक्षया तस्य नित्यत्वमेष्टयमित्याशङ्गाह । यच्चेति ॥
प्यात्मवन्मनसो किं न स्यादित्याशङ्गाह । सदिति ॥ भूतान्या-
त्रस्य अविध्यमुक्त्वा पीतानामयामपि त्रैविध्यमाह । तथेति ॥

उ० ऽणिष्ठः स प्राणः ॥ २ ॥ तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते
तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति यो
मध्यमः स मज्जा योऽणिष्ठः सा वाक् ॥ ३ ॥

भा० वक्ष्यति ह्यापोमयः प्राणो न पियतो विच्छेत्स्यत इति ।
तथा तेजोऽशितं तैलघृतादि भक्षितं त्रेधा विधीयते तस्य
यः स्थविष्ठो धातुस्तत् अस्थि भवति । यो मध्यमः स मज्जा
ऽस्थ्यन्तर्गतस्नेहः । योऽणिष्ठः सा वाक् । तैलघृतादिभक्ष-
णाद्भिर्वाग्निपदाभाषणे समर्था भवतीति प्रसिद्धं लोके ।
यत एवमन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणसोजोमयो
वाक् । ननु केवलान्नभक्षिण आखुप्रसृतयो वाग्निनः प्राण-
वन्तस्य । तथाऽन्नान्नभक्ष्याः सामुद्रा मीनमकरप्रसृतयो
मनस्विनो वाग्निनस्तथा स्नेहपानानामपि प्राणवत्त्व मन-
स्वित्वं चानुमेयं यदि सन्ति तत्र कथमन्नमय हि सोम्य
मन इत्याद्युच्यते ॥

नैष दोषः । सर्वस्य त्रिवृत्करणत्वात्सर्वत्र सर्वोपपत्तेः ।

न ह्यत्रिवृत्तनमन्नमश्नाति कश्चिदापो वा अत्रिवृत्कताः

षा० कथं तेजसोऽन्यादेरशनमित्याशङ्क्य विशिनष्टि । तैलेति ॥
मज्जाशब्दार्थमाह । अस्थीति ॥ योऽणिष्ठः सा वागित्युक्तं व्याक-
रोति । तैलघृतादीति ॥ भृक्षस्यैव धीतानामप्यपामशितस्य
तैलादेश्च योऽणिष्ठा धातवस्ते मनोवाक्प्राणा इत्येव यत सिद्धम-
तस्तेषामन्नादिमयत्वं युक्तमित्याह । यत इति ॥ तेषामन्नादिम-
यत्वं व्यतिरेकसिद्धिमाश्रित्वाक्षिपति । नन्विति ॥

आखुप्रमुखानां स्फुटोदपानाद्यनुपलम्भेऽपि यत्तेषां भक्ष्यं तत्रै-
वोदकाद्यन्तर्भावसम्भवात्प्राणादेरव्ययत्वाद्युपपन्नमित्युत्तरमाह ।

उ० जन्मयत् हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजो-
मयी वागिति भूय एव मा भगवान् विज्ञा-
पयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥ ५ ॥

भा० पीयन्ते तेजो वा अचिद्वृत्ततमन्नाति कश्चिदित्यन्नादा-
नानासुप्रभृतीनां वाग्मिलं प्राणवत्त्वद्येत्याद्यविरुद्धं । इत्येव
प्रत्यायितः श्वेतकेतुराह भूय एव पुनरेव मा मा भग-
वान्प्रमथं हि सोम्य मन इत्यादि विज्ञापयतु दृष्टान्ते-
नावगमयतु नाद्यापि ममास्मिन्नर्थे सम्यङ्निश्चयो जातः ।
यस्मात्तेजोऽवन्नमयत्वेनाविशिष्टे देहे एकस्मिन्नुपयुज्यमाना-
न्यवन्नस्त्रिभक्ष्याणि जातान्यणिष्टधातुरूपेण मनःप्राण-
नाचमुपचिन्वन्ति स्वजात्यनतिक्रमेणेति दुर्विज्ञेयमित्यभि-
प्रायोऽतो भूय एवेत्याद्याह । तमेवमुक्तवन्त तथास्तु

ष्या० नम दोष इति ॥ सर्वंस्थानादेस्त्रिवृत्कारणसोक्तत्वात्तस्य सर्वस्यैव
भक्ष्यस्य भूतत्रयात्मत्वसम्भवादेकैक भक्षयतोऽपि सर्वंभक्षकत्वे-
पपत्तेर्मनश्चादेरज्ञादिमयत्वमविरुद्धमित्यर्थ । उक्तमेव यत्की-
करोति । न हीत्यादिना ॥ उक्तरीत्या मनश्चादेरज्ञादिमयत्व
प्रत्यायनद्वारा घनादा सन्मात्रपरिशेषे प्रत्यायिते सति श्वेतकेतु-
श्चादयतीत्याह । इत्येवमिति ॥ सर्वेधा सन्निधानाविशेषेऽग्नस्य
स्रष्टाशो मन एवोपचिनेति । न प्राणमिति ॥ निश्चयासिद्धि
रित्याह । नाद्यापीति ॥ पार्थिवमेवोपचिनेतीति विशेषमा
प्रह्लाह । यस्मादिति ॥ एकस्मिन्नुदरे प्रविष्टानामन्नादीनां
मिथोभूतत्वान्नमसश्च सर्वभूतगुणव्यञ्जकत्वेन सर्वभूतारब्ध-
त्वात्पार्थिवत्वासिद्धिर्नोक्तो विशेष सम्भवतीत्यर्थ । यस्मादेव-
मभिप्राय श्वेतकेतोरत इति योजना । मनश्चादेरज्ञादिमयत्व
मुपपादयितुमुत्तरप्रश्नमवतारयति । तमेवमिति ॥ यत्त मन

उ० दध्नः सोम्य मध्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः
समुदीपति तत्सर्पिर्भवति ॥ १ ॥ एवमेव खलु
सोम्यान्नुस्याश्वमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समु-
दीपति तन्मनो भवति ॥ २ ॥ अपां सोम्य
पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीपति स

भा० सोम्येति होवाच पिता शृणु एव यत्र दृष्टान्तं यथैतदु-
पपद्यते यत्पृच्छसि ॥ ५ ॥

दध्नः सोम्य मध्यमानस्य योऽणिमाणुभागः स ऊर्ध्वः
समुदीपति सग्नूयोर्ध्वं नवनोतभावेन गच्छति तत्सर्पिर्भ-
वति । यथाऽयं दृष्टान्त एवमेव खलु सोम्याद्यग्नौदनादे-
रस्य भुज्यमानस्योदर्येणाग्निना वायुमहितेन सजेनैव
मध्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीपति तन्मनो भवति ।
मनोऽवयवेः स ह सग्नूय मन उपपिनोति इत्येतत् । तथापि
सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीपति स
प्राणो भवत्येवमेव खलु सोम्य सोमोऽप्यग्नौ योऽ-
णिमा स ऊर्ध्वः समुदीपति सा वाग्भवत्यायमथं हि
सोम्य मन आपोऽमयः प्राणसोमोऽमयो वागिति युक्तमित्य-

धा० आदेरद्वादिगयत्वं वदमिति पृच्छसि तदिरं ददोपपाप तदा ते
तथाद्वादिमदत्वे तस्य दृष्टान्तमुच्यमानं शृण्वति होवाच ॥ ५ ॥
मिर्षाभावेऽपि शृण्वमाणाय एवमेव वाच्यं वाचकत्वे दृष्टान्त-
माह । इह इति । दृष्टान्तमनूय दृष्टान्तिकमाह ।
पठेति । उच्येः मन्वाश्लेष मध्यमानस्य दध्नो दद्यादिमा तदा

उ० प्राणो भवति ॥ ३ ॥ तेजस सोम्याश्रयमा-
 नस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वं समुदोषति सा वाग्भ-
 वति ॥ ४ ॥ अनुमयश्च हि सोम्य मन आपो-
 मय प्राणन्तेजोमयी वागिति भूय एव मा
 भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच
 ॥ ५ ॥ ६ ॥

षोडशकल सोम्य पुरुष पञ्चदशाहानि
 माशी काममप पिवापोमय प्राणो न पिबते

भा० भिप्रायोऽतोऽज्ञेजमोरस्त एतत्सर्वमेव । मनस्वन्नमय-
 मित्वात्र नैकान्तेन मन नित्ययो जातो भूय एव मा भग-
 वान्मनसोऽन्नमयत्वं दृष्टान्तेन विज्ञापयत्विति । तथा
 सोम्येति होवाच पिता ॥ ६ ॥

अन्नस्य भुक्तस्य योऽणिष्ठो धातु स मनसि शक्तिम
 धात्वाऽन्नोपचिता मनस शक्ति षोडशधा प्रविभक्त्यं पुरु-
 षस्य कलात्वेन निर्दिष्टीचिता । तथा मनस्त्रोपचितया

था० यद्योक्तस्यान्नस्य योऽणिमेति योऽन्य ॥ कथं तन्मनो भवतीत्युच्यते
 प्रागपि मनस सिद्धत्वादित्याशङ्क्याह । मनोऽवयवैरिति ॥
 मनसादेरन्नादिमयत्वमुपसहरति । अन्नमय हीति ॥ अतो
 भवदभिप्रायादिति यावत् ॥ एतत्सर्वमिति प्राणस्यावमयत्वं
 वाचसंजोमयत्वञ्चोच्यते । हृदयप्रदेशे प्राणदिसन्निधानाविशेषे
 कथं मनस एवाद्ग्नरसेनापचय इत्येतद्वाद्यापि समाहितमि-
 त्याह । मनस्त्विति ॥ मनसो विशेषतोऽन्नमयत्वमुपपादयितुमु-
 च्यत्यमत्यापयति । तथेति ६ ॥

अन्वयश्चतिरेकाभ्या मनसोऽद्ग्नरसोपचितत्वं दशयितुमद्ग्नर

उ० विच्छेत्स्यत इति ॥ १ ॥ सह पञ्चदशाहानि नागाय
 हैनमुपससाद विं ब्रवीमि भो इत्यृचः सोम्य यजु-

भा० शक्त्या पोडशधा प्रविभक्त्या मयुक्तस्तद्वान् कार्यकार-
 णमहातलचणो जीवविज्ञिष्टः पोडशकम उच्यते । यस्यां
 सत्यां द्रष्टा श्रोता मन्ता वेदाहा कर्त्ता विज्ञाता मर्षकि-
 षाममर्थः पुरुषो भवति स्वीयमानायां च तर्त्ता मामर्ष-
 छानिः । वच्यति चाक्षम्यापि द्रष्टेत्यादि । मर्षस्य कार्य-
 कारणमहातस्य मामर्थं मनःछतमेर । मानसेन पि
 यत्नेन मन्त्रज्ञा मन्त्रिणो दृग्गन्ते मोके । ध्यानाधाराय
 केचिदक्षस्य मर्षात्मकत्वात् । श्रोतोऽद्वलत मामर्थं शीर्ष्यं ।
 पोडशकना यत्त पुरुषस्य मेऽप्यं पोडशकनाः पुरुष एत-
 चेभ्यश्चोक्तं मिच्छमि पञ्चदशमप्रारान्यहानि नागोर-
 ग्न माकार्षीः काममिच्छतेऽपः पिय दग्नाप पिशोऽ-
 पसो प्राणे विच्छेदमापन्नमे तान्नादाधामधोऽश्विकारः
 प्राण इत्यवेचाम । न हि कायं मकार्षीः एतन्मन्त्रेणा-
 विभक्तमानं ज्ञातुमुच्यते न च एवं युना मनधोऽप्यमपन्न
 मत्तचोक्तं मिच्छमि पञ्चदशमप्रारान्यहानि नागान् न ह मशम् ।

उ० ऋषि सामानीति स होवाच न वै मा प्रतिभान्ति
भो इति ॥ २ ॥

तं होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यै-
कोऽङ्गारः खद्योतमात्रः परिशिष्टः स्यात्तेन ततो
ऽपि न बहु दहेदेव ऋ सोम्य ते षोडशानां कला-
नामेका कलातिशिष्टा स्यात्तयेतर्हि वेदान्नानु-

भा० अथ षोडशोऽहनि चैनं पितरमुपमसादोपगतवानुपगम्य
चोवाच किं ब्रवीमि भो इति दत्तर आह च्वः सोम्य यजूषि
सामान्यधीष्वेत्येवमुक्तः पित्राह । न वै मा मासृगादीनि
प्रतिभान्ति मम मनसि न दृश्यन्त इत्यर्थो हे भो भग-
वन्नित्येवमुक्तवनां पित्राह शृणु ॥ तत्र कारणं येन ते
तान्मृगादीनि न प्रतिभान्तीति तं होवाच यथा लोके
हे सोम्य महतो महत्परिमाणस्याभ्याहितस्योपचितस्ये-
न्धनैरग्नेरेकोऽङ्गारः खद्योतमात्रः खद्योतपरिमाणः
शान्तस्य परिशिष्टोऽवशिष्टः स्याद्भवेत्तेनाङ्गारेण ततोऽपि
तत्परिमाणादीपदपि न यज्ज दहेदेवमेव खलु सोम्य ते
तवाधोपचितानां षोडशानामेका कलावयवोऽतिशिष्टाऽ-

धा० ऽलाभोऽस्यास्तीत्यपि यावदन्न प्राप्यातो भवति तावदेवास्य
दृष्टेत्यादिव्यवहारः सम्भवतीत्यर्थः । उक्तोऽर्थे लोकानुभवमनु-
भूयति । सर्वस्येति । सदेव स्पष्टयति । मानसेति । किञ्च
येष्विमानसेनैव बलेन ध्यानादारा दृश्यन्ते तेषु ध्यानमग्नपर-
म्परापरिनिष्पन्नमग्नस्यैव देहादिरूपेण परिणतत्वादित्याह ।
ध्यानेति । अयं पातनिकां कृत्वा षोडशकणशब्दाद्यंमाह ।

उ० भवस्यशान ॥ ३ ॥ अथ मे विज्ञास्यसीति स हा-
 शाय हेनमुपससाद तं ह यत्किञ्च पप्रच्छ सर्वं ह
 ह प्रतिपेदे तं होवाव ॥ ४ ॥ यथा सोम्य महतो-
 ऽभ्याहितस्येकमङ्गारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तं
 तृणैरुपसमाधाय प्राज्वलयेत् । तेन ततोऽपि

भा० वशिष्टा म्यात्तया त्वं खद्योतमात्राङ्गारतुल्यतयैतर्हीदिानीं
 वेदानानुभवसि न प्रतिपद्यसे श्रुत्वा च मे मम वाचम-
 याशेष विज्ञास्यस्यशान भुङ्क्तावत्स ह तथैवाश भुक्तवान-
 यानन्तरं हैनं पितरं शूश्रूषुरूपससाद तं होपागतं पुत्र
 यत्किञ्चर्गादिषु पप्रच्छ अन्यरूपमर्थजातं वा पिता स श्वेत-
 केतुः सर्वं हैतत्प्रतिपेदे ष्टगाद्यर्थतो अन्यतश्च तं होवाच
 पुनः पिता यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्येत्यादिसमानमे-
 कमङ्गारं शान्तस्याग्नेः खद्योतमात्रं परिशिष्टं तत् तृणैशू-
 र्णैशोपसमाधाय प्रज्वालयेद्दर्शयेत् । तेनेद्रेनाङ्गारेण
 ततोऽपि पूर्वपरिमाणद्वज्ज दहेदेवं सोम्य ते षोडशा-
 नामन्नकलानां सामर्थ्यरूपाणामेका कलातिशिष्टाऽभू-

था० धत इति ॥ यतोऽन्नकलं मानमं वीर्यं चतस्रदेव षोडशधा
 विभज्य कला यस्येति योजना । एतच्छब्देनान्नकलं मानस
 वीर्यं पराम्दश्यते विच्छेद्यते विच्छेदमापत्यते यस्मात्तस्मादपा-
 यिवेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ अथा पानपरित्यागे प्राणविच्छेदे
 कारणमाह । यस्मादिति ॥ प्राणस्याम्मयत्वेऽपि किमित्यपा
 परित्यागे तस्योच्छेक्तव्याह । नहीति ॥ ष्टगाद्यप्रतिभानं
 तत्तत्कृत्यते इत्यपि न दहेत्कृतो बज्ज दहेदिति योजना । आहति

उ० बहु दहेत् ॥ ५ ॥ एवञ्च सोम्य ते षोडशानां
 कलानामेका कलातिशिष्टाभूत्साऽनेनोपसमा-
 हिता प्राज्वालीतयैतर्हि वेदाननुभवस्यनु-
 मयञ्च हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजो-
 मयी वागिति तद्वास्य विजज्ञाविति विजज्ञा-
 विति ॥ ६ ॥ ७ ॥

भा० दतिशिष्टासीत्पञ्चदशान्यभूवत् एकैकेनान्यैका कला
 चन्द्रमस इवापरपचे क्षीणातिशिष्टा कला तवान्नेन
 भुक्तेनोपसमाहिता वर्द्धितोपचिता प्राज्वालीत् । दैर्घ्यं
 हान्दसं । प्रज्वलिता वर्द्धितेत्यर्थः । प्राज्वलीदिति
 पाठान्तरं । तदा तेनोपसमाहिता सुप्रज्वलितवतीत्यर्थः ॥
 तथा वर्द्धितयैतर्होदानो वेदाननुभवस्युपलभसे । एवं
 व्यावृत्त्यनुवृत्तिभ्यामन्नमयत्वं मनसः सिद्धमित्युपसंहर-
 रत्यन्नमयं चि सोम्य मन इत्यादि । यथैतन्नमसोऽन्नमयत्वं
 तव सिद्धं तथापोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्येतदपि
 सिद्धमेवेत्यभिप्रायस्तदेतद्वास्य पितुरक्तं मनश्चादीना-
 मन्नादिमयत्वं विजज्ञौ विज्ञातवान् श्रेतकोक्तुः । द्विर-
 भ्यासस्त्रिवृत्करणप्रकरणपरिसमाप्त्यर्थः ॥ ७ ॥

षा० शैतरेकोऽज्ञोपयोगाभावे मनसः सामर्थ्याभावः । अतुष्टि-
 रन्वयोऽज्ञोपयोगे मनसः सामर्थ्यमिति भेदः । मनसोऽन्नमय-
 त्वमुपमादयितुमुपक्रान्तमापोमयः प्राण इत्यादि कथमिहोच्यते
 तत्राह । यथैतदिति । विद्यासमाप्तिमन्तरेण यथं द्विव्यञ्जन-
 मित्याशङ्क्याह । द्विरभ्यास इति ॥ ७ ॥

उ० उद्दालको हारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नान्तं

भा० यस्मिन्मनसि जीवेनात्मनानुप्रविष्टा परा देवतादर्शं इव
 पुरुषः प्रतिबिम्बेन जलादिष्विव सूर्यादयः प्रतिबिम्बैः ।
 तन्मनोऽन्नमय तेजोऽन्नयाभ्यां वाक्प्राणाभ्यां सङ्गतमधि-
 गतं । यन्मयो यत्स्थित्य जीवो मननदर्शनश्रवणादिव्यवहा-
 राय कल्पते तदुपरमे च स्व देवतारूपमेव प्रतिपद्यते । तदुक्तं
 श्रुत्यन्तरे । ध्यायतीव स्नेहायतीव मधीः सप्ता भूत्वेम लोक-
 मतिक्रामति स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोगय
 इत्यादिस्वप्नेन शरीरमित्यादि प्राणेशेव प्राणे नाम
 भवतीत्यादि । तस्यास्य मनस्यस्य मनशाख्यां गतस्य मन-
 उपशमद्वारेणेन्द्रियविषयेभ्यो निवृत्तस्य चक्षां देवतार्या
 स्वात्मभृतायां च देवस्थान तत्पुत्रायाचिष्यासुद्दालको
 च किलारुणिः श्वेतकेतु पुत्रमुवाचोक्तवान् । स्वप्नान्तं स्वप्न-
 मध्यं स्वप्न इति दर्शनवृत्तेः स्वप्नस्याख्यातस्य मध्यं स्वप्नान्तं
 सुप्तमित्येतत् । अथवा स्वप्नान्तं स्वप्नसतत्त्वमित्यर्थः ॥

घा० त्रिवृत्कारणनिर्णयविषयमवान्तरप्रसरण परिसमाप्य महा-
 प्रसरणं सद्दियमेवानुवर्त्तयन्मनसो लये सुप्तौ जीवस्य सत्स-
 म्पत्तिं यत्तु मनोउपाधिकत्वमुक्तमनुवदति । यस्मिन्निति ।
 उपाधे सत्सम्पत्तिं सत्सरयति । तन्मन इति उपाधुपहितं
 कार्यकरत्वं दर्शयति । यन्मय इति । मनसो भावे जायत्य
 प्रथमवहारसिद्धिरित्युक्ता तदभावे सुप्तिमवतारयति । तदु-
 परमे धेति । आत्मनि मनोवशादेव दर्शनादिव्यवहारो नशा-
 रस्येनेत्यत्र दृष्टद्वारण्यकश्रुतिं प्रमाद्यति । तदुक्तमिति ।

उ० मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति

भा० तत्रापि अर्थात्सुपुत्रमेव भवति । स्वमपीतो भवतीति वचनात् । न ह्यन्यत्र सुपुत्रात्स्वमपीतिं जीवस्वेच्छन्ति ब्रह्मविदः । तत्र ह्यादर्शापनयने पुरुषप्रतिबिम्ब आदर्शगतो यथा स्वमेव पुरुषमपीतो भवत्येवं मनश्चाद्युपरमे चैतन्यप्रतिबिम्बरूपेण जीवेनात्मना मनसि प्रविष्टा नामरूप-
व्याकरणाय परा देवता सा स्वमेवात्मानं प्रतिपद्यते जीव-
रूपतां मन आख्यां हित्वा । अतः सुपुत्र एव स्वप्रान्तशब्द-
वाच्य इत्यवगम्यते । यत्र तु सुतः स्वप्रान् पश्यति तत्स्वामं
दर्शनं सुखदुःखसंयुक्तमिति पुण्यापुण्यकार्यं । पुण्यापुण्ययो-
र्हि सुखदुःखारम्भकत्वं प्रसिद्धं । पुण्यापुण्ययोश्चाविद्या-
कामोपष्टभोनैव सुखदुःखतद्दर्शनकार्यारम्भकत्वमुपपद्यते ।

धा० द्वितीये वाक्ये सधीरित्येतदुपयुज्यते । द्वितीयेतु विज्ञानमयो मनोमय इति च पदद्वयमुपजीयते ॥ एवं भूमिकां कृत्वा समन-
न्तरवाक्यमादत्ते । तस्येति ॥ तत्पुत्रायेत्यत्र तस्या देवताया
तदवस्थानमिति तच्छब्दार्थः ॥ तत्रेति द्वितीयपक्षोक्तिः ।
अर्थादिति स्वप्नस्य हि कार्यस्य सत्त्वं कारणं तत्र सुपुत्रमेव
सुपुत्राख्यं ततोऽज्ञानं बीजं स्वप्नप्रबोधयोरित्युभयापगम-
नात् । द्वितीयव्याख्याने सुपुत्रमेवार्थवशात्फलजतीत्यर्थं । इतश्च
स्वप्नान्तशब्देन साक्षादर्थाद्वा सुपुत्रमेवाकृतमित्याह । स्वमिति ॥
नन्यवस्थान्तरेऽपि स्वमपीतो भवतीतिवचनमविरुद्धमिति
चेन्नेत्याह । नधीति ॥ तत्रापि कार्यं स्वप्न- स्यादित्याशङ्क्याह ।
तत्रेति ॥ स्वपितिनामनिर्वचनसामर्थ्यसिद्धमर्थं निगमयति ।
यत इति ॥ ननु स्वप्नान्तशब्दे बुद्धान्तशब्दवचदा स्वप्नमेवा-
न्याचये । सदापि स्वमपीतो भवतीत्यविरुद्धं सर्वदा जीवस्य

उ० नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो

भा० नान्यथेत्यविद्याकामकर्माभिः संसारहेतुभिः संयुक्त एव स्वप्न इति न स्वमपीतो भवति ॥ अगन्वागतं पुच्छेनान-
न्वागतं पापेन तीर्णं हि तदा सर्वाञ्ज्कोकान् हृदयस्य
भवति तद्वाऽसौतदतिच्छन्दा एष परम आनन्द इत्या-
दिश्रुतिभ्यः सुपुत्र एव स्वं देवतारूपं जीवत्वविनिर्मुक्तं
दर्शयिष्यामीत्याह । स्वप्नान्तं मे मम निगदतो हे
सोम्य विजानीहि विस्पष्टमवधारयेत्यर्थः । कदा स्वप्नान्तो
भवतीत्युच्यते । यत्र यस्मिन्काले एतन्नाम भवति पुरुषस्य
स्वस्यतः प्रसिद्धं हि लोके स्वपितीति गौणसौदं नामे-
त्याह । यदा स्वपितीत्युच्यते पुरुषस्तदा तस्मिन्काले
सता सच्छब्दवाच्यया प्रकृतया देवतया सम्पन्नो भवति
सङ्गत एकोभूतो भवति मनसि प्रविष्टं गग आदि-
संसर्गकृतं जीवरूपं परित्यज्य स्वं मद्रूपं यत्परमार्थमात्य-

था० सद्रूपमक्षयप्रतीकत्वत्वादत आह । यत्र त्विति । सद्रूपदर्शनस्य
पुण्यापुण्यकार्यत्वं प्रकटयति । पुण्यापुण्ययोर्हीति । न केवंचं
पुण्यापुण्याभ्यामेव स्वप्ने संयुज्यते किन्त्वविद्यादिभिरेति न तत्र
साध्यतः सम्भवतीत्याह । पुण्यापुण्ययोरेति । तर्हि सद्रूपस्य
सुपुत्रोऽपि साध्यतः स्यात्तत्रापि कामकर्मोदिसम्बन्धमम्भवादि-
त्याशङ्गाह । अगन्वागतमिति । यति जीवरूपे कर्षं देवता-
भायः सम्भवतीत्याशङ्गाह । मन्शीति । तस्मादिदमत्या-
शब्दे पारय्यातक्तेन परामर्शं हेतुमेव स्पष्टयति । समाप्ता-
मिति । स्वपितिशामनिर्बन्धनपक्षं दर्शयति । मुदेति । सुपुत्र

उ० भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वप्ल-
पोतो भवति ॥ १ ॥

भा० मपीतोऽपि गतो भवति अतस्तस्मात्स्वपितीत्येनमाचक्षते
लौकिकाः । स्वमात्मानं हि यस्मादपीतो भवति । गुणा-
नामप्रसिद्धतोऽपि स्वात्मप्राप्तिर्गम्यत इत्यभिप्रायः । कथं
पुनर्लौकिकानां प्रसिद्धा स्वात्मसम्पत्तिः ॥ जाग्रच्चूम-
निमित्तोद्भवत्वात्स्वापस्वेत्याहुः । जागरिते हि पुण्या-
पुण्यनिमित्तसुखदुःखाद्यनेकायामानुभवाच्छ्रान्तो भवति
ततश्चायस्यानां करणानामनेकव्यापारनिमित्तग्लानानां
स्वव्यापारेभ्य उपरमो भवति । अतश्च आम्यत्वेन वाक्
आम्यति चक्षुरित्येवमादि । तथा च गृहीता वाक् गृही-
तश्चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मन इत्येवमादीनि करणानि
प्राणयन्तानि प्राण एकोऽत्रान्तो देहे कुलाचे यो जागर्त्ति
तदा जीवः श्रमापनुत्तये स देवतारूपमात्मानं प्रतिप-
द्यते । नान्यत्र स्वरूपावस्थानाच्छ्रमापनोदः स्यादिति

धा० स्वरूपावस्थानस्य मुख्यव्यासम्भवान्मुक्तत्वेनानुत्थानप्रसङ्गात्स्व-
पावस्थानप्रसिद्धेर्निमित्तं वाक्तव्यमिति पृच्छति । कथं पुनरिति ।
अपरादिरोगयन्त्य सभावस्थितौ प्रसिद्ध अभावात् । उपुतश्च
श्रमापनोदावस्थानं । तथाच तत्र स्वरूपस्थितिप्रसिद्धिरविरुद्धे-
त्याह । जाग्रदिति । सङ्गृहीतं समाधानं विदुर्गीति । जाग-
रिते जीति । करणानामनेकव्यापारनिमित्ता या न्नाभिर्भव-
तीत्यत्र मानमाह । अतश्चेति । अगुभयसमुपदार्थव्यपारः ।
उपुत्तवस्थायां करणानामुपदर्शो प्रमायमाह । तथाचेति । उपुत्तौ
प्रादस्यापि जागादिषुपसंहतत्वमाशङ्क्याह । करणागीति ।

उ० स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रवक्षो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्रायतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयत एवमेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वाऽ

भा० युक्ता प्रसिद्धिलौकिकानां स्वं ज्ञपोतो भवतीति । दृश्यते हि लोके. ज्वरादिरोगग्रस्तानां तद्विनिर्माके स्वात्मस्थानां विश्रमणं तद्वदिहापि स्यादिति युक्तं ॥ तद्यथा श्येनो वा सुपर्षो वा विपरिपत्य यान्त इत्यादि-श्रुतेश्च । तत्रायं दृष्टान्तो यथोक्तेऽर्थे स यथा शकुनिः पक्षी शकुनिघातकस्य हस्तगतनेन सूत्रेण प्रवद्धः पाशितो दिशं दिशं बन्धनमोचार्थं सन् प्रतिदिशं पतित्वान्यत्र बन्ध-नादायतनमाश्रयं विश्रमणायालम्ब्याऽप्राप्य बन्धनमेवोप-श्रयते । एवमेव यथाऽयं दृष्टान्तः खलु हे सोम्य तन्मनसा-त्मकतं पाण्डशकलमन्त्रोपचितं मनोनिर्द्धारितं तत्रविष्टस्त-म्यस्तदुपलक्षितो जीवस्तत्रान इति निर्दिश्यते । मन्त्राक्रोश-

षा० अन्यथा उक्तमिति स्यादिति भावः । जीवस्यापि बहिर्ध्यापार-स्यादिति चेन्नैवं करणाभावादित्याह । तदेति । ननु सुपुत्रे अमा-पनीदमार्षं न स्वरूपावस्थानं तत्कृतो लौकिको प्रसिद्धिरित्या-शङ्क्याह । नान्यत्रेति । उक्तमर्थं लौकिकदृष्टान्तेन स्पष्टयति । दृश्यते चेति ।

रुहदारण्यकश्रुत्यालोचनायामपि सुपुत्रवस्यायामवस्थादय-जनितश्रमाप्योहार्यं ब्रह्मनीडप्राप्तिर्गम्यत इत्याह । तद्यथेति । तत्रेति सुपुत्रवस्योप्यते । यथोक्तेऽर्थे हि जीवस्य ब्रह्मण्यवस्थान-तस्मिन्निति यावत् । सशब्दे दृष्टान्तविधयः शकुनिर्विषयो वा व्यप्राप्येति चेद । यथा मन्त्राक्रोशमेव मन्त्रस्यो देवदत्तो ज्ञयते

उ० न्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते प्राणबन्ध-
नं हि सोम्य मन इति ॥ २ ॥ अशनापिपासे
मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरूपोऽशिशि-

भा० नवत्स मन आख्योपाधिर्जीवोऽविद्याकामकर्मापदिष्टो दिशं
दिशं मुखदुःखादिलक्षणं जायत्स्वप्नयोः पतित्वा गत्वानु-
भूयेत्यर्थः । अन्वत्र सदाख्यात्स्वात्मन आयतनं विश्रमणस्या-
नमलब्ध्वा प्राणमेव प्राणेन सर्वकार्यकारणाश्रयेणोपल-
क्षिता प्राण इत्युच्यते सदाख्या परा देवता । प्राणस्य प्राणं
प्राणशरीरो भा रूप इत्यादिश्रुतेः । अतस्तां देवतां प्राणं
प्राणाख्यामेवोपश्रयते । प्राणो बन्धनं यस्य मनसस्तत्
प्राणबन्धनं हि यस्मात्सोम्य मनः प्राणोपलक्षितदेवताश्रयं
मग इति तदुपलक्षितो जीव इति ॥ एवं स्वपितिना-
मप्रसिद्धिद्वारेण चञ्जीवस्य सत्यं स्वरूपं जगतो मूलं
पुत्रस्य दर्शयित्वाह । अन्नादिकार्यकारणपरं परयापि
जगतो मूलं सद्दिदर्शयिपुरशनापिपासे अशितुमिच्छा-
शना सन् यस्मोपेन । पातुमिच्छा पिपासा ते अशनापि-

भा० तथा तन्मनसि स्थितो जीवो लक्ष्यो भवतीत्याह । सदाकोश-
नवदिति । न केवर्णं प्रकरत्याप्राणशब्देन परा देवता लक्ष्यते
ऽन्यत्र प्रयोगदर्शनाद्येव्याह । प्रायग्येति । प्राणशब्देन परदेवता-
लक्षणायां यलितमाह । अत इति ।

प्राणमेवोपश्रयति । विज्ञानात्मेति । अत्र हेतुमाह । प्राणबन्धन-
मिति । यत्तमनुष्ठानकारवाक्यमुत्थापयति । एवमिति । आहाश-
नापिपासे सोम्येत्यादीति शेषः । हिमभिप्रायः सन् पिता पुत्रं

उ० षति नामाप एव तदशितं नयन्ते तद्यथा गोना-
योऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तदप आवक्षते
ऽशनायेति तत्रैतच्छुद्धमुत्पत्तितं सौम्य विजा-

भा० पासेऽशनापिपासयोः सतत्त्वं विजानीहीत्येतत् । यत्र
यस्मिन् काले एतन्नामपुरुषो भवति । किं तदशिशियत्यशि-
तुमिच्छतीति । तदा तस्य पुरुषस्य किं निमित्तं नाम
भवतीत्याह । यत्तत्पुरुषेणाशितमन्नं कठिनं पीता आपो
नयन्ते द्रवीकृत्य रमादिभावेन विपरिणामयन्ते तदा
भुक्तमन्नं जीर्यति । अथच भवत्यस्य नामाशिशिपतीति
गौणं । जीर्णे क्षत्रेऽशितुमिच्छति सर्वो हि जन्तुः ।
तत्रापामशितनेहत्वाद्दशनाया इति नाम प्रसिद्धमित्येत-
स्मिन्नर्थे । यथा गोनायो गां नयतीति गोनायो गोपाल

था० प्रत्येवमाहेत्याकाङ्क्षायामाह । अत्रादीति । अत्रादीनि आर्ष्याणि
कारणान्यत्रादीनि तेषां या घटस्य वा तद्यपि जगतो यत्प्रकृत्यर्थं
मुखं तदशशितुमिच्छन् पिता पुत्रं प्रत्यशनेत्यादिकं वाच्यमाहे-
त्यर्थः । अशनेत्यस्य सन्नन्तत्वाभावेऽपि कथं तदर्थो व्याख्यायते
तत्राह । अशनेति । यकारस्य लोपेनाशिन्युद्योगे सम्बन्धः
प्रत्युक्तत्वाच्च तदर्थोक्तिरविवक्षेत्यर्थः । तत्राशनापिपासयोः
सतत्त्वं विभ्रापयति । यचेति । सामान्येभोक्तं नाम विशेषतां
घातुं एच्छति । किनादिति । यत्कठिनमन्नं मुखेमाशितं
तत्पीता आपोनयन्त इतिशस्वत्यः । तदेति परिग्रामादस्योक्तिः ।
अथैतन्नस्य भुक्तस्य जीर्णत्वानन्तर्यमुच्यते । अथ तदा नाद्यो
गोपालं तदाह । जीर्णेतीति ।

तद्यद्येवत्र तच्छब्दाद्यंमाह । तचेति । एतन्निमित्तं दृष्टान्त
उच्यत इति शेषः । अशनायेति अशनापामास्यासमशनाया इति

उ० नीहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ३ ॥ तस्य क्व मूलं
स्यादन्यत्रान्नादेवमेव खलु साम्यान्नेन शुद्धे-

भा० इत्युच्यते । तथाश्चान्नयतीत्यश्चनाद्योऽन्नपाल इत्युच्यते । पुरु-
षनाथः पुरुषान्नयतीति राजा मेनापतिर्वा । एवं तत्तदाप
आचक्षन्ते सौक्ष्मिका अशनायेति विसर्जनीयलोपेन ।
तत्रैवं मत्स्यङ्गीरमादिभावेन नीतेनाशितेनान्नेन निष्पादित-
मिदं शरीरं वटकणिकायामिव शुद्धोऽङ्कुरोत्पत्तितं
उद्गतस्तमिमं शुद्धं कार्यं शरीराख्यं वटादिशुद्धवदुत्प-
त्तितं हे भोम्य विजानीहि । किं तत्र विज्ञेयमित्युच्यते ।
शृण्विदं शुद्धवत्कार्यत्वाच्चरीरं नामूलं मूलरहितं
भवित्यतीत्युक्तं आह श्वेतकेतुः । यद्येवं ममूलमिदं शरीरं
वटादिशुद्धवत्तस्यास्य शरीरस्य क्व मूलं स्यादन्नेवेदित्येवं
पृष्ट आह पिता । तस्य क्व मूलं स्यादन्यत्रान्नादन्नं मूलमि-
त्यभिप्रायः । कथं । अशितं क्षन्मद्भिर्द्रवीकृतं जाठरेणा-
ग्निना पच्यमानं रमादिभावेन परिणमते । रमाच्छोणि-
तान्नामं सामान्येदो मेदमोऽस्यीन्यन्मिभ्यो मज्जा मज्जा-
तः शुक्रं । तथा योऽपि शुक्रश्चान्न रमादिकमेणैवं परिणतं
लोहितं भवति । ताभ्यां शुक्रशोणित्वाभ्यामन्नकार्याभ्यां
संयुक्ताभ्यामन्नेनैवं प्रत्यक्षं भुज्यमानेनापूर्वमाणाभ्यां कुक्ष-

भा० हि वादय तत्राह । विसर्जनीयेति ॥ तत्रेत्यस्य व्याख्यानं । एवं
यतीत्यपामशितमेतत्वे सतीत्यर्थः । अग्निः पीताभिरिति शेषः ।
तत्रेति शरीरविर्देशः । अन्यस्य दहमुक्तत्वात्वात्प्रापूर्वकं यत्पा-

उ० नापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुद्धेन तेजो मूल-
मन्विच्छ तेजसा सोम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ
सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः
सत्प्रतिष्ठाः ॥ ४ ॥ अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति

भा० मिव गृत्पिण्डैः प्रत्यहमुपचीयमानोऽन्नमूलो देहशुद्धः
परिनिष्पन्न इत्यर्थः ॥ यत्तु देहशुद्धस्य मूलमन्नं निर्दिष्टं
तदपि देहवद्विनाशोत्पत्तिमत्त्वात्कस्माच्चिन्मूलादुत्पन्नं तं
शुद्धमेवेति क्त्वा आह । यथा देहशुद्धोऽन्नमूलः एवमेव खलु
सोम्यान्नेन शुद्धेन कार्यभूतेनापो मूलमन्नस्य शुद्धस्यान्विच्छ
प्रतिपद्यते । अपामपि विनाशोत्पत्तिमत्त्वाच्छुद्धत्वमेवेति ।
अद्भिः सोम्य शुद्धेन कार्येण कारणं तेजोमूलमन्विच्छ ।
तेजसोऽपि विनाशोत्पत्तिगत्त्वाच्छुद्धत्वमिति । तेजसा सोम्य
शुद्धेन सन्मूलं एकमेवाद्वितीयं परमार्थमत्यं । यस्मिन्सर्वं
मिदं वाचारम्भणं विकारो नामधेयमनृतं रज्यामिव सर्पा-
दिविकल्पजातमध्यस्तं । अविद्यया तदस्य जगतो मूलं अतः
सन्मूलाः सत्कारणा हे सोम्येमाः स्यावरजङ्गमलक्षणाः

आ० दयति । कथमित्यादिना । तथा पुरुषमुक्त्वात्रवदिति यावत् ।
तथापि कथं सतो मूलस्य सिद्धिरत आह । यत्त्विति । सतो
मूलस्य वास्तवं रूपं दर्शयति । एकमिति । तस्य सर्वकल्पना-
धिष्ठानत्वेन परिणामवादं व्युत्स्यति । यस्मिन्निति । अथासौ
मूलकारणमाह । अविद्ययेति । प्रजाः सर्वाः सन्मूलाः सदायत-
नाद्येत्युक्तमर्थं दृष्टान्तीन समर्थयते । न हीति । सत्यतिष्ठा-
सदायतनाद्येत्यर्थोऽर्थभेदभावमाशङ्क्याह । अन्ते चेति । प्रति-

उ० नाम तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽभू-
 नायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदन्येति
 तत्रैतदेव शुद्धमुत्पत्तितश्च सोम्य विजानीहि
 नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ५ ॥ तस्य क्व मूलश्च

भा० सर्वाः प्रजा न केवलं मन्मूला एव । इदानीमपि स्थितिकाले
 सदायतनाः सदाश्रया एव । नहि मृदमनाश्रित्य घटादेः
 सत्त्वं स्थितिर्वाऽस्ति । अतो मृदत्सदायतनं यासां प्रजानां
 तन्मूलत्वात्सदायतनाः प्रजाः । अन्ते च सत्प्रतिष्ठाः
 सदेव प्रतिष्ठा लयः समाप्तिरवसानं परिशेषे यासान्ताः
 सत्प्रतिष्ठाः । अथेदानीमप्युद्गद्वारेण सतो मूलस्थानुगमः
 कार्यं इत्याह । यत्र यस्मिन् काल एतन्नाम पिपासति
 पातुमिच्छतीति पुरुषो भवति । अशिषिष्यतीतिवदिदमपि
 गौणमेव नाम भवति । द्रवीकृतस्याशितस्यान्नस्य नेत्र्य
 आपोऽन्नशुद्धं देहं क्लेदयन्त्यः शिथिलीकुर्युरब्वाज्ज्याद्यदि
 तेजसा न शोष्यते । नितरांच तेजसा शोष्यमाणास्वसु
 देहभावेन परिणममानासु पातुमिच्छा पुरुषस्य

या० छाशब्दस्य लयवाचित्वादायतनशब्दस्य चाश्रयविषयत्वात्तन्न पौन-
 दस्यमित्यर्थः । लयशब्दस्य सुप्त्यादिविषयत्वं वारयति । समा-
 प्तिरिति । सम्यगाप्ति समाप्तिरिति प्राप्तिरत्र विवक्षितेति शब्दा
 वारयति । धवसागमिति ।

तन्म्याभावत्वेन तुच्छरूपत्वं निरस्यति । परिशेष इति । अन्ना-
 श्यशुद्धद्वारा सतोमूलस्याधिगतेरनन्तरमित्यद्यशब्दार्थः । पिपा-
 सतीत्येतन्नानामा पुरुषो यस्मिन्काले भवतीति योजना । अर्थं पिपा-

उ० स्यादन्यत्राप्त्योऽङ्घ्रिः सोम्य शुङ्गेन तेजो मूल-
मन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ
सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतना.

भा० जायते तदा पुरुष पिपामति नाम तदेतदाह । तेज-
एव तत्तदा पीतमवादि शेषयेद्देहगतलोहितप्राणभावेन
नयते परिणमयति । तद्यथा गोनाय इत्यादि समान-
मेव । तत्तेज आचष्टे लोकः । उदन्येति उदक नय-
तीत्युदना उदन्येतीति छान्दस । तत्रापि पूर्ववत् अपाम-
प्येतदेव शरीराख्य शुङ्ग नान्यदित्येवमादि । समानमन्यत् ।
सामर्थ्यात्तेजसोऽप्येतदेव शरीराख्य शुङ्ग । अतोऽप्यशुङ्गेन
देहेनापो मूल गम्यते । अङ्घ्रिः शुङ्गेन तेजो मूल गम्यते ।

भा० सतीत्येतन्नाम पुरुषस्य गौणमित्याशङ्क्याह । अवीक्षतेति ॥ भव
त्परं तेजसा शोष्यमाख्यत् किं तावतेत्याशङ्क्याह । नितराचेति ॥
तदा यानेच्छावस्थायामित्यर्थः ॥ तेजसो यदुदकनेष्टत्वमुक्तं तत्र
श्रुतिमवतार्यं व्याचष्टे । तदेतदाचेति ॥ उदकमिति वक्तव्ये कथं
मुदन्येतीत्युक्तं तथाह । छान्दसमिति ॥ तत्रापि तेजस्यपीत्येतत् ॥
यथाऽभनायेति छान्दस तथा तेजस्युदन्येतीत्यपि छान्दसमेवे
त्याह । पूर्ववदिति ॥ अत्रद्वारा सतो मूलस्याधिममवदम्बुद्वारामि
तस्याधिमतिरुक्तीत्याह । अपामपीति ॥

तेज शुङ्गद्वारामि सतो मूलस्य प्रतिपत्तिरुक्तीत्याह । सामर्थ्या
दिति ॥ त्रिदत्करणवशादिति यावत् । शरीरस्य मूतप्रयकार्यत्व
मत शब्दार्थः ॥ यथा पूर्वमत्रशुङ्गेन देहेनाप्राख्य मूल गम्यते
इत्यादि व्याख्यात तथा तेज शुङ्गेन देहेन तेजो मूल गम्यते
इत्यादि व्याख्येयमित्याह । पूर्ववदिति ॥ उक्तानुवादपूर्वकं यथे
त्यादिवाक्यमादत्ते । श्व हीति ॥ उक्तया रीत्या नामद्वयप्रति

उ० सत्प्रतिष्ठा यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्त्रो देवताः
पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तदुक्तं पुर-

भा० शुद्धेन सन्मूलं गम्यते पूर्ववत् । एवं हि तेजोबन्धनमयस्य
देहशुद्धस्य वाचारक्षणमात्रस्यान्नादिपरम्परया परमार्थ-
सत्यं सन्मूलमभयमसन्नासं निरायासं सन्मूलमन्विच्छेति
पुत्रं गमयित्वाऽग्निशिपति पिपासतीति नामप्रसिद्धिद्वा-
रेण । यदन्यदिहास्मिन् प्रकरणे तेजोबन्धानां पुरुषेणोप-
युज्यमानानां कार्यकरणसहातस्य देहशुद्धस्य स्वजात्या
माङ्गल्येणोपचयकरत्वं वक्तव्यं प्राप्तं तदिहोक्तमेवेष्ट्य-
मिति पूर्वोक्तं व्यपदिशति । यथा तु खलु । येन प्रकारेण-
मास्तेजोबन्धाख्यास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदे-
कैका भवति तदुक्तं पुरस्तादेव । भवत्यन्नमशितं त्रेधा-
विधीयत इत्यादि । तत्रैवोक्तं अन्नादीनामशितानां ये

षा० द्विदारेण यथोक्तदेहास्यशुद्धस्यान्नादिकारणपरम्परया सदास्यं
मूलमुक्तविशेषयं सन्मूलमन्विच्छेत्युपदेशेन श्रेतकेतुं शाययित्वा
व्यवस्यया शरीरमेकैशभूतारब्धमित्याद्ये प्राप्ते यदाक्षिप्रकरणे
तेजःप्रभृतीनामुपयुज्यमानानां स्वस्वभावानुसारेण सह्यातस्यो-
पचयकरत्वं वक्तव्यं प्राप्तं । तदा हि सर्वशरीरेषु सर्वभूतकार्यो-
पकम्भाद्यवस्ययां प्रमाणाभावाद्दृश्यमाने सह्याते कस्य भूतस्य
क्रियत्कार्यमित्यपेक्षायामन्नमशितमित्यादावुक्तमेव द्रष्टव्यमिति
पूर्वोक्तं व्यपदिशतीति योजना । सतो मूलस्य व्यवहारसत्यत्व
वाचयति । परमाद्यति । वस्तुतो नाविद्यासम्बन्धस्तस्यास्तीत्याह ।
अभयमिति । अविद्याकार्यसम्बन्धोऽपि परमाद्यतो न तस्यास्ती-
त्याह । अघनासमिति । उभयसम्बन्धाभावे समानातानिलिख-
दासत्वेन परमानन्दत्वं तस्य सिद्धतीत्याह । निरायासमिति ।

उ • स्तादेव भवत्यस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि
सम्पद्यते मन प्राणे प्राणस्तेजसि तेज परस्यां

भा • मध्यमा धातवस्ते सप्तधातुक शरीरमुपचिन्वन्तीत्युक्त ।
मास भवति लोहित भवति मज्जा भवत्यस्त्रि • भवति
ये त्वनिष्ठा धातवो मन प्राण वाच देहस्यान्त करण
सहातमुपचिन्वन्तीति चेत्त तन्मनो भवति स प्राणा
भवति सा वाग्भवति । सोऽय प्राण करणसहातो देहे
विशीर्णं देहान्तर जीवाधिष्ठितो येन क्रमेण पूर्वदेहात्प्रच्यु-
तो गच्छति तदा हास्य हे सोम्य पुरुषस्य प्रयतो विय-
माणस्य वाङ्मनसि सम्पद्यते मनस्युपसङ्ग्रहयते । अथ तदाङ्ग-
ज्ञातयो न वदतीति । मन पूर्वको हि वाग्व्यापार ।
यद्वै मनसा धायति तदाचा वदतीति श्रुते । वाच्युप-
सङ्गतार्था मनसि मननव्यापारेण केवलेन वर्तते ।
मनोऽपि यदेवमसङ्ग्रहयते तदा मन प्राणे सम्पन्न भवति
सुपुत्रकाल इव । तदा पार्श्वस्था ज्ञातयो न विजानाती-
त्याहुः । प्राणस्य तदेवङ्गीच्छामी स्वात्मन्युपसङ्गतवाङ्म-

ष्या • पूर्वोक्तमेव व्यक्तं करोति । तत्रैवेति । किन्तदन्नमशितमित्यादावुक्त
तत्राह । अत्रादीनामिति । सप्तधातुकत्वगच्छद्वासमेदोमज्जासि
शुक्राख्या सप्तधातवस्तेषां सहसिरूपमित्यर्थः । तेजोवन्नका
र्यंभूतदेहस्यङ्गदारा सतत्त्वं निरूपित इदानीं मरुद्बहारेणापि
तन्निरूपयितुमारभते । सोऽयमिति । तदा हेत्यत्र क्रमवद्गमन
तदित्युक्तः । वाग्व्यापारस्य मनसि कथं हेतुमाह । मनपूर्वं
कोहीति । प्राणसम्पत्तिर्मनसस्तदधीनत्वं मनोव्यापारनिवृत्त्य
वृत्त्या तदेत्युच्यते । प्राणस्य तदेत्यविज्ञानावस्था कथ्यते । कथ

उ० देवताया स य एषोऽणिमा ॥ ६ ॥ एतदात्म्य-
मिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्रुत-

भा० करणः संवर्गविद्यायां दर्शनाद्भ्रूस्तपादादीन् विचिपन्म-
ग्नैश्वानानि निवृत्तत इवात्मजन् क्रमेणोपसंहृतकरण-
स्तेजसि सम्पद्यते । तदा ऊर्जातयो न चलतीति । नृतेो
नेति वा विचिकित्सन्तो देहमालभमाना उष्णस्योपलभ-
माना देह उष्णो जीवतीति यदा तदाष्वाष्ण्यस्त्रिङ्गं तेज
उपसंह्रियते । तदा तत्तेजः परस्यां देवतायां प्रशाम्यति ।
तदेवं क्रमेणोपसंह्रियते । स्वमूलं प्राप्ते च मनसि तत्स्वा-
जीवोऽपि सुपुत्रकास्तवन्निमित्तोपसंहारादुपसंह्रियमाणः
सन् सत्याभिन्नन्धिपूर्वकं चेदुपसंह्रियते सदेव सम्पद्यते न
पुनर्देहान्तराय सुपुत्रादिवोत्तिष्ठति ॥

यथा लोके सभये देशे वर्त्तमानः कथञ्चिदेवाभयं देशं
प्राप्तस्तदत् । इतरस्वनात्मजन्मात्मादेव मूलात्सुपुत्रादिवो-

ष्वा० प्रायस्य चात्मानुपसंहृतयाद्यकरव्यत्वं तदाह । संवर्गविद्याया-
मिति ॥ तत्र हि प्रायः सद्यस्ते वागादीभ्योति दृष्टं च्यतेो गुह्यं
तस्य चात्मानुपसंहृतकरव्यत्वमित्यर्थः । तेजसीति भौतिकमा-
ध्यात्मिकं तेजा गृह्यते । जीवतोत्पादरिति सम्बन्धः । सक-
रव्यसप्रायस्य च भूतसर्गस्य परस्यां देवतायामुक्तक्रमेणोपसंहार-
देऽपि जीवस्य किमायातमित्याशङ्क्याह । तदेवमिति ॥ तस्यां
परस्यां देवतायामुक्तेन क्रमेण तेजस्युपसंहृते सतीति यावत् ।
समूलं मनसो मूलं भूतप्रथकं । निमित्तोपसंहारादित्यत्र निमित्तं
मनो विषयितम् ।

सत्यम्प्रायस्य सत्याभिन्नयेनापुनरित्यात्मित्येतदुदात्मो न स्पष्ट-
यति । यद्येति ॥ अभयं देशं प्राप्ते न भुनः सभयं देशं गुणुमि-

उ० केतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति
तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥ ६ ॥

भा०त्याय मृत्वा पुनर्देहजालमाविशति । यस्मान्मूलादुत्थाय देह-
माविशति जीवः ॥ स यः सदाख्य एष उक्तोऽणिमाऽणु-
भावे जगते मूलमैतदाक्यमेतत्सदात्मा यस्य सर्व्वस्य तदे-
तदात्मा तस्य भाव ऐतदात्म्यं । एतेन सदाख्येनात्मनात्मव-
त्सर्व्वमिदं जगत् । नान्योऽस्यास्त्वात्मा संसारो नान्यदतोऽस्ति
द्रष्टुं नान्यदतोऽस्ति श्रोत्रित्यादियुत्यन्तरात् । येन चात्म-
नात्मवत्सर्व्वमिदं जगत्तदेव सदाख्यं कारणं सत्यं परमार्थ-
सत् । अतः स एवात्मा जगतः प्रत्यक्सुरूपं सतत्त्व याथात्म्यं ।
आत्मशब्दस्य निरूपपदस्य प्रत्यगात्मनि सदादिशब्दवन्नि-
रूढत्वात् । अतस्तत्सत्त्वमसीति हे श्वेतकेतो इत्येवं प्रत्या-
यितः पुत्र आह भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु यद्भव-
दुक्तं तत्सन्दिग्धं मम । अहन्महनि सर्वाः प्रजाः सुषुप्तौ
सत्सम्पद्यन्ते इत्येतत् ।- ये न सत्सम्पद्यन्ते न विदुः सत्सम्पद्या

धा० ष्ठीति शेष । यस्त्वृत्ताभिसन्धो यथोक्तया रीत्या न सत्सम्प-
द्यन्तनाह । इतरस्त्विति ॥ अस्त्विति यथा सर्व्वं जगदुक्तमसंसारो
वेति ष्ठेदः । मूलादेर्विशेषं दर्शयति । परमार्थेति ॥ कल्पितस्य
जगतः स्वरूपं प्रत्यग्भूतमतात्तिकमिति शब्दा वारयति । सतत्त्व-
मिति ॥ तत्त्वेन सहितमपि सतत्त्वमित्याशङ्काह । याथात्म्य-
मिति ॥ कथमेवमर्थवत्त्वमात्मशब्दस्य सम्भवे तत्राह । आत्मशब्द-
स्येति ॥ सतो भवत्वात्मत्वं मम किं स्यादिकाशङ्काह । अत इति ॥
सन्देहसोदमेव विप्रिनश्ति । अहन्महतीति ॥ सन्देहे हेतुमाह ।
येनेति ॥ तेन सन्दिग्धमेतदिति पूर्व्वेण सम्बन्धे ॥ सन्देहव्याहृति-

उ० यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्य-
यानां वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतां रसं
गमयन्ति ॥ १ ॥ ते यथा तत्र न विवेकां लभन्तेऽमु-

भा० वयमिति । अतो दृष्टान्तेन मां प्रत्याययत्वित्यर्थः । एवमु-
क्तस्तथाऽसु भोस्वेति होवाच पिता ॥ ८ ॥

यत्पृच्छस्यह्न्यहनि सत्सम्पद्य न विदुः सत्सम्पन्नाः स्म
इति तत्कस्मादित्यत्र शृणु दृष्टान्तं । यथा लोके सोम्य मधु-
कृतो मधु कुर्वन्तीति मधुकृतो मधुकरमक्षिका मधु निस्ति-
ष्ठन्ति मधु निष्पादयन्ति तत्पराः सन्तः । कथं नानात्ययानां
नानागतीनां नानादिकाख्यानां वृक्षाणां रसान् समवहारं
समाहृत्यैकतामेकभावं मधुत्वेन रसान् गमयन्ति मधुत्व-
मापादयन्ति । ते रसा यथा मधुत्वेनैकतां गतास्तत्र
मधूनि विवेकं न लभन्ते । कथममुष्याहमाप्तस्य पनसस्य
वा वृक्षस्य रसोऽस्मीति च । यथा हि लोके बहूनां चेत-
नावतां समेतानां प्राणिनां विवेकलाभो भवत्यमुष्याहं
पुत्रो नप्तास्मीति । ते च लब्धविवेकाः मन्तो न मङ्गीर्यन्ते न

या० स्तर्हि वयमित्यत आह । अत इति । पुत्रस्य प्राप्तसन्देहापेक्षा-
पंमुत्तरयन्त्यमुष्यापयति । अयमिति ॥ ८ ॥

यद्येत्यादिदृष्टान्तमवतारयति । यत्पृच्छसोति । प्रत्याहं सुपुत्रे
सन्नां प्रजाः सत्सम्पद्य सत्सम्पन्नाः स्मो वयमिति यत्र विदुस्तद-
श्रमे कस्मात्कारणादिति यन्मां पृच्छसि तत्र सुपुत्रादावश्रमे
धारवभूतं दृष्टान्तमुच्यमानं शुशु त्वमिति योजना । यथा दृष्टान्तः
स्पष्टो भवति तद्येष्यत इत्याह । यद्येति । पुत्रमंधुपदं द्विषापदेन

उ० थाहं वृक्षस्य रसोऽस्मोत्येवमेव खलु सोम्येमाः
 सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह
 इति ॥ २ ॥ त इह व्याघ्रो वा सिंहेो वा वृको
 वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा

भा० तथेहानेकप्रकारवृक्षरसानामपि मधुराभक्तिककटुका-
 दीनां मधुत्वेनैकतां गतानां मधुरादिभावेन विवेको
 गृह्यत इत्यभिप्रायः । यथाऽयं वृष्टान्त इत्येवमेव खलु
 सोम्येमाः सर्वाः प्रजा अहन्यहनि सति सम्पद्य सुपुत्रकाले
 भरणप्रलययोश्च न विदुर्न विजानीयुः सति सम्पद्यामह
 इति सम्पन्ना इति वा । यस्माच्चैवमात्मनः सद्रूपतामज्ञा-
 लैव सत्सम्पद्यन्ते । अतस्त इह लोके यत्कर्म्ममिभित्ताः यां
 यां जातिं प्रतिपन्ना आसुर्याघादीनां व्याघ्रोऽहं सिंहेोऽह-
 मित्येवं । ते तत्कर्म्मज्ञानवासनाङ्किताः सन्तः सत्प्रविष्टा
 अपि तद्भावेनैव पुनराभवन्ति । पुनः सत आगत्य व्याघ्रो
 वा सिंहेो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा

भा० सम्बन्धप्रदर्शनार्थं मधुलता मधुनिष्पादकत्वमाकाङ्क्षामूर्त्तिक दश-
 यति । कषमिथ्यादिना । नानागतीनां नानाफलानामित्येतद्-
 ह्यनां रसानां कषमेकतेत्याशङ्क्याह । मधुत्वेनेति । तदेव स्पष्ट
 यति । मधुत्वमिति । ते यथेत्यादि व्यापष्टे । ते रसा इति ।
 उक्तमर्थं वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथा हीत्यादिना ।
 इहेति प्रकृतदृष्टान्तोक्तिः । दृष्टान्तमनूद्य दाष्टान्तिकमाह ।
 यथेति । रसानामपेतनत्वेन विवेकानर्हत्वात्कथं पेतनावतामिदं
 दृष्टान्तः स्यादित्याशङ्क्याह । यस्माच्चति । एवं यथोक्तसदृष्टा-
 न्तवशेन यावचेतनानामपि सुपुत्र्यादौ जायाश्छन्दिततया रस-

उ० भशको वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति ॥ ३ ॥ स य एषो
ऽणिमेतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा
तन्वमसि श्रुतकेतो इति भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥ ६ ॥

भा० दंगो वा भशको वा यद्यत्पूर्वमिह लोके भवन्ति सम्भवु-
रित्यर्थः । तदेव पुनरागत्य भवन्ति । युगसहस्रकोऽन्तरि-
ताऽपि संसारिणो जन्तोर्था पुरा भाविता वासना सा न
नश्यतीत्यर्थः । यथाप्रज्ञ हि सम्भवा इतिश्रुत्यन्तरात् ।
ताः प्रजा यस्मिन् प्रविश्य पुनराविर्भवन्ति । ये त्वितोऽन्ये
सत्सत्यात्माभिमन्वा यमणुभाव सदात्मानं प्रविश्य नाव-
र्त्तन्ते । स य एषोऽणिमेत्यादि व्याख्यातं । यथा लोके
खकीये गृहे सप्त उत्थाय यामान्तर गतो जानाति
खगृहादागतोऽस्मीत्येवं सत आगतोऽस्मीति च जन्तूनां
कस्माद्विज्ञानं न भवतीति भूयएव मा भगवान् विज्ञाप-
यन्त्वित्युक्तस्तथा सोम्येति होवाच पिता ॥ ६ ॥

भा० तुल्यत्वात्तेषां विवेकानर्हैवत्यापत्तिमात्रे प्रकृतमृदाहरणमविर-
द्धमिति भावः । सता सम्पन्नानामपि सत्यादित्याशङ्काह ।
ससारिय इति । स य एषोऽणिमेत्याद्यवतारयति । ता प्रजा
इति । इत सद्बिज्ञानरहितेभ्यः सजाशरिति यावत् । यमणुभा-
वमिति यच्छब्दोऽप्याहर्षणं । प्रान्तरं दृष्टान्तबलादुत्थाप-
यति । यद्येति । सतोऽहमागतोऽस्मीत्युक्तितस्य आनाभावं दृष्टा-
न्नेनेप्यादितुमुत्तरयन्मुत्थापयति । इत्युक्त इति ॥ ६ ॥

३• इमा सोम्य नद्य पुरस्तात्प्राच्य स्यन्दन्ते पश्चात्पतीच्यस्ता समुद्रात्समुद्रमेवापि यन्ति समुद्र एव भवन्ति ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीति ॥१॥ एवमेव खलु सोम्येमा सर्वा प्रजा सत आगम्य न विदु सत आगच्छामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृक्षो वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दक्षुशो वा मशत्रो वा सम्पद्य भवन्ति तदा भवन्ति ॥२॥ सद्य एषोऽणिमे-

भा• शृणु तत्र दृष्टान्त यथा सोम्येमा नद्यो गङ्गाद्या पुरस्तात्पूर्वा दिश प्रति प्राच्य प्रागञ्चना स्यन्दन्ते खवन्ति । पश्चात्पतीचीं दिश प्रति सिन्ध्वाद्या प्रतीचीमञ्चन्ति गच्छन्तीति प्रतीच्यस्ता समुद्रादभोनिधिर्जलधरैराचिन्ना पुनर्दृष्टिरूपेण पतिता गङ्गादिनदीरूपिण्य पुन समुद्रमभोनिधिमेवापि यन्ति समुद्रा एव भवन्ति ता नद्यो यथा तत्र समुद्रे समुद्रात्मनैकताङ्गता न विदुर्नजानन्तीयं गङ्गाहमस्योय यमुनाहमस्मीतीयमहमस्मीति चैवमेव खलु सोम्येमा सर्वा प्रजा यस्मात्सति मस्यद्य न विदुस्मात्सत आगम्य न विदु सत आगच्छामहे आगता इति वा । त इह व्याघ्र इत्यादि समानमन्यन् । दृष्टं लोके जने वीची-

धा• आगमनावधपरिधानं तत्रेतुह । प्रयान्तर व्यापते । इह मिति । विनष्टा इति लोके दृष्टमिति समन्व । जीवास्तु प्रत्यह सपुण्यवस्थायां मरत्यप्रत्ययोत्थ कारवभावे गच्छन्तोऽपि

उ० तदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि
श्रुतवेत्तो इति भूय एव मा भगवान् विश्वापय-
त्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १० ॥

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्या-
ज्जीवन् स्रवेद्यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेद्योऽभ्ये-
ऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेत्स एष जीवेनात्मनानुप्र-
भूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति ॥ १ ॥ यस्य

भा० तरङ्गफेनबुद्बुदादय उत्थिताः पुनस्तद्भावङ्गता विनष्टा
इति । जीवास्तु तत्कारणभावं प्रत्यक्षं गच्छन्तोऽपि सुषुप्ते
मरणप्रलययोश्च न विनश्यन्तीत्येतत् । भूय एव मा भगवान्
विश्वापयतु इष्टान्तेन । तथा सोम्येति होवाच पिता ॥ १० ॥

शृणु इष्टान्तमस्य हे सोम्य महतोऽनेकशाखादियुक्तस्या-
स्येत्यपतः स्नातं वृषं दर्शयन्नाह । यदि कश्चिदस्य मूले-
ऽभ्याहन्यात्परथादिना सहदघातमात्रेण न श्लथ्यतीति
जीवन्नेव भवति तदा तस्य रसः स्रवेत् । तथा यो मध्येऽभ्या-
हन्याज्जीवं स्रवेन्नथा योऽभ्येऽभ्याहन्याज्जीवं स्रवेत्स एष

था० न विनश्यन्तीति यदेतत्तदिति योजना । जीवविनाशं शङ्कमा-
नस्य प्रतिषेधनार्थमुत्तरं वाक्यमुत्थापयति । तथेति ॥ १० ॥

जीवस्य नाशाभावं यस्तुमादौ दृष्टान्तमाह । श्लथिवति ॥ ननु
रीमयन्तार्या वातोपहतायां वा शाखायां प्रायोपसंहारेऽपि कुतो
जीवोपसंहारः सम्भवति तत्राह । वागिति ॥ ननु वृष्टे जीवस्य
शङ्कावे तत्रोपसंहारानुपसंहारौ यस्तथैव । तत्र तस्य सत्त्वन्तु कुत-
स्थमत आह । जीवेन चेति ॥ रसरूपेण बद्धंयदिति सम्बन्धः ॥

उ० यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति
द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति तृतीयां जहात्यथ
सा शुष्यति सर्वं जहाति सर्वः शुष्यत्येवमेव खलु
सोम्य विद्मीति होवाच ॥ २ ॥ जीवापेतं वाच

भा० वृक्ष इदानी जीवेनात्मनानुप्रभूतो ऽनुव्याप्तः येषोयमानो
ऽत्यर्थं पिवन्नुदकं भौमांश्च रसान्मूलैर्गर्हन्मोदमानो हर्षं
प्राप्नुवस्तिष्ठति । तस्यास्य यदेकां शाखां रोगग्रस्तामाहतां
वा जीवो जहात्युपसंहरति शाखायां विप्रसृतमात्मांशं ।
अथ सा शुष्यति । वाङ्मनः प्राणकरणयामानुप्रविष्टो हि जीव
इति तदुपसंहारे उपसंह्रियते । जीवेन च प्राणयुक्तेनाश्रितं
पीतञ्च रसतां गतं जीववच्छरीरं वृक्षञ्च वर्द्धयद्रमरूपेण
जीवस्य सद्भावे लिङ्गं भवति ॥ अश्रितपीताभ्यां हि
देहे जीवस्तिष्ठति ते चाश्रितपीते जीवकर्मानुसारिणीति ।
तस्यैकाङ्गवैकल्यनिमित्तं कर्म यदोपस्थितं भवति तदा
जीव एकां शाखां जहाति शाखाया आत्मानमुपसंहरति ।
अथ तदा सा शाखा शुष्यति । जीवस्थितिनिमित्तो रसो
जीवकर्माक्षिप्तो जीवोपसंहारे न तिष्ठति । रसापगमे च

भा० वृक्षशरीरे जीवस्य सत्त्वेऽपि किमिच्छसौ कदाचित्तदीयामेकां
शाखां जहातीत्याशङ्क्याह । अश्रितेति ॥ जीवोपसंहारे किमिति
शाखा शुष्यति तथाह । जीवस्थितेति ॥ जीवस्य स्थितिनिमित्तं
सत्त्वेति विग्रहस्तथा शाखायानुप्रकारेणेति यावत् ॥ यत्तु वैश्वे-
पिचवैशाशिकाद्या स्यादराथा निर्जीवत्वमचेतनत्वमुक्तं तदेत-
न्निरन्तमित्याह । वृक्षस्येति ॥ आदिशब्दे वृद्धिमोदादिसङ्घ-

उ० किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति स य एषो
ऽणिमेतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा

भा० शाखाशोषमुपैति । तथा सर्वं वृक्षमेव यदायं जहाति तदा
सर्वोऽपि वृक्षः शुष्यति । वृक्षस्वरसस्रवणशोषणादिलि-
ङ्गान्जीवत्वं । वृष्टान्तश्रुतेश्च चेतःशावन्तः स्यावरा इति ।
वैश्वकाणादमतनचेतनाः स्यावरा इत्येतदाधारमिति
दर्शितं भवति । यथाऽस्मिन्वृक्षवृष्टान्ते दर्शितं जीवेन युक्तो
वृक्षोऽऽयुक्तो रसपानादियुक्तो जीवतीत्युच्यते च दपेतस्य
घ्नियत इत्युच्यते । एवमेव खलु मोक्षं विद्धीति दैवाच ।
जीवापेतं जीववियुक्तं वाव किलेदं शरीरं घ्नियते न जीवो
घ्नियत इति । कार्यशेषे च सुप्तोत्थितस्य ममेदं कार्यशेष-
मपरिममाप्तमिति सूत्या समापनदर्शनात् । जातमात्रा-
णाञ्च जन्तूनां सान्याभिलाषभयादिदर्शनाद्वातीतजन्मान-
न्तरानुभूतस्तेनपानदुःखानुभवसृतिर्गम्यते । अग्निहोत्रा-
दीनां च कर्मणामर्थवत्त्वान्न जीवो घ्नियत इति । स

प्या० शार्धः । स एव वृक्षो जीवेनात्मनानुप्रभूत इति वृष्टान्तश्रुतिः ।
श्रुतिवृष्टान्तेन विवक्षितमंशममूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । यद्येत्या-
दिना । जीवस्य सुप्ते नाशाभावे चेतन्तरमाह । कार्यशेषे
पेति । तस्मिन् सति सुप्तो भूत्वा पुनरुत्थितस्य कार्यशेषे
ऽपि यस्मिन्कर्मसि तदिदं समाप्तमिति सूत्या तस्य समाप-
नदर्शनात् स्यापे जीवो नाशनीत्यर्थः । मरुत्काले तदाशाभावे
पेत्तरमाह । जातमात्राणामिति । आद्यचकारः समुच्चये
द्वितीयाऽवधारणे । जीवस्य प्रसदादावविनाशे कार्यान्तर-

उ० तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्
 विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १ १ ॥
 न्ययोधफलमत आहरेतीदं भगव इति भि-
 न्धीति भिन्नं भगव इति किमत्र पश्यसीत्यण्य

भा० य एषोऽणिमेत्यादि समान । कथं पुनरिदं पृथिव्या-
 दिनामरूपवज्जगदत्यन्तस्रस्त्रात्सद्रूपानामरूपपरहितात्सतो
 जायते इत्येतद्दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान् विज्ञापय-
 त्विति । तथास्तु सोम्येति होवाच पिता ॥ ११ ॥

यद्येतन्नत्यक्षीकर्तुमिच्छसि अतोऽस्मान्महतो न्ययोधा-
 फलमेकमाहरेत्युक्तस्तथा चकार । य इदं भगव उपाहृतं
 फलमिति दर्शितवन्तं प्रत्याह फलं भिन्धीति । भिन्नमित्याहे-
 तरः । तमाह पिता किमत्र पश्यसीत्युक्त आहाण्योऽणुतरा
 इवेमा धाना बीजानि पश्यामि भगव इति । आसां धाना-
 नामेकां धानामङ्गं चे वस्य भिन्धीत्युक्त आह भिन्ना भगव
 इति ॥ यदि भिन्ना धाना तस्यै भिन्नाया किं पश्यसीत्युक्त

प्रा० माह । अग्निहोत्रादीनामिति ॥ इतिशब्दे जीवन्त्य नित्यत्वौप
 सहारार्थं ॥ यदुक्तं सन्मृताः सोम्येत्यादि तत्र भेदयति । कथं
 पुनरिति ॥ विश्वज्ञानेनैव फलकारणत्वमिति शब्दमान प्रति
 बोधयितुमुत्तरवाक्यमुपादत्ते । तथेति ॥ ११ ॥

सूक्तस्य कार्यस्य चक्ष्णो मुस्यकारणत्वमेतदित्युच्यते ॥ अतः सोम्य
 महतो वक्ष्येति प्रकृतं वक्ष्य पराम्भयति । अत इति ॥ यमेत-
 रस्मिन्मार्गं न पश्यस्येतस्यादिष्टो बीजस्येति सम्बन्ध । तथाप्येति
 अत्यन्तायुत्वाददर्शनेऽपीत्यर्थं । अत्यन्तस्रस्त्रादीनादत्यन्तस्रस्त्रस्य

उ० इवेमा धाना भगव इत्यासामङ्गैकां भिन्धीति
भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति किञ्चन न
भगव इति ॥ १ ॥ तथै होवाच यं वै सोम्येतमणि-
मानं न निभालयस एतस्य वै सोम्यैषोऽणिम् एवं
महान्ययोधस्तिष्ठति ॥ २ ॥ अद्भत्स्व सोम्येति स य
एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा

भा० आह न किञ्चन पश्यामि भगव इति । त पुत्रं होवाच वट-
धानायां भिन्नायां च वटवीजाणिमान हे सोम्य एत न
निभालयसे न पश्यसि । तथाप्येतस्य वै किल सोम्य एष
महान्ययोधो वीजस्याणिम्नः सूक्ष्मस्यादृश्यमानस्य कार्य-
भूतः स्थूलशाखास्कन्धफलपलाशवास्तिष्ठत्युत्पत्तनुत्तिष्ठ-
तीति वाच्येऽध्याहार्योऽतः अद्भत्स्व सोम्य सत एवा-
णिम्नः स्थूल नामरूपादिमत्कार्यं जगदुत्पन्नमिति । यद्यपि
न्यायागमाभ्यां निर्द्धारितोऽर्थस्तथैवेत्यवगम्यते तथाप्यत्य-
न्तसूक्ष्मेव्यर्थेषु वाद्यविषयासक्तमनसः स्वभावप्रवृत्तस्यासत्या
गुरुतरायां अद्भ्यायां दुरवगमत् स्यादित्याह अद्भत्स्वेति ।
अद्भ्यायान्तु सत्या मनसः सनाधान बुभुक्षितेऽर्थे भवेत्ततश्च

द्या० यच्चस्योत्पत्त्युपलम्भोऽत शब्दार्थः । सम्भूजा सोम्येत्यादिश्रुत्या
दृश्यते त्विति न्यायेन च जगत सत्कार्यत्वे सिद्धे अद्भामन्तरेणापि
तन्निर्णयसम्भवात्किमिति श्वेतकेतु अद्भत्स्वेति मित्रानुयुज्यते
तत्राह ॥ यद्यपीति ॥ सत्यामपि अद्भ्याया षष्ठ्य वाद्यविषयासक्तम
नसोऽत्यन्तसूक्ष्मेव्यर्थेष्ववगम स्यादित्याह अद्भ्यायान्त्विति ॥
मन समाधानवशाद्बुभुक्षितस्यार्थस्यावगतिरित्यत्र दृष्टदारण्य

उ० तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्
 विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १२ ॥
 लवणमेतदुदकेऽवधायथ मा प्रातरूपसीदथा
 इति स ह तथा चकार तश्च होवाच यद्दोषा
 लवणमुदकेऽवाधा अङ्ग तदाहरेति तद्वावमृश्य

भा० तदर्थ्यावगतिः । अन्यत्रमना अभूवमित्यादिश्रुतेः । स य
 इत्याद्युक्तार्थ । यदि तत्सज्जगतो मूलं कस्मान्नोपलभ्यत
 इत्येतद्दृष्टान्तेन मामां भगवान् भूय एव विज्ञापयत्विति ।
 तथा सोम्येति होवाच पिता ॥ १२ ॥

विद्यमानमपि वस्तु नोपलभ्यते प्रकारान्तरेण त्वपलभ्यत
 इति शृण्वन्न दृष्टान्तं । यदि चेममर्थं प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छसि
 पिण्डरूपं लवणमेतत् घटादावुदकेऽवधाय प्रक्षिप्याथ
 मा मां श्वः प्रातरूपसीदथा उपगच्छेथा इति स ह पित्रो-
 क्तमर्थं प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छन् तथा चकार । तं होवाच
 परेद्युः प्रातो यल्लवणं दोषा रात्रौ उदकेऽवधा निक्षि-

था० कश्चुति संवादयति । अन्यत्रेति ॥ प्रत्यक्षतोऽनुपलभ्यमा-
 नत्वाद्वास्तोति मन्वानः शङ्कते । यदीति ॥ अनुपलभ्यमानस्यापि
 सत्त्वमाशङ्क्याह । इत्येतदिति ॥ अप्रत्यक्षस्यापि जगन्मूलस्या-
 स्तिव प्रतिपादयितुमुत्तरप्रत्यमवतारयति । तथेति ॥ १२ ॥

नोपलभ्यते स्वेन प्रकारेणेति शेष । इतीममर्थं प्रत्यक्षीकर्तुं
 यदीच्छसि तर्हि दृष्टान्तमत्र श्लेषिति योजना । रात्रेरव्ययम-
 न्यर्थ्यमथशब्दार्थं । जगन्मूलं सतोऽप्रत्यक्षमपि प्रत्यक्षमुपाधा
 न्तरेणेति पित्रोक्तोऽर्थस्तं प्रत्यक्षीषिकीर्तुंघटादावुदके पिण्डरूपं

उ० नृद्विवेद यथा विलीनमेवाङ्ग ॥ १ ॥ अस्यादा-
दाचामेति कथमिति लवणमिति मध्यादाचामेति
कथमिति लवणमित्यन्तादाचामेति कथमिति
लवणमित्यभिप्राश्येनदथ मोपसीदथा इति तद्

भा० तवानमि अद्गु हे यत्न तदाहरेत्युक्तमणवणमाजिघोर्धुर्धं
किलावभृशोदके न विवेद न विज्ञातवान् । यथा तद्वर्ण
विद्यमानमपि मत् अस्मि लीगं संक्षिप्तमभूत् यथा विलीगं
लवणं न वेत्त्य तथापि तद्यक्षुषा स्पर्शनेन च पिण्डरूपं
लवणमग्न्यामाणां विद्यत एवास्मि लभ्यते चोपायान्तरेणे-
त्येतत्पुत्रं प्रत्यायचित्तमिच्छन्नाद्यान्नास्त्रोदकान्तादुपरि
गृहीत्वाऽऽचामेत्युक्त्वा पुत्रं तथाकृतवन्तमुवाच कथमितीतर
आह लवणं स्नादुत इति । तथा मध्यादुदकस्य गृहीत्वाऽऽ-
चामेति कथमिति लवणमिति । तथान्तादधोदेशाङ्गुहीत्वा-
ऽऽचामेति कथमिति लवणमिति । यद्येवमभिप्रायस्य
। परित्यज्यैतदुदकमाचम्याथ मोपसीदथा इति तद् तथा

धा० लवणं रात्रौ प्रक्षिप्य तदव्ययानन्तरं प्रातः काले पिण्डसमीपे श्वेत-
केतुर्गंतवानित्याह ॥ स हेति ॥ यथा तत्पिण्डरूप लवणं प्रक्षेपात्
प्रागभुक्तया न विज्ञातवानिति सम्यग् ॥ उदके प्रक्षिप्तं लवणं
विमृश्यापि न ज्ञायते चेदसदेव तर्हि तदित्याशङ्क्याह । विद्य-
मानमेवेति ॥ किमिति चक्षुषा स्पर्शेन वा नोपलभ्यते तच्चाह ।
अस्ति ॥ यथं तर्हि विद्यमानत्वमयमंतं तच्चाह । यद्येति ॥
यद्यपि पिण्डरूपं लवणमुदके क्षिप्तमवगच्छामि चक्षुः स्पर्शनाभ्या-
न त्वं वेत्स्य तथापि तत्रैव विद्यत इव । यत्तज्ज्ञानामग्न्यामाणांमपि

उ० तथा चकार तच्छ्रुत्सवर्त्तते तथु होवाचात्र वाव
 किल सत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किलेति ॥२॥
 स य एपोऽणिमेतदात्म्यमिदथु सर्वं तत्सत्यथु
 स आत्मा तन्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा

भा० चकार लवण परित्यज्य पितृसमीपं आजगामेत्यर्थं । इदं
 वचनं ब्रुवणं तल्लवणं तस्मिन्नेवोदके यन्मया रात्रौ क्षिप्तं
 शशन्नित्यं सवर्त्तते विद्यमानमेव समन्वयवर्त्तत इत्येवमुक्तं
 वक्तुं उवाच पिता । यद्येदं लवणं दर्शनस्पर्शनाभ्यां पूर्वं
 क्षीतं पुनरुदके विलीनं ताभ्यामगृह्यमाणमपि विद्यत एवो-
 पायान्तरेण जिह्वयोपलभ्यमानत्वात् । एवमेवात्रैवास्मिन्नेव
 तेजोवन्नादिकार्यं शुद्धे देहे । वाव किलेत्याचार्योपदेशस्य
 रणप्रदर्शनार्थं । सत्तेजोवन्नादिशुद्धकारणवटवीजाणि-
 भवद्विद्यमानमेवेन्द्रियैर्नोपलभ्यते न निभालयसे । यथात्रै
 वोदके दर्शनस्पर्शनाभ्यामनुपलभ्यमानं लवणं विद्यमानमेव
 जिह्वयोपलब्धवानसि एवमेवात्रैव किल विद्यमानं सज्ज-
 गन्मूलमुपायान्तरेण लवणमिव तदुपलभ्यते इति वाक्य-

धा० तत्रोपायान्तरेणापलभ्यत इत्येतमर्थं पुत्रं प्रत्याययितुमन्तरं वाक्य-
 मित्यर्थः । यथाशब्देऽप्यप्यर्थः । तज्ज्ञेत्यादि शब्दश्च । लवण-
 मिति । सवर्त्तत इतीदं वचनं ब्रुवन्मुन्याजगामेति समन्वयः । दृष्टा-
 न्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । इत्येवमुक्तवन्तमित्यादिना । सतो जग-
 न्मूलस्थास्मिन्देहे सत्त्वं त्वया कथमवगतमित्यत आह । उवाचेति ।
 अत्र वावेत्यादिनाऽप्येव किलेत्यस्य मौनसत्त्वमगृह्यमाणविशेषं दर्श-
 यति । यथाचेत्यादिना । उपायान्तरजिज्ञासया दृश्यति । यद्ये-

उ० भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच

॥ ३ ॥ १३ ॥

यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमा-
नीय तं ततोऽतिजने विमृजेत्स यथा तत्र प्राज्ञा

भा० शेषः । स च' इत्यादि समानं । यद्येवं सवणमिव तदि-
न्द्रियैरनुपलभ्यमानमपि जगन्मूल सदुपायान्तरेणोपलब्धुं
शक्यते यदुपलम्भात्कृतार्थः स्वामनुपलम्भात्कृतार्थः स्वा-
महं तस्योपलम्ब्यै क उपाय इत्येतद्भूय एव ना भगवान्
विज्ञापयतु दृष्टान्तेन तथा सोम्येति होवाच ॥ १३ ॥

यथा लोके हे सोम्य पुरुषं च कश्चिद्गन्धारेभ्यो जन-
पदेभ्योऽभिगद्धाच वद्धचक्षुपमानीय द्रव्यहर्त्ता तस्कर-
स्तमभिनद्धाचमेव वद्धहस्तमरण्ये ततोऽप्यतिजनेऽतिगत-
जनेऽत्यन्तविगतजने देशे विमृजेत् स तत्र दिग्भ्रमोपेतो
यथा प्राज्ञा प्रागञ्चनः प्राञ्जुखो वेत्यर्थः । तथोदङ्गा-
ऽधराङ्गा प्रत्यङ्गा प्रधायितशब्द कुर्यादिक्रोगेत् । अभि-

था० वमिति ॥ तर्हि तदेवमिच्छतस्य तस्यैवादिना सम्बन्ध । सतो
मूलस्योपलम्भेऽनुपलम्भे वा किं स्यादित्याशङ्क्याह । यदुप-
लम्भादिति ॥ बुभुक्षितमुपायमुपदर्शयितुमुत्तरप्रश्नमुपादत्ते ।
तथेति ॥ १३ ॥

यथायमुपाय प्रश्नो ज्ञातुं तथा लोके प्रदृश्यते दृष्टान्त इत्याह ।
यथेति ॥ तमेव दृष्टान्तं याचये । हे सोम्येति ॥ यथा दिग्भ्रमो-
पेतो यत्किञ्चिदिग्भ्रमिमुखो विक्रोशति तथा स तत्र विजने देशे
शब्द कुर्यादिति सम्बन्धः ॥ पाठित्यस्यार्थमाह । प्रागञ्चन इति ॥

उ० उदङ्गाधराङ्गा प्रध्मायीताभिनङ्गाक्ष आनीतो
ऽभिनङ्गाक्षो विसृष्ट ॥ १ ॥ तस्य यथाभिनहनं

भा० नङ्गाचोऽह गन्धारेभ्यस्तस्करेणानीतोऽभिनङ्गाच एव
विसृष्ट इत्येन विक्रोशतस्तस्य यथाभिनहनं यथा बन्धन
प्रमुच्य मुक्ता कारुणिक कश्चिदेता दिशमुत्तरतो
गन्धारा एता दिशं प्रजेति प्रब्रूयात् स एव कारुणिकेन
बन्धनान्मोचितो यामाह्वामान्तरं पृच्छन्पण्डित उपदे-
शवान्मोधावी परीपदिष्टयामप्रवेशमार्गावधारणसमर्थ
मन् गन्धारानेवोपसम्पद्येत नेतरो मूढमतिर्देशान्तरद-
र्शनदङ्गा । यथाऽयं दृष्टान्तो वर्णितं स्वविषयेभ्यो गन्धा-
रेभ्यः पुरुषस्तस्करैरभिनङ्गाचोऽविवेको दिङ्मूढोऽश्ननाया-
पिपासादिमान् व्याघ्रतस्कराद्यनेकभयानर्थव्रातयुतमरण्य
प्रविशतो दुःखार्त्तो विक्रोशन् बन्धनेभ्यो मुमुक्षुस्तिष्ठति
स कथञ्चिदिव कारुणिकेन केनचिन्मोचितं स्वदेशान्

षा० तस्यैव विवक्षितमर्थं कथयति । प्राङ्मुख इति ॥ वक्ष्यमाणप्रकारै
र्विकल्पार्थो वाशब्दः । यथा बन्धनं बन्धनमनुसृत्येति यावत् ॥
प्रखिडितो मेधाधीति विशेषणद्वयस्य अर्थश्चेत्तदर्थं दर्शयति । नेतर-
इति ॥ व्याख्यानं दृष्टान्तं सोपखारण्यमनुवदति । यथेत्यादिना ॥
दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टे । एवमिति ॥ आदिशब्देन वावाकाशो
गृह्येत । मयटविकारार्थं ॥ देहारण्यस्यानेकानर्थसङ्गतत्वं कथ-
यति । वार्तेति ॥ श्रीतोष्णादीत्यादिपदेन रागद्वेषादि द्वन्द्वगृह्येत ।
तेनानेकेन द्वन्द्वेन जातं सुखं च तदुपेतमिदं देहारण्यमित्ये-
तत् । बन्धादीत्यादिशब्दो भिषज्ज्ञेयादिविषयः । पुण्यापुण्यादी-
त्यादिपदं अविद्याकामवासनासङ्गार्थं । देहारण्यं प्रविष्टस्य

प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गन्धारा एतां दिशं
व्रजेति स यामाद्ग्रामं पृच्छन् पण्डितो मेधावी

भा० गान्धारानेवापन्नो निर्वृतः सुख्यभूत्तथा । एवमेव मतो
जगदात्मन. स्वरूपात्तेजोवन्नादिभयं देहारण्यं वा-
तपित्तकफरुधिरमेदोमांसास्थिमज्जाशुक्रहृन्मूत्रपुरीषव-
च्छीतोष्णाद्यनेकद्वन्द्वदुःखवर्षेदं मोहपटाभिनद्धासो भा-
र्यापुत्रपशुबन्धादिदृष्टादृष्टानेकविषये त्रय्यापाशितः
पुण्यापुण्यादिकर्मतरकरैः प्रवेशितोऽहममुष्य पुत्रो ममैते
बान्धवाः सुख्यह दुःखी मूढ. पण्डितो धार्मिको बन्धुमान्
जातो मृतो जीर्ण. पापी पुत्रो मे मृतो धन मे नष्टं
ह्य हतोऽस्मि कथं जीविय्यामि का मे गतिः किं मे
चाणमित्येवमनेकशतमहस्रानर्थजालवानिव क्रौशन् कथञ्चि
दिव पुण्यातिशयात्परमकारुणिकं कञ्चित्सद्ब्रह्मात्मविद
विमुक्तबन्धनं ब्रह्मिष्ठं यदाऽऽसादयति तेन च ब्रह्मविदा

षा० जनोर्विभोशनप्रकारं सकारणं सूचयति । अहमित्यादिना ॥
तस्य सदा दुःखितप्रज्ञा नारयति । कथञ्चिदिवेति ॥ व्यापाततो
ब्रह्मवित्त्वमात्रेण मुक्ताबन्धनत्वासिद्धेर्विशिनष्टि । ब्रह्मिष्ठमिति ॥
यदाऽऽसादयति तदा सुखो स्यादित्युत्तरत्र सम्बन्धः । ससार
विषयं दीपदर्शनं तस्य क्षयिष्णुत्वादिज्ञाभं तस्य मार्गो विवेक
स यस्याचार्येण दर्शितविद्यात सदृशितससारविषयदोष
दर्शनमार्गः ॥ आचार्येण साधनचतुष्टयसम्पन्नसाधिकारिण
ससारभोक्षितत्वप्रकारं दर्शयति । नासीति ॥ यद्यपि वाक्या
र्थज्ञाने वाक्यमेवोपायस्तथाप्याचार्यापदेशजनितानिश्यदर्श
नात्तदुपदेशोऽवगत्यन्तवाक्यार्थज्ञाने प्रथमो हेतुरुपदेशमात्रा

उ० गन्धारानेवोपसम्पद्येतेवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो

भा० कारुण्याद्भिर्गतसंसारविषयदोषदर्शनमार्गो विरक्तः संसार-
विषयेभ्यः । नामि त्वं संसार्यमुख्य पुत्रत्वादिधर्मवान्
किन्तर्हि सद्यत्तत्त्वमसीत्याविद्यामोहपटाभिनहनान्मोचितो
गन्धारपुरुषवच्च स्वं सदात्मानमुपसम्पद्य सुखी निर्वृतः
स्थादित्येतमेवार्थमाहाचार्यवान् पुरुषो वेदेति तस्या-
खैवमाचार्यवतो मुक्ताविद्याभिनहनस्य तावदेव तावा-
नेव कालश्चिरं चेपः सदात्माखरूपसम्पत्तेरिति वाक्यशेषः ।
कियान् कालश्चिरमित्युच्यते यावन्न विमोक्ष्ये न विमोक्ष्य-
ते इत्येतत्पुरुषव्यत्ययेन । सामर्थ्यात् । येन कर्माणा प्ररीर-
मारब्धं तस्योपभोगेन चयाद्देहपातो यावदित्यर्थः । अथ
तदैव सत्सम्पत्स्यत इति पूर्ववत् । न हि देहमोक्षस्य सत्स-

भा० यस्य नावगत्यन्तवाक्यार्थधीरस्य प्रमाणाद्यसम्भावनानिरसन-
समर्थो विचारो मेधाविशब्देन विहितस्यस्य प्रज्ञातिशयवति
प्रयोगादिति भावः ॥ पुरुषव्यत्यये हेतुमाह । सामर्थ्यादिति ॥
अस्मद्युपपदेऽसत्युत्तरपुरुषप्रयोगानुपपत्तेर्देहादिस्थित्यनुपपत्तेर्वै-
त्यर्थः ॥ यावदित्यादिवाक्यार्थं स्पष्टयति । येनेति ॥ पूर्ववदिति
सामर्थ्यात्पुरुषव्यत्ययं लक्षयति । अथ शब्दस्य सत्सम्पत्तेर्देहमो-
क्षादानन्तर्यमर्थो भविष्यतीत्याशङ्काह । न हीति ॥ अथ सत्सम्पत्स्य
इति विदेहमुक्तिमत्तामाक्षिपति । नन्विति ॥ अप्रलक्षणातीति-
च्छेदः । उत्पन्ने चेति चकारोऽप्यर्थः । विमतानि कर्माणि ब्रह्मघ्रा-
नेन न क्षीयन्ते कर्मात्प्रलक्षणात्कर्मवदित्यर्थः ॥ क्षीयन्ते चास्य
कर्माणि । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीत्यादि श्रुतिस्मृतिविरोधात्कारा-
त्प्रथापदित्येति शङ्कते । अथेति ॥ अतिप्रसङ्गात् श्रुतिस्मृत्योर्थथा-
श्रुतार्थतेति परिहरति । तदेति ॥ ज्ञानस्यानर्थक्यमुक्त्वा पश्चान्तर-

उ० वेद तस्य तावदेव चिर यावन् विमोक्षयेऽथ

भा० मन्तेय कालभेदोऽस्ति येनायशब्द आनन्तर्यार्थं स्यात् । ननु यथा सदिज्ञानानन्तरमेव देहपात सत्सम्पत्तिय न भवति कर्मशेषवशात्तथाऽप्रवृत्तफलानि प्राग्ज्ञानोत्पत्ते-
र्जन्मान्तरसञ्चितान्यपि कर्माणि मन्तीति तत्फलोपभो-
गार्थं पतितेऽस्मिन् शरीरान्तरमारब्धव्य । उत्पन्ने च ज्ञाने
यावज्जीव विहितानि प्रतिपिद्धानि वा कर्माणि करो-
त्येवेति तत्फलोपभोगार्थञ्चावश्य शरीरान्तरमारब्धव्य
ततश्च कर्माणि तत शरीरान्तरमिति ज्ञानानर्थक्य ।
कर्मणा फलवत्त्वात् । अप्रवृत्तफलानि कर्माणि न ब्रह्म-
ज्ञानेन चीयन्ते कर्मात्वात्प्रवृत्तफलकर्मवदित्युक्तं तत्र
ज्ञानाग्नि सर्वकर्माणीति स्यतिविरोध । अथ ज्ञानवत
चीयन्ते कर्माणि । तदा ज्ञानप्राप्तिममकालमेव ज्ञानस्य

प्या० माह । देशान्तरैति ॥ यथा ग्रामप्राप्त्यपायाऽथो रथो वेति ज्ञाने
सत्यसत्यन्तराये कस्यचिदेव ग्रामप्राप्तिर्भवति न त्वन्तरायवतस्त
ज्ज्ञानेऽपि तत्रापि यथा तथा समुत्पन्नज्ञानस्यापि कस्यचिदेव भो-
गेन चीयकर्मशेषस्य भोक्षो न ज्ञानमात्रादियनिधतफलत्वमि-
त्यर्थः ॥ कर्मात्त्वहेतोरप्रयोजकत्व वदन्नुत्तरमाह न कर्मणामिति ॥
सङ्गृह्णवाक्यमेव प्रपञ्चयन्नादौ न अर्थं स्पष्टयति । यदुक्तमिति ॥
तत्र हेतुमाह । विदुष इति ॥ प्रामाण्याद्देहान्तरारम्भ तद्दिरो-
धप्रसङ्गादिति शेषः ॥ अत्यन्तरमाश्रित्य शङ्कते । नञ्चिति ॥ तथा
चानारब्धकर्मवशाद्बिदुषोऽपि देहान्तरमारब्धव्यमिति शेषः ।
तत्रामाण्यमङ्गीकरोति । सत्यमेवमिति ॥ तर्हि विदुषोऽपि
देहान्तरमनारब्धकर्मवशादारब्धव्य नैत्याह । तथापीति ॥ विशे-
यमेवाकाङ्क्षादारा विशदयति । कथमित्यादिना ॥ प्रवृत्तफलत्व-

उ० सम्पत्स्य इति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमेतदात्म्य-
मिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्रुत-

भा० सम्पत्तिहेतुत्वान्मोक्षः स्यादिति शरीरपातः स्यात् । तथा
चाचार्याभाव इत्याचार्यवान् पुरुषो वेदेति अनुपपत्तिज्ञा-
नान्मोक्षाभावप्रसङ्गस्य । देशान्तरप्राप्त्युपायज्ञानवदनै-
कान्तिकफलत्वं वा ज्ञानस्य । न कर्मणां प्रवृत्ताप्रवृत्त-
फलवत्त्वविशेषोत्पत्तेः । यदुक्तमप्रवृत्तफलानां कर्मणां
भ्रुवफलवत्त्वाद्भ्रुवविदः शरीरे पतिते शरीरान्तरमारब्ध-
व्यमप्रवृत्तकर्मफलोपभोगार्थमित्येतदसत् । विदुपसास्य
तावदेव चिरमिति श्रुतेः प्रामाण्यात् । ननु पुण्ये वै पुण्येन
कर्मणा भवतीत्यादिश्रुतेरपि प्रामाण्यमेव । सत्यमेवं तथापि
प्रवृत्तफलानामप्रवृत्तफलानाञ्च कर्मणां विशेषोऽस्ति कथं
यानि प्रवृत्तफलानि कर्माणि । यैर्विद्वच्छरीरमारब्धन्ते-
पामुपभोगेनैव चयः । यथारब्धवेगस्य लक्षमुक्तेष्वदेवैर्ग-

षा० मेव स्फुटयति । यैरिति ॥ उक्तमर्थं दृष्टन्तेन स्पष्टयति । यथेति ॥
लक्ष्यस्य वेद्यो भेदनं तत्त्वमकाशमेवेत्यादेरुर्द्धं गतिप्रयोजनं
नास्तीति न स्थितिष्वस्यमुद्दिश्य मुक्तस्य तस्यारब्धवेगस्याप्रतिबन्धेन
तेन वेगेनासादितस्य मुक्तस्य वेगक्षयादेव स्थितिर्दृष्टान्तवदि-
द्यार्थो देहे विद्यानाभानन्तरं फल नास्तीति न कर्माणि निवर्त्तन्ते
किन्तु भोगक्षयादेव तस्य लब्धवृत्तित्वादित्यर्थः ॥ प्रवृत्तफलेभ्योऽ-
प्रवृत्तफलानां कर्मणां विशेषमाह । अन्यानि त्विति ॥ न चाप्रवृ-
त्तफलानां कर्मणां प्रक्षयोऽप्रविद्धलथाविधस्यैव पापस्य प्रायश्चि-
त्तेनेव प्रक्षयोपयोगादित्याह । प्रायश्चित्तेनेवेति ॥ यथारब्धना
तिरिक्तानां कर्मणां ज्ञानान्निवृत्तौ श्रुतिस्मृतौ दर्शयति । ज्ञाना-

उ० केतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति
तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १४ ॥

भा० चयादेव म्यितिर्न तु लक्ष्यवेधसमकालमेव प्रयोजनं
नास्तीति तदत् । अन्यानि त्वप्रवृत्तफलानोह प्राग्ज्ञानोत्प-
त्तेरुद्धं च कृतानि वा क्रियमाणानि वाऽतीतजन्मान्तर-
कृतानि वाऽप्रवृत्तफलानि ज्ञानेन दृश्यन्ते । प्रायश्चित्ते-
नेव । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथेति सृतेत्य ।
धीयन्ते चास्य कर्माणीति चाथर्वणे । अतो ब्रह्मविदो
जीवनादिप्रयोजनाभावेऽपि प्रवृत्तफलानां कर्माणामवग्य-
मेव पलोपभोगः स्यादिति भुक्तेषुवत्तस्य तावदेव चिरं
इति युक्तमेव चेत्तं यथोक्तदोषचोदनानुपपत्तिः । ज्ञानो-
त्पत्तेरुद्धं च ब्रह्मविदः कर्माभावमवोचाम । ब्रह्मसंस्थो-
ऽमृतत्वमेतीत्यत्र तच्च स्मर्त्तुमर्हसि स य इत्याद्युक्तार्थं ।

पा० मिरित्यादिना ॥ प्रवृत्ताप्रवृत्तफलेषु कर्मसु सिद्धे विशेधे फलि-
तमाह । अत इति । जीवनादित्यादिशब्देन पुत्रकलत्रादि
गृह्यते । मुक्तस्याप्रतिबन्धेभ्यादीर्यावदेगद्यं गतिप्रौद्यथ्यवद्धारव-
दारब्धकर्मणां फलभोगोऽवश्यमेव स्यादिति सम्बन्धः । यत्स्वारब्ध-
कर्मणा भोगादेव क्षयस्तेत्यादिना यच्चिरत्वं सत्सम्पत्तेरुक्तं
तदुक्तमेवेति कृत्वा यथोक्तस्य दोषस्य सद्यः शरीरपातादिलक्ष-
यसाश्वानुपपत्तिरित्युपसंहरति । इतीति ॥ आद्यस्थितिशब्दस्य
सस्येत्यनेन सम्बन्धः ॥ यत्तूत्पन्नेऽपि ज्ञाने यावज्जीवविहितानि
करोत्येवेति तत्राह । ज्ञानोत्पत्तेरिति ॥ ज्ञानस्य नानर्थक्यमवि-
थातल्लार्थनिवर्तनेन सत्सम्पत्तिहेतुत्वान्नाप्यनैकान्तिकफलत्वमन्त-
राधामावादित्युक्तमिदानीमर्धिरादिमार्गप्राप्त्या वाऽत्रैवाविद्या-
निवृत्तिमात्रेण वा सत्सम्पत्तिरिति सन्दिहानः शब्दते । आचार्य

उ० पुरुषश्च सोम्येतोपतापिन ज्ञातय पय्युपा-
सते जानासि मा जानासि माभिति तस्य यावन्न
वाङ्मनसि सम्पद्यते मन प्राणे प्राणस्तेजसि तेज
परस्यां देवताया तावज्जानाति ॥ १ ॥ अथ
यदास्य वाङ्मनसि सम्पद्यते मन प्राणे प्राणस्ते-

भा० आचार्यवानिव । तद्दान् येन क्रमेण सत्सम्पद्यते तं क्रम-
दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति । तथा
सोम्येति होवाच ॥ १४ ॥

पुरुष हे सोम्य उपतापिन ज्वराद्युपतापवन्त ज्ञातयो
वान्धवा परिवार्योपासते मुमुर्षुं जानासि मा तव पितर
पुत्र भातरञ्चेति पृच्छन्तस्तस्य मुमुर्षोर्यावन्न वाङ्मनसि
सम्पद्यते मन प्राणे प्राणस्तेजसि तेज परस्या देवतायामि-
त्येतदुक्तार्थं । समारिणो यो मरणक्रम स एवाय विदुषो
ऽपि सत्सम्पत्तिक्रम इत्येतदाह परम्या देवताया तेजसि
सम्पन्नेऽथ न जानाति । अविदास्तु तत उत्थाय प्राग्भां-
वित व्याघ्रादिभाव देवमनुष्यादिभाव वा विशति ।
विदास्तु शास्त्राचार्योपदेशजनितज्ञानदीपप्रकाशित मद्-

धा० वानिति ॥ सशयानस्य सम्बोधनाद्यंमुत्तर वाक्यमवतारयति ।
तथेति ॥ १४ ॥

अन्वेष ससारिणो मरणक्रमे नतु विदुष्य सत्सम्पत्तिक्रमस्तयो
विशेषस्य वक्तव्यत्वादत व्याह । ससारिण इति । कर्तव्योपरमे तेज
सहचरितभूतस्योपसंहारे च विशेषविज्ञानाभावः समान
एव विद्वद्विदुषोरित्यर्थः । कर्तव्यं तयोर्विशेषस्तथाह । अवि

उ०. जसि तेजः परस्यां देवतायामथ न जानाति
 ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमेतदात्म्यमिदं सर्वं
 तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्रेतवेतो इति

भा० ब्रह्मात्मानं प्रविश्य नावर्त्तत इत्येष सत्सम्पत्तिक्रमः । अन्ये तु
 मूर्खान्यथा नाद्योक्तम्यादित्यादिद्वारेण सद्गच्छन्तीत्याहुस्त-
 दसत् । देशकालनिमित्तफलाभिसन्धानेन गमनदर्शनात् ।
 न हि सदात्मैकत्वदर्शिनः सत्याभिसन्धस्य देशकालनिमित्त-
 फलाद्यनृताभिसन्धिरूपपद्यते । विरोधात् । अविद्याकाम-
 कर्मणाञ्च गमननिमित्तानां मद्भिज्ञानऊताशनविभ्रुष्टत्वा-
 द्गमनानुपपत्तिरेव । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्त्रैव सर्वे
 विलीयन्ते कामा इत्याद्यायवर्णे । नदीसमुद्रदृष्टान्तश्रुतेश्च ।
 म य इत्यादि समानं । यदि मरिच्यते मुमुक्ष्यतश्च तुम्हा

धा० इति ॥ ततस्तस्मादज्ञानात्सदात्मन सफाशदिति यावत् ।
 एकदेशिसतमुत्थाप्य प्रत्याचष्टे । अन्ये त्विति ॥ भवतु विदुषोऽपि-
 तदभिसन्धिपूर्वकं गमनमित्याशङ्काश्च । नश्चेति ॥ आदिशब्देन
 गत्यागतिर्गच्छते ॥ सद्भिज्ञानवतो गमनायोगे हेत्वन्तरमाह ।
 अविद्येति । विदुषोऽविद्याकामकर्मणामभावे प्रामद्यमाह ।
 पर्याप्तकामश्चेति ॥ ननु कामप्रविणय एवाथ श्रूयते नाविद्याका-
 मकर्मनिष्पन्नमाह । गदीति । यथा नद्यो गङ्गाया नामरूपे
 विद्याय समुद्रं प्रविशन्ति तथा विद्यासामरूपे हित्वा परं पुत्र-
 यमुपैतीति दृष्टान्तपूर्वको य युतेभ्रामरुपवीजावस्थाविद्याया-
 न्मयो गच्छते तथाविद्याकामयोरभावे कर्मोपपत्तिरुक्त्वा
 विदुषो गतिपूर्विका सत्सम्पत्तिरित्यर्थः ।
 पुनरावृत्तिमर्हति सत्सम्पत्तित्वात्परमकाले न
 विशेषविज्ञानाभावेनात्यन्तिकं विदुषो ऽ

उ० भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा
सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १५ ॥

पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहार्पी-
स्तेयमकार्पोत्परशुमस्मे तपतेति स यदि तस्य
कर्ता भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते सोऽनृ-
ताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्वर्जाय परशुं तप्तं प्रति-

भा० सत्सम्पत्तिस्तत्र विद्वान् सत्सम्पन्नो नावर्त्तते आवर्त्ततेऽविदा-
नित्यत्र कारणं दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान् विज्ञा-
पयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ १५ ॥

शृणु यथा सोम्य पुरुषं चौर्यकर्म्मणि मन्दिह्यर्गानं
नियहाय परीक्षणार्थं चेतापि हस्तगृहीतं वद्धहस्तामान-
यन्ति राजपुरुषाः । किं कृतवानयमिति पृष्टाश्चाङ्गरपहा-
र्षीद्भनमस्यायं । ते चाङ्गः किमपहरणमात्रेण बन्धनम-
र्हति । अन्यथा दत्तेऽपि धने बन्धनप्रसङ्गादित्युक्ताः पुन-
राङ्गः स्तेयमकार्पीचौर्येण धनमपहार्षीदिति । तेत्थेवं वदत्सु
दूतरोऽपङ्गुते नाहं तत्कर्त्ता इति । ते चाङ्गः मन्दिह्य-
मानाः स्तेयमकार्पीस्त्वमस्य धनस्येति । तस्मिंश्चापङ्गुवति

ष्या० कालीनविशेषविधानाभाववदित्यनुमानाद्विद्वद्विदुषोरविशेषं
मन्वानं शङ्कते । यदीति ॥ तत्रानृताभिसन्धत्वं तादृगभिसन्धि-
मनिष्ठत्वस्योपाधिरित्यनुमानद्वयं दूययितुमुत्तरयत्यमुत्थापयति ।
तथेति ॥ परीक्षयाय परीक्षाद्वारेणार्थमिति यावत् ॥ १५ ॥

परशुमहणमात्रेण बन्धने प्रतिग्रहीतुरपि बन्धनप्रसङ्गात्
तन्मार्त्तं बन्धनकारणमित्याह । अन्यथेति । तत एवानृताभिस-

उ० गृह्णाति स दक्षतेऽथ हन्यते ॥ १ ॥ अथ यदि
तस्याकर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स
सत्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्द्वाय परशुं तप्तं

भा० आहुः परशुमसौ तपतेति शोधयत्वात्मानमिति । स यदि
तस्य सैन्यस्य कर्त्ता भवति वदिस्यापक्रुते स एवभूतस्तत
एवानृतमन्यथा भूतं मन्तमन्यथा आत्मानं कुरुते स तथा-
नृताभिमन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्द्वाय व्यवहितं कृत्वा परशुं
तप्तं मोक्षायतिष्ठहति स दक्षतेऽथ हन्यते राजपुरुषैः
स्वकृतेनानृतताभिसन्धिदोषेण । अथ यदि तस्य कर्मणोऽ-
कर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स तथा सैन्याक-
र्त्तयात्मानमन्तर्द्वाय परशुं तप्तं प्रतिष्ठहति सत्या-
भिमन्धः मन्त्र दक्षते सत्यव्यवधानादथ मुच्यते च मृषा-
भियोक्तृभ्यः । तप्तपरशुदक्षतलमंथोगस्य तुन्वलेऽपि स्त्रेय-
कर्त्तकक्षोरनृतताभिमन्धो दक्षते न तु सत्याभिमन्धः ।
स यथा सत्याभिमन्धस्तप्तपरशुदक्षणकर्म्मणि सत्यव्यवहित-
दक्षतलवान्नादाह्येत न दक्षते इत्येतदेवं सद्रुद्धा सत्याभि-
मन्धेतरयोः शरीरपातकाले च तुन्व्यायां सत्यव्यवहित-
निदान् सत्यव्यवहितं न पुनर्याघदेवादिदेवदण्डायावर्त्तते

भा० न्यादेवेत्यर्थः । तत एवेति सैन्यस्य कर्मणोऽकार्यत्वादेवेत्यर्थः ।
दृष्टान्ते विवक्षितमंथमनुवदति । तपेति । तदनुवादपूर्वकं
कार्यमित्येवमाह । स यद्येति । स य एषोऽपिमेवादि व्याप्यते ।
यदाह्येति । न यदस्येति समर्थोद्देशेन तदर्थमायो विधीयते

उ० प्रतिगृह्णाति स न दक्षतेऽथ मुच्यते ॥२॥ स यथा
तत्र नादात्तेतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तन्वमसि श्वेतकेतो इति तद्भास्य विज-

भा० अविद्वांसु विकारानृताभिमन्यः पुनर्थाघ्रादिभावं देवता-
दिभावं वा यथा कर्म यथा श्रुतं प्रतिपद्यते । यदात्माभि-
मन्यनभिमन्त्रिष्ठते मोक्षवन्धने यथा मूलं जगतो यदा-
यतनाः यत्प्रतिष्ठाञ्च सर्वाः प्रजाः यदात्मकश्च सर्व्यं यथा-
यममृतमभयं शिवमद्वितीयं तत्सत्यं स आत्मा तत्रातस्त-
त्त्वमसि हे श्वेतकेतो इत्युक्तार्थममल्लदाक्यं । कः पुनरमौ
श्वेतकेतुस्त्वंशब्दार्थः । योऽहं श्वेतकेतुरुदात्तकस्य पुत्र
इति वेदात्मानमार्देशं श्रुत्वा मत्वा विज्ञाय चाश्रुतममत-
मविज्ञातं विज्ञातुं पितरं पप्रच्छ कथं नु भगवः स
आदेशो भवतीति । स एषोऽधिष्ठतः श्रोता मन्ता विज्ञाता
तेजोबन्धनमयकार्यकरणसद्भासं प्रविष्टापरेव देवता नामरू-
पव्याकरणायादर्शे इव पुरुषः सूर्यादिरिव जलादी
प्रतिबिम्बरूपेण स आत्मानं कार्यकारणेभ्यः प्रविभक्तं
सद्रूपं सर्व्वात्मानं प्राक् पितुः श्रवणान्न विजज्ञौ । अथेदानो

प्या० तत्रोद्देशस्य शरीरदयविशिष्टस्य विरोधात्शरीरं ब्रह्मात्मत्वं
विधानुमशक्यमिति मन्यानद्योदयति । कः पुनरिति । त्वंपदेन
वाच्यस्य लक्ष्यस्य वा ब्रह्मत्वायोगत्त्वयोच्यते । नाद्योऽङ्गीकारात्त्र
द्वितीयो शरीरदयवैशिष्ट्योपलक्षितस्य श्रेष्ठत्वाद्यथासास्यदस्य
त्वंपदलक्ष्यस्य ब्रह्मत्वविधाने विरोधात्स्फुरणादिति परिहरति ।
योऽहमिति । विज्ञाय च वेदेति पूर्व्वेण सद्य समन्यः । तस्य यतः

उ० ज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ २ ॥ १६ ॥ इति
छान्दोग्योपनिषत्सु षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

भा० पित्रा प्रतिबोधितस्त्वमसीतिदृष्टान्तैर्हेतुभिश्च तत्पितृ-
रस्य ह किलोक्तं सदेवाहमस्मीति विजज्ञौ विज्ञातवान् ।
द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थं ॥ १६ ॥

किं पुनरत्र षष्ठे वाक्यप्रमाणेन जनितं फलितमात्मनि
कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरधिष्ठितत्वं विज्ञाननिवृत्तिरस्य फलं वय-
मवोचाम । त्वंशब्दवाच्यमर्थं श्रोतुं मन्तुञ्चाधिष्ठितमवि-
ज्ञातविज्ञानफलार्थं । प्राकृतस्मादिज्ञानादहमेवं करि-
ष्याम्यग्निहोत्रादीनि कर्माण्यहमवाधिष्ठितः । एपाञ्च
कर्माणं फलमिहामुत्र च भोक्तृत्वे कृतेषु वा कर्मसु कृत-
कर्तृत्वः स्यामित्येवं कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरधिष्ठितोऽस्मीत्यात्मनि
यंदिज्ञानमभूत्तस्य यत्सज्जगतो मूलमेकमेवाद्वितीयं
तत्त्वमसीत्यनेन वाक्येन प्रतिबुद्धस्य निवृत्तते । विरोधात् ।

था० सकाशादौपाधिको भेदो वस्तुतस्त्वैक्यमिति मत्वाह । तेजोऽवग्रम-
यमिति । त्वंपदार्थं श्वेतकेतुं निर्दयं तद्वास्त्व्यादि व्याचष्टे ।
आत्मानमिति ॥ १६ ॥

अत्रातार्थप्रकाशनं मानफलं तस्य स्वप्रकाशे ब्रह्मणि नोपप-
त्तिरिति मन्वानथोदयति । किं पुनरिति । अत्रात्मनीति
सम्बन्ध । स्वप्रकाशे स्वप्रकाशातिशयस्य मानफलस्यासम्भवेऽप्य-
धस्तथावृत्तिस्तत् फल भवित्यतीत्युत्तरमाह । कर्तृत्वेति । अथ
तस्य अथवायामतस्य मननायाविज्ञातस्य विज्ञानफलसिद्धये
वाधिष्ठितं यमर्थं त्वंपदवाच्यमवोचाम । तस्य आत्मनि क्रियाक-
र्तृत्वे फलभोक्तृत्वे च यन्मिथ्यैवाधिष्ठितत्वविज्ञानं तद्विद्वत्किंभंग-

भा० न ह्येकस्मिन्नद्वितीय आत्मन्ययमहमस्मीति विज्ञाते ममे-
दमनेन कर्त्तव्यमिदं कृत्वाऽस्य फल भोक्ष्य इति वा भेद-
विज्ञानमुपपद्यते । तस्मात् सत्याद्वितीयात्मविज्ञाने विकार-
रानृतजीवात्मविज्ञानं निवर्त्तत इति युक्त ॥ ननु तत्त्व-
मसीत्यत्र त्वशब्दवाच्येऽर्थे बहुवृद्धिरादिष्यते । यथा आदि-
त्यमनश्चादिषु ब्रह्मादिबुद्धिः । यथा च लोके प्रतिमा-
दिषु विष्णादिबुद्धिस्तद्वत् । ननु सदेव त्वमिति यदि
सदेव श्वेतकेतुः स्यात् कथमात्मानं न विजानीयात्
येन तस्मै तत्त्वमसीत्युपदिश्यते । न । अदित्यादिवाक्यवैल-
क्षण्यात् । आदित्यो ब्रह्मेत्यादावितिशब्दव्यवधानात् साचा-

था० फलमिति योजना ॥ यद्योक्तं मानफलमेव प्रपञ्चयति । प्राक् चेति ॥
अहमेवात्राधिकृतश्चेति चकारस्य सम्बन्धस्तस्येयमन्वयेत्यर्थं ॥ विरो-
धमेव स्फोरयति । न हीति ॥ प्रमाणफलमुपसर्त्तति । तस्मा-
दिति ॥ तत्त्वमसीति वाक्यमुख्यैकत्वपरमिति स्वपक्षमुक्त्वा परपक्ष
शङ्कते । नन्विति ॥ ध्याध्यासिकमेकत्व सामानाधिकरण्यात्सम्बन्ध-
मिति स्वपक्षं दृष्टान्तेनोक्त्वा सिद्धान्तं दूषयति । नन्विति ॥ श्वेत-
केतो सन्मात्रत्वे तदज्ञानायोगादसद्वदुपदेशातिजिदित्यर्थं ।
किमध्यासवाक्यसामान्यादाध्यासिकमेकत्व सामानाधिकरण्या-
त्सम्बन्धं किं वा मुख्यैकत्वे बाधकसङ्गावादिति विकल्प्याय दूष-
यति । नेत्यादिना ॥ यथा लोके शुक्लिका रजतमिति प्रत्येतीत्या-
दावितिशब्दपरं सामानाधिकरण्यं न वस्तुनिष्ठं दृष्टं तथा-
ऽध्यासवाक्यानामप्यादित्यो ब्रह्मेत्यादेश इत्यादीनामितिशब्दपर-
सामानाधिकरण्यवशादवस्तुनिष्ठत्वं गम्यते न तथा तत्त्वमस्ति-
वाक्यस्यावस्तुनिष्ठत्वमितिशब्दपरत्वाभावेन सामानाधिकर-
ण्यस्य स्वरूपमर्थवसायित्वनिश्चयादित्यर्थं । इह त्विति प्रकार
शोक्तिः । इह प्रवेश दर्शयित्वात्त्र तेजोब्रह्ममयं सद्वातमिहेति
युपदिश्यति । जीवमक्षणेर्भेदयाधिप्रमाणविरोधात् मुख्य

भा० ब्रह्मत्वं गम्यते। रूपादिमत्त्वाच्चादित्यादीनामाकाशमनसो-
 येति शब्दव्यवधानादेवाब्रह्मत्वमिह तु सत एव देहप्रवेशं
 दर्शयित्वा तत्त्वमसीति निरङ्कुशं सदात्मभावमुपदिशति ।
 ननु पराक्रमादिगुणः सिद्धोऽसि त्वमितिवत्तत्त्वमसीति
 स्यात् न सदादिवत्सदेकमेवाद्वितीयं । सत्त्वमित्युपदे-
 शात् । न चोपचारविज्ञानात्तस्य तावदेव चिरमिति
 सत्त्वमिति रूपदिश्यते । सदात्वादुपचारविज्ञानस्य । त-
 म्निद्रो यम इतिवत् । नापि स्रुतिरनुपास्यत्वात्श्वेतकेतोः ।
 नापि सत्श्वेतकेतुत्वोपदेशेन ख्यते । न हि राजा दास-
 स्वमिति स्रुतः स्यात् । नापि सतः सर्व्यात्मन एकदेशनि-

प्या० मेकत्व किन्तु धैतन्यमुखयोगाद्गौणमिति द्वितीयं शङ्कते । नञिति ॥
 यथा सदादि कारणमेव घटादि कार्यं न एवमस्ति तथा सर्वं
 मिदमाकाशादिकार्यं सन्मात्रं तत्र सर्वप्रकारभेदरहितमेक
 रसमबाधिवमित्युपदेशदर्शनात् गौणमेकत्वमित्युत्तरमाह ।
 नेत्यादिना । इतश्च नोपधरितमेकत्वमित्याह । नञेति ॥ औप-
 चारिकविज्ञानस्य सदात्वे दृष्टान्तमाह । त्वमिति ॥ किञ्च गौण-
 त्वमेकत्व भेदता स्तुत्यर्थं विधिपरत्व वा वाक्यस्य वक्तव्य । चाद्ये
 ऽपि श्वेतकेतो सतो वा वस्तुन स्रुतिरिति विकल्प्याय दूषयति ।
 नापीति ॥ उपास्यत्वात्स्रुत स्रुतिरिति द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति ।
 नापि स्रुदिति ॥ इतश्च श्वेतकेतुत्वोपदेशेन सेतो न स्रुतिरि-
 त्याह । नापि सत इति ॥ श्वेतकेतोः उपास्यत्वेन स्रुयसम्भवेऽपि
 कर्तृत्वात्सर्वं सत्त्वावकाशं वाक्यस्य युक्तमित्याशङ्क्य कर्मविध्य
 चादिधानात्मदात्मत्वमात्रप्रतीतेश्च नैवमित्याह । नञेति ॥ विक-
 ल्पान्तरमुद्भावयति । ननु सदस्मीतीति ॥ एकविश्रान्तेन सर्वं
 विधानवचनविरोधान्न दृष्टिविधिपरत्वमित्युत्तरमाह । न
 ण्विति ॥ गौणप्रक्षेपेऽपि तुल्यानुपपत्तिरित्यपेक्षार्थः । एकविश्रा-
 न्तेन सर्वविधानस्रुतेन विरोधोऽस्तीति पूर्व्यायाह । नेति ॥

भा० चेदो युक्तः । तत्त्वमसीति देवाधिपतिरिव यामाध्यक्षल-
मिति । न चान्या गतिरिह मदात्मनोपदेशादर्थान्तरभूता
मगभवति । ननु मद्गतीति बुद्धिमात्रमिह कर्त्तव्यतया
चोद्यते ननु ज्ञातं मद्गतीति ज्ञाप्यत इति चेत् ॥ न चस्मिन्
पक्षेऽप्ययुतं युतं भवतीत्याद्यनुपपन्नं । न । मद्गतीति बुद्धि-
विधेः मुख्यर्थत्वात् । नाचार्यवान् पुरुषो वेद । तस्य ताव-
देव चिरमित्युपदेशात् । यदि हि मद्गतीति बुद्धिमात्रं
कर्त्तव्यतया विधीयते न तु त्वमन्ववाप्यस्य मद्रूपत्वमेव
तदा नाचार्यवान् वेदेति ज्ञानोपायोपदेशो वाच्यः स्यात् ।
यथाग्निषोच जुहुयादित्येवमादिव्यर्थप्राप्तमेवाचार्यवत्त्व-

या० नेदमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं दृष्टिविधिस्तुतिः कार्यकारण-
मन्यत्वादियुक्तिभिन्नपदादितत्त्वादिपक्षे चासम्भावनादिनिरास-
समर्थाचार्यवशोपदेशानर्थक्यादोपदेशिकज्ञानमात्रेण विध्यनु-
ष्ठानसिद्धेर्विध्यपेक्षितं तस्य च तन्नैवाक्षेपादित्युत्तरमाह ।
नाचार्यवानिति । तदेव विद्वेद्येति । यदि हीति । आचार्य-
वत्त्वमिति नोपदिश्यत इति श्रेयः ॥ इत्यत्र नेदं वाक्यं दृष्टिविधि-
परमेष्ठ्यमित्याह । तस्येति । सदात्मत्वसाक्षात्कारादनेऽपि
सहदनुष्ठितपरोक्षबुद्धिमात्रात्मोत्सम्भवादिलक्षणाभिधानमनर्थकं
मापद्येत । यथा सहदनुष्ठितादपि यागाद्भवति स्वर्गोत्पत्तिरिति
च चिरमिति श्लेषकरणं मोक्षस्येति । तस्माद्नेदं दृष्टिविधि-
परमित्यर्थः ॥ किञ्च विधिवादिना प्रतीयमानेऽर्थे वाक्यस्या
प्रामाण्यविपर्ययासन्नक्षरं वा वाच्यं तदुभयदुर्वाच्यमित्याह ।
नचेति ॥ तत्त्वमसीत्यधिकारिण प्रयुक्ते सति प्रमाणभूतेन तेन
वाक्येन जनिता सहस्राहमिति या तस्य बुद्धिस्ता निवर्त्तयितुं
नार्हं सदिति बलवती बुद्धिरत्यमेति न शक्यते बह्वं । विवेकवत्
युतवाक्यस्य तथाविधबुद्धानुत्पादात् न अधिकारिण युतवाक्यस्य
सहस्राहमिति बुद्धिर्नैत्यमेति बह्वं शक्यं । अधिकारिण प्रमिति-

भा०मिति तद्वत् । तस्य तावदेव चिरमिति चाक्षेपकरणं न युक्तं स्यात् । सदात्मतत्त्वे विज्ञातेऽपि सकृद्बुद्धिमात्रकरणे मोक्षप्रसङ्गात् । नच तत्त्वमसीत्युक्तेनाहं सदितिप्रमाणवाक्यजनिता बुद्धिर्निवर्त्तयितुं शक्या नोत्पन्नेति वाक्यवक्तुं । सर्वोपनिषद्वाक्यानां तत्परतयैवोपक्षयात् । यथाग्निहोत्रादिविधिजनिताग्निहोत्रादिकर्त्तव्यताबुद्धीनामतथार्थलमनुत्पन्नत्वं वा न शक्यते वक्तुं तद्वत् । यदुक्तं सदात्मा सदात्मानं कथं न जानीयादिति । नासौ दोषः । कार्यकारणमहातयतिरिक्तोऽहं जीवः कर्त्ता भोक्तेत्यपि स्वभावतः प्राणिनां विज्ञानादर्गनात् किमु तस्य

धा० जनको वेद इति न्यायात् । न च वेदप्रत्ययो यथोक्ताया बुद्धेर्बाधकस्य साप्रभेदप्रत्ययवन्मित्यात्वानुमानादित्यर्थः । इतश्च तत्त्वमसिवाक्यं वस्तुपरमेवेत्याह । सर्वोपनिषदिति । तत्त्वमसिवाक्याद् यथार्था बुद्धिर्नापि न भवत्येव बुद्धिरित्येतमर्थं दृष्टान्तेनाह । यथेति । जीवे भासमानेऽप्यनवभासमानत्वात् स्वभावो ब्रह्मेत्युक्तमनूच दूषयति । यदुक्तमिति । लोकायनातिरिक्ताना देहादतिरेको जीवस्य साभाविकोऽपि नावभासते तथा ब्रह्मभावेऽपि । तस्यानाद्यनिर्याप्याज्ञानसामर्थ्यादेव नावभासिष्यते । तथाच तस्मिन् भासमानेऽप्यनवभासमानत्वात् स्वभावो ब्रह्मेत्युक्तं व्याख्यभावादित्याह । कार्येति । देहव्यतिरिक्तात्मवादिनामात्मनि भानि देहव्यतिरिक्तोऽपि भास्तेवेति यातिसिद्धिरित्याशङ्काह । कथमिति । देहादिसङ्घातादतिरिक्तोऽहमित्येवं व्यतिरिक्तविश्रामे सति कथं मेयां कर्त्तृत्वादिविधानं सम्भवति । न हि सङ्घाताभिमानविगमे तद्युक्तते । नच तत्रास्त्येव दृष्टमानत्वादित्यर्थः । सिद्धे दृष्टान्ते दार्यान्तिब्रमाह । तद्वदिति । देहाद्यतिरिक्तस्य सतोऽप्यप्रतिभानयत्सदात्मकस्यापि श्वेतकेतो देहादिम्यामाभिमानित्वात्सदात्मनि ब्रह्मणि विधानं न न्यादत-

उ० ॥ ॐ ॥ अधीहि भगव इति होपाससाद सनत्कु-
मारं नारदस्तं होवाच यद्वेत्य तेन मोपसीद

भा० सदात्मविज्ञानं ॥ कथमेवं व्यतिरिक्तविज्ञाने सति तेषां
कर्तृत्वादिविज्ञानं सम्भवति । दृश्यते च । तद्वत्तस्यापि
देहादिस्वात्मबुद्धित्वात् स्यात्सदात्मविज्ञानं । तस्मादिका-
रानृताधिकृतजीवात्मत्वविज्ञाननिवर्त्तकमेवेदं वाक्यं तत्त्व-
मसीति सिद्धमिति ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद-
शिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः
कृतौ छान्दोग्योपनिषद्विवरणे षष्ठः प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ ६ ॥

ॐ तत्सत् ॥ परमार्थतत्त्वोपदेशप्रधानपरः षष्ठो-
ऽध्यायः सदात्मैकत्वनिर्णयपरतथैवोपयुक्तः । न सतोऽर्वा-

द्या० स्वस्वभावस्यापि ब्रह्मभावस्याप्रतिभानमज्ञानकृतमित्यर्थः ॥
वाक्यस्यार्थान्तरपरत्वासम्भवे फलितमुपसंहरति । तस्मादिति ॥
महावाक्यस्योक्त्या विधयार्थान्तरपरत्वासम्भवादिकारेऽष्टताभि-
सन्धिज्ञतोऽय जीवात्मत्वेयं रूपं यन्मिथ्याज्ञानं तस्य सनिदा-
नस्य निवर्त्तकमेवेदं तत्त्वमसिवाक्यं न त्वभूतप्रादुर्भावफलनि-
त्येवं जीवब्रह्मणोरैक्यं सर्वोपनिषत्सारभूतं स्थितमित्यर्थः ॥
इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदा-
नन्दज्ञानकृताया श्रीशङ्करभगवत्कृतच्छान्दोग्यभाष्यटीकायां
षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥ ॐ तत्सत् ॥

ॐ । षष्ठसप्तमयोरध्याययोः सम्बन्धं बह्वुक्त्वात् । षष्ठे वृत्तं
कीर्त्तयति । परमार्थेति ॥ उत्तमाधिकारिणं प्रत्यवाधिततत्त्व-
बोधनं प्रधानं तत्परोऽतीतोऽध्यायः स सतो ब्रह्मणः प्रत्य-
ङ्निश्चयपरत्वेनैव व्याख्यात इत्यर्थः ॥ षष्ठ्यायान्तरभूमिकामा-
रुचयति । न सत इति ॥ मध्यममधिकारिणं प्रति परम्परया

उ० ततस्त उर्ध्वं वक्ष्यामीति ॥ १ ॥ स होवाचवेदं भग-
 वोऽध्येमि यजुर्वेदं ॥ सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमि-
 तिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं ॥ रुग्ं
 देवं निधिं चात्रोवाचयमेकायनं देवविद्यां ब्रह्म-

भा० शिवकारलक्षणानि तत्त्वानि निर्दिष्टानित्यतस्तानि नामा-
 दीनि प्राणान्तानि क्रमेण निर्दिश्य तद्द्वारेणापि भूगार्यं
 निरतिशयं तत्त्वं निर्दिष्टवामीति शाखाचन्द्रदर्शनवदितीमं
 महत्तमं प्रपाठकमारभते । अनिर्दिष्टेषु हि मतोऽर्वाक्येषु
 मग्नाद्ये च निर्दिष्टेष्वन्वदध्ययिज्ञानं स्यादित्यागङ्गा कस्य-
 चिद्व्याख्या मा भूदिति वा तानि निर्दिदिर्त्तति । अथवा
 भाषानागेदकवत्सूनादारभ्य रुग्ं रुग्मतस्य बुद्धि-
 विषयं शापचित्वा तदतिरिक्ते स्वाराग्येऽभिप्रेष्यामीति
 नामादीनि निर्दिदिर्त्तति । अथवा नामाद्युत्तरोत्तर-
 विग्रहानि तत्त्वान्यतितरासु तेषामुत्कृष्टतमं भूगार्यं

भा० प्रजापत्यमपदेष्टुं सप्तमप्रपाठकप्रवृत्तिरित्यर्थः । अन्यत्रापि प्रजा-
 त्तममेवोपदेष्टुमिष्टस्येतिमिति तर्हि नामादीनि तत्त्वानि निर्दि-
 द्धमेव तत्राह । अनिर्दिष्टेष्विति । वाच्यः शब्दानिरासार्थे-
 त्तः । यथा यथोरथायथोरदिसीयप्रजापत्यविषयत्वापिश्रेयैऽपि
 भाषात्पारम्यार्थाभ्यामप्येवमद्वयमुक्तं सम्पत्ति नामादीनामुत्तरो-
 त्तरमुदयविग्रहानि । नामाद्यविग्रहमेवशास्त्रादेवविज्ञानेन
 सर्वविद्यामयत्तमित्याह । अथविदः सर्वं चत्वं एषोऽप्यु-
 पदेष्टुमन्तरात्तस्य इत्याह । निर्दिष्टेष्विति । नामादिगङ्गी-
 नैरुक्तं तत्त्वार्थात्तत्राह । अथदेति । अथमेऽधिकारी नामा-
 दीनि प्रवृत्तिरोपाय तद्वन्तस्य भूग्या क्रमेण शाखाह्वयभाषं

उ० विद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेव-
जनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि ॥२॥ सोऽहं भगवो
मनुविदेवास्मि नात्मवित् श्रुतं खेव मे भग-
वद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भग-

भा० तन्मिति तद्युक्त्यर्थं नामादीनां क्रमेणोपन्यासः । आ-
ख्यायिका तु परविद्यान्वयार्था । कथं नारदो देवर्षिः
कृतकर्त्तव्यः सर्वविद्योऽपि मद्यनात्मज्ञताच्छुभोऽस्यैव किमु
यत्कथ्यमन्योऽन्पविञ्जानुरक्तपुष्पातिशयोक्त्यर्थं इति ।
अथवा नाग्यदात्मज्ञानाच्चरतिशयश्रेयःसाधनमस्तीत्ये-
तत्प्रदर्शयार्थं मनन्कुमारनारदाख्यायिकाऽऽरभ्यते ।
येन सर्वज्ञानसाधनशक्तिमस्यन्नास्यापि नारदस्य देवर्षेः
श्रेयो न यभूव येनोत्तमाभिजनविद्याद्वत्तसाधनशक्ति-
मस्यन्तिनिमित्ताभिमानं हित्वा प्राकृतपुरुषवत्सन्कुमार-
मुपममाद श्रेयःसाधनप्राप्तयेऽतः प्रख्यापितं भवति
निरतिशयप्राप्तिसाधनलमात्मविद्याया इति । अधीहि
अधीय भगवो भगवन्निति हि किनोपममाद । अधी-

या० प्राप्नोतीति प्रदर्शयितुमुत्तरो मध्य इत्यर्थः । प्राणाचन्द्रनिदर्श-
नन्यायेन मध्यमस्याधिकारिणो मन्त्रसिद्धिस्वोकारार्थं मध्यमस्या-
धिकारिणो ध्यानार्थं वा नामादिसङ्गीर्तनमित्युक्तमिदानीमुक्त-
ममेवाधिकारिणमधिकृत्य भूमस्तुत्यर्थं नामादिवचनमिति मत्ता
न्तरमाह । अथवा नामादीति । अथायसम्बन्धमुक्त्वाऽऽस्था-
यिकासम्बन्धमाह । आख्यायिका त्विति । स्तुत्यर्थत्वमेव प्र-
पूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना । तथा च परविद्या

उ० वः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारय-
त्विति तश्च होवाच यद्वै किञ्चित्दध्यगीष्टा नामै-
वेतत् ॥ ३ ॥ नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः साम-

भा० हि भगव इति मन्त्रः । सनत्कुमारं योगीश्वरं ब्रह्मनिष्ठं
नारद उपसन्नवान् । तं न्यायेनोपमन्त्रं होवाच यदात्मवि-
षये किञ्चिद्वेत्य तेन तत्रत्यापनेन मामुपनीदेदमहं
जाने इति ततोऽहं भवतो विज्ञानान्ते तुभ्यमूर्धुं वक्ष्यामी-
त्युक्तवति स होवाच नारद ऋग्वेदं भगवोऽधेमि स्मरामि ।
यद्वेत्येति विज्ञानस्यष्टत्वात्तथा यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं
चतुर्थं वेदं वेदशब्दस्य प्रकृतत्वादितिद्वासपुराणं पञ्चमं
वेदं वेदानां भारतपञ्चमानां वेदं व्याकरणमित्यर्थः ।
व्याकरणेन हि पदादिविभागश्च ऋग्वेदादयो ज्ञायन्ते ।
पिथं श्राद्धकल्पं । राशिगणितं दैवमुत्पातज्ञानं । निधिं
महाकालादिनिधिशास्त्रं । वाकोवाक्यं तर्कशास्त्रं । एकायनं
नीतिशास्त्रं । देवविद्यां निरुक्तं । ब्रह्मण ऋग्यजुःसामा-

षा० कृतार्थत्वात्तस्याः स्तुतिरत्र विवक्षितेति श्रेयः । अतीवाध्याया-
दिषु सदात्मत्वविज्ञानादन्यदेव देवतोपासनं मोक्षसाधनमित्या-
शङ्क्य तन्निषेधे सदात्मविज्ञानस्यैव मोक्षसाधनं ब्रह्मिणोऽनुमा-
ख्यायिका प्रवृत्तेति प्रक्षान्तरमाह । अथवेति ॥ द्वितीयमा-
ख्यायिकातात्पर्यं प्रपञ्चयति । येनेत्यादिना ॥ सर्वस्यापि श्रेयस्य
सद्विज्ञानं तस्य साधनमुत्पादनं तत्र शक्त्या सम्पन्नो वेदवेदाङ्गा-
भिन्नत्वं तस्यापीति यावत् । अस्ति हि नारदस्योत्तमाभिजनं
ब्रह्म । ब्रह्मणो मानसमुत्पत्त्वादिति कोत्तमकर्माविद्या अस्ति च

उ० वेद आथर्वणश्चतुर्थ इतिहासपुराणः पञ्चमो
वेदानां वेदः पित्र्यो राशिर्देवो निधिर्वाकोवा-

भा० ख्यस्य विद्या ब्रह्मविद्या शिवाकल्पकन्दश्चितयसा । भूत-
विद्यां भूततन्त्र । चत्रविद्यां धनुर्वेद । नचत्रविद्यां ज्योतिष ।
सर्पदेवजनविद्या सर्पविद्यां गारुड । देवजनविद्यां गन्धयुक्ति-
नृत्यगीतवाद्यशिल्पादिविज्ञानानि । एतत्सर्वं हे भगवोऽ-
ध्येमि । सोऽह भगव एतत्सर्वं जानन्नपि मन्त्रविदेवास्मि
शब्दार्थमात्रविज्ञानवानेवास्मीत्यर्थ । सर्वो हि शब्दोऽभि-
धानमात्रमभिधानं च सर्वं मन्त्रेष्वन्तर्भवति । मन्त्रवि-
देवास्मि । मन्त्रवित्कर्माविदित्यर्थ । मन्त्रेषु कर्माणीति हि
वक्ष्यति नात्मविद्यात्मानं वेद्मि ॥ नन्वात्मापि मन्त्रैः प्रका-
शत एवेति कथं मन्त्रविद्यं नात्मवित् । न । अभिधानाभि-
धेयभेदस्य विकारत्वात् । नच विकार आन्नेव्यते । नन्वा-
त्मात्मशब्देनाभिधीयते । न । यतो वाचो निवर्त्तन्ते । यत्र

था० वृत्त सदाचरणमस्ति च अवगथानादिसाधनादिसाधनशक्तीनां
धर्माधर्मनाधनस्य वा शरीरस्य शक्तेः सम्पत्तिश्च जन्मादयो
निमित्तमस्याभिमानस्य त त्वक्तेति यावत् । इतिशब्दोऽथा-
वाख्यायिकयोः सम्बन्धोक्तिसमाप्त्यर्थ । यध्ययनेन ज्ञान लक्ष्यते ॥
तथा चाधीव्य ज्ञापयेत्यर्थ । मन्त्र उपसदनस्येति शेष । न्यायत
समित्पाणिशिरिवादिशास्त्रोक्तविधिवशादिति यावत् ॥ यथय
नवाधि पद स्मरणपरतया कथं व्याख्यातमित्याशङ्काह । यदे-
त्येति ॥ गन्धयुक्ति कुटुमादिसम्पादन ॥ तर्हि सर्वं च स्त
नन्त्र कृतकृत्योऽसीत्याशङ्काह । सोऽहमिति ॥ कथं मन्त्रवि-
दित्यस्य कर्माविदिति व्याख्यानमित्याशङ्काह । मन्त्रेष्विति ॥ ब्रह्म

३० क्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षेत्र-
विद्या नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या नामैवेतन्ना-

भा० नान्यत्पश्यतीत्यादिश्रुतेः । कथं तर्ह्यात्मैवाधस्तात् आत्मे-
त्यादिशब्दा आत्मानं प्रत्याचयन्ति । नष दोषः । देहवति
प्रत्यगात्मनि भेदविषये प्रयुज्यमानः शब्दो देहादीनामा-
त्मात्मत्वे प्रत्याख्यायमाने यत्परिशिष्टं सदवाच्यमपि प्रत्या-
चयति । यथा सराजिकायां दृश्यमानायां ह्रस्वध्वजपता-
कादिव्यवहितेऽदृश्यमानेऽपि राजन्येष राजा दृश्यत
इति भवति शब्दप्रयोगस्तत्र कोऽसौ राजेति राजविशेष-
निरूपणायां दृश्यमानेतरप्रत्याख्यानेऽन्यस्मिन्नदृश्यमाने-
ऽपि राजनि राजप्रतीतिर्भवेत्तदत् । तस्मात्तोऽहं मन्त्रवि-
त्कर्माविदेवास्मि कर्मा कार्यञ्च सर्वं विकार इति विकार-
रश्च एवास्मिनात्मविन्नात्मप्रकृतिस्वरूपञ्च इत्यर्थः । अत
एवोक्तमाचार्यवान् पुरुषो वेदेति । यतो वाचो निवर्तन्त

चा० विदेव नात्मविदित्यत्र विरोधं चोदयति । नन्विति ॥ मन्त्रविन्चेत-
त्प्रकाशात्मवित्तमपि स्यात्तदभावे मन्त्रविन्चित्तमपि न युक्तमित्यर्थः ।
अभिधानमभिधेयमित्येवं रूपस्य भेदस्य विकारत्वेन मिथ्यात्वादा
त्मनश्च विकारत्वानङ्गीकारान्मन्त्रप्रकाशत्वाभावान्न विरोध इति
परिहरति । नाभिधानेति ॥ आत्मनो विकारत्वाभावेऽप्यभिधेय-
त्वमेष्टव्यमिति शङ्कते । नन्विति ॥ श्रुत्यन्तरावष्टम्भेन निराचष्टे ।
नेत्यादिना ॥ आत्मशब्देनात्मनोऽभिधेयत्वाभावे वाक्यश्रेयादिवि-
रोधः स्यादित्याशङ्कते । कथं तर्ह्येति ॥ आत्मशब्देनावाचास्यात्मन-
स्तेन लक्षणया प्रतिपत्तिसम्भवात्प्रोपक्रमोपसंहारविरोधोऽस्तीत्यु-
त्तरमाह । नष दोष इति ॥ विशिष्टे गृहीतशब्दो विशेष्ये

उ० मोपास्वेति ॥ ४॥ स यो नामब्रह्मेत्युपास्ते याव-
नाम्नो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो

भा० इत्यादिश्रुतिभ्यश्च। श्रुतमागमज्ञानमस्येव हि यस्मान्मे मम
भगवद्देशेभ्यो युष्मत्सदृशेभ्यस्तरत्यतिक्रामति शोकं मनसा-
पमद्यतार्थबुद्धितामात्मविदित्यतः सोऽयमनात्मवित्तात् हे
भगवः शोचाम्यहतायंबुद्ध्या मनाषे सर्वदां तं मा मां
शोकस्य शोकसागरस्य पारं तं भगवांस्तरयत्वात्मज्ञानो-
द्भुपेन हतार्थबुद्धिमापादयत्वभयं गमयत्वित्यर्थः। तमेव-
मुक्तवन्तं शैवाच यद्वै किञ्चित्दध्यगीष्टा अधीतवानस्य ध-
यनेन तदर्थज्ञानमुपलक्ष्यते ज्ञातवानधीत्येतन्नामैवेतत्।
वाचारक्षणं विकारो नामधेयमिति श्रुतेः। नाम वै श्रुत्वेदो
चजुर्वेद इत्यादि। नामैवेतत्। नामोपास्त्रह्मेति ब्रह्मबुद्ध्या।

षा० प्रकृते यत्सन्मात्रं परिशिष्टं तदवाच्यमपि षष्ठयया बोधयती-
त्यर्थः। केवलात्मविधयस्यात्मशब्दस्य तद्दर्शनमन्तरेण विशिष्टा-
त्मदृष्टिमात्रेण कथं प्रयोगः कथं वा तत्प्रयोगेऽपि विवक्षितात्म-
धीरित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरति। यथेत्यादिना ॥ आत्मनो
मुख्यत्वात् मूलप्रकाशत्वाभावे फलितमाह। तस्मादिति ॥
शब्दार्थज्ञानमात्रेणोक्तवित्तं न भवतीत्यनेनाचार्यापदेशजनित-
ज्ञानवत् स्वात्मवित्तमित्युक्तं तत्र प्रमाणमाह। यत एवेति ॥
मोपदेशिकज्ञानविधयत्वं तर्हि स्वीकृतमित्याशङ्क्याह। यत इति ॥
मा तर्हि तवात्मविद्या भूदित्याशङ्क्य शोकनिवृत्त्युपायत्वेन तद-
पेक्षा सूचयति। श्रुतमिति ॥ आत्मज्ञानोद्भुपेनात्मज्ञानाख्येन
ज्ञानेनेति यावत्। कथं मदीयमर्थज्ञानं सर्व्वं नाममात्रमित्या-
शङ्क्याह। पापारम्भमिति ॥ उक्तमुपपादयति। नाम वेति ॥
तदुपसंहरति। नामैवेति ॥ केन रूपेणेदं नामादत्तमित्या-

उ० नामत्रक्षेत्युपान्तेऽस्ति भगवो नाम्नो भूय इति नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवोन् ब्रवीत्विति ॥ ५॥ १ ॥

वाग्वाव नाम्नो भूयसी वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयति यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमिति-

भा० यथा प्रतिमां विष्णुबुद्धोपासो तद्गत् । स यस्तु नामत्रक्षेत्युपासो तस्य यदफलं भवति तच्छृणु यावन्नाम्नो गतं यावन्नाम्नो गोचरं । तत्र तस्मिन्नामविषयेऽस्य यथा कामचारः कामचारं रसम् इव स्वविषये भवति । यो नामत्रक्षेत्युपासो बुद्धिर्षंशारः । किमस्ति भगवो नाम्नो वाव भूयोऽधिकतरं यद्ब्रह्म इत्यर्थमन्यदित्यभिप्रायः । मनत्कुमार आह नाम्नो वाव भूयोऽस्त्वित्युक्तेः । आह यद्यस्ति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ १ ॥

वाग्वाव वागितोन्द्रियजिज्ञामूनादिव्यष्टसु स्थानेषु स्थितं वर्षागामभिव्यञ्जकं । वर्षस्य नामेति नाम्नो वाग्भूयसेत्युच्यते ।

ष्या० शब्दाह । नामेति । उपास्तिप्रकारं दृष्टान्तेन द्वापद्यति । यथेति । नाम्नि ब्रह्मदृष्टोपासमाने किं स्यादित्याह । स यस्त्विति । यो नामेत्यादिवाक्यस्य धीनरत्नमित्याशब्दाह । यो नामेति ॥ १ ॥

१ वाग्वाव नाम्नो भूयसीत्युक्तं वादनासोरेकत्वाद्याप्यथापकत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्योपचये । वागितोन्द्रियमिति । जिज्ञामूनादिव्यष्ट्यादिशब्देनोक्तः कण्ठशिरोदनौष्ठनासिकातालानि गृह्यन्ते । वागिन्द्रियस्य वर्षस्यभ्योऽभिव्यङ्ग्येभ्यो भूयस्त्वेऽपि नामस्तु भूयस्तं कुतस्त्वमित्याशब्दाह । यस्येति । तद्योयंश्रय्यज्ञकभावे

उ० हासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं
 देवं निधिं वाक्त्रोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्म-
 विद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेव-
 जनविद्यां दिवश्च पृथिवीश्च वायुश्चाकाशश्चापञ्च
 तेजश्च देवांश्च मनुष्यांश्च पशुंश्च वयांश्च
 च तृणवनस्पतींश्चापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकां
 धर्मश्चाधर्मश्च सत्यश्चानृतश्च साधु चासाधु च
 हृदयज्ञश्चाहृदयज्ञश्च यज्ञे वाङ्माभविष्यन् धर्मो ना
 धर्मो व्यज्ञापिष्यन् सत्यं नानृतं न साधु नासाधु न
 हृदयज्ञो नाहृदयज्ञो वागेवैतत्सर्वं विज्ञापयति
 वाचमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते
 यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति
 यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो वाचो भूय

भा० कार्याद्धि कारणं भूयो दृष्ट लोके । यथा पुत्रात्पिता तद्वत् ।
 कथं च वाङ्माभो भूयसीत्याह । वाग्वा च्छ्वेद विज्ञापय-
 त्वायमृग्वेद इति । तथा यजुर्वेदमित्यादि समान । हृदयज्ञ
 हृदयप्रिय । तद्विपरीतमहृदयज्ञ । यद्यदि वाङ्माभवि-
 श्यद्वागभावेऽद्यापनाभावस्तदर्थं श्रवणाभावस्तच्छ्रवणाभावे
 धर्मादि न व्यज्ञापिष्यन् विज्ञातमभविष्यदित्यर्थः । तस्मा-

या० ऽपि कथं व्याप्यथापकत्वमित्याशङ्क्याह । कार्याऽतीति ॥ वाचो
 नाज्ञो भूयस्त्वं प्रपद्यस्विति । कथञ्चेत्यादिना ॥ इत्यथ
 वाचो भूयस्त्वमेष्टव्यमित्याह । यद्यदीति ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां

उ० इतिवाचो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवी-
त्विति ॥ २ ॥ २ ॥

मनो वाव वाचो भूयो यथा वै द्वे वामलके द्वे
वा कोले द्वौ वाक्षौ मुष्टिरनुभवत्येवं वाचञ्च नाम
च मनोऽनुभवति स यदा मनसा मनस्यति मन्त्रा-
नधीयीयेत्यथाधीते कर्माणि कुर्वीयेत्यथ कुरुते

भा० द्वागद्वैतच्छब्देऽच्चारणेण सर्वं विज्ञापयत्यतो भूयसी वाङ्मा-
त्रस्तस्मादाद्यं ब्रह्मेत्युप्राख । समानमन्यत् ॥ २ ॥

मनो मनस्यनविशिष्टमन्तःकरणं वाचो भूयः । तद्वि-
मनस्यनथापारवदाद्यं वक्तव्ये प्रेरयति । तेन वाङ्मनस-
न्तर्भवति । यच्च यस्मिन्नन्तर्भवति तत्तस्य व्यापकत्वात्ततो
भूयो भवति । यथा वै लोके द्वे वामलके फले द्वे वा कोले
वदरफले द्वौ वाचौ विभीतकफले मुष्टिरनुभवति मुष्टिस्ते
फले व्याप्नोति मुष्टौ हि तेऽन्तर्भवतः । एवं वाचञ्च नाम
चामलकादिवन्मनोऽनुभवति स यदा पुरुषो यस्मिन् काले
मनसान्तःकरणेन मनस्यति मनस्यन् विवक्षाबुद्धिः कथं
मन्त्रानधीयीयोच्चारयेयमित्येवं विवक्षां कृत्वायाधीते तथा

था० तस्या भूयस्त्वे सिद्धे फलितमाह । तस्मादिति ॥ स यो वाच-
मित्याद्यन्यदित्युच्यते ॥ २ ॥

मन शब्दस्य अतिमात्रविषयात् व्यावर्तयति । मन इति ॥
कथं तस्य वाचो भूयस्त्व तदाह । तद्वीति ॥ वाचो मनस्यन्त-
र्भवेऽपि कुतो मनसक्तस्या भूयस्त्वं तदाह । यच्चेति ॥ मनसो
वागादेश्यामिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ॥ इतश्च मनसो

उ० पुत्राश्च पशूश्चेच्छेयेत्यथेच्छत इमञ्च लोकममु-
 शेच्छेयेत्यथेच्छते मनो ह्यात्मा मनो हि लोको
 मनो हि ब्रह्म मन उपास्वेति ॥ १ ॥ स यो
 मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो गत तत्रास्य
 यथा कामचारो भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपा-
 स्तेऽस्ति भगवो मनसो भूय इति मनसो
 वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति
 ॥ २ ॥ ३ ॥

भा० कर्माणि कुर्वीयेति चिकीर्षाबुद्धिं हृत्वाय कुरुते पुत्रांश्च
 पशूश्चेच्छेयेति प्राप्तीच्छां हत्वा तत्राप्युपायानुष्ठानेनाथे-
 च्छते पुत्रादीन् प्राप्नोतीत्यर्थं । तथेभञ्च लोकममुञ्चोपा-
 येनेच्छेयमिति तत्राप्युपायानुष्ठानेनाथेच्छते प्राप्नोति ।
 आत्मन कर्तव्यं भोक्तृत्वं प्रति मनसि नान्यथेति । मनो-
 ह्यात्मोच्यते मनो हि लोक । सत्येव हि मनसि लोको
 भवति तत्राप्युपायानुष्ठानश्चेति । मनो हि लोको यस्मात्त-
 स्मान्मनो हि प्रह्ला । यत एव तस्मान्मन उपास्वेति । स यो
 मन इत्यादि समान ॥ ३ ॥

धा० इति भुवन्मिथ्याह । यदेति । विवदाबुद्धिर्ज्ञा करीतीति
 श्रेय । इच्छेयेतीच्छां हत्वेति श्रेयः । तस्यात्मत्वमुपपादयति ।
 आत्मन इति । तस्य भोक्तृत्व साधयति । सात्त्विकेति । १ ।

उ० सङ्कल्पो वाच मनसो भूयान्यदा वै सङ्कल्पयते
 ऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्नीरयति
 नाम्नि मन्त्रा एवां भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि ॥१॥
 तानि ह वेतानि सङ्कल्पेकायनानि सङ्कल्पात्म-

भा० सङ्कल्पो वाच मनसो भूयान् । सङ्कल्पोऽपि मनस्यनव-
 दन्त करणवृत्ति कर्त्तव्याकर्त्तव्यविषयविभागेन समर्थन।
 विभागेन हि समर्थिते विषये चिकीर्षावुद्भिर्मनस्यनानन्तर
 भवति । कथ । यदा वै सङ्कल्पयते कर्त्तव्यादिविषयान्
 विभजते इदं कर्त्तुं युक्तमिति । अथ मनस्यति मन्त्रानधी-
 योयेत्यादि । अथानन्तर वाचमीरयति मन्त्राद्युच्चारणे ।
 ताच्च वाच उ नाम्नि नाम्नीरयति निमित्त विवक्षा कृत्वेर-
 यति नाम्नि नामसामान्ये मन्त्रा शब्दविशेषा सन्त एक
 भवन्त्यन्तर्भवन्तीत्यर्थ । सामान्ये हि विशेषोऽन्तर्भवति । मन्त्रेषु
 कर्माण्येक भवन्ति । मन्त्रप्रकाशितानि कर्माणि क्रियन्ते
 नामन्त्रकमस्ति कर्मा । यद्दि मन्त्रप्रकाशनेन लब्धमन्त्रक

ष्या० सङ्कल्पशब्दार्थमाह । सङ्कल्पोऽपीति ॥ का सान्त करणवृत्तिर्या
 सङ्कल्पशब्दितेत्याशङ्काह । कर्त्तव्येति ॥ द्विविधे विषये विभा
 गेन समर्थितेऽपि कथ यथोक्तस्य सङ्कल्पस्य मनसो भूयस्त्वमि-
 त्याशङ्काह । विभागेन हीति ॥ सङ्कल्पस्य कारणत्वान्नमसच्च
 कार्यत्वादतो भूयस्त्वमित्यर्थ ॥ कार्यकारणभाव तयोराकाङ्क्षा
 पूर्वकं यत्कीकरोति । कथमित्यादिना । मनस सकाशात्कापो
 ऽन्तरभावेन विशेष दर्शयति । ताचेति ॥ नाम्नि मन्त्राणाम-
 न्तर्भाव समर्थयति । सामान्ये हीति ॥ कथ मन्त्रेष्वनुपलब्ध
 कर्माणामन्तर्भावलाभाह । मन्त्रेति । कथ कर्म नामन्त्रकमस्ती

उ० कानि सङ्कल्पे प्रतिष्ठितानि समकूपतां द्यावापृथिवी समकल्पेतां वायुश्चाकाशश्च समकल्पतामापञ्च तेजश्च तेषां संकल्प्ये वर्षे सङ्कल्पते वर्षस्य संकृत्या अनु सङ्कल्पतेऽनुस्य संकल्प्ये प्राणाः

भा० सत्कर्म ब्राह्मणेनेदं कर्त्तव्यमस्मै फलायेति विधीयते । याषु-
त्पत्तिर्ब्राह्मणेषु कर्मणे दृश्यते सापि मन्त्रेषु लभ्यमत्ता-
कानामेव कर्मणां स्पष्टीकरणं । न हि मन्त्राप्रकाशितं
कर्म किञ्चिद्ब्राह्मणे उत्पन्नं दृश्यते । त्रयोविहितं कर्मैति
प्रसिद्धं लोके । त्रयोशब्दश्चायं जुषामममाख्या । मन्त्रेषु
कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्निति चाथर्वणे । तस्माद्युक्तं मन्त्रेषु
कर्माण्येकं भवन्तीति । तानि च वा एतानि मनत्रादीनि
सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्प एकोऽयनं गमनं प्रसयो येषां
तानि सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्पात्मकान्युत्पत्तौ सङ्कल्पे
प्रतिष्ठितानि स्थितौ समकूपतां सङ्कल्पं कृतवत्याविव हि

धा० तृप्यते ब्राह्मणविहितम्यापि कर्मणो दर्शनादित्याशङ्काह ।
यद्भोति । ब्राह्मणस्य मन्त्रध्यायानरूपत्वादतिस्पष्टमन्त्रानुपक-
म्भेऽपि कल्प्यते मन्त्रैःकल्पमित्यर्थं । एतदेव प्रपद्यति । यापो-
त्तादिना । यज्ञस्यां प्राखायां यत्कर्म मन्त्रेष्वनुपकर्मं तस्याखा-
न्तरीयं मन्त्रप्रकाशितं भविष्यति इत्यत्र चेतन्तदमाह । त्रयोति ।
तथापि कथं मन्त्रप्रकाशितत्वं तत्रापि । त्रयोशब्दश्चेति । मन्त्रेषु
कर्माण्यन्तभवन्तीत्यत्र श्रुतेरनुमतिं कथयति । मन्त्रैश्चिति ।
तथापि कथं सङ्कल्पस्य भूयस्तमित्याशङ्काह । तानोति । अय-
नपत्त्यायत्वेनोक्तगमनस्य क्रियात्वं ध्यावर्त्तयति । प्रलय इति ।

उ० सङ्कल्पने प्राणानां संकृप्त्यै मन्त्राः सङ्क
 मन्त्राणां सङ्कृत्यै कर्माणि सङ्कल्पने वाम्
 सङ्कृत्यै लोकः सङ्कल्पते लोकस्य सङ्कृत्यै स
 सङ्कल्पते स एष सङ्कल्पः सङ्कल्पमुपास्वेति ॥ २ ॥

भा० द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिवी द्यावापृथिवी नित्ये लक्ष्येते।
 तथा समकल्पेतां वायुद्याकाशश्च एतावपि सङ्कल्पं कृत-
 वत्याविव । तथा समकल्पतामापश्च तेजश्च स्वेन रूपेण
 नित्यलानि लक्ष्यन्ते। यतस्तेषां द्यावापृथिव्यादीनां सङ्कल्प्यै
 सङ्कल्पनिमित्तं वर्षं सङ्कल्पते समर्थं भवति । तथा वर्षस्य
 सङ्कल्प्यै सङ्कल्पनिमित्तमन्नं सङ्कल्पते । दृष्टेर्द्यौं भवत्यन्नस्य
 सङ्कल्प्यै प्राणाः सङ्कल्पन्ते। अन्नमया हि प्राणा अन्नोपष्टम्भका
 अन्न दामेति हि श्रुतस्तेषां सङ्कल्प्यै मन्त्राः सङ्कल्पन्ते ॥
 प्राणवान् हि मन्त्रानधीते नावलो मन्त्राणां हि सङ्कल्प्यै
 कर्माण्यग्निहोत्रादीनि सङ्कल्पन्तेऽनुष्ठीयमानानि मन्त्र-

धा० इतश्च सङ्कल्पस्याप्यस्ति महत्त्वमित्याह । समकल्पतामिति ॥
 यतो द्यावापृथिव्यादिषु महत्त्वपि सङ्कल्पानुवर्तितं दृश्यतेऽतोऽपि
 तस्य महत्त्वं गम्यते न केवलं कारणत्वादेवेत्यर्थः ॥ इतश्च तस्य
 महत्त्वमेवमर्थमित्याह । तेषामिति ॥ दृष्टेर्द्यौःकादिकार्यत्वात्त-
 दीयरुद्रत्वस्य तन्निमित्तत्वोपचारात्तस्य भूयस्त्वसिद्धिरित्यर्थः ।
 दृष्टिवशादन्नं समर्थं भवतीत्यत्र प्रसिद्धिं प्रमाणयति । दृष्टे-
 र्हीति ॥ अन्नाधीनं प्राणसामर्थ्यमित्यत्र हेतुमाह । अन्नमया हीति ॥
 आपोमयः प्राण इत्युक्तत्वात्कथमन्नमयत्वमित्याशङ्क्याह । अन्नो-
 पष्टम्भका इति ॥ तत्र वाजसनेयकश्रुतिं प्रमाणयति । अन्नमिति ॥

उ० स यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते सङ्कुप्तान् वै स लोका
 न्धुवान्धुवः प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽयथमानान-
 यथमानोऽभिसिद्ध्यति यावत्सङ्कल्पस्य गतं तत्रास्य
 यथा कामचारो भवति यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते

भा० प्रकाशितानि समर्थीभवन्ति फलाय । ततो लोकः
 फलं सङ्कल्पते । कर्मकर्मसमवायितया समर्थी भवतीत्यर्थः ।
 लोकस्य सङ्कल्पे सर्वं जगत्सङ्कल्पते स्वरूपावैकल्याय ।
 एतद्धीदं सर्वं जगद्यत्फलावमानं तत्सर्वं सङ्कल्पमूलं । अतो
 विशिष्टः स एव सङ्कल्पः । अतः सङ्कल्पमुपास्तेत्युक्त्वा फल-
 माह तदुपासकस्य । स यः सङ्कल्पं ब्रह्मेति ब्रह्मबुद्ध्यापास्ते
 कृतान् वै धाचास्तेमे लोकाः फलमिति कृतान् समर्थितान्
 सङ्कल्पितान्स विद्वान्भुवान् नित्यान् । अत्यन्ताभुवापेक्षया
 भुवस्य स्वयं । लोकिनो ह्यभुवले लोके भुवकृत्स्वित्यर्थेति भुवः
 सन् प्रतिष्ठितानुपकरणसम्पन्नानित्यर्थः । पशुपुत्रादिभिः

आ० प्राणाना मन्वाध्ययनकारणत्वं व्युत्पादयति । प्राणवानिति ॥ ततो
 मन्त्रप्रकाशितकर्मवशादिति यावत् । कर्मफलवशाज्जगत सर्व-
 स्यावैकल्येऽपि कथं सङ्कल्पस्य महत्त्वमित्याशङ्क्याह । एतद्धीति ॥
 तन्महत्त्वे फलितमाह । अत इति ॥ आत्मातिरिक्ताना लोकाना
 कथं नित्यत्वमत आह । अत्यन्तेति ॥ लोकानामेवं भुवत्वमुच्यता कि
 मिति लोकिककृतदुष्यते तत्राह । लोकिनो हीति ॥ कथमुपकरणेषु
 प्रतिष्ठितशब्दे भवतीत्याशङ्क्याह । पशुपुत्रादिभिरिति । याव-
 त्सङ्कल्पस्योपादिश्रुतेः ॥ विषयसङ्कोचं दर्शयति । आत्मान इति ॥
 सङ्कल्पस्य यावद्गोचरसंज्ञास्य कामचारो भवतीति सम्बन्धः ।
 निरङ्कुशे सङ्कल्पशब्दे का हानिरित्याशङ्क्याह । उत्तरेति ॥ यदि

उ० ऽस्ति भगवः सङ्कल्पाद्भूय इति सङ्कल्पाद्वाव भूयो-
 ऽस्तोति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥ ४ ॥
 चित्तं वाव सङ्कल्पाद्भूयो यदा वै चेतयतेऽथ
 सङ्कल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु

भा० प्रतिष्ठतितीति दर्शनात्स्वयं च प्रतिष्ठित आत्मीयोप-
 करणसम्पन्नोऽव्यथमानानभिवादित्रासरहितानव्ययमानश्च
 स्वयमभिसिद्ध्यत्यभिप्राप्नोतीत्यर्थः । यावत्सङ्कल्पस्य गतं
 सङ्कल्पगोचरः तत्रास्य यथा कामचारो भवति ।
 आत्मनः सङ्कल्पस्य न तु सर्वेषां सङ्कल्पस्येति । उत्तर-
 फलविरोधात् । यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्तेति पूर्ववत् ॥ ४ ॥

चित्तं वाव सङ्कल्पाद्भूयोऽस्ति । चित्तं चेतयित्वा प्राप्त-
 कालानुरूपवोधवत्त्वं अतीतानागतविषयप्रयोजननिरू-
 पणसामर्थ्यञ्च तत्सङ्कल्पादपि भूयः । कथं । यदा वै
 प्राप्तं वस्त्रिदमेवं प्राप्तमिति चेतयते तदा दानाय वापो-
 हाय वाऽथ सङ्कल्पयतेऽथ मनस्यतीत्यादि पूर्ववत् ॥

षा० सङ्कल्पमात्रस्य गोचरे सङ्कल्पोपासकस्य कामचारो भवति तर्हि
 सर्वसङ्कल्पस्य निश्चितया सर्वगोचरत्वसम्भवाद्यावचित्तस्य
 गतिमित्यादिना वक्ष्यमाणफल विरुद्धो नहि सङ्कल्पोपासनादेव
 सर्वस्मिन्फले सिद्धे चित्ताद्युपासन तत्फलं वा पृथक्कथयितुमु-
 चित्तं । यतो यावत्सङ्कल्पस्येवादि अनेरुक्तसङ्कोचो युक्त इत्यर्थः ॥१॥

चित्तशब्दस्य मन शब्देन पुनरुक्तिं परिहरति । चित्तं चेतयित-
 यमिति ॥ तस्यात्मत्व व्यावर्तयति । प्राप्तेति ॥ इदं वस्त्रेवं प्राप्-
 तमिति प्राप्तकालवस्तुनो वस्त्रनुरोधी चेतनास्यो वृत्तिनिशेषस्तद्वत्त्वं
 चित्तमित्यर्थः । अतीतं भोजनवृत्तिसाधनं दृष्टं भोजनत्वात् ।

उ० नाम्नीरयति नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि ॥ १ ॥ तानि ह वा एतानि चित्तैकायनानि चित्तात्मानि चित्ते प्रतिष्ठितानि तस्माद्यद्यपि बहुविदचित्तो भवति नायमस्तीत्येवेनमाहुयदयं वेद यद्वाऽयं विद्वान्नेत्यमचित्तः स्यादित्यथ यद्यल्पविद्वितवान् भवति तस्मा एवेतशुश्रूषन्ते चित्तं लेषामेकायनं चित्तमात्मा चित्तं प्रतिष्ठा चित्तमुपास्वेति ॥ २ ॥ स यच्चित्तं ब्रह्मेत्यु-

भा० तानि सङ्ख्यादीनि कर्मफलान्तानि चित्तैकायनानि चित्तात्मानि चित्तोत्पन्नानि चित्ते प्रतिष्ठितानि चित्तस्थितान्यपि पूर्ववत् । किञ्च चित्तस्य माहात्म्यं । यस्माच्चित्तं सङ्ख्यादिमूलं तस्माद्यद्यपि बहुविद्वज्जशास्तादिपरिज्ञानवान् सन्नचित्तो भवति प्राप्तादिचेतयिद्वलसामर्थ्याविरहितो भवति त निपुणा लौकिका नायमस्ति विद्यमानोऽप्यसत्सम एवेत्येनमाहुः । यच्चायं किञ्चिच्छास्तादि वेद श्रुतवांसुदण्यस्यष्टयैवेति कथयन्ति । कस्मात् । यद्यथ विद्वान् स्यादित्यमेवमचित्तो न स्यात्तस्मादस्य श्रुतमथ-

था० आगामिनोऽपि तस्य तदेव प्रयोजनमिति निरूपयसामर्थ्यं चित्तमिति प्रसिद्धमित्याह । अतीतेति । यथोक्तस्य चित्तस्य सङ्ख्याद्वयत्वं । प्राप्तमपूर्वंत्वं श्रुत्यादयति । कथमित्यादिना । सङ्कल्पप्रकरणयत्नात्प्रसिद्धिः । पूर्ववदिति । यथा सङ्कल्पस्य निमित्तत्वे सति स्तुत्यर्थं अधिकरणत्व युक्तं । तथा चित्तस्य विभक्तस्य सङ्ख्यादियु निमित्तत्वेऽपि स्तुत्यर्थत्वमेव तदधिकरणत्वमाह । तानीति । इत्यथ

३० पास्ते चित्तान् वे स लोकान्धुवान्धुवः प्रतिष्ठितान्
 प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिसिध्यति या-
 वच्चिन्नस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति
 यच्चिन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवच्चिन्नाद्भूय इति
 चित्नाद्वाव भूयोऽस्तोति तन्मे भगवान् ब्रवी-
 त्विति ॥ ३ ॥ ५ ॥

ध्यानं वाव चित्नाद्भूयो ध्यायतीव पृथिवी
 ध्यायतीवान्नरिक्षं ध्यायतीव शैर्ध्यायतीवापो

भा० श्रुतमेवेत्याहुः । अथवाऽल्पविदपि यदि चित्त-
 वान् भवति तस्मा एतस्मै तदुक्तार्थग्रहणार्थेवोतापि
 श्रुश्रूपन्ते श्रोतुमिच्छन्ति । तस्माच्च चित्तं ह्येषां सङ्कल्पा-
 दीनामेकायनमित्यादि पूर्ववत् । चित्तानुपचित्तान् बुद्धि-
 महुणैः स चित्तोपासको भुवानित्यादिषोक्तार्थः ॥ ५ ॥

ध्यानं वाव चित्नाद्भूयः । ध्यानं नाम शास्त्रोक्तदेवता-
 द्यालम्बनेष्वचलो भिन्नजातीयैरनन्तरितः प्रत्ययमन्तानः ।

धा० चित्तस्यान्ति वैशिष्ट्यमित्याह । किञ्चेति । यद्यपि ब्रह्मशास्त्रार्थ-
 परिज्ञानवान् तथापि यद्यचित्तो भवतीति योजना ॥ अचित्तस्या-
 सत्समत्वं श्रुतवैयर्थ्यंशेत्युक्तं प्रश्नद्वारा विद्योति । कस्मादित्या-
 दिना । श्रुतमधीत्यपिशब्देन साधुं गृह्यते ॥ चित्ताभावे श्रुतादेर्वैय-
 र्थ्यात्तथा तदैशिष्ट्यमादिष्टमिदानीं तदैशिष्ट्ये हेतुन्तरमाह । अथ-
 वेति ॥ चित्तवतोक्तार्थग्रहणार्थं श्रोतुमिच्छा कोकस्य भवतीत्यत्र
 हेतुमाह । तस्मादिति ॥ ५ ॥

किं तद्धानमित्यपेक्षायामाह । ध्यानं नामेति । अचलत्वं
 साधयति । भिन्नजातीयैरिति ॥ कथं तस्य चित्नाद्भूयस्त्वमित्या-

उ० ध्यायतीव पर्वता ध्यायतीव देवमनुष्यास्तस्माद्य
इह मनुष्याणां महतां प्राप्नुवन्ति ध्यानापादांश-
शा इवैव ते भवन्त्यथ येऽल्पाः क्लहिनः पिशुना
उपवादिनस्तेऽथ ये प्रभवो ध्यानापादांशशा
इवैव ते भवन्ति ध्यानमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यो

भा० एकाग्रतेति यमाहुः । दृश्यते च ध्यानस्य माहात्म्यं
फलतः । कथं । यथा योगी ध्यायन्नित्यलो भवति ध्यान-
फललाभे । एवं ध्यायतीव निश्चला दृश्यते पृथिवी
ध्यायतीवान्तरिक्षमित्यादि समानमन्यत् । देवाश्च मनु-
ष्याश्च देवमनुष्या मनुष्या एव वा देवमनुष्याः शमादि-
गुणसम्पन्ना मनुष्या देवस्वरूपं न जहातीत्यर्थः । यस्मा-
देवंविशिष्टं ध्यानं तस्माद्य इह लोके मनुष्याणामेव
धनैर्विद्यया गुणैर्वा महतां महत्त्वं प्राप्नुवन्ति धनादि-
महत्त्वहेतुं लभन्त इत्यर्थः । ध्यानापादांशा इव ध्यानस्मा-
पादानमापादो ध्यानफललाभ इत्येतत्तस्मांशोऽवयवः

चा० शब्दानेकाग्रतादेवोपहतस्यातीतादिफलमित्युच्यते । शामय्यां-
दर्शनादेकाग्रतास्यो ध्यानपदार्थश्चेतयित्वात्तस्य कारणात्ततो
भूयानेवेत्यभिप्रेत्याह । एकाग्रतेति ॥ इतस्मात्तस्य भूयस्त्व-
मित्याह । दृश्यते चेति ॥ फलदारा तस्मादात्म्यं प्रप्नुवन्त्वं दृष्टा-
न्तेन स्पष्टयति । कथमित्यादिना । गौरवपरिहारार्थं पदान्तर-
माह । मनुष्या इवेति ॥ मनुष्याणामेव सता कुतो देवत्वमित्या-
शङ्काह । शमादीति ॥ ध्यानफलं नैस्त्वयं तन्महत्त्वं पृथिव्यादियु
दृष्टं तथाच तद्वैशिष्ट्यमित्यर्थः । तत्रैव हेतुन्तरमाह । यस्मा-

उ० ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्धानस्य गतं तत्राम्
 कामचारो भवति यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते.
 भगवो ध्यानाद्भूय इति ध्यानाद्भाव भूयोऽस्तीति
 तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० कला काश्चिद्धानफललाभकलावन्त इवेत्यर्थः । ते भवन्ति
 निखला इव लक्ष्मणे न चुद्रा इव । अथ ये पुनरन्याः
 चुद्राः किञ्चिदपि धनादिमहत्त्वैकदेशमप्राप्तास्ते पूर्वाक्त-
 विपरीताः कलहिनः कलहशीलाः पिशुनाः पर-
 दोषोद्भासका उपवादिनः परदोष समीपे युक्तमेव
 वदितुं शील येषां ते उपवादिनश्च भवन्ति । अथ ये
 महत्त्वं प्राप्ता धनादिनिमित्तं तेऽन्यान् प्रति भवन्तीति
 प्रभवो विद्याचार्यराज्येश्वरादयो ध्यानापादाशा इवे-
 त्याद्युक्तार्थः । अतो दृश्यते ध्यानस्य महत्त्वं फलतो भूय-
 क्षिप्तादतसादुपास्तेत्याद्युक्तार्थः ॥ ६ ॥

ष्या० दिति ॥ धनादिभिर्महत्त्वे हेतुमुत्कृतं कर्म्मन्ति यावद्धानस्यापा-
 दनमनुष्ठान तेन तत्फललाभो लक्ष्यते तस्याशो शेषामस्ति ते तथा
 ध्यानफललाभकलावत्त्वमेव स्फुटयन्ति । निखला इति ॥ एवका-
 रार्थमाह । नेति ॥ महत्त्वं पुरुषेषु ध्यानफलानुवृत्तिर्दृष्टेत्यन्वय-
 मुक्त्वा व्यतिरेकमाह । अथेति ॥ व्यतिरेकं दर्शयित्वाऽन्वयमुपसह
 रति । अथ ये महत्त्वमिति ॥ महत्त्वं नैखल्यदर्शनमत शब्दार्थं ॥
 महत्त्वफलमाह । अत इति ॥ ६ ॥

उ० विज्ञानं वाच ध्यानाद्भूयो विज्ञानेन वा ऋग्वेदं
 विजानाति यजुर्वेदं१ सागवेदमाथर्वणं चतु-
 र्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पितृय१
 राशि देवं निधिं वाकोवाक्पमेकायनं देवविद्यां
 ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्या१
 सर्पदेवजनविद्यां दिवंश्च पृथिवीश्च वायुश्चाका-
 शश्चापञ्च तेजश्च देवा१श्च मनुष्या१श्च वया१सि
 च तृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकां
 धर्मश्चाधर्मश्च सत्यश्चानृतश्च साधु चासाधु च
 हृदयज्ञश्चाहृदयज्ञश्चान्श्च रसञ्चेमश्च लोकममुश्च
 विज्ञानेनैव विजानाति विज्ञानमुपास्येति ॥ १ ॥

भा० विज्ञानं वाच ध्यानाद्भूय । विज्ञान शास्त्रार्थविषय
 ज्ञान ध्यान तस्य च कारणत्वाद्धानाद्भूयस्त्व । कथं च
 तत्र भूयस्त्वमित्याह । विज्ञानेन वै ऋग्वेदं विजानाति
 अथऋग्वेद इति प्रमाणतया यद्यार्थज्ञान ध्यानकारण ।
 तथा यजुर्वेदमित्यादि । किञ्च पश्चादिय धर्माधर्मो
 शास्त्रमिद्वौ साध्वसाधुनो लोकेत स्मार्त्तं वा दृष्टविषयश्च
 कस्य विज्ञानेनैव विजानातीत्यर्थं । तस्माद्युक्त ध्यानादि-

भा० विज्ञानस्योक्तभूयस्त्व प्रथमपूर्वकं दर्शयति । कथमित्यादिना ।
 यद्यपि प्रमायतया तज्ज्ञान शास्त्रार्थज्ञानपूर्वकं तथापि कथं तत्र
 भूयस्त्वतयाह । दस्येति । इतश्च तस्य ध्यानाद्भूयस्त्वमित्याह ।
 हिचेति । भूयस्त्वप्यन्माह । यत इति । विज्ञानोक्तद्वयोरर्थभेद

उ० स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञानवतो वै स
लोकान् ज्ञानवतोऽभिसिद्ध्यति यावद्विज्ञानस्य
गत तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो विज्ञानं
ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो विज्ञानाद्भूय इति
विज्ञानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवी-
त्विति ॥ २ ॥ ७ ॥

बलं वाव विज्ञानाद्भूयोऽपि ह शतं विज्ञानव-
तामेवो बलवानाकम्पयते स यदा बली भवत्य-
थोत्थाता भवत्युत्तिष्ठन् परिचरिता भवति

भा० ज्ञानस्य भूयस्त्विति । अतो विज्ञानमुपास्तेति । शृणुपासनफल
विज्ञानवत । विज्ञानं येषु लोकेषु तान्विज्ञानवतो
लोकान् ज्ञानवतश्चाभिसिद्ध्यति प्राप्नोति विज्ञानं शास्त्रा-
र्यविषयं ज्ञानमन्यविषयनैपुण्यं तदद्भिर्युक्तान् लोकान्
प्राप्नोतीत्यर्थः । यावद्विज्ञानसेत्यादि पूर्ववत् ॥ ७ ॥

बलं वाव विज्ञानाद्भूय । बलमित्यन्वेषयोगजनित
मनसो विज्ञेये प्रतिभानसामर्थ्यं । अनशनादृगादीनि
न वै मा प्रतिभान्ति भो इति श्रुते । शरीरेऽपि तदेवेत्या-
नादिसामर्थ्यं विज्ञानवतां शतमप्येकं प्राणी बलवाना-

था० कथयति । विज्ञानमिति । तथापि लोकानामचेतनानां कुतश्च
दुभयाश्रयत्वमित्याशङ्क्याह । तदद्भिरिति ॥ ७ ॥

यथोक्ते बलशब्दार्थं श्वेतकेतुवाक्यं प्रमादयति । ध्वनशनादिति ।
कथं तच्च शरीरसामर्थ्यं बलशब्दप्रयोगस्तत्राह । शरीरेऽपीति ।

उ० परिचरनुपसन्ना भवत्युपसीदन्द्रष्टा भवति श्रोता
 भवति मन्त्रा भवति वोद्वा भवति कर्ता भवति
 विज्ञाता भवति बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बले-
 नान्नरिक्षं बलेन द्यौर्वलेन पर्वता बलेन देवम-
 नुथा बलेन पशवश्च वयाँसि च तृणवनस्पतयः
 श्वापदान्याकीटपतङ्गःपिपीलिकां बलेन लोकस्ति-
 ष्ठति बलमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते
 यावद्बलस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति

भा० कम्पयते यथा हस्ती। यतो मनुष्याणां शतं समुदितमपि ।
 यस्मादेवमन्त्राद्युपयोगनिमित्तं बलं तस्मात्स पुरुषो यदा
 बली बलेन तद्दान् भवत्यथेत्यातोत्यामस्य कर्त्तात्तिष्ठंश्च
 गुरुणामाचार्यस्य च परिचरिता परिचरणस्य शुश्रूषायाः
 कर्त्ता भवति परिचरनुपसन्ना तेषां समीपगोऽन्तरङ्गः
 प्रियो भवतीत्यर्थः । उपसीदंश्च मामीयं गच्छन्नेकायत-
 याऽऽचार्यस्यान्यस्य चापदेष्टुर्गुरोर्द्रष्टा भवतीत्यर्थः । तत-
 स्तदुक्तस्य श्रोता भवति । तत इदमेभिहक्तमेवमुपपद्यते
 इत्युपपत्तितो मन्त्रा भवति मन्त्रानस्य वोद्वा भवति ।

या० तदेवेत्यग्नौपयोगजनितमेवेत्यर्थः । न केवलं कारणात्वादेव बलं
 विद्यानाद्भूयस्त्वं । किन्तु प्रत्यक्षं तस्य ततो भूयस्त्वमित्याह ।
 विद्यामवतामिति । तस्माद्भूयस्त्वं विद्यानाद्भूयस्त्वमिति श्रेयः । समु-
 १दतमपि कम्पयते तद्यान्यत्रापि द्रष्टव्यमिति सम्बन्धः । यस्मादेवं
 बलस्य कारणत्वं विद्यामस्य च कार्यत्वं तस्मात्तत्तद्भूयस्त्वमित्येत-

उ० यो बलं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो बलाद्भूय इति
बलाद्भाव भूयोऽस्तोति तन्मे भगवान् ब्रवी-
त्विति ॥ ८ ॥

अन्नं वाव बलाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि दशरात्रीनी-
श्रीयाद्यद्यु ह जीवेदथवाऽद्रष्टाऽश्रोताऽमन्त्राऽवोक्षा
ऽवर्तीऽचिन्ता भवत्यथाऽनुस्ये द्रष्टा भवति

भा० एवमेवेदमिति । तत एवं निश्चित्य तदुक्तार्थस्य कर्त्ताऽनु-
ष्ठाता भवति विज्ञाताऽनुष्ठानफलस्थानुभविता भवती-
त्यर्थः । किञ्च बलस्य माहात्म्यं बलेन वै पृथिवी तिष्ठती-
त्याद्युज्वर्य ॥ ८ ॥

अन्नं वाव बलाद्भूयः । बलहेतुत्वात् । कथमन्नस्य बल-
हेतुत्वमित्युच्यते । यस्माद्बलकारणमन्नं तस्माद्यद्यपि कश्चि-
द्दशरात्रीनीश्रीयात्सोऽन्नोपयोगनिमित्तस्य बलस्य हान्या
मिचते नचेन्म्रियते यद्यु च जीवेत् । दृश्यन्ते हि मासमप्य-
न्यन्तो जीवन्तोऽथवा सजीवन्नप्यद्रष्टा भवति गुरोरपि
तत एवाश्रीतेत्यादि पूर्वविपरीतं सर्व्वं भवति । अथ यदा
बह्वन्यहान्यवशितो दर्शनादिक्रियास्वसमर्थः सन्नन्नस्थायी

धा० सिद्धये कार्यकारणभावमेतयोरुपपादयति । यस्मादित्यादिना ॥
इतस्य बलस्य भूयस्त्वमेष्टयमित्याह । किञ्चेति ॥ ८ ॥

अथवा यदि सोऽभुज्जानोऽपि कथञ्चिज्जीवेत्तदा जीवन्नपि
सोऽद्रष्टेति सम्बन्धः । कथमन्नशून्यस्य जीवन्नमित्याशङ्क्याह । दृ-
श्यन्त इति ॥ अन्नोपयोगाभावे बलहानिरिति व्यतिरेकमुक्त्वा तदु-
पयोगे बलं भवतीत्यन्वयं व्याचष्टे । अथवेति ॥ अथात्रस्याप्येदमपि

उ० श्रेता भवति मन्ना भवति बोद्धा भवति कर्ता
 भवति विज्ञाता भवत्यनुमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यो
 ऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽनुवतो वै स लोकान् पानवतो-
 ऽभिसिध्यति यावदन्नस्य गतं तत्रास्य यथा काम-
 चारो भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो-
 ऽन्नाद्भूय इत्यन्नाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्
 ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० आगमनमायोऽन्नस्य प्राप्तिरित्यर्थः सा यस्य विद्यते
 सोऽन्नस्य आयी । आय इत्येतद्वर्षव्यत्ययेनेकारस्य व्यत्ययेन
 ईकारान्तत्वेन । अथान्नस्यायै इत्यपि पाठे एवमेवाप्रोत्येव-
 मेवार्थस्तत्र चेतुमाह । आयै इत्येदिति । ऐकारस्य
 वर्षस्य व्यत्ययेन ईकारान्तत्वेनैवेत्यर्थः । इत्येतद्वर्षव्यत्य-
 येन अथान्नस्यायै इत्यपि पाठे एवमेवार्थः । द्रष्टेत्यादि-
 कार्यश्रवणात् ॥ दृश्यते ह्यन्नेपयोगे दर्शनादिषामर्थं न
 तदप्राप्तावतोऽन्नमुपास्वेति ॥ फलं चाश्रवतः प्रभृताश्चाम्यै स
 लोकान् पानवतः प्रभृतोदकांश्चास्यपानयोर्नित्यसम्पन्ना-
 लोकानभिसिध्यति । समानमन्यत् ॥ ६ ॥

था० पाठोऽस्ति तत्राग्न्याय इत्येतदेव पदमन्नस्य प्राप्तिपरतया आस्ये-
 यमेकारमोकारत्वेन विपरिवर्त्य इन्द्रप्रत्ययाङ्गीकारादित्याह ।
 आय इत्येतदिति । इष्टा योतेत्यापन्नकार्यस्य श्रवणादपि
 पाठान्तरमन्नप्राप्तिपरतया आस्येयमित्याह । द्रष्टेत्यादीति ।
 कथं तदन्नकार्यमित्याह ह्यन्नेपयोगे दृश्यति । दृश्यते
 इति ॥ ६ ॥

उ० पास्तेऽस्ति भगवोऽद्भ्यो भूय इत्यद्भ्यो वाव भूयो
 ऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १० ॥
 तेजो वा अद्भ्यो भूयस्तद्वा एतद्वायुमुपगृह्या-
 काशमभितपति तदाहुर्निशोचति नितपति
 वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वा
 ज्यापः सृजते तदेतद्दूर्द्धाभिश्च तिरस्त्रीभिश्च विद्यु-
 ङ्गिरहादाश्चरन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते स्तनयति
 वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयि-

भा० ऽपो ब्रह्मेत्युपास्य आप्नोति स मर्षान् काम्यान्मूर्त्तिमतो
 विषयानित्यर्थः । असम्भवत्वाच्च दग्नेरम्बुपासनात्तृप्तिमांश्च
 भवति । समानमन्यत् ॥ १० ॥

तेजो वाऽद्भ्यो भूयः । तेजसोऽप्कारणत्वात् । कथमप्-
 कारणत्वमित्याह । यस्मादव्योनिस्तेजसस्मात्तद्वा एतत्तेजो-
 वायुमागृह्यावष्टभ्य स्वात्मना निश्चलीकृत्य वायुमाकाश-
 मभिव्याप्नुवत्तपति यदा तदाऽऽर्लौकिका निशोचति
 सन्तपति सामान्येन जगन्ति तपति देहानतो वर्षिष्यति
 वै इति । प्रसिद्धं हि लोके कारणमभ्युद्यतं दृष्टवतः
 कार्यं भविष्यतीति विज्ञानं ॥ तेज एव तत्पूर्वमात्मान-

था० त्वादन्तरिक्षादेरस्मयत्वमवसेयं । यथा सर्वंमूर्त्तात्मकचमुपसं-
 रति । इत्यादीति ॥ १० ॥

इतिशब्दकदाऽऽरनेन सम्बध्यते । वैशब्दाद्यं दर्शयति । प्रसिद्ध
 मिति । अग्नेजसोऽसत्त्वं कार्यकारणत्वं उपजीव्य फलितमाह । तेज
 स्येति । अग्नेजसोर्विधान्तरेण कार्यकारणभावं दर्शयति ।

उ० त्वाऽथापः सृजते तेज उपास्वेति ॥ १ ॥ स यस्तेजो
ब्रह्मेत्युपास्ते तेजस्वी वै स तेजस्वतो लोका-
न्भास्वतोऽपहततमस्कानभिसिद्ध्यति यावत्तेजसो
गतं तत्रास्थ यथा कामचारो भवति यस्तेजो
ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवस्तेजसो भूय इति तेजसो
वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥
२ ॥ ११ ॥

भा० सुद्धृतं दर्शयित्वाऽथानन्तरमपः सृजतेऽतोऽप्सृष्टृत्वाद्भूयो-
ऽद्भ्यस्तेजः । किञ्चान्यत्तदेतत्तेज एव स्तनयिद्गुरूपेण वर्ष-
देतुर्भवति । कथं ऊर्द्धाभिर्योर्द्धगाभिर्विद्युद्भिस्तिरस्यो-
भिस्य तिर्यग्गताभिस्य महाद्गादाः स्तनयनशब्दाश्चरन्ति ।
तस्मात्तद्दर्शनादाऊर्लौकिका विद्योतते स्तनयति वर्षि-
यति वा इत्याद्युक्तार्थमतस्तेज उपास्वेति । तस्य तेजस
उपासनफलं तेजस्वी वै भवति । तेजोवत एव च लोकान्
भास्वतः प्रकाशवतोऽपहततमस्कान् वाच्यानाध्यात्मिकान-
ज्ञानाद्यपहततमस्कान् अपनीतवाद्याध्यात्मिकादितम-
स्कानभिसिद्ध्यति । षट्श्वर्थमन्यत् ॥ ११ ॥

षा० किञ्चान्यदिति । तदेवोपपादयति । ऊर्द्धाभिरिति ॥ तेजसो
भूयन्त्वफलमाह । तेज इति । तम शब्दार्थमाह । वाह्येति ।
वाह्यन्तमः शर्वं प्रमिद्धमाध्यात्मिकमज्ञानरागादि तदुभयमप-
हततमस्कानित्यत्र तम-शब्दितमित्यर्थः ॥ अपंहतशब्दार्थमाह ।
अपनीतेति ॥ ११ ॥

उ० आकाशो वाव तेजसो भूयानाकाशे वै सूर्या-
चन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निराकाशेनाद्भ्य-
त्याकाशेन शृणोत्याकाशेन प्रतिशृणोत्याकाशे
रमत आकाशे न रमत आकाशे जायत आका-
शमभिजायत आकाशमुपास्वेति ॥ १ ॥ स य
आकाशं ब्रह्मेत्युपास्त आकाशवतो वै स लोकान्
प्रकाशवतोऽसम्बाधानुरुगायवतोऽभिसिद्ध्यति या-

भा० आकाशो वाव तेजसो भूयान् । वायुसहितस्य तेजसः
कारणत्वाद्वाग्नेः वायुमाद्युच्चेति तेजसा महोक्तो वायु-
रिति पृथगिह नोक्तस्तेजसः कारणं हि लोके कार्या-
द्भूयो दृष्टं । यथा घटादिभ्यो मृत्तथाकाशो वायुसहितस्य
तेजसः कारणमिति ततोऽपि भूयान् । कथमाकाशे वै
सूर्याचन्द्रमसावुभौ तेजोरूपौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निय तेजोरू-
पाण्याकाशेऽन्तः । यच्च यस्यान्तर्वर्ति तदन्तं भूय इतरत् ।
किञ्चाकाशेनाद्भ्यति चान्यमन्य आऊतयेतर आकाशेन
शृणोत्यन्योक्तञ्च शब्दमन्यः प्रतिशृणोति आकाशे रमते
क्रोडत्यन्योन्य सर्व्वमाथा न रमते चाकाशे बध्वादिवियोगे
आकाशे जायते न मूर्त्तेनावष्टभे । तथाकाशमभिल-

था० वायोः सकाशादाकाशो भूयानिति वक्तव्ये कथं तेजसो भूया
निमित्तमत आह । वायुरिति । कारणत्वेऽपि कथमाकाशस्य
वायुसहितात्तेजसो भूयत्वमित्याशङ्क्याह । कारणं हीति ।
तेजसो वायुसहितादाकाशस्य भूयत्वं प्रथमपूर्व्वकं प्रकारान्तरेण
दर्शयति । कथमित्यादिना । इत्याकाशस्यास्ति भूयत्वमित्याह ।

उ० वदाकाशस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति
य आकाशं ब्रूतेत्युपास्तेऽस्ति भगव आकाशाद्भूय
इत्याकाशाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्
ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १२ ॥

स्मरो वा आकाशाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि बहव आ-
सीरन्न स्मरन्तो नैव ते कश्चन शृणुयुर्न मन्वीरन्
विजानीरन् यदा वाव ते स्मरेयुरथ शृणुयुरथ

भा० च्छाङ्कुरादि जायते न प्रतिलोमं । अत आकाशमुपास्त्र ।
फलं शृण्वाकाशवतो वै विस्तारयुक्तान् स विद्वान् लोकान्
प्रकाशवतः । प्रकाशाकाशयोर्नित्यसम्बन्धात्प्रकाशवतस्य
लोकानसम्बाधान् सम्बाधनं सम्बाधः सम्बाधोऽन्योन्य-
पीडा तद्द्रष्टितानसम्बाधानुसंगायवतो विकीर्णगतोन्वि-
स्तीर्णप्रचारान् लोकानभिमुखति । यावदाकाशस्येत्या-
द्युक्तार्थं ॥ १२ ॥

स्मरो वा आकाशाद्भूयः । स्मरणं स्मरोऽन्तःकरणधर्मः ।
स आकाशाद्भूयानिति द्रष्टव्यं । सिद्धव्यत्ययेन स्मर्तुः ।
स्मरणे हि सत्याकाशादिमर्षमर्थवत्स्मरणवतो भोग्यत्वात् ।
अस्ति तु स्मरणे सदप्यसदेव । सत्त्वकार्याभावात् । नापि

भा० विद्येति । तद्भूयत्वप्रथमाह । अत इति । कथमाकाशोपासकस्य
प्रकाशस्थानलोकाप्रतिरिक्त्याशङ्काह । प्रकाशाकाशयोरिति ॥ १२ ॥
अपुंसकलिङ्गं अतं पुंसिद्रव्येन कथं व्याख्यातमित्याशङ्क्य पुंसि-
द्रोपत्वममाश्रित्याह । सिद्धव्यत्ययेनेति । कथं पुनः स्मरन्त्याका-
शाद्द्रव्यमित्याशङ्काह । स्मरणे हीति । अन्वयमुक्त्वा अतिरेकं

उ० मन्वीरन्नथ विजानीरन् स्मरेण वै पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशून् स्मरमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते यावत्स्मरस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवन्ति यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः स्मराद्भूय इति स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १३ ॥

भा० सत्त्वं सत्यभावे शक्यमाकाशादीनामवगन्तुमित्यतः स्मरण-
स्याकाशाद्भूयस्त्वं ॥ दृश्यते हि लोके स्मरणस्य भूयस्त्वं
यस्मान्तस्माद्यद्यपि समुदिता षडव एकस्मिन्नामीरन्नुपविशे-
युक्ते तत्रामीना अन्योन्यभाषितमपि न स्मरन्तस्येत्युक्तं
ते कञ्चन शब्दं शृणुयुस्तथा न मन्वीरन्नन्तव्यञ्चेत्स्मरेयु-
स्तदा मन्वीरन् सत्यभावत्वान्न मन्वीरन् तथा न
विजानीरन् । यदा वाव ते स्मरेयुर्मन्त्र्यं विज्ञातव्यं श्रोत-
व्यञ्चाथ शृणुयुरथ मन्वीरद्यथ विजानीरन् । तथा स्मरेण
वै मम पुत्रा एत इति पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशून् ।
श्रोता भूयस्तात्स्मरणमुपास्वेति । उक्तार्थमन्यत् ॥ १३ ॥

भा० दर्शयति । असतीति । आकाशादेः स्मरणाभावेऽपि सत्त्वमङ्गी-
कृत्य भोग्यत्वाभावादानर्थक्यमुक्तं सम्प्रत्यस्मरणे सत्त्वमेव नास्ती-
त्याह । नापीति । स्मरस्य भूयस्तमनुभवानुसारेण साधयति ।
दृश्यते इति । हिशब्दाद्यो यस्मादित्युक्तं । स्मरणाभावे अव-
शाद्यभावं व्यतिरेकमुक्त्वा तदभावे तदभावमन्ययमाह । यदेति ।
इतश्चास्ति स्मरस्य भूयस्तमित्याह । तपेति । तद्भूयस्त्वे पणित-
माह । अथ इति ॥ १३ ॥

उ० आशा वाव स्मराद्भूयस्याशेद्धो वै स्मरो मन्त्रानधीते कर्माणि कुरुते पुत्रांश्च पशूंश्चेच्छत इमञ्च लोकममुञ्चेच्छत आशामुपास्वेति ॥ १ ॥ स य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते आशयाऽस्य सर्वे कामाः समृध्यन्त्यमोघा हास्याशिषो भवन्ति यावदाशया गतं तत्रास्य यथा कामचारे भवति य आशां ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आशया भूय इत्याशया वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १४ ॥

भा० आशा वाव स्मराद्भूयसी । अप्राप्तवस्त्राकाङ्क्षा आशा ह्यस्या काम इति यामाङ्गः पर्यायैः सा च स्मरात् भूयसी । कथमाशया ह्यन्तःकरणस्यतया स्मरति सार्त्तव्यं आशाविषयरूपं स्मरन्नसौ स्मरो भवत्यत आशेद्भू आशयाऽभिवर्द्धितः स्मरभूतः स्मरन्वृगादीन्मन्त्रानधीतेऽधीत्य च तदर्थं ब्राह्मणेभ्यो विधींश्च युवा कर्माणि कुरुते तत्फलाशयैव पुत्रांश्च पशूंश्च कर्मफलभूतानिच्छतेऽभिवर्द्धति आशयैव तस्माधनान्यनुतिष्ठन् इमञ्च लोकमाशेद्भू एव स्मरन् लोकमद्भूदहेतुभिरिच्छन्नमुञ्च लोकमाशेद्भू स्मरन् तस्माधनानुष्ठानेनेच्छते आशारमनावद्धं स्मराकाशादिनामपर्यन्तं जगच्चक्रीभूतं प्रतिपाद्यि अत आशायाः शारादपि भूयस्त्वमित्यत आशामुपास्व ॥ यस्वाशां ब्रह्मेत्युपासो ष्टणु तस्य फलमाशया मदीपामोतयास्त्रोपाम-

उ० प्राणो वा आशाया भूयान्यथा वा अरा नामो
समर्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्वेऽ समर्पितं

भा० कस्य सर्वे कामाः मष्टहन्ति मष्टिं गच्छन्त्यमोघा
शास्त्राग्निः प्रार्थनाः सर्वा भवन्ति यत्प्रार्थितं सर्वं
तदवगमं भवतीत्यर्थः । धावदाग्राया गतमित्यादि
पूर्ववत् ॥ १४ ॥

नामोपक्रममाशान्तं कार्यकारणत्वेन निमित्तनैमि-
त्तिकत्वेन चोत्तरोत्तरभूयस्तयाऽवस्थितं स्थितिनिमित्त-
सद्भावमाशारशनापाशैर्विपाशितं सर्वं सर्वतो विममिव
तन्नुभिर्यच्छिन् प्राणे समर्पितं । येन च सर्वतो व्यापिना
अन्तर्वह्निर्गतेन सूत्रे मणिगणा इव सूत्रेण घटितं
विधृतञ्च । स एष प्राणो वै आशाया भूयान् । कथमस्य
भूयस्त्वमित्याह दृष्टान्तेन समर्थयंस्तद्भूयस्त्वं यथा वै लोके
रथचक्रस्यारा रथनाभौ समर्पिताः सम्प्रोताः सम्प्र-
वेशिता इत्येतत् । एवमस्मिन् सिद्धसद्भावतरूपे प्राणे प्रज्ञा-

धा० आशाया भूयस्त्वमाकाङ्क्षाद्वारा श्रुत्वादयति । कथमित्या-
दिना ॥ १० ॥

प्राणस्य सर्वोऽस्यदत्त्वेन भूयस्त्वं कथयति । नामोपक्रममिति ॥
प्रकृतश्रुतिवशात्तदुपक्रमे यस्य अग्रतोऽस्ति तत्तथा पाठक्रममेवा-
श्रित्याशा चान्ते यस्यास्ति वज्जगत्तथेति विग्रहः । कार्यकारणत्वं
क्षाधिकमुपादानोपादेयत्वं निमित्तनैमित्तिकत्वमपि क्षाधिक-
मेव उत्तरोत्तरभूयस्तया पूर्वस्मात्पूर्वस्मान्नामादेशस्योत्तरवागा-
दिभूयस्त्वेनेति यावत् ॥ स्थितिनिमित्तः सद्भावो यस्य तत्तथा ।
आशाख्यैरशनापाशैः सर्वतो विपाशितमित्यत्र दृष्टान्तमाह ।

उ० प्राणः प्राणेन याति प्राणः प्राणं ददाति प्राणाय
 - ददाति प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता
 प्राणः स्वसा प्राण आचार्य्यः प्राणो ब्राह्मणः ॥ १ ॥
 स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं

भा० त्मनि दैहके मुखे यस्मिन् परा देवता नामरूपव्याकर-
 णायाऽऽदर्शादौ प्रतिबिम्बवज्जीवेनात्मनानुप्रविष्टा । यस्य
 मंदाराजस्येव सर्व्वाधिकारीश्वरस्य । कस्मिन्त्वहमुत्क्रान्ते
 उक्तान्तो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्था-
 मीति स प्राणमसृजतेति श्रुतेः । यस्य ह्यायेवानुगत ईश्वरं ।
 तद्यथा रथस्थारेषु नेमिरर्पितो नाभावरा अर्पिता एव-
 मेवैता भृतमात्राः - प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः
 प्राणेऽर्पिताः । स एव प्राण एव प्रज्ञात्मेति कौपीतकीनां ।
 अत एवमस्मिन् प्राणे सर्व्वं यथोक्ते समर्पितं । अतः स एव

धा० विसमिवेति ॥ विसशब्दे मृगालविषय । यथोक्तं जगद्यस्मिन्नर्पितं
 स एव भूयानिति तत्त्वन्व । सर्व्वस्य जगतः ॥ तस्मिन्नर्पितत्वमेव
 दृष्टान्तद्वारा स्पष्टयति । येन चेति ॥ सर्व्वतो व्यापिनेत्यस्यैव
 स्फुटीकरणमन्तर्विहंगतेनेति प्राणस्याशयाः सकाशाद्भूयस्त्वमा-
 काङ्क्षापूर्व्वकं समर्पयते । कथमित्यादिना ॥ लिङ्गानां व्यष्टीनां
 सङ्घातः समुदायस्तद्रूपे समष्ट्यात्मनीति यावत् ॥ उपाधितद्वतो-
 रैष्यमभिप्रेत्य विशिनष्टि । प्रज्ञात्मनीति ॥ तस्यैवाध्यात्ममधिदै-
 वभावस्थान सूचयति । दैहिकमिति ॥ प्राणान्तरं व्यावर्त्तयति ।
 मुख्य इति ॥ यथोक्तेऽस्मिन् प्राणे सर्व्वं समर्पितमित्युत्तरत्र समन्व ॥
 प्रज्ञात्मनीति परमात्मोपाधित प्राणस्योक्तं तदुपपादयति । यस्मि-
 न्मिति ॥ तस्मिन् सर्व्वं समर्पितमिति पूर्व्ववत्सम्बन्धः । किमिति

उ० वाचाय्यं वा ब्राह्मण वा किञ्चिद्दृशमिव प्रत्याह
धिन्नाऽस्त्वित्येवेनमाहु पितृहा वै त्वमसि मातृ-
हा वै त्वमसि भ्रातृहा वै त्वमसि स्वमृहा वै त्वम-

भा० प्राणोऽपरतन्त्र प्राणेन स्वशक्तैव याति नान्यकृतगम-
नादिक्रियास्वस्य, सामर्थ्यमित्यर्थ । सर्व्वं क्रियाकारक-
फलभेदजात प्राण एव न प्राणाद्दहिर्भूतमस्तीति प्रक-
रणार्थं । प्राण प्राण ददाति । यह ददाति तत्स्वात्मभूत-
मेव । यस्यै ददाति तदपि प्राणायैव । अत पित्राद्या-
ख्योऽपि प्राण एव । कथ पित्रादिशब्दाना प्रसिद्धार्थोत्सर्गेण
प्राणविषयत्वमिति । उच्यते । सति प्राणे पित्रादिशब्द
प्रयोगान्तदुक्तान्तौ च प्रयोगाभावात् कथ तदित्याह ।
स य कश्चित्पित्रादीनामन्यतम यदि त मृशमिव तद-

अ० अक्षुरादिषु विद्यमानेषु मुख्यस्यैव प्राणस्य परमात्मोपाधि
कत्वमपगतमित्याशङ्क्याह । यथेति ॥ प्राणस्येश्वर प्रति सर्व्वं
धिकारत्वे श्रुत्यन्तर प्रमाणयति । कस्मिन्निति ॥ ईश्वर प्रति
प्राणस्येवोपाधिकत्व हेतुन्तरमाह । यस्त्विति ॥ अत्रापि पूर्वं
वदन्त्य ॥ प्राणश्लायावदीश्वरमनुगच्छतीत्यत्र श्रुत्यन्तर प्रमा-
णयति । तद्यथेति ॥ भूतमात्रा शब्दादय प्रथित्यादयश्च विषया
प्रधामात्रास्तु शब्दादिबुद्धिषु तज्जनकेन्द्रियेषु चेत्यर्थं । भवतु
ताद्या प्राणोऽर्पितत्व तथापि कथ प्राणस्य श्लायावदाश्वर प्रत्यनु-
गतिसुप्राह । स एव इति ॥ कौशोतकीनां श्रुतिरिति शब्द ।
प्राणस्य यथोक्तविशेषणवैशिष्ट्यमत शब्दाद्यं ॥ व्याख्यात भाग
मनुयावशिष्टमत्र व्याकरोति । एवमिति ॥ प्राण प्राणेन याती
त्यस्यार्थमाह । अत इति । सर्व्वं स्पदत्वादिति यावत् । प्राण
प्राणेन यातीत्यादे प्राणो ह्येवैतानि सर्व्वंशिव भूतानीत्यन्तस्य

उ० स्याचार्यहा वै त्वमसि ब्राह्मणहा वै त्वमसि ॥२॥
अथ यद्यप्येनानुत्त्रान्प्राणाञ्छूलेन समासं व्यति-
सन्दहेनेवेनं ब्रूयुः पितृहासीति न मातृहासीति न

भा० ननुरूपमिव किञ्चिद्वचनं लंकारादियुक्तं प्रत्याह तदेनं
पार्श्वस्था आङ्गविवेकिनो धिक्कास्तु धिगस्तु त्वामित्येवं ॥
पितृहा वै लं पितृहेनेत्यादि । अथैनानेवोत्क्रान्तप्राणां-
स्त्यक्तदेहान् अथान्यदपि शूलेन समासं समस्य व्यतिसन्द-
हेद्यत्यस्य सन्दहेदेवमतिक्रूरमपि कर्म समासव्यत्यासा-
दिप्रकारेण दहनलक्षणं तद्देहसम्बद्धमेव कुर्वाणं नैवेनं
ब्रूयुः पितृहेत्यादि । तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते
एतत्पिवाख्योऽपि प्राण एवेति । तस्मात्प्राणो ह्येवैतानि
पित्रादीनि सर्वाणि भवन्ति चलानि स्थिराणि च । स वा

धा० तात्पर्यार्थं सङ्घिष्य कथयति । सर्वमिति ॥ दातुर्देयस्य सम्प्रदा-
नस्य च प्राणाभिन्नत्वं प्रकटयति । प्राण इति ॥ तदपीति दीय-
मानमुच्यते । स्वस्य सम्प्रदानस्य च प्राणाभिन्नत्वात्प्राणायैवेत्युक्तं
प्राणस्य सर्वात्मत्वमतःशब्दार्थः ॥ प्रसिद्धिरनतिक्रमयोगेति शङ्कते ।
कथमिति ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पित्रादिशब्दानां प्राणविष-
यत्वात् प्रसिद्धेरक्षहानमित्याह । उच्यत इति ॥ अन्वयव्य-
तिरेकावेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥ पित्रा-
दिषु प्राणै सति पित्रादिशब्दानां प्रयुज्यमानत्वमन्यथा चाप्रयु-
ज्यमानत्वं तदित्युच्यते । लंकारादियुक्तमित्यादिपदेन तिरस्कार-
प्रभेदो गृह्यते ॥ पित्रादिष्वप्रियवादिनं प्रति विवेकिना धिक्का-
रवचने हेतुमाह । पितृहेति ॥ सति प्राणै पित्रादिषु पित्रा-
दिशब्दानां प्रयुज्यमानत्वमित्यन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह । अथै-
नानेवेति ॥ समस्य पुञ्जीकृत्य व्यत्यसावयवान्विभजत इत्यर्थः ।

उ० भ्रातृहासीति न स्वसृहासीति नाचार्य्यहासीति न
ब्राह्मणहासीति ॥ ३ ॥ प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि
भवति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं

भा० एष प्राणवित् । एव यथोक्तप्रकारेण पश्यन् फलतोऽनु-
भवन्नेव मन्वान उपपत्तिभिश्चिन्तयन्नेव विजानन्नुप-
पत्तिभि सयोज्यैवमेवेति निश्चय कुर्वन्नित्यर्थ । मनन-
विज्ञानाभ्यां हि सम्भूत शास्त्रार्था निश्चितो दृष्टो भवेत्
अत एव पश्यन्नतिवादी भवति । नाभाद्याशान्तमतीत्य
वदनशीलो भवतीत्यर्थ । ते चेद्द्रुयुस्त यदि एवमतिवा-
दिन सर्वदा सर्वे शब्दैर्नाभाद्याशान्तमतीत्य वर्त्तमान
प्राणमेव वदन्ति एव पश्यन्तमतिवदनशीलमतिवादिन
ब्रह्मादिस्तम्पर्यन्त । तस्य हि जगत प्राण आत्माऽह-

षा० यद्यपीत्युपक्रमो देवमपीत्येतत्तयापीत्यभिन्नार्थे मथ्यते । तदेवाति-
कुर कर्म विशिनष्टि । समासेति ॥ अथयवविभञ्जनमादिश
ब्दार्थः । तदेहसम्बद्धमित्यत्र तच्छब्द कुरपित्तादिविषयः । यद्यपि
त्यक्तप्राणेष्वपि देहेषु पित्रादिशब्दो दृष्टन्तथापि नासौ मुख्य । तदि
षये ब्रह्मकर्मानुष्ठानेऽपि शिष्टग्रहार्हादृष्टेरिति भावः । उक्तान्वय
व्यतिरेकफलमुपसहरति । तस्मादिति ॥ प्राणस्यैव पित्रादि-
सञ्ज्ञकत्वे किं स्यादित्याशङ्क्याह । तस्मात्प्राणो हीति ॥ प्राणस्य
भूयस्त्वमित्य कृत्याद्य तद्विज्ञानफलमाह । स वा इति ॥ प्राणवि-
दतिवादी भवतीति सम्बन्धः ॥ अथ प्राणवित्त्वमित्यपेक्षायामाह ।
श्वमिति ॥ सर्वात्मस्य यथोक्तप्रकार फलतोऽनुभव स्वरूपत्वेन
साक्षात्कारः । तदनुदर्शनेनैव प्राणवित्त्वे सिद्ध्यति सति किमिति
मननविज्ञाने पृथगुपन्यस्येते तत्राह । मननविज्ञानाभ्या हीति ।
उक्तान्वयव्यतिरेकाख्योपपत्तिसहजतादात्म्याद्यत्राणविषय आह

उ० विज्ञाननृतिवादी भवति तत्रेद्भूयुरतिवाद्यसी-
त्यतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापद्भुवीत ॥ ४ ॥ १५ ॥

एष तु अतिवदति यः सत्येनातिवदति
सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानीति सत्यन्त्वेव

भा० मिति ब्रूयात् यदि ब्रूयुरतिवाद्यसीति । वाढमतिवाद्यसीति
ब्रूयात् नापद्भुवीत । कस्माद्भूमावपद्भुवीत । यत्प्राणं सर्व-
ेश्वरमयमस्मीत्यात्मत्वेनोपगतः ॥ १५ ॥

स एष नारदः सर्वातिशयं प्राणं स्वमात्मानं
श्रुत्वा नातःपरमस्मीत्युपरराम । न पूर्व्ववत्किमस्ति भगवः
प्राणाद्भूय इति पप्रच्छ । यतस्वमेवं विकारानुत्तनद्व-
विज्ञानेन परितुष्टमकृतार्थं परमार्थसत्यातिवादिनमा-
त्मानं मन्दमानं योग्यं शिष्यमित्यायहविशेषादिप्रच्या-
वयन्नाह भगवान्सनत्कुमारः । एष तु वा अतिवदति
यमहं वक्ष्यामि न प्राणविदतिवादी परमार्थतः । नामा-

धा० ज्ञायते तदत्र विज्ञानं विवक्ष्यते । तत्फलसाक्षात्कारणं दर्शनमिति
भेदः । मननविज्ञाने विना दर्शनासम्भवेऽतःशब्दार्थः । एवं
मननादिद्वारेणेति यावत् ॥ अतिवादित्वं व्युत्पादयति । नामा-
दीति ॥ नापद्भुवीतेत्युक्तं व्यक्तीकरोति । कस्मादिति ॥ १५ ॥

यद्यस्मादर्थं विज्ञानात्मत्वेन सर्वेश्वरं प्राणोऽस्मीत्युपगतवास्त-
व्यादपद्भवे हेत्वभावादात्मनोऽतिवादित्वं ॥ नापद्भुवीतेत्यत्र प्राणा-
न्तमुपदेशं श्रुत्वा नारदस्य दुष्णीभावे किं कारणमित्याशङ्क्या-
माह । स एव इति ॥ कथं तस्योपरतिरवगतेत्याशङ्क्याह ।
न पूर्व्ववदिति ॥ किमिति तर्हि प्राप्तायानुपेक्षायां स्वयमेवाध्यायो
व्युत्पादयतीत्याशङ्क्याह । तमेवमिति ॥ एतस्माज्जायते प्राण

उ० विजिज्ञासितव्यमिति सत्यं भगवो विजिज्ञास
इति ॥ १ ॥ १६ ॥

यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति नाविजा-

भा० घपेचक्षु तस्यातिवादित्वं । यस्तु भूमाख्यं सर्व्यातिक्रान्तं
तत्त्वं परमार्थसत्यं वेद सो ऽतिवादीत्यत आह । एष तु वा
ऽतिवदति यः सत्येन परमार्थसत्यं विज्ञानवक्तव्याऽति-
वदति सोऽहं त्वां प्रपन्नो भगवत्सत्येनातिवदानि । तथा
मां नियुनक्तु भगवान् यथाहं सत्येनातिवदानोत्यभिप्रायः ।
यद्येवं सत्येनातिवदितुमिच्छसि सत्यमेव तु तावद्विजिज्ञा-
सितव्यमित्यात आह नारदः । तथास्तु तर्हि सत्यं भगवो
विजिज्ञासे विशेषेण ज्ञातुमिच्छन्वतोऽहमिति ॥ १६ ॥

यदा वै सत्यं परमार्थतो विजानाति । इदं पर-
मार्थतः सत्यमिति ततोऽनृतं विकारजातं वाचारभाषं

भा० इति श्रुत्यन्तरास्यास्य विकारत्वेनाद्यतत्त्वं । वाचारम्भञ्जं विका-
रो नामधेयमित्युक्तं । तस्मिन्नन्वते प्राये ब्रह्मणि विज्ञानं तेनेति
यावत् । परितुष्टत्वे कथमस्त्यतार्थत्वमित्याशङ्क्य मिथ्याज्ञानशा-
ब्जत्वादित्याह । परमार्थेति । न च तस्योपेक्षाहंत्वमित्याह ।
योग्यमिति । मिथ्याग्रहविशेषो नास्ति प्राण्यत्परमित्यभि-
माना । कथं तर्हि प्राण्यविदो ऽतिवादित्वमुक्तं तत्राह । नामा-
दीति । कस्तर्हि परमार्थतो ऽतिवादीत्याशङ्क्याह । यस्त्विति ।
सोऽतिवादीति । यतः सनत्कुमारस्याभिप्रायोऽत एवाहेति
योग्यता । मनु नारदस्य नाद्यापि सत्यविज्ञानमुत्पन्नं कथं सत्ये-
नातिवदानीति उच्यते तत्राह । तथेति ॥ १६ ॥

यदा वै विजानातीत्यादिवाक्यं व्याकुर्वन्मुत्तरमाह । यदेति ।
यदि विश्वं ध्रुवाद्गताद्भिन्नमसदेव स्याद्यदि त्वभिन्नं सन्मा-

उ० ननु सत्यं वदति विजानन्नेव सत्यं वदति विज्ञा-

भा० हित्वा सर्वविकारावस्यं सदैवैकं सत्यमिति तदैवाथ वदति
 यद्वदति । ननु विकारोऽपि सत्यमेव । नामरूपे सत्यान्ता-
 भ्यामयं प्राणस्त्वन्नः प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति
 श्रुत्यन्तरात् । सत्यमुक्तं सत्यत्वं श्रुत्यन्तरे विकारस्य न
 तु परमार्थापेक्षमुक्तं किन्तर्हीन्द्रियविषयाविषयत्वापेक्षं
 सच्च त्यच्चेति सत्यमित्युक्तं तद्वारेण च परमार्थसत्यस्योप-
 सन्नधिर्विवक्षितेति । प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति
 चोक्तं । इहापि तदिष्टमेव । इह तु प्राणविषयात्परमार्थ-
 सत्यविज्ञानाभिमानाद्भ्रुत्याप्य नारदं यत्सदेव सत्यं पर-
 मार्थतो भ्रमाख्यं तद्विज्ञापयिष्यामीत्येव विशेषतो विव-
 क्षितोऽर्थः । नाविजानन्सत्यं वदति ॥ यस्त्वविजानन्वदति
 सोऽग्न्यादिशब्देनाग्न्यादीन् परमार्थमद्रुपान्नन्यमानो

ष्वा० प्रमेव परमार्थसत्यं सिद्धीदिति परमार्थतः सत्यं यदैव विजाना-
 तोत्यर्थः ॥ विज्ञानप्रकारमभिनयति । इदमिति ॥ तत्तस्मदाऽनृतं
 विकारजातं हित्वा सदेव सत्यमिति हित्वा यद्वदति तत्तदेव
 वदतीति योजना ॥ सत्यविज्ञानस्य तद्वदनं प्रति हेतुत्वद्योत-
 नार्थोऽथशब्दः ॥ श्रुत्यन्तरावयस्मिन् भेदाभेदवादी शब्दते ।
 नन्विति ॥ किं रूढदारण्यकश्रुत्या विकारस्य सत्यत्वमुक्तमित्ये-
 तावन्मात्रमुक्तेः किं वा परमार्थसत्यत्वमिति विकल्प्याद्यमङ्गीक-
 रोति । सत्यमिति ॥ द्वितीयं दृषयति । न त्विति ॥ भेदाभेदयो-
 र्बिंदोधादेकोपाधावयोगादिकारस्य च रज्जुसर्पवन्मियात्वानु-
 मानादत्यन्ताबाध्यत्वाभिप्रायेण सत्यत्वं श्रुत्यन्तरेणैवोक्तमित्यर्थः ॥
 कथं तर्हि प्राणादियु सत्यत्वमुक्तमिवाशङ्काङ्गीकारं स्फोरयति ।
 किन्तर्हीति ॥ इन्द्रियजनितसद्बुद्धिविषयत्वापेक्षं भूतकथं सदि-

उ० नन्वेव विजिज्ञासितव्यमिति विज्ञानं भगवो
विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १७ ॥

भा० वदति न तु ते रूपत्रयव्यतिरेकेण परमार्थत सन्ति ।
तथा तान्यपि रूपाणि सदपेक्षया नैव सन्तीत्यतो नावि-
जानन्मस्य वदति । विजानन्नेव सत्य वदति । नच तत्सत्य-
विज्ञानमविजिज्ञासितमप्रार्थित ज्ञायत इत्याह । विज्ञा-
नन्वेव विजिज्ञासितव्यमिति । यद्येव विज्ञान भगवो

धा० लुचते । तदविषयत्वापेक्ष भूतद्वय त्वदिति व्यवह्रियते । तथा च
भूतपक्षक सच्च त्वत्वेति व्युत्पाद्य सत्यमिति यथोक्त । तथा तद्दी
जभूतयोर्नामरूपयोस्तदात्मकत्वाच्च प्राणाना सत्यत्व व्यावहारि-
कमित्यमित्यर्थं ॥ इत्यथ प्राणादियु मिथ्याभूतेष्वपि सत्यश्रुतिर-
विरुद्धेत्याह । तद्द्वारेणेति ॥ प्राणादीना व्यावहारिकसत्यत्वानु-
वादद्वारेणाधारोपापवादन्यायेन परमार्थसत्यस्य ब्रह्मणोऽवग-
तिर्विवक्षितेति कृत्वा तेष्वपि सत्यत्वश्रुतिरविरुद्धेत्यर्थं ॥ यथो-
क्तोऽर्थो विवक्षितो बृहदारण्यकश्रुतावित्यत्र गमकमाह । प्राणा
वा इति ॥ ननु श्रुत्यन्तरे विकारस्यापि व्यावहारिक सत्यत्वमित्य-
प्रकृते तु न तदिष्यते भुक्त एव सत्यत्वाङ्गीकारात् । तथा च विरो-
धतादवस्थमत् आह । इहापीति ॥ यदि प्राणस्यापि व्यवहारत-
सत्यत्वमुपगत किन्तर्हि सनत्कुमारस्य विवक्षितमित्याशङ्क्याह ।
इह त्विति ॥ यदा वै जानातीत्यथ सत्य वदतीति यद्याख्यात
तदन्वयथरिरेकाभ्या स्पुष्टयभ्रादौ व्यतिरेकमाह । नाविजा-
नन्निति ॥ परमार्थसत्यमविजानन्नपि वदत्यग्न्यादीनीत्याशङ्क्याह ।
यस्त्विति ॥ तर्हि कथं सदेव परमाद्यसत्यमिति वदतोऽभीष्ट-
सिद्धिरित्याशङ्क्याह । न त्विति ॥ तान्येव तर्हि रूपाणि
एथम्विद्यन्ते तेनेत्याह । तथेति ॥ अतोऽस्य नास्ति सत्यवादित्व-
मेवेत्युपसहरति । इत्यत इति ॥ व्यतिरेक दर्शयित्वाऽन्वयमा-
चष्टे । विजानन्नेवेति ॥ अस्तु तर्हि सत्यविज्ञानपूर्वकमतिवा-

उ० यदा वै मनुतेऽथ विजानाति नामत्वा विजानाति मत्वेव विजानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञासितयेति मतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १८ ॥
 यदा वै श्रद्धधात्यथ मनुते नाश्रद्धधनमनुते श्रद्धधदेव मनुते श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितयेति श्रद्धां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १९ ॥

यदा वै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्धधाति नानिस्तिष्ठच्छ्रद्धधाति निस्तिष्ठन्नेव श्रद्धधाति निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितयेति निष्ठां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २० ॥

भा० विजिज्ञास इति । एवं सत्यादीनां चोत्तरोत्तराणां करोत्यन्तानां पूर्वपूर्वहेतुत्वं व्याख्येयं ॥ १७ ॥

यदा वै मनुत इति । मतिर्मननं तर्को मन्तव्यविषय आदरः ॥ १८ ॥ आस्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा ॥ १९ ॥

निष्ठा गुरुशुश्रूषादिसत्परत्वं ब्रह्मविज्ञानाय ॥ २० ॥

आ० दित्तमित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ यद्येवं जिज्ञासाद्वारा सत्यविज्ञानं ज्ञेयमित्येवमित्येदित्यर्थः । सत्यवदनं प्रति सत्यविज्ञानस्य यथा कारणत्वमुक्तं तथा पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरमुत्तरे कारणत्वेन द्रष्टव्यमित्यसिदिशति । एवमिति ॥ १७ ॥

विज्ञानकारणीमूला मतिं व्याचष्टे । मतिरिति । मननहेतुभूतां श्रद्धां व्याचष्टे । अस्तीति । १८ । १९ ।

श्रद्धाहेतुं निष्ठां व्याचष्टे । निष्ठेति । २० ।

उ० यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति नाकृत्वा निस्तिष्ठति कृत्वेव निस्तिष्ठति कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितयेति कृतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २१ ॥

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सुखं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २२ ॥

भा० यदा वै करोति कृतिरिन्द्रियसंयमश्चित्तैकाग्रता कारणञ्च । सत्यां हि तस्यां निष्ठादीनि यथोक्तानि सम्भवन्ति विज्ञानावसानानि ॥ २१ ॥

आपि कृतिर्यदा सुखं लभते सुखं निरतिशयं वक्ष्यमाणं लब्धयं मथेति मनते तदा भवतीत्यर्थः । यथा दृष्टफलसुखाकृतिस्तथेहापि नासुखं लब्ध्वा करोति । भविष्यदपि फलं लब्धेत्युच्यते । तत्तदुद्दिश्य प्रवृत्त्युपपत्तेः । अथेदानीं कृत्यादिपूजरोजरेषु सत्सु सत्यं स्वयमेव प्रति-

भा० निष्ठा निदानं । कृतिं विभजते । कृतिरिति । कथं पुनरेतेषामुत्तरमुत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य कारणो भवति तत्राह । सत्यं हीति ॥ २१ ॥

कृतिस्तर्हि कुतो भवतीति तत्राह । साधेति । यदा सुखं लभते तदा भवतीति सम्बन्धः । ननु सुखलाभस्येन्द्रियसंयमादियत्किंकेलाभावात्कथं सुखलाभाधीना कृतिरित्याशङ्काह । सुखमिति । वक्ष्यमाणसुखलब्धव्यत्वाभिमानादेव यथोक्ताकृतिः सिद्ध्यतीत्यर्थः । सुखं लब्ध्वा करोतीत्येतद्दृष्टान्तेन साधयति । यथेति । दृष्टं फलं पुत्रपञ्चादि तत्पन्नसुखोद्देशपूर्विका लोके

उ० यो वै भूमा तत् सुखं नात्पे सुखमस्ति भूमैव
सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं
भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २३ ॥

भा० भागते न तद्विज्ञानाय पृथग्यत्नः कार्यं इति प्राप्तं तत
इदमुच्यते । सुखन्त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्यादि । सुखं
भगवो विजिज्ञास इत्यभिमुखीभूतायाह ॥ २२ ॥

यो वै भूमा भवन् निरतिशयं वदतिपर्यायास्तसुखं ।
ततोऽर्वाक्सातिशयत्वादल्पं । अतस्तस्मिन्नल्पे सुखं नास्ति ।
अल्पसाधिकदृष्ट्याहेतुत्वात् । दृष्ट्या च दुःखबीजं । न हि
दुःखबीजं सुखं दृष्टं ज्वरादि लोके । तस्माद्युक्तं नात्पे
सुखमस्तीति । अतो भूमैव सुखं । दृष्ट्यादिदुःखबीजत्वा-
सम्भवाद्भूतः ॥ २३ ॥

षा० अविर्दृष्टा । तथात्मन्यपि सुखं लब्ध्वैव करोति नतु विना तदु-
द्देशमित्यर्थः । नन्विन्द्रियाणा मनसश्च संयमपूर्वकं सुखं भवति
तथा च कथं तल्लब्धा करोतीत्युच्यते तत्राह । भविष्यदपीति ॥
उत्तरयत्नमाकाङ्क्षापूर्वकमृत्यापयति । अथेत्यादिना ॥ २० ॥

भूमोऽर्वागपि वैशयिकं सुखमस्तीत्याह । ततोऽर्वागिति ॥
कथमल्पत्वेऽपि सुखत्वं वार्यते तत्राह । अल्पस्येति ॥ दुःखरूपा
दृष्ट्या प्रत्यल्पस्य सुखस्य हेतुत्वेऽपि कथं सुखं न भवतीत्याश-
ङ्गाह । न हीति ॥ अल्पस्य सुखस्य दुःखान्तर्भावे सिद्धे फलित-
माह । अत इति ॥ २२ ॥

उ० यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्वि-
जानाति स भूमा अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणो-

भा० किलक्षणेऽसौ भूमेत्याह । यत्र यस्मिन् भूमि तन्ने
नान्यद्द्रष्टव्यमन्येन करणेन दृष्टेऽन्यो विभक्तो दृश्याद-
न्यत्पश्यति तथा नान्यच्छृणोति । नामरूपयोरैवान्तर्भावा-
द्विषयभेदस्य । तद्गाहकयोरेवेह दर्शनश्रवणयोर्यद्वेषण ।
अन्येषाञ्चोपलक्षणार्थत्वेन मननन्वचोक्तं द्रष्टव्यं । नान्यन्म-
नुत इति । प्रायशो मननपूर्वकत्वादिज्ञानस्य । तथा नान्य-
द्विजानाति । एवलक्षणो य स भूमा । किमत्र प्रसि-
द्धान्यदर्शनाभावो भूमेत्यते नान्यत्पश्यतीत्यादिना ।
अथान्य न पश्यत्यात्मानं पश्यतीत्येतत् । किञ्चातो यद्यन्य-
दर्शनाद्यभावमात्रमित्युच्यते तदा हैतसव्यवहारविल-

था० भूमे सविशेषत्व निर्विशेषत्व वेति प्रत्यपूर्वक निर्विशेषत्व नि-
र्द्धारयति । किमित्यादिना ॥ नान्यच्छृणोति स भूमेति सम्बन्ध । कि-
मिति स्पर्शनादिव्यपि सत्त्वं दर्शनश्रवणयोरैव निषेधत्वेनात्र यद्व्य-
मित्याशङ्क्याह । नामेति ॥ अनुक्तानां स्पर्शादीनामुपलक्षणार्थत्वेनात्र
द्वयोर्ग्रहणं स्पर्शनाद्यविषयत्वस्यापि भूमि भावादित्याह । अन्ये-
यामिति ॥ अथेति लक्षणवाक्योक्ति ॥ तत्र हेतुमाह । प्रायश इति ॥
यस्मिन्नधिकरणे तत्रविचारणायासन्नोऽन्य न पश्यति न शृणोति
न मनुते न विजानाति स भूमेति द्रष्टृदृश्यादिविकल्पनिषेधेना-
ध्यासाधिकरणत्वापलक्षितस्य विकल्पविषयत्वमेव भूमिलक्षणमि-
त्युपसहरति । अथमिति ॥ उक्तमेव लक्षणं स्फुटयितुं विवृणोति ।
किमचेति ॥ लोकप्रसिद्धदर्शनादिविषयत्वाभावमात्रं भूमौ
लक्षणं तन्निषेधेन सूत्रेयत्वं वेति विमर्शार्थं ॥ कस्मिन्पक्षे को काम-
को वा दोष इति शिष्य एष्यति । किञ्चात इति ॥ ध्यायमनूप

उ० यो वै भूमा तत् सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमेव
सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं
भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २३ ॥

भा० भासते न तद्विज्ञानाय पृथग्यत्नः कार्यं इति प्राप्तं तत
द्दनुच्यते । सुखन्त्वेवं विजिज्ञासितव्यमित्यादि । सुखं
भगवो विजिज्ञास इत्यभिमुखीभूतायाश्च ॥ २१ ॥

यो वै भूमा महत् निरतिशयं वक्तिरित्यर्थायास्तत्सुखं ।
ततोऽर्वाक्षातिशयत्वादल्पं । अतस्तस्मिन्नल्पे सुखं नास्ति ।
अल्पस्याधिकदृष्ट्याहेतुत्वात् । दृष्ट्या च दुःखबीजं । न हि
दुःखबीजं सुखं दृष्टं ज्वरादि लोके । तस्माद्युक्तं नाल्पे
सुखमस्तीति । अतो भूमेव सुखं । दृष्ट्यादिदुःखबीजत्वा-
सम्भवाद्भूतः ॥ २२ ॥

था० क्वतिदृष्ट्या । तथात्मन्यपि सुखं लब्ध्वैव करोति नतु विना तदु-
द्देशमित्यर्थः । नन्दिन्द्रियाणां मनसश्च संयमपूर्वकं सुखं भवति
तथा च कथं तल्लब्धा करोतीत्युच्यते तत्राह । भविष्यदपीति ॥
उत्तरयज्ञमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति । अथेत्यादिना ॥ २२ ॥

भूमेऽर्वागपि वैषयिकं सुखमस्तीत्याह । ततोऽर्वागिति ॥
कथमल्पत्वेऽपि सुखत्वं वार्यते तत्राह । अल्पस्येति ॥ दुःखरूपां
दृष्ट्यां प्रत्यल्पस्य सुखस्य हेतुत्वेऽपि कथं स्वयं सुखं न भवतीत्याश-
ङ्गाह । न हीति ॥ अल्पस्य सुखस्य दुःखान्तर्भावे सिद्धे क्लित-
माह । अत इति ॥ २३ ॥

उ० इति स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीति ॥ १ ॥

भा० मिहापीति चेत् । न । तत्त्वमसीत्येकत्वोपदेशादधिकरणाधिकतन्व्यभेदानुपपत्तेः । तथा सदेकमेवाद्वितीय सत्यमिति पठे निर्द्धारितत्वात् । अदृशेऽनात्मे न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य विज्ञानारमरे केन विजानीयादित्यादिश्रुतिभ्यः स्वात्मनि दर्शनाद्यनुपपत्तिः । यचेति विशेषणमनर्थकं प्राप्तमिति चेत् । न । अविद्याकृतभेदापेक्षयात् । यथा सत्यैकत्वाद्वितीयत्वबुद्धिं प्रकृतावपेक्ष्य सदेकमेवाद्वितीयमिति सञ्ज्ञाद्यनर्थमप्युच्यते । एवं भूम्न्येकस्मिन्नेव यचेति विशेषणम् । अविद्यावस्थायामन्यदर्शनानुवादेन च भूम्नि । अतस्तदभावत्वलक्षणस्य विवक्षितत्वान्नान्यत्पश्यतीति विशेषणम् । तस्मात्संसारव्यवहारो भूम्नि नास्तीति समुदायाद्यः । अथ यथा-

भा० हि यत्र शून्ये गृहे नान्यत्पश्यति तद्वद्वितीयमिति प्रयोगो दृश्यते न च तस्य नैरर्थक्यमिष्टम् । व्यवहाराङ्गत्वाद्यथोक्ते धनधान्याद्यदर्शनेऽपि क्षम्भादीनां गृहस्य न न पश्यतीति श्रुतस्य नैरर्थक्यं न गम्यते । किन्तु क्षम्भादीनां तस्य च दर्शनमिष्टम् । तथा यत्र नान्यत्पश्यतीत्यत्रापि विशेषणवैयर्थ्यं समाधानं बह्वव्यमित्यर्थम् । किं विशेषणार्थं चत्वानुपपत्त्या भूम्यधिकरणाधिकतन्व्यभावः स्वात्मदर्शनं च चाप्यमित्युच्यते किं वा श्रुतस्य गतिर्वह्नयेति पृच्छते चेत्तत्रार्थं दूषयति । नेत्यादिना । तथा तत्त्वमसीति वदित्वर्थम् । निर्द्धारितत्वादधिकरणाधिकतन्व्यभेदानुपपत्तिरिति श्रेयम् । यथान्यत्र पश्यातीति विशेषणादात्मनः स्वदर्शनं वाप्यमिति तत्रापि च दृश्य इति । द्वितीयमनृद्य गतिमाह । यथेत्यादिना । परिहारभागो दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति । एकस्मिन्नेव भूम्नि यचेति विशेषणमनर्थमपि प्रयुच्यते । प्रसिद्धानुवादेनाधिकरणादिविषयविषयत्व

उ० त्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ
यदल्पं तन्मर्त्यं स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित

भा० लक्ष्मणो भूमेत्युक्तं भवति । अथान्यदर्शनविशेषप्रतिषेधेनात्मानं
पश्यतीत्युच्यते । तदेकस्मिन्नेव क्रियाकारकफलभेदोऽभ्युप-
गतो भवेत् । यद्येवं को दोषः स्यात् । नन्वयमेव दोषः
ससारानिष्टतिः । क्रियाकारकफलभेदो हि संसार इति ।
आत्मैकत्व एव क्रियाकारकफलभेदः संसारविलक्षण इति
चेत् । न । आत्मनो निर्विशेषैकत्वाभ्युपगमे दर्शनादिक्रिया-
कारकफलभेदाभ्युपगमस्य शब्दमाचत्वात् । अन्यदर्शनाद्य-
भावोक्तिपक्षेऽपि यत्रेत्यन्यन्नपश्यतीति च विशेषणेऽनर्थको
स्यातामिति चेत् । दृश्यते हि लोके । यत्र शून्ये गृहेऽन्यन्न
पश्यतीत्युक्ते स्मभादनात्मानं च न न पश्यतीति गम्यते । एव-

धा० तत्र लक्ष्मणं दर्शयति । यदीति ॥ अन्यस्य प्रसिद्धस्य दर्शनादेर्विष-
यत्व भूमिं नास्तीत्येतावन्मात्रं तस्य लक्षणमित्युच्यते चेत्सर्वं
विकल्पातीत प्रत्यगात्मा भूमेत्यस्मात्प्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ द्वितीयं
पक्षमनुद्य तस्मिन्दोषं सूचयति । अथेत्यादिना ॥ तमेव
दोषं प्रश्नपूर्वकं स्फुटयति । यद्येवमित्यादिना ॥ सति
क्रियाकारकफलभेदे कथं ससारानिष्टतिस्तत्राह । क्रियेति ॥
सति भेदे क्रियादेः ससारत्व लोके दृष्टं तद्वैलक्षण्यादेकस्मिन्नेव
क्रियाकारकभावस्य न संसार इति चोदयति । आत्मैकत्व इति ॥
एकस्मिन्क्रियादिभेदस्यासम्भवं दर्शयन्नृत्तरमाह । नात्मन इति ॥
द्वितीयपक्षस्य दुष्टत्वे स्पष्टीकृते प्रथमपक्षस्यापि समानदुष्टत्वमिति
शिष्यं शङ्कते । अन्येति ॥ आद्यपक्षेऽपि न पश्यतीत्येतावतैव दर्श-
नाद्यजाभायत्रेत्यन्यदिति च विशेषणेऽर्थो स्यातामित्यर्थः ॥ अर्थ-
भेदेदं च नमित्याशङ्क्य शिष्यं स्वयमेव भूतेः दृश्यते हीति । लोके

उ० भार्य्यं क्षेत्राण्यथयतनानीति नाहमेवं ब्रवीमि
ब्रवीमीति ह होवावान्यो लन्यस्मिन् प्रतिष्ठित
इति ॥ २ ॥ २४ ॥

स एवाधस्तात् स उपरिष्ठात् स पश्चात् स
पुरस्तात् स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्व-

भा० इह महिमेत्याचक्षते । गवाश्याश्च गोऽयं इन्द्रैकवद्भावः ।
सर्व्वं च गवाश्यादिमहिमेति प्रसिद्धं । तदाश्रितस्तत्प्रतिष्ठस्यैत्रो
भवति । यथा नाहमेवं स्वतोऽन्यं महिमानमाश्रितो भूमा
चैववदिति । ब्रवीम्यच हेतुत्वेनान्यो लन्यस्मिन् प्रतिष्ठित
इति व्यवहितेन समन्वयः ॥ किन्त्वेवं ब्रवीमीति हेगवाच
स एवेत्यादि ॥ २४ ॥

कस्मात्पुनः क्वचिन्न प्रतिष्ठित इत्युच्यते । यस्मात्स एव
भूमा । अधस्ताच्च तद्भ्रतिरेकेणान्यद्विद्यते यस्मिन् प्रतिष्ठितः
स्यात् । तयोपरिष्ठादित्यादि समानं । सति भूमेोऽन्यस्मिन्
भूमा हि प्रतिष्ठितः स्यान्न तु तदस्ति । न एव तु सर्व्वं । अत-
स्तस्माद्भवौ न क्वचित्प्रतिष्ठितः । यच्च नान्यत्पश्चतोत्यधि-
करणाधिकर्त्तव्यतानिर्द्देशात्स एवाधस्तादिति च परोक्ष-

या० तत्रान्यो हीत्यादिवाक्यस्य हेतुना तेन व्यवहितेनाहमेवं ब्रवीमी-
त्यस्य समन्वयमिति योजना ॥ कथं तर्हि ब्रवीति भवानित्या-
शङ्काह । किन्त्विति ॥ २४ ॥

यवतारितमेव वाक्यं प्रप्रपूर्व्वकमवतार्यं याचष्टे । कस्मा-
दित्यादिना ॥ उक्तमेवार्थं यतिरेकद्वारा विवक्ष्येति । सतीति
कस्मात्पुनः क्वचिन्न प्रतिष्ठित इत्युच्यते ।

उ० गोअशुभिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दास-

भा० विद्याविषयेऽन्योन्येनान्यत्पश्यतीति तदल्पमविद्याकालभावि
इत्यर्थः । यथा स्वप्नदृश्यं वस्तु प्राक् प्रतिबोधात्तत्काल-
भावीति तद्वत् । तत एव तन्मार्त्यं विनाशि स्वप्नवस्तुवदेव
तद्विपरीतो भूमा यस्तदमृतं । तच्छब्दोऽमृतत्वपरः ।
स तर्ह्येवंलक्षणो भूमा हे भगवन् कस्मिन् प्रतिष्ठित
इत्युक्तवन्तं नारदं प्रत्याह सनत्कुमारः । स्वे महिम्नीति
स्वे आत्मीये महिम्नि माहात्म्ये विभूतौ प्रतिष्ठितो भूमा ।
यदि प्रतिष्ठामिच्छसि क्वचित् यदि वा परमार्थमेव
पृच्छसीति न महिम्न्यपि प्रतिष्ठित इत्यवोचाम । अप्रतिष्ठि-
तोऽनाश्रितो भूमा क्वचिदपीत्यर्थः । यदि स्वमहिम्नि
प्रतिष्ठो भूमा कथं तर्ह्यप्रतिष्ठ उच्यते । शृणु । गोऽथादि

था० लक्षणस्य भूमेो लक्षणस्य विवक्षितत्वादित्याह । एवमिति ॥
यदविद्यावस्थमन्यद्दर्शनादि तदनुवादेन नान्यत्पश्यतीति विशेष-
णश्च भूमि न विरुध्यते । दर्शनाद्यविषयत्वलक्षणस्य भूमेो लक्षणस्य
विवक्षितत्वादित्याह । अविद्येति ॥ लक्षणवाक्यार्थमुपसंहरति ।
तस्मादिति ॥ दर्शनादिसकलसांसारिकव्यवहाराभाषोपलक्षितं
तत्त्वं भूमेत्यर्थः ॥ अथ यत्तेत्यादिवाक्यं व्याकरोति । अथेति ॥
परिच्छिन्नस्याविद्याकालभावित्वं दृष्टान्तेन विदुषोति । यथेति ॥
तत एव परिच्छिन्नत्वादिति यावत् । कथं तदमृतमिति भूमि
तच्छब्दप्रयोगस्तथाह । तच्छब्द इति ॥ भूमिः सुखत्ववचनात्तस्य
पाश्र्वयं पृच्छति । स तर्ह्येति ॥ व्यवहारदृष्ट्या प्रज्ञो वस्तुदृष्ट्या
वेति विकल्प्यायं प्रत्याह । इत्युक्तवन्तमिति ॥ द्वितीयमनूय
निराकरोति । यदीति ॥ पूर्व्यापरविरोधमाशङ्क्य परिहरति ।
यदीत्यादिना ॥ भूमिः स्वतोऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठितत्वाभावोऽचेत्युच्यते

उ० भा० श्रेयाण्ययतनानीति नाहमेवं ब्रवीमि
ब्रवीमीति ह होवावान्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित
इति ॥ २ ॥ २४ ॥

स एवाधस्तात् स उपरिष्ठात् स पश्चात् स
पुरस्तात् स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्व-

भा० इह महिमेत्याचक्षते । गावश्याश्च गोऽयं हृद्दैकवद्भावः ।
सर्वत्र गवाश्यादिमहिमेति प्रसिद्धं । तदाश्रितस्तत्प्रतिष्ठश्चैत्रो
भवति । यथा नाहमेवं स्ततोऽन्यं महिमानमाश्रितो भूमा
चैत्रवदिति । ब्रवीम्यत्र हेतुत्वेनान्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित
इति व्यवहितेन समन्धः ॥ किन्त्वेवं ब्रवीमीति शेषाच्च
स एवेत्यादि ॥ २४ ॥

कस्मात्पुनः क्वचिन्न प्रतिष्ठित इत्युच्यते । यस्मात्स एव
भूमा । अधस्तात् तद्भूतिरेकेणान्यद्विद्यते यस्मिन् प्रतिष्ठितः
स्यात् । तयोपरिष्ठादित्यादि समानं । सति भूम्नोऽन्यस्मिन्
भूमा हि प्रतिष्ठितः स्यान्न तु तदस्ति । स एव तु सर्वं । अत-
स्तस्मादसौ न क्वचित्प्रतिष्ठितः । यत्र नान्यत्पश्यतीत्यधि-
करणाधिकर्त्तव्यतानिर्देशात्स एवाधस्तादिति च परोक्ष-

व्या० तवान्यो हीत्यादिवाक्यस्य हेतुना तेन व्यवहितेनाहमेवं ब्रवीमी-
त्यस्य समन्धमिति योजना ॥ कथं तर्हि ब्रवीति भवानित्या-
शङ्काह । किन्त्विति ॥ २४ ॥

ध्वतारितमेव वाक्यं प्रश्नपूर्वकमवतार्यं थाचष्टे । कस्मा-
दित्यादिना ॥ उक्तमेवार्थं व्यतिरेकद्वारा विद्वेष्यति । सतीति ॥
व्यहङ्गारात्मत्वोपदेशस्याभिप्रायमाह । यत्रेति ॥ कोऽसावह-

उ० गोअशुभिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दास-

भा० विद्याविषयेऽन्योन्येनान्यत्पश्यतीति तदल्पमविद्याकालभावि
 इत्यर्थः । यथा स्वप्नदृश्यं वस्तु प्राक् प्रतिबोधात्तत्काल-
 भावोति तद्वत् । तत एव तन्मर्त्यं विनाशि स्वप्नवस्तुवदेव
 तदिपरीतो भूमा यस्तदमृतं । तच्छब्दोऽमृततलपरः ।
 स तर्ह्येवंलक्षणे भूमा हे भगवन् कस्मिन् प्रतिष्ठित
 इत्युक्तवन्तं नारदं प्रत्याह मनत्कुमारः । स्वे महिमीति
 स्वे आत्मीये महिम्नि माहात्म्ये विभूतो प्रतिष्ठितो भूमा ।
 यदि प्रतिष्ठामिच्छसि कश्चित् यदि वा परमार्थमेव
 पृच्छसीति न महिष्यपि प्रतिष्ठित इत्यवोचाम । अप्रतिष्ठि-
 तोऽनाश्रितो भूमा क्वचिदपीत्यर्थः । यदि स्वमहिम्नि
 प्रतिष्ठो भूमा कथं तर्ह्यप्रतिष्ठ उच्यते । शृणु । गोऽद्यादि

था० लक्षणस्य भूमेो लक्षणस्य विवक्षितत्वादित्याह । एवमिति ॥
 यदविद्यावस्तुमन्यदर्शनादि तदनुवादेन नान्यत्पश्यतीति विशेष-
 यञ्च भूमि न विरुध्यते । दर्शनाद्यविषयत्वलक्षणस्य भूमेो लक्षणस्य
 विवक्षितत्वादित्याह । अविद्येति ॥ लक्षणवाक्यार्थमुपसंहरति ।
 तस्मादिति ॥ दर्शनादिसकलसांसारिकव्यवहाराभावोपलक्षितं
 तत्त्वं भूमेत्यर्थः ॥ अथ यज्ञेत्यादिवाक्यं व्याकरोति । अथेति ॥
 परिच्छिन्नस्याविद्याकालभावित्वं दृष्टान्तेन विदुषोति । यथेति ॥
 तत एव परिच्छिन्नत्वादिति यावत् । कथं तदमृतमिति भूमि
 तच्छब्दप्रयोगस्तत्राह । तच्छब्द इति ॥ भूमिः सुखत्ववचनान्तस्य
 चाश्रयं पृच्छति । स तर्ह्येति ॥ व्यवहारदृष्ट्या प्रप्रेो वस्तुदृष्ट्या
 वेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह । इत्युक्तवन्तमिति ॥ द्वितीयमनूय
 निराकरोति । यदीति ॥ पूर्वोपरविरोधमाशङ्क्य परिहरति ।
 यदीत्यादिना ॥ भूमिः स्वतोऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठितत्वाभावोऽत्रेत्युच्यते

उ० पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत
 आत्मैवेदं सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं
 मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मत्रोऽ आत्म-
 मिथुन आत्मानन्दः स स्वराद्भवति तस्य सर्वेषु

भा० तथा विदुषः किन्तर्ह्यात्मविज्ञाननिमित्तमेवोभयं भव-
 तोत्तर्यः । मिथुनं इन्द्रजनितं सुखं तदपि इन्द्रनिरपेक्षं
 यस्य विदुपस्तथानन्दः शब्दादिनिमित्तः । आनन्दोऽवि-
 दुषां न तथाऽस्य विदुषः किन्तर्ह्यात्मनिमित्तमेव सर्वं
 सर्वदा सर्वप्रकारेण च । देहजीवितभोगादिनिमित्त-
 वाह्यवस्तुनिरपेक्ष इत्यर्थः । स एवंलक्षणे विद्वान् जीव-
 न्नेव स्वाराज्येऽभिषिक्तः । पतितेऽपि देहे स्वराडेव भवति ।
 यत एवम्भवति तत एव तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो
 भवति । प्राणादिषु पूर्वभूमिषु तत्रास्तेति तावन्मात्रपरि-
 ष्किन्तकामचारित्वमुक्तमन्यराजत्वं चार्थप्राप्तं भातिशय-
 त्वाद्यथा प्राप्तस्वाराज्यकामचारत्वानुवादेन ततस्तन्निष्ठ-
 त्तिरिहोच्यते स स्वराडित्यादिना । अथ पुनर्येऽन्यथा
 ऽत उक्तदर्शनादन्यथा वैपरीत्येन यथोक्तमेव वा सम्यक्

था० आह । देहेति । जीवन्मुक्तिमुक्त्वा विदेहमुक्तिं दर्शयति ।
 स इति । स्वाराज्यं निमित्तोक्तं फलान्तरमाह । यत एव-
 मिति । स्वाराज्यसर्वलोककामधारयोऽन्तःस्थमाह । प्राणा-
 दिष्विति । यावन्नासौ गतं तत्रान्य यथाकामचारो भवती-
 त्यादिना परिष्विन्नं परतन्त्रं च पूर्वभूमिषु फलमुक्तमत्र तु पर-
 मानन्दप्राप्तौ तद्यादृशितव्यते न तु सोपाधिकं रूपमित्यर्थः ।

उ० मित्यथातोऽहङ्कारादेश एवाहमेवाधस्तादहमुपरिष्ठादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदं सर्वमिति ॥ १ ॥ अथात आत्मादेश एव आत्मेवाधस्तादात्मेोपरिष्ठादात्मा

भा० निर्देशात् । द्रष्टुर्जीवादन्यो भूमा स्यादित्याशङ्का कस्यचिन्माभूदिति । अथातोऽनन्तरमहङ्कारेणादित्यत इत्यहङ्कारादेशः । द्रष्टुरन्यत्वदर्शनायं भूमैव निर्दिश्यते ऽहङ्कारेणाहमेवाधस्तादित्यादिना । अहङ्कारेण देहादिमहातोऽप्यादित्यतेऽविवेकिभिरित्यतस्तदाशङ्का मा भूदिति । अथानन्तरमात्मादेश आत्मनैव केवलेन सत्स्वरूपेण शब्देनादिश्यते । आत्मीव सर्वतः सर्वमित्येवमेकमजं सर्वतोद्योमवत्पूर्णमन्यशून्यं पश्यन् स वा एष विद्वान्मननविज्ञानाभ्यामात्मरतिरात्मन्येव रतीरमणं यस्य सोऽयमात्मरतिस्तथात्मक्रीडः । देहमात्रसाधना रतिर्वाह्यसाधना क्रीडा । लोके स्त्रीभिः सखिभिर्य क्रीडतीति दर्शनात् । न

भा० शब्देणादित्यत इत्याशङ्का प्रयोजनानुवादपूर्वकमाह । प्रयु-
रिति । अहङ्कारादेशात् एवमात्मादेशस्य तात्पर्यमाह । अहङ्कारे
रेवेति ॥ उक्तात्मविज्ञानवतः कृतकत्वतामाह । आत्मैवेति ॥
एकमिति सजातीयभेदराहित्यस्योक्तिः ॥ अन्यशून्यमिति विजा-
तीयभेदशून्यत्वमुच्यते । रत्यात्मक्रीडयोरवान्तरभेदं दर्शयति । दे-
हमात्रेवेति ॥ क्रीडा वाह्यसाधनेत्यत्र लोकसम्भ्रतिमाह । लोक
रतिः । देहस्य क्षीयिते च भोगत्यागयोश्च निमित्तं वाह्यवस्तु
तत्र सर्वत्र निरपेक्षो यदृच्छाक्षरभेदासङ्गवर्जितो विद्वानि-

उ० पञ्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत
आत्मैवेदं सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं
मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रोड आत्म-
मिथुन आत्मानन्दः स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु

भा० तथा विदुषः किन्तर्ह्यात्मविज्ञाननिमित्तमेवाभयं भव-
तीत्यर्थः । मिथुनं इन्द्रजनितं सुखं तदपि इन्द्रनिरपेक्षं
यस्य विदुषस्तथानन्दः शब्दादिनिमित्तः । आनन्दोऽवि-
दुषां न तथाऽस्य विदुषः किन्तर्ह्यात्मनिमित्तमेव सर्वं
सर्वदा सर्वप्रकारेण च । देहजीवितभोगादिनिमित्त-
वाह्यवस्तुनिरपेक्ष इत्यर्थः । स एवलक्षणो विद्वान् जीव-
न्नेव स्वाराज्येऽभिषिक्तः । पतितेऽपि देहे स्वराडेव भवति ।
यत एवम्भवति तत एव तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो
भवति । प्राणादिषु पूर्वभूमिषु तत्राद्येति तावन्मात्रपरि-
च्छिन्नकामचारित्वमुक्तमन्यराजत्वं चार्थप्राप्तं मातिशय-
त्वाद्यथा प्राप्तस्वाराज्यकामचारत्वानुवादेन ततस्तन्निवृ-
त्तिरिहोच्यते स स्वराडित्यादिना । अथ पुनर्येऽन्यथा
ऽत उक्तदर्शनादन्यथा वैपरीत्येन यथोक्तमेव वा सम्यङ्

था० व्याह । देहेति । जीवन्मुक्तिमुक्त्वा विदेहमुक्तिं दर्शयति ।
स इति । स्वाराज्यं निमित्तोक्तत्वं प्रशान्तरमाह । यत इव-
मिति । स्वाराज्यसर्वलोककामचारयोऽस्मात्पर्यन्तमाह । प्राणा-
दिष्विति । यावन्मात्रेण गतं तत्राम्य यथाकामचारो भवती-
त्यादिना परिच्छिन्नं परतन्वद्य पूर्वभूमिषु फलमुक्तमत्र तु पर-
मानन्दप्राप्तौ तद्वाद्यतिशयते न तु सोपाधिकं रूपमित्यर्थः ।

उ० लोकोषु कामचारो भवति । अथ येऽन्यथातो
विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति तेषां
सर्वेषु लोकोष्वकामचारो भवति ॥ २ ॥ २५ ॥

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वान-
स्यैवं विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आशा-

भा० विदुसोऽन्यराजानो भवन्ति । अन्यः परो राजा स्वामी
एषां तेऽन्यराजानस्ते । किञ्च क्षय्यलोकाः क्षयो लोक
एषां ते क्षय्यलोकाः । भेददर्शनस्याल्पविषयत्वादल्पज्ञ
तन्मन्त्रमित्यवोचाम । तस्माद्ये द्वैतदर्शिनस्ते क्षय्यलोकाः
स्वदर्शनानुरूप्येणैव भवन्त्यत एव तेषां सर्वेषु लोकोष्वका-
मचारो भवति ॥ २५ ॥

तस्य ह वा एतस्येत्यादि स्वाराज्यं प्राप्तस्य प्रकृतस्य
विदुष इत्यर्थः । प्राक्कदात्मविज्ञानात्स्वात्मनोऽन्यस्मान्ततः
प्राणादेर्नामात्मन्तोत्पत्तिप्रलयावभूतां सदात्मविज्ञाने
तु सतीदानीं स्वात्मत एव संवृत्तौ तथा सर्वोऽप्यनो-
व्यवहार आत्मत एव विदुषः । किञ्च तदेतन्मन्त्रार्थं

धा० फलप्रदर्शनद्वारेण कृत्वा विद्यामविद्वन्निन्दादारायितां ज्ञौति ।
अथेत्यादिना । ते क्षय्यलोका भवन्तीति सम्बन्धः ॥ भेददर्शिनो
विनाशिमणवत्त्वे द्वेतुमाह । भेददर्शनस्येति ॥ परिच्छिन्नस्य
विनाशित्व वचनं तस्मादिति पराम्भशति ॥ २५ ॥

उक्तविद्यास्तुत्यर्थमेव विदुषः संवृत्तमाह । तस्येति ॥
तथा विदुषः संवृत्तव्यवहारवदित्यर्थः । ऋषीणादिरन्यो व्यवहारो
न केवचं प्राक्कदात्मविद्या विद्याफलं किन्तु मन्त्रोक्तस्येत्याह ।

उ० ऽऽत्मत स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज
 आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावा-
 त्मतोऽनुभात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो
 ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मत सङ्कल्प आत्मतो मन
 आत्मतो वागात्मतो नामात्मतो मन्त्रा आत्मत
 कर्माण्यात्मत एवेद ७ सर्वमिति ॥ १ ॥ तदेष श्लोको

भा० एष श्लोको मन्त्रोऽपि भवति । न पश्य पश्यतीति । पश्यो
 यथोक्तदर्शो विद्वानित्यर्थः । मृत्यु मरण । रोग ज्वरादि ।
 दु खता दु खभावश्चापि न पश्यति । सर्वं ह सर्वमेव म
 पश्य पश्यत्यात्मानमेव सर्वं तत सर्वमाप्नोति सर्वंश
 सर्वंप्रकारैरिति । किञ्च स विद्वान् प्राक्सृष्टिप्रभेदादेक
 धैव भवत्येकधैव च सन् विधादिभेदैरनन्तभेदप्रकारो
 भवति सृष्टिकाले । पुन संहारकाले मूलमेव स पारमा-
 र्थिकमेकधाभाव प्रतिपद्यते । स्रतन्त्र एवेति विद्या फलेन
 प्ररोचयन् सौति । अथेदानी यथोक्ताया विद्याया
 सम्यगवभासकारण मुखावभासकारणखेवादर्शस्य विश्व-

द्या० किञ्चेति । तच्छब्दार्थः सम्या निर्दिश्यते । स च विद्याफलरूपः ॥
 न पश्य इति मन्त्रमादाय याचये । पश्यतीत्यादिना ॥ सर्वं
 माप्नोतीति पूर्वतापरिच्छेदभ्रमव्यावर्त्तनेन विवक्षिता न तु किमि
 कीटकादिभावोऽप्युपार्थत्वप्रसङ्गादिति द्रष्टव्य ॥ विद्याऋति
 यौक्त्यर्थं सम्यगविद्याफलमपि निगुणसद्भावविदाप्नोतीत्याह ।
 किञ्चित् ॥ विधा तेजोबन्धरूपेण । शब्दस्पर्शादिरादिस्यद्दार्थं ।
 विद्या तत्फल तदपेक्षिता ऋतिश्चाभिधायादारश्रुडाविभादे

उ० न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नेत दुःखतां
 सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश इति
 स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा
 नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः शतञ्च दश चैका
 सहस्राणि च विंशतिराहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः

भा० शुद्धिकारणं साधनमुपदिश्यते आहारशुद्धौ । आङ्घ्रियत
 इत्याहारः शब्दादिविषयज्ञान । भोक्तृभोगायाङ्घ्रियते
 तस्य विषयोपलब्धिलक्षणस्य विज्ञानस्य शुद्धिराहारशु-
 द्धीरागद्वेषमोहदोषैरसहृष्टविषयविज्ञानमित्यर्थः । तस्या-
 माहारशुद्धौ सत्यां तदन्तोरन्तःकरणस्य सत्त्वस्य शुद्धि-
 र्नेर्मूल्यं भवति । सत्त्वशुद्धौ च सत्यां यथावगते भूमा-
 त्मनि भ्रुवाऽविच्छिन्ना स्मृतिरवसरणं भवति । तस्याच्च
 लब्धाया स्मृतिलभे सति सर्वेषामविद्याकृतानर्थपाशरू-
 पाणामनेकजनान्तरानुभवभावनाकठिनीकृतानां हृदया-
 थयाणां ग्रन्थीनां विप्रमोचविशेषेण मोक्षं विनाशो
 भवतीति । यत एतदुत्तरोत्तर यथोक्तमाहारशुद्धिमूल
 तस्मात्सा कार्येत्यर्थः । भव्यं शास्त्रार्थमशेषत उक्त्वाऽऽख्या-

था० स्नात्पर्यभाह । अथेति ॥ रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियै-
 चरत्रित्यादिस्मृतिमाश्रित्याहारशब्दं याकरोति । आङ्घ्रियत
 इतीति ॥ कथं तस्याङ्घ्रियमाणत्वं तत्राह । भोक्तुरिति ॥ कीदृशी
 तस्य शुद्धिरित्याशङ्क्याह । रागेति ॥ आहारशुद्धिफलमाह ।
 तस्यामिति ॥ यन्तं करणशुद्धिफलं कथयति । सत्त्वेति ॥ स्मृति-
 लाभफलं दर्शयति । तस्याच्चेति ॥ भवतीत्याहारशुद्धिरपेक्षि

उ० सत्यशुद्धो ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलभे सर्वमन्धीनां
विप्रमोक्षस्तरमे मृदितकपायाय तमसः पारं
दर्शयति भगवान्सनात्कुमारस्तश्च स्कन्द इत्या-
चक्षते तश्च स्कन्द इत्याचक्षते ॥ २ ॥ २६ ॥ इति
सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ७ ॥

भा० यिकामुपसंहरति श्रुतिः । तस्मै मृदितकपायाय वासीरा-
दिरिव कथायो रागद्वेषादिदोषः सत्तस्य रञ्जनारूपत्वात्स-
ज्ञानवैराग्याभ्यामरूपघालेन घान्नितो मृदितो विनाशितो
यस्य नादरस्य तस्मै योग्याय मृदितकपायाय तमसोऽवि-
द्यान्वयात्पारं परमार्थतत्त्वं दर्शयति दर्शितवानित्यर्थः ।
कोऽसौ भगवानुत्पत्तिं प्रलयश्चैव भूतानामागतिं गतिं
वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानित्येवंधर्मा सन-
त्कुमारः । तमेव सनत्कुमारं देवं स्कन्द इत्याचक्षते
कथयन्ति तद्विदः । द्विवचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थं ॥ २६ ॥
इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिब्रा-
जकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ छान्दोग्योपनिषद्वि-
रण्णे सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ७ ॥

था० त्वेति शेषः । प्रकृतवाक्यतात्यर्थमुपसंहरति । यत इति ।
तस्मै मृदितकपायायेत्यादिवाक्यमवतार्यं व्याचष्टे । सर्वमिति ।
व्यागतिं गतिमायय्यौ । तस्य च वैशिष्ट्यान्तरमाह । तमेवेति ॥
॥ २६ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्य-
पादशिष्यभगवदानन्दप्रान्तकृतार्यां छान्देत्यभारथटीकायां सप्त-
मोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

उ० ॥ हरिः ॐ ॥ अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे
दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश-

भा० ॐ परमात्मने नमः ॥ यद्यपि दिग्देशकाक्षादिभेद-
शून्यं ब्रह्म सदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वमिति पठसप्त-
मयोरधिगतं तथापीह मन्दबुद्धीनां दिग्देशादिभेद-
वद्वस्त्वित्येवं भाविता बुद्धिर्न शक्यते सहसा परमार्थवि-
षयीकर्तुमिति नधिगम्य च ब्रह्म न पुरुषार्थसिद्धिरिति
तदधिगमाय हृदयपुण्डरीकदेश उपदेष्टव्यः । यद्यपि
सत्सम्यक्प्रत्ययैकविषयं निर्गुणज्ञात्मातत्त्वं तथापि मन्द-
बुद्धीनां गुणवत्त्वस्येष्टत्वात्सत्यकामादिगुणवत्त्वञ्च वक्तव्यं ।
तथा यद्यपि ब्रह्मविदां स्त्यादिविषयेभ्यः स्वयमुपरमो
भवति तथाप्यनेकजन्मविषयमेवाभ्यासजनिता विषयवि-
षया दृष्ट्या न सहसा निवर्त्तयितुं शक्यत इति ब्रह्मचर्या-
दिसाधनविशेषो विधातव्यः । तथा यद्यथात्मैकत्वविदां

या० पूर्वस्मिन्नध्यायद्वये निर्विशेषमात्मतत्त्वमनवच्छिन्नं सदा-
दन्दैकतानमायेदितं तथा चोपनिषदारम्भे चरितार्थं किमव-
शिष्यते यदर्धमध्यायान्तरमित्याशङ्काह । यद्यपीति ॥ कर्तुमिति
तदधिगमाय विशिष्टोपदेश उपदेष्टव्य इति सम्बन्धः । मन्द-
बुद्धीनां तर्हि परमार्थवस्तुनो ब्रह्मणोऽधिगतिरपेक्षितेत्यर्थः ॥ न
केवलं मन्दाधिकारिणा ब्रह्माधिगमशेषत्वेन हृदयदेश उपदेश
एवान कर्तव्यं किन्तु पूर्वज्ञानज्ञानगुणाद्यर्थान्तरादिपदेशश्च कार्यं इ-
त्याह । यद्यपीति ॥ अवशिष्टमर्थान्तरमुपदेष्टव्यमन्वाच्ये । तद्येति ॥
मन्दधिया ब्रह्मधीशेषत्वेन देशविशेषवद्गुणविशेषवच्च ब्रह्मचर्या-
दिसाधनविशेषो विधातव्य इति सम्बन्धः । शब्देऽन्तर्ब्रह्मज्ञानवता

उ० स्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वायु विजिज्ञासित-
यमिति ॥ १ ॥ तत्रेद्भूयुर्यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे
दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः

भा० गन्तृगमनगन्तव्याभावादविद्यादिशेषस्थितिनिमित्तचयेग-
गन इव विद्युदुद्भूत इव वायुर्दग्धेन्धन इवाग्निः स्वात्म-
न्येव निवृत्तिस्रथापि गन्तृगमनादिवासितबुद्धीनां हृद-
यदेशगुणविशिष्टब्रह्मोपासकानां मूर्द्धन्यथा नाद्या गति-
वक्तव्येत्यष्टमः प्रपाठक आरभ्यते । दिग्देशगुणगतिफल-
भेदशून्यं हि परमार्थसत् अद्वयं ब्रह्म मन्दबुद्धीनाम-
सदिव प्रतिभाति । सन्मार्गस्थास्त्वावद्भवन्तु ततः जनैः
परमार्थसदपि यादृचियथाभीति मन्यते श्रुतिः । अथान-
न्तरं यदिदं वक्ष्यमाणं दहरमन्त्यं पुण्डरीकं पुण्डरीकम-
दृशं वेश्म इव वेश्म द्वारपालादिमत्वात् । अस्मिन् ब्रह्मपुरे

षा० विधिं विनापि विषये वैमुख्यसम्भवात्किं विधिनेत्याशङ्काह ।
यद्यपि ब्रह्मविदामिति ॥ तथा साधनविशेषो वक्तव्योऽवशिष्यते
तथोपासकानां गतिश्च वक्तव्येत्यवशिष्टमर्थान्तरमाह । तथेति ॥
एकत्वदर्शनां गत्यादिसर्वभेदप्रत्यक्षाप्तमयादिविद्यादिशेषस्य
देहस्थितिनिमित्तस्य क्षये सति स्वात्मन्येव निवृत्तिसम्भवात्ततो
गतिवक्तव्येत्याशङ्काह । यद्यप्यात्मैकत्वविदामिति । अविद्यादिशेष-
स्थितिनिमित्तक्षये स्वात्मन्येव निवृत्तिरित्युक्तदेख सम्भव । स्वात्मा-
निर्वाणोऽपि क्षतकल्पत्यागेन साभाविकस्वरूपावस्थानमित्यत्र
दृष्टान्तमाह । मरण इवेति । अनेकोदाहरणोपादानं बुद्धि-
सौख्यार्थं ॥ उक्तमेवाध्यायतात्पर्यं सकृप्य दर्शयति । दिग्दे-
शेति । दिशा देशेन गुणैर्गत्या स्थानभेदेन च शून्यं तदवशिष्टम-
मिति यावत् ॥ तस्य दिगाद्यनवविश्रम्ये हेतुमाह । अदय-

उ० किलदत्र विद्यते यदन्वेष्ट्यं यदाव विजिज्ञासि-

भा० ब्रह्मणः परस्य पुरं । राज्ञोऽनेकप्रकृतिमद्यथा पुरं तथे-
दमनेकेन्द्रियमनोबुद्धिभिः स्वाम्यर्थकारिभिर्युक्तमिति ब्रह्म-
पुरं । पुरे च वेग्न राज्ञो यथा तथा तस्मिन् ब्रह्मपुरे
शरीरे दहरं वेग्न ब्रह्मण उपलब्ध्यधिष्ठानमित्यर्थः ।
यथा हि विष्णोः शालग्रामः । अस्मिन् हि स्वधिकार-
शुद्धे देहे नामरूपव्याकरणाय प्रविष्टं मदाख्यं ब्रह्म
जीवेनात्मगेत्युक्तं । तस्मादस्मिन् हृदयपुण्डरीके वेग्ननि
उपसंहृतकरणीर्वाह्यविषविरक्तैर्विशेषतो ब्रह्मचर्यसत्यमा-
धनाभ्यां युक्तैर्वक्ष्यमाणगुणबद्धायमानैर्ब्रह्मोपलभ्यत इति
प्रकरणार्थः । दहरोऽल्पतरुोऽस्मिन्दहरे वेग्ननि वेग्नने
ऽल्पत्वात्तदन्तर्वर्तिभोऽल्पतरुत्वं वेग्ननः । अन्तराकाश आ-
काशाख्यं ब्रह्म । आकाशो वै नामेति हि वक्ष्यति ।

षा० मिति ॥ तर्हि तेषा भ्रमापोहार्थं परमार्थसदृश्यं ब्रह्म ग्राह-
यितव्यं किमित्यन्ययोपदिश्यते तत्राह । सम्मार्गस्था इति ॥
अध्यायतात्पर्यं सङ्क्षेपविस्ताराभ्यां दर्शयित्वा श्रुत्यक्षराणि व्याक-
रोति । अथेत्यादिना ॥ उत्तमबुद्धीन्प्रति निर्विशेषब्रह्मोपदेशान-
न्तरं मन्दबुद्धीन्प्रति सविशेषमपदिश्यते ब्रह्मेत्यर्थः ॥ तत्र
वावद्गुणस्यायतन निर्दिशति । यदिदमिति ॥ हृदयपुण्डरीकस्य
वेग्नसादृश्ये हेतुमाह । हारयाणादीति ॥ तस्य ह वा शतस्य
पञ्च देवसप्तय इत्यादिश्रुतेरसङ्क्षेपहेतुसिद्धिः ॥ तस्याश्रय दर्शयति ।
अस्मिन्निति ॥ शरीरस्य ब्रह्मपुरत्वं दृष्टान्तेन साधयति । राज्ञ
इति ॥ तत्रोक्तवेग्नदृष्टान्तेन स्पष्टयति । पुरे चेति ॥ कथं पुनः
सर्वगतस्य निरवयवस्य ब्रह्मणो यथोक्तवेग्ननिष्ठमित्याशङ्क्याह ।
ब्रह्मण इति ॥ ननु संसारिणो ब्रह्मातिरिक्तस्य स्वकर्म्मोपार्जितेन

उ० तद्यमिति ॥ २ ॥ स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाश-
स्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्वावा-

भा० आकाश इवाशरीरत्वात्सूक्ष्मत्वमूर्ध्वगतत्वसामान्याच्च तस्मिन्-
न्नाकाशाख्ये यदन्तर्मध्ये तदन्वेष्टव्यं । तद्वाव तदेव च विशेषेण
जिज्ञासितव्यं । गुर्वाश्रयश्रवणाद्युपायैरन्विष्य च साक्षात्कर-
णीयमित्यर्थः । तच्चेदेवमुक्तवन्तमाचार्यं यदि ब्रूयुरन्ते-
वासिनश्चोदयेयुः कथं यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे परिच्छिन्ने
ऽन्तर्दहरं पुण्डरीकं वेक्ष्य ततोऽप्यन्तराऽल्पतर एवाकाशः ।
पुण्डरीक एव वेक्ष्यन्ति तावत्किं स्यात् किन्ततोऽल्पतरे खे
यद्भवेदित्याहुः । दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किन्तदत्र विद्यते ।
न किञ्चन विद्यत इत्यभिप्रायः । यदि नाम बदरमात्रं किमपि
विद्यते किं तस्यान्वेषणेन विजिज्ञासनेन वा फलं विजिज्ञा-
सितुः स्यात् । अतो यत्तत्रान्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं वा न तेन

षा० शरीरेण स्नामित्वसम्बन्धो न ब्रह्मणस्तदसम्बन्धित्वात्कथं तत्रो-
पलब्धिरत आह । अस्मिन् हीति । ब्रह्मणो जीवात्मना दृष्टे
कार्ये जलार्कवत्प्रवेशे हृदयपुण्डरीकस्य ब्रह्मोपलब्ध्यधिष्ठानत्वं
पूर्वोक्तमविरुद्धमित्याह । तस्मादिति । अन्तराकाशशब्दात्सूक्ष्मत्व-
रत्वे हेतुमाह । वेक्ष्यन् इति ॥ आकाशशब्दस्य भूताकाश-
विषयत्वं व्यावर्त्तयति । आकाशाख्यमिति ॥ कथं वाश्रयश्रेष्ठेऽ-
प्याकाशशब्दो ब्रह्मणि वर्त्तते तत्राह । आकाश इवेति । तस्मि-
न् यदन्तस्तदाश्रयेण सद्यन्वेष्टव्यं तस्मिन्वा खे महिम्नि यदन्त-
स्तदाकाशाख्यं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यं तस्मिन्वा हृदयपुण्डरीकावच्छिन्ने
नभसि यदन्तराकाशाख्यं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यमिति योजना ॥
दहरोऽस्मिन्नित्यादिवाक्यस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा चोद्यमुत्था-
यति । तच्चेदिति । तदेव चोद्यमाकाङ्क्षाद्वारं विद्ध्योति ।

३० पृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च
सूर्यावन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि यत्रास्येहास्ति

भा० प्रधोजनमित्युक्तवत्. स आचार्यो ब्रूयादिति श्रुतेर्बचन
शृणुत। तत्र यद्ब्रूय पुण्डरीकान्त खस्थान्पत्न्यात्तत्स्यमल्पतर
स्यादिति । तदसत् । न हि ख पुण्डरीकवेगगत पुण्डरी-
कादल्पतर मत्वाऽवोच दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति ।
किं तर्हि पुण्डरीकमल्प तदनुविधायि तत्स्यमन्त करण
पुण्डरीकाकाश परिच्छिन्न तस्मिन्विशुद्धे सहतकरणानां
योगिना स्वच्छ इवोदके प्रतिबिम्बरूपमादर्शं इव च शुद्धे
स्वच्छ विज्ञानज्योति स्वरूपावभास तावन्मात्र ब्रह्मोपल-
भ्यत इति । दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यवोचाम अन्त-
करणोपाधिनिमित्त। स्वतस्तु यावान्चै प्रसिद्ध परिमाणतो
ऽयमाकाशो भौतिकस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाशो यस्मि-

था० कथमित्यादिना ॥ भवतु परिच्छिन्ने शरीरे पुण्डरीकाका-
शस्य हृदयस्याल्पत्व तदन्तर्वर्त्तिनस्वाकाशस्य ततोऽल्पतरत्व
तथापि प्रकृते किं स्यादित्याशङ्काह । पुण्डरीक एवेति ॥ किं
शब्दस्य प्रत्यविषयत्व व्यावर्त्तयति । न किञ्चित् ॥ हृदयमु-
ण्डरीकान्तवर्त्तिनमाकाशमुपेत्याथ दृषयति । यदि नानेति ॥
फलानुपलभोऽत शब्दार्थं । तत्रेत्यन्तर्वर्त्त्याकाशोक्ति । शिष्या
चार्य्यतिरिक्तस्यात्राप्रस्तुतत्वात्कस्येद नियोगवचनमित्याश-
ङ्काह । इति श्रुतेरिति ॥ किमाचार्यो ब्रूयादित्यपेक्षाया
वक्ष्यमाणोऽर्थं शिष्याणां मन समाधानमादौ प्रार्थयत इत्याह ।
प्रदयतेति ॥ श्रोतव्यमेव दर्शयितुं शिष्यैरुक्तमनुवदति । तच्चेति ॥
किमाकाशस्य स्वाभाविक दहरत्वमुपेत्य चोचते किंवा परो-
पाधिनिमित्तमिति विकल्प्याथ द्रुषयति । तदसदिति ॥ ततश्च

उ० यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितमिति ॥३॥
तत्रेद्गुरस्मिंश्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं

भा० अन्वेष्ट्यं विगिज्ञासितश्चावोचाम । नाप्याकाशतुल्य-
परिमाणत्वमभिप्रेत्य तावानित्युच्यते । किं तर्हि ब्रह्मणे-
ऽनुरूपस्य दृष्टान्तान्तरस्थाभावात्कथं पुनर्नाकाशसममेव
ब्रह्मेत्यवगम्यते । येनादृतं खञ्च दिवं मदीञ्च । तस्मादा
एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । तस्मिन्नु खञ्चचरे
गार्गाकाश इत्यादिश्रुतिभ्यः । किञ्चेभेऽस्मिन्धावापृथिवी
ब्रह्माकाशे बुद्ध्युपाधिविशिष्टेऽन्तरेव समाहिते सम्यगा-
हिते स्थिते । यथा वा अरा नाभावित्युक्तं हि । तयोभा-
वमिद्य वायुश्चेत्यादि समानं । यथास्मात्मान आत्मीयत्वेन
देहवतोऽस्ति विद्यत इह लोके । तथा यथात्मीयत्वेन न
विद्यते । नष्टं भवित्युच्यते । न त्वत्यन्तमेवासत् ।

आ० तस्य स्वाभाविक दहरत्वमाश्रित्य चोद्य निरवकाशमिति शेषः ॥
कथं तर्हि दहरत्वेतिराकाशस्येत्याशङ्क्याह । किन्तर्हीति ॥
तस्मिन्विशुद्धे तावन्मात्रं ब्रह्म यद्योक्तविशेषणं योगिना विष-
येभ्यो विमुखीकृतताऽन्तं करणानामुपलभ्यत इति सम्बन्धः ॥ अन्त
करणस्य शुद्धत्वे दृष्टान्तमाह । खञ्च इवेति ॥ ब्रह्मणस्त्वस्मिन्नुप
लभ्यमानत्वे प्रतिबिम्बरूपमिवेत्युदाहरणं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं ॥
उदाहरणान्तरं ब्रह्मणो नैसर्गिकमागन्तुकस्य व्यवधानं नास्ती-
त्युपलम्बित्यर्थं विशिर्नाष्ट । खञ्चमिति ॥ तादृगेव दहरत्व
मादाय चोद्यते चेदनौपाधिकं महत्त्वमुपेत्य समाधि सम्भवतीति
विकल्पान्तरं निरस्यति । खतस्त्विति ॥ यस्मिन्नन्वेष्ट्यमाश्रयेण
संश्लेषेति शेषः । यावास्तावानिति यच्चनादाकाशेन तुल्यपरिमा
णत्वं ब्रह्मणोऽभिप्रेतं । तथाच ज्यायो नाकाशादित्यादि विवक्ष्यमि-

उ० सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा यदैन्द्रा वाप्रा-
ति प्रध्वंसते वा किं ततोऽतिशियत इति ॥ ४ ॥

भा० तस्य हृद्याकाशे समाधानानुपपत्तेः । तद्येदेवमुक्तवन्तं ब्रूयुः
पुनरन्नेवासिनोऽस्मिंश्चेद्यथोक्ते चेद्यदि ब्रह्मपुरोपलक्षिता-
न्तराकाश इत्यर्थः । इदं सर्वं समाहितं सर्व्वाणि च भूतानि
सर्वे च कामाः । कथमाचार्येणानुक्ताः कामा अन्नेवासि-
भिरुच्यन्ते । नैव दोषो यच्चास्त्रेहास्ति यच्च नास्तीति । उक्ता
एव ह्याचार्येण कामाः । अपि च सर्व्वशब्देन चोक्ता एव
कामाः । यदा यस्मिन् काले एतच्छरीरं ब्रह्मपुराख्यं
जरावलिपलितरदिलक्षणा वयोहानिर्वा । प्राप्नोति शखा-
दिना वृक्षं प्रध्वंसते विखंसते विनश्यति किन्ततोऽ-
न्यदतिशियते । घटाश्रितक्षीरदधिस्रेहादिवद्घटनाशे
देहनाशेऽपि देहाश्रयमुत्तरोत्तरं पूर्व्वपूर्व्वनाशान्नश्यतो-

प्या० आशङ्काह । नापीति ॥ केनाभिप्रायेण तर्हि तावानित्युक्तमत
आह । किं तर्हीति ॥ न तस्य प्रतिमान्तीत्याकाशादि येन
व्याप्तं लोकोऽनुभवति तस्मिन्नक्षरे सर्व्वभृगादि समाहितमि-
त्यर्थः । कार्यकारणयोरतुल्यपरिमाणत्वप्रसिद्धे च नाकाशस-
मता ब्रह्मणोऽस्तीत्याह । तस्मादिति ॥ आधाराधेययोरतुल्य-
परिमाणत्वाच्चैवमित्याह । इतस्मिन्निति ॥ इतश्चाकाशस्य न
सामाविकं दृष्टरत्वमित्याह । किञ्चेति ॥ कार्यं हि यावापधि-
व्यादिकारणे समाहितं तच्च हृदये धेयमित्यभिप्रेत्य बुद्ध्युपाधि-
विशिष्टमित्युक्तं ॥ आकाशे यावापधिव्यादेः समाहितत्वे भृम-
वियासंवादं दर्शयति । यथा वेति ॥ न विद्यते सर्व्वं तदस्मिन्
समाहितमिति सम्बन्धः । नास्तिशब्दस्यात्यन्तासिद्धियत्त्वं यावर्त्त-
यति । नष्टमिति ॥ आश्रयनाशादाश्रितनाशः स्यादिति न्यायमा-

उ० स ब्रूयान्नास्य जरयेतज्जीर्यति न वधेनास्य
हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन् कामाः समा-

भा० त्यभिप्रायः । एवं प्राप्ते नाग्ने किन्ततोऽन्यद्यथोक्ताद
तिशिष्यतेऽवतिष्ठते न किञ्चनावतिष्ठत इत्यभिप्रायः ।
एवमन्तेवामिभिश्चोदितः स आचार्यो ब्रूयात् तन्मति-
मपनयन् । कथमस्य देहस्य जरयेतद्यथोक्तमन्तराका-
शास्य ब्रह्म यस्मिन् सर्वं समाहितं न जीर्यति देहवन्न
क्रियत इत्यर्थः । न चास्य वधेन शस्त्रादिघातेनैतद्हन्यते
यथाकाशं किमु ततोऽपि सूक्ष्मतरमशब्दमस्यं ब्रह्म
देहेन्द्रियादिदोषैर्न स्पृश्यत इत्यर्थः । कथं देहेन्द्रियादि-
दोषैर्न स्पृश्यत इत्येतस्मिन्नवसरे वक्तव्यं प्राप्तं तत्रलत-
व्यासङ्गो भावदिति नोप्यते । इन्द्रविरोचनाख्यायिकाया-
मुपरिग्राह्यामो युक्तिः । एतत्सत्यमवितथ ब्रह्मपुरं

आ० स्थितं शङ्कते । तच्चेदिति ॥ यद्यस्मिन्सर्वं समाहितं ततो देहभागे
किमवशिष्यत इति सम्बन्धः ॥ शिष्याग्रामधिकावाप दोषमाशङ्कते ।
कथमिति ॥ शङ्कितं दोषं परिहरति । नैव दोष इति ॥ सर्वं तद्
स्मिन्समाहितमित्यनेनैतत्सर्वंशब्देनेति श्रेयः ॥ शिष्याग्रामधिका-
वाप दोषं परिहृत्य प्रकृतसौख्यं विदुषोति । यदेत्यादिना ॥ आका-
शस्य शिष्यमाख्यत्वमाशङ्क्याह । घटेति ॥ ततो यथोक्ताभाषादिति-
सम्बन्धः । कथा पुना रीत्या शून्यविषया शिष्यमतिरूपनेयेति प्रश्न-
पूर्वकं विदुषोति । कथमित्यादिना ॥ देहादिविक्रियया ब्रह्मणो
न विक्रियास्तीत्येतत्कौमुतिकन्यायेन साधयति । न चेदिति ।
देहादिषु तादात्म्येन स्थितश्चेद्ब्रह्म दोषैरसस्पृष्टमित्युक्तमित्याश-
ङ्क्याह । कथमिति ॥ प्रकृतदृष्टरापासना तत्र व्यासङ्गो विशेषः ।
यदि देहादिदोषैरसस्पृष्टत्वं ब्रह्मणो नोप्यते चेदेते च क्वचिदुप

उ० हिता एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपास सत्यकाम

भा० ब्रह्मैव पुर ब्रह्मपुर शरीराख्यन्तु ब्रह्मपुर । ब्रह्मोपलक्ष-
णार्थत्वात् । तत्त्वन्तमेव वाचारभ्रण विकारो नामधेय-
मिति श्रुते । तद्विकारेऽनृतेऽपि देहशब्दे ब्रह्मोपलभ्यत
इति ब्रह्मपुरमित्युक्त व्यावहारिक । सत्यन्तु ब्रह्मपुरमेत-
देव ब्रह्म । सर्वव्यवहारास्पदत्वात् । अतोऽस्मिन् पुण्डरी-
कोपलक्षिते ब्रह्मपुरे सर्वे कामा ये वहिर्भवद्भिः प्रार्थन्ते
तेऽस्मिन्नेव स्वात्मनि समाहिता । अतस्तत्राप्सुपायमेवानु-
ष्ठाता वाङ्मकामविषयदृष्ट्या त्यजतेत्यभिप्राय । एष
आत्मा भवता स्वरूप । शृणुत तस्य लक्षण । अपहत-
पाप्मा । अपहत पाप्मा धर्माधर्माख्यो यस्य सोऽयमप
हतपाप्मा । तथा विजरो विगतजरो विमृत्युश्च । तदुक्त

था० पश्यन्ते । तर्हि तदविवक्षितमेव स्यादित्याशङ्काह । एतदिति ॥
कथं यद्योक्तं ब्रह्मण पुरमवितथ स्यादित्याशङ्काह । ब्रह्मैवेति ॥
सत्यशब्दसामानाधिकरण्यादुक्तसमाससिद्धिरित्यर्थ ॥ कथं तर्हि
शरीरं ब्रह्मपुरमित्युक्तमत आह । शरीराख्यन्विति ॥ नास्येत्या-
दिनोक्तेऽर्पे हेतुमाह । इत्येति ॥ तदेव स्फुटयितुं शरीरस्य
निष्पात्य सप्रमाद्य दर्शयति । तत्त्विति ॥ अथ निष्पातस्य
तस्य कथं ब्रह्मपुरत्वमत आह । तद्विकार इति ॥ किञ्च व्याव-
हारिक सत्यमिदं शरीरं तद्युक्तं तस्यान्तर्गत्यापि ब्रह्मोपलक्ष्य
धिष्ठातस्य ब्रह्मपुरत्वमित्याह । व्यावहारिकमिति ॥ ब्रह्म तु
परमार्थसत्यमतश्चेतदेव सत्यमुक्तं ब्रह्मपुरमित्याह । सत्य
न्विति ॥ ब्रह्मण सत्यत्वेऽपि पुरत्वायोगात्कुतो ब्रह्मपुरत्वमित्या-
शङ्काह । सर्वव्यवहारोति ॥ दहराकाशस्यान्तत्वं विनाशित्वमि

उ० सत्यसङ्कल्पो यथा क्षेत्रेह प्रजा अन्वाविशक्ति
यथाऽनुशासनं यं यमक्षमभिकामा भवन्ति यं

भा० पूर्वमेव न वधेनास्य हन्यते किमर्थं पुनहस्यते । यद्यपि
देहसम्बन्धिभ्यां जरामृत्युभ्यां न सम्बध्यते । अन्यथापि सम्ब-
न्धस्ताभ्यां स्यादित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थे विशेषो विगत-
शोकः । शोको नामेष्टादिवियोगनिमित्तो मनसः सन्नाप ।
विजिघत्सो विगताशने च्छः । अपिपामोऽपाने च्छः ॥ नन्वप-
ह्नतपाश्र्वेन जरादयः शोकान्ताः प्रतिषिद्धा एव भवन्ति ।
कारणप्रतिषेधात् । धर्माधर्माकार्या हि ते इति ।
जरादिप्रतिषेधेन वा धर्माधर्मायोः कार्याभावे विद्यमा-
नयोरप्यसत्समत्वमिति पृथक् प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ।
सत्यमेवं तथापि धर्माकार्यानन्दव्यतिरेकेण स्वाभाविका-
नन्दो यद्येश्वरे विज्ञानमानन्दमिति श्रुते । तथा धर्मा-

धा० व्याशङ्कित दोष परिहृत्योपास्यत्वसिद्ध्यर्थं पातनिका करोति ।
अत इति ॥ अस्मिन् सर्व्वकामसमाधाने फलितमुपासनमुपदि-
शात् । अतस्तदिति ॥ यथोक्ते देहराकाशे कीदृगुपासन कर्त्तव्य-
मित्यपेक्षायामहङ्गुहेत्येवाह । एष इति ॥ पुनरुक्ति शङ्कते ।
तदुक्तमिति ॥ ता परिहरति । यद्यपीति ॥ अन्यथा देहसम्बन्धं
विना स्वभावतोऽपीत्यर्थं । निवृत्त्यर्थं पुनरुच्यत इति पूर्व्वेषु
सम्बन्धे ॥ प्रकारान्तरेण पुनरुक्ति चोदयति । नन्विति ॥ शोक-
स्यान्ताः किञ्चिद्वधाय पिपामो येष्वस्ति ते शोकान्ताश्लेषा
जरादीनामपह्नतपाश्र्वेन प्रतिषिद्धत्वे हेतुत्वमाह । कार-
णेति ॥ कथं धर्माधर्मप्रतिषेधे जरादिविकारप्रतिषेधस्त-
च्चाह । धर्मेति ॥ इति पृथक् प्रतिषेधोऽनर्थं स्यादिति सम्बन्धः ।
जरादिप्रतिषेधे धर्माधर्मवत्त्वमङ्गीकृत्य प्रतिषेधस्यैवैरर्थक्यमि-

उ० जनपदं यं क्षेत्रभागं तं तमेवोपजीवन्ति ॥५॥
तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र

भा० कार्यजरादिव्यतिरेकेणापि जरादिदुःखस्वरूपं स्वाभाविकं म्यादित्याशङ्क्यते अतो युक्तमत्रिवृत्तये जरादीनां धर्माधर्माभ्यां पृथक् प्रतिषेधः । जरादियहणं सर्वदुःखोपलक्षणार्थं । पापनिमित्तानान्तु दुःखानामानन्द्यात्प्रत्येकं च तत्रप्रतिषेधस्याशक्यत्वात्सर्वदुःखप्रतिषेधार्थं युक्तमेवोपहतपाप्मत्ववचनं । सत्या अविशयाः कामा यस्य सोऽयं सत्यकामः । विशया हि संसारिणां कामाः । ईश्वरस्तु तद्विपरीतः । तथा कामचेतवः सङ्कल्पा अपि सत्या यस्य स सत्यसङ्कल्पः । सङ्कल्पः कामाश्च शुद्धसत्त्वोपाधिनिमित्ता ईश्वरस्य । चित्रगुवत् । न स्वतो नेति नेतीत्युक्तत्वात् । यथोक्तलक्षण एव वात्मा विज्ञेयः । गुरु-

ष्णा० तिपलान्तरमाह । जरादिति ॥ धर्मादेर्जरादेर्व्यां निषेधादितरनिषेधः सिद्धतीत्यङ्गीकरोति । सत्यमेवमिति ॥ तर्हि किमित्यपहतपाप्मेत्युक्त्वा विजरी विमृत्युरित्वाद्युच्यते तत्राह । तथापीति ॥ तथापि दुःखे प्रतिषिद्धे किमिति जरादि प्रतिषिद्धते तत्राह । जरादिति ॥ यत्तु कार्यमात्रे सतोऽपि धर्माधर्मयोः सत्त्वात्तदन्तोऽरमवदकिञ्चित्कारत्वादपहतपाप्मेति न पृथक्कथयामिति तत्राह । पापनिमित्तानामिति ॥ ईश्वरस्य सत्यकामत्वं साधयति । विशया हीति ॥ यथेश्वरस्याविशयाः कामास्तथा सङ्कल्पाथेत्याह । तथेति ॥ चभावरूपाया धर्माण्यामद्वैताविद्यात्मकत्वेन सम्भावितत्वेऽपि कथं भावरूपा धर्माः सम्भवेयुरित्याशङ्क्याह । सङ्कल्पा इत ॥ शुद्धसत्त्वं राजस्तमोभ्यामस्यष्टं चिगुण्या मायाया अशभूत तदेवोपाधिस्तद्विमिश्रं वेदा ते तथा ।

उ० पुण्यजितो लोक क्षीयते तद्य इहात्मानमननु-
विद्यत्रजन्त्येताश्च सत्यान् कामाश्स्तेषाश्च सर्वेषु

भा० भ्य शास्त्रतथात्मसवेद्यतया स्वाराज्यकामैर्न चेद्विज्ञायते
को दोषः स्यादिति । शृणुताञ्च दोषं दृष्टान्तेन । यथा
ह्येवेह लोके प्रजा अन्वाविशन्ति अनुवर्तन्ते यथानुशा-
सन । यथेह प्रजा अन्वस्वामिन मन्यमानास्तस्य स्वामिनो
यथा यथानुशासन तथा तथान्वाविशन्ति ॥ किं यं य-
मन्तं प्रत्यन्तं जनपदं क्षेत्रभागश्चाभिकामा अर्थिन्यो
भवन्त्यात्मबुद्धानुरूपं तं तमेव च प्रत्यन्तादिमुपजीव-
न्तीति । एष दृष्टान्तो स्वातन्त्र्यदोषम्यति पुष्पफलोप-
भोगे । तथाऽन्यो दृष्टान्तस्तत्त्वयम्यति तद्यथेहेत्यादि ।
तत्तत्रेह लोके तामामेव स्वाम्यानुशासनानुवर्तिनीनां
प्रजानां सेवादिजितो लोक पराधीनोपभोगं क्षीयते
अन्तवान् भवति । अथेदानीं दार्ष्टान्तिकमुपमहरति ।
एवमेवामुत्राग्निहोत्रादिपुण्यजितो लोक पराधीनोप-

ष्या० स्वस्वभाविकानां सङ्ख्यादीनामैश्वर्यविशेषकत्वे दृष्टान्तमाह ।
चित्रगुणवदिति । यथा चित्रां गावोऽस्वाभाविकाश्चित्रगोर्देव
दत्तस्य विशेषश्च तथा ब्रह्मणोऽपि कामादय इत्यर्थः । किमिति
कामादयो ब्रह्मणि स्वाभाविका न भवन्ति । धर्मधर्मिण्योरैव
पदारोहदेश्चरुतेरुपयत्तोरव्याशङ्काह । न स्वत इति । काव्या
न्तरमवतारयितुं मातनिका करोति । यथोक्तेति । ज्ञानप्रकार
निमित्ताधिकारिप्रवर्तनं तद्दर्शनपूर्वकं दर्शयति । मुख्य इति ।
अन्तपूर्वकं यथा हीत्यादिवाक्यमाह । न चेदिति । यथा ऽऽका
शात्मा परिज्ञानमाप्तेति परास्त्वमस्त्वरोत्यमर्थं यथा ह्येवेत्यनेन

उ० लोकेष्वकामचारो भवत्यथ य इहात्मानमननुविद्य
 व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु
 लोकेषु कामचारो भवति ॥ ६ ॥ १ ॥

भा० भोगं क्षीयत एवेति । उक्तो दोष एषामिति विषयं दर्श-
 यति तद्य इत्यादिना । तत्तत्रेहास्मिन् लोके ज्ञानकर्म्मणे-
 रधिकृता योग्या मन्त आत्मान यथोक्तलक्षण शास्त्रा-
 चार्य्यापद्रिष्टमननुविद्य यथोपदेशमनु स्वात्मभवेद्यताम-
 हत्वा व्रजन्ति देहादस्मात्प्रयन्ति । यत एतांश्च यथोक्तान्
 सत्यान् सत्यमङ्गल्पकार्य्याश्च स्वात्मस्थान् कामानननुविद्य
 व्रजन्ति तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारिताऽस्वतन्त्रता भवति ।
 यथा राजाऽनुशासनानुवर्तिनीनां प्रजानामित्यर्थः ।
 अथ येऽन्ने इहलोके आत्मानं शास्त्राचार्य्यापदेशमनुविद्य
 स्वात्मभवेद्यतामापाद्य व्रजन्ति यथोक्ताश्च सत्यान् का-
 माम्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारिता भवति राज्ञ इव
 सार्वभौमस्येह लोके ॥ १ ॥

प्या० दृष्टान्तेन दर्शयित्वा वाक्यार्थं कथयति । यथा ह्येवेति ॥ यममथे
 प्रथमस्यैकमन्वाचये । किमित्यादिना ॥ उक्तदृष्टान्तेन विवक्षित
 मशमनद्य दृष्टान्तान्तरस्य तात्पर्यमाह । एष इति ॥ केषामेव दोषो
 भवतीत्याकाङ्क्षायामाह । उक्त इति ॥ कर्म्मसाध्यस्य पारतन्त्र्य
 क्षयिष्णुत्वस्य ज्ञानधीनकर्म्मसाध्यविषयव्रजोपासकानामेष दोषो
 भवतीत्युक्तस्य कथमित्यर्थः । अविदुषामेवास्त्रातन्त्र्यदोषमुक्त्वा
 विदुषां स्वातन्त्र्यपक्षं कथयति । यथेत्यादिना ॥ १ ॥

उ० स यदि पितृलोककामो भवति सङ्करूपादे-
 वास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन
 सम्पन्नो महीयते ॥ १ ॥ अथ यदि मातृलोककामो
 भवति सङ्करूपादेवास्य मातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन
 मातृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ २ ॥ अथ यदि
 भ्रातृलोककामो भवति सङ्करूपादेवास्य भ्रातरः
 समुत्तिष्ठन्ति तेन भ्रातृलोकेन सम्पन्नो महीयते
 ॥ ३ ॥ अथ यदि स्वसृलोककामो भवति सङ्करूपा-
 देवास्य स्वरारः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्वसृलोकेन
 सम्पन्नो महीयते ॥ ४ ॥ अथ यदि सखिलोक-
 कामो भवति सङ्करूपादेवास्य सखायः समुत्ति-
 ष्ठन्ति तेन सखिलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ५ ॥

भा० कथं सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्युच्यते । य आत्मानं
 यथोक्तलक्षणं ऋदि साक्षात्कृतवान् वक्ष्यमाणब्रह्मचर्यादि-
 साधनमभ्यस्यन् सन् तद्व्याप्त्युक्त्यान् कामान् मन्दकदेहः ।
 यदि पितृलोककामः पितरौ जनयितारस्त एव सुख-
 हेतुत्वेन भोग्यत्वाच्चाका उच्यन्ते तेषु कामो यस्य तैः
 पितृभिः सम्बन्धेच्छा यस्य सङ्कल्पमात्रादेव पितरः
 समुत्तिष्ठन्ति आत्मसम्बन्धितामापद्यन्ते । शूद्रसत्त्वतया
 सत्यसङ्कल्पचादीश्वरस्यैव तेन पितृलोकेन भोगेन मम्यन्नः

धा० उक्तमेवायंम.जा.द्व्यापृत्वंकमुपमादयति । कथमित्यादिना ।

उ० अथ यदि गन्धमाल्यलोककामो भवति सङ्कल्पा-
 देवास्य मन्धमाल्ये समुत्तिष्ठतस्तेन गन्धमाल्य-
 लोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ६॥ अथ यद्यन्नपान-
 लोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्यान्नपाने समु-
 त्तिष्ठतस्तेनान्नपानलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ७ ॥
 अथ यदि गीतवादित्रलोककामो भवति सङ्क-
 ल्पादेवास्य गीतवादित्रे समुत्तिष्ठतस्तेन गीत-
 वादित्रलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ८ ॥ अथ
 यदि स्त्रीलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य स्त्रियः
 समुत्तिष्ठन्ति तेन स्त्रीलोकेन सम्पन्नो महीयते
 ॥ ९ ॥ यं यमन्त्रमभिकामो भवति यं कामयते
 सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो
 महीयते ॥ १० ॥ २ ॥

भा० सत्यत्तिरिष्टप्राप्तिस्तथा मष्टद्धो महीयते पूज्यते वद्धते वा
 मद्दिगानगनुभवति । ममानमन्यन् । मातरो अनयिञ्चो
 ऽतीताः सुखहेतुभूताः सामर्थ्यात् ॥ न हि दुःखहेतु-
 भूतासु घामशूकरादिजन्मनिमिच्छासु मादृषु विगुह्य-
 मन्त्रम्य योगिन इच्छा तत्सम्बन्धो वा युक्तः । यं यमन्त्रं
 प्रदेममधिकामो भवति । यं यं कामं कामयते यथोक्त-
 यतिरेकेणापि सोऽग्यान्तः प्राप्नुमिष्टः । कामय सङ्कल्पा-

या० धमहेतुभूता इति कुतो द्वितीयवमित्याशङ्क्याह । सामर्थ्यादिति ।

उ० त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषां
सत्यानां सतामनृतमपिधानं यो यो ब्रूयेतः

भा० देव समुत्तिष्ठति अस्य । तेनेच्छाऽविघाततयाऽभिप्रेतार्थ-
प्राप्त्या तत्प्रयत्नो महीयत इत्याद्युक्तार्थं ॥ २ ॥

यद्योक्तात्मधानसाधनानुष्ठानं प्रति साधकानामुत्साह-
जननार्थमनुकोशन्त्याह । कष्टमिदं खलु वर्त्तते यत्स्वा-
त्प्रज्ञाः शक्यप्राप्ता अपि ते इमे सत्याः कामा अनृतापि-
धानास्तेषामात्मस्थानां स्वाययाणारोव सतामनृतं वाङ्म-
विषयेषु स्थानभोजनादिषु दृष्ट्या तन्निमित्तञ्च स्वेच्छा-
प्रचारत्वं मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वादनृतमित्युच्यते । तन्नि-
मित्तं सत्यानां कामानामप्राप्तिरित्यपिधानमिवापिधानं ।
कथमनृतापिधाननिमित्तं तेषामलाभ इत्युच्यते । यो यो
हि यस्मादस्य जन्तोः पुत्रो भ्राता वा दृष्ट इतोऽस्मा-

द्या० तदेव स्फुटयति । नहीति ॥ तेन ज्ञानमाहात्म्येनेतियावत् ॥ २ ॥

त इमे सत्याः कामा इत्यादेस्तात्पर्यमाह । यद्योक्तेति ॥ आह
समन्तरा श्रुतिरिति शेषः ॥ तमेवानुकोशं दर्शयति । कष्टमिति ॥
अनृतमपिधानमिवापिधानं तेषामिति सम्बन्धः । किन्तुदृष्टत
तदाह । वाङ्मोति ॥ कथं तदपिधानमात्मस्थानां कामानामित्या-
शङ्काह । तन्निमित्तमिति ॥ उक्तमर्थमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्तर
वाच्यमवतार्योपपादयति । कथमित्यादिना ॥ तं हृदयाकाशे
स्वात्मनि सक्तमपि द्रष्टुमिच्छन्नपि यस्मान्न लभते तस्मात्तदनुता-
पिधानं निमित्तं कृत्वा तदलाभो भवतीति योजना । इतश्च तेषा-
मलाभे निमित्तमनृतापिधानमेवेत्याह । अथ पुनरिति ॥ यद्यो-
क्तेन विधिनेत्युपास्यप्रकारोक्तिः ॥ आत्मस्थानां कामानामनु-
तापिधानत्वमुक्तं निगमयति । अत्रेति ॥ यस्मादविद्विद्विद्विद्वि

उ० प्रेति न तमिह दर्शनाय लभते ॥१॥ अथ ये चा-
स्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन् लभते सर्वे

भा० लोकाप्रेति प्रगच्छति त्रियते तमिष्टं पुत्रं भ्रातरं वा
स्वहृदयाकाशे विद्यमानमपोह पुनर्दर्शनायेच्छन्नपि न
लभते । अथ पुनर्ये चास्य विदुषो जन्तोर्जीवा जीवन्तीह
पुत्रा भ्रात्रादयो ये च प्रेता मृता दृष्टाः सन्निभिनो
यच्चान्यदिह लोके वस्त्वान्नपानादि वा वस्तिच्छन्न लभते
तत्सर्वमत्र हृदयाकाशाख्ये ब्रह्मणि गत्वा यथोक्तेन
विधिना त्रिन्दते लभते । अत्राग्निहार्दाकाशे हि यस्माद्-
स्येते यथोक्ताः मृत्याः कामा वर्त्तन्तोऽनृतापिधानाः ॥
कथमिव । तदन्यायमित्युच्यते । तत्तत्र यथा हिरण्यमेव
पुनर्यहणाय निधातृभिर्निधीयत इति निधिस्तु हिरण्य-
निधिं निहितं भूमेरधस्तात्त्रिचित्तमचेत्रज्ञा निधिं शास्त्रै-

था० विद्वद्भिश्च लभ्याः कामा सर्वाधारे जगन्मूलकारणे ब्रह्मणि
स्वात्मभृते वर्त्तन्ते तस्मात्ते भवन्त्यनृतापिधानाः । सत्यामविद्याया
मनुष्यलम्भात् । प्रथमने नोपलम्भादित्यर्थः । यदुक्तं ब्रह्मणि स्वात्मनि
कामाः सन्तोऽपि नोपलभन्त इत्यन्यायमिति तत्र दृष्टान्तं प्रथ-
मं चतुर्मुत्याप्युच्यते । कथमिवेत्यादिना ॥ तत्र सायत्तस्या-
प्यघातो दृष्टान्तो निर्दिश्यत इति श्रेयः । दार्ष्टान्तिकं व्याक-
रोति । एवमेवेति । अनाभयकारमभिनयति । एयोऽह-
मिति ॥ तत्र चेतुमाह । अनृतेनेति । यथोक्तेन मिथ्याज्ञानश-
ब्दितानाद्यनिर्वायाद्यागहतेन दृष्ट्याप्रभेदेन तन्निमित्तेनेष्टा
प्रघादेत्यर्थः । तस्मात्प्रजाणा स्वात्मभृतब्रह्मणोऽनाभय इति
श्रेयः । अरुपादनृतेनाहृतत्वमेव स्फोरयति । अविद्यादीति ।
प्रलतागोक्षमनुपराह इति । अत इति । अनृषोश्चद्वारा यथो-

उ० यमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्म-
लोकां न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः ॥२॥ स वा
एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तः॥ हृद्यय-

भा० आत्मा हृदि हृदयपुण्डरीके आकाशशब्देनाभिहितः ।
तस्यैतस्य हृदयस्यैतदेव निरुक्तं निर्वचनं नान्यत् । हृद्य-
यमात्मा वक्तव्य इति यस्मात्तस्माद्भृदयनामनिर्वचनप्रसि-
द्धापि स्वहृदये आत्मेत्यवगन्तव्यमित्यभिप्रायः । अह-
रहर्वै प्रत्यहमेवंवित् हृद्ययमात्मेति जानन् स्वर्गं लोकां
हाद्वै ब्रह्मैति प्रतिपद्यते । नन्वेवंविदपि सुपुत्रिकाले सता-
मोम्य तदा सम्पन्न इत्युक्तत्वात् । वाढमेवं तथाप्यस्ति
विशेषः । यथा जानन्नजानंश्च सर्वे जन्तुः सद्ब्रह्मैव तथापि
तत्त्वमसीति प्रतिबोधिना विद्वान् सदेव नान्योऽस्मीति
जानन् सदेव भवति । एवमेव विद्वानविद्वान्श्च सुपुत्रैः

था० गोपास्यं स्तौतुं सम्प्रसादशब्दार्थं कथयति । सुपुत्रेति ॥ सम्प्र-
प्रसीदतीति सम्प्रसादो विद्वानिति शेषः । स्वाभाविकमेवात्मनः
स्वास्थ्यं कथं सुपुत्रे प्रसीदतीति शिष्यते । तत्राह । जाग्रदिति ॥
जहातीति सुपुत्रः पुरुषः सम्प्रसाद इति विशेषः । व्युत्प-
त्तिवचनेन सम्प्रसादशब्दः सौपुत्रसर्वजीवसाधारणस्तत्कथमेव
सम्प्रसाद इति सन्निहितविद्वत्परामर्शस्तत्राह । सम्प्रसाद-
शब्द इति ॥ तस्य सौपुत्रसर्वजीवसाधारणत्वेऽपि प्रक्रमवशा-
द्विद्वानेवैव प्रकृत सम्प्रसाद इति व्यपदिश्यते । यथा सन्निहि-
तार्थो यद्गविशेषादेश इतिशब्दवशादुच्यते तथेहापीत्यर्थः ।
य एव एवंवित्प्रत्यय सम्प्रसादः स विद्वानिति यावत् । विवेका-
नन्तर्यमध्यशब्दार्थः ॥ समुत्थानशब्दस्य मुख्यार्थत्वं वारयति ।
नत्विति । देहादुच्यतस्यापि स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिर्भविष्यती-

उ० मिति तस्माद्दृश्यमहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोका-
मेति ॥ ३ ॥ अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरा-
त्समुत्थाय परं ज्योतिरपसम्पद्य स्वेन रूपेणा-

भा० यद्यपि सम्पद्यते तथाप्येवंविदेव स्वर्गं लोकमेतोत्थुच्यते ।
देहपातेऽपि विद्याफलस्यावशम्भावित्वादित्येष विशेषः ।
सुपुत्रकाले स्वेनात्मना सता सम्पद्यः सन् सम्यक् प्रसोदतीति
जायत्सुप्रयोर्विषयेन्द्रियसयोगजातं कालुष्यं जहातीति ।
सम्प्रसादशब्दे यद्यपि सर्वजन्तूनां साधारणस्तथाप्येव-
वित्स्वर्गं लोकमेतीति प्रकृतत्वादेव सम्प्रसाद इति सन्नि-
हितवत् । यत्रविशेषात् । सोऽथेदं शरीरं हित्वा ऽस्माच्छरी-
रात्समुत्थाय शरीरात्मभावनां परित्यज्येत्यर्थं । न तामना-
दिवत्समुत्थायेति इह युक्तं । स्वेन रूपेणेति विशेषणात् ।
न ह्यन्यत उत्थाय स्वरूपं सम्पत्तय । स्वरूपमेव हि तत्र
भवति । प्रतिपत्तयं चेत्स्यात्पर परमात्मलक्षणं विज्ञप्ति-

था० न्याशङ्काह । न हीति ॥ कुतोऽयं स्वरूपेऽभिनिष्पत्तिप्रयोग
स्तत्राह । प्रामिति ॥ एतच्छब्द सभ्यज्ञानविषयः । अनात्मस्वरू-
पप्रतिपत्तिभान्तिनिवृत्त्यपेक्षया स्वरूपसम्पत्तिरुपचरितेत्यर्थं ॥
किन्तुस्वरूपमिति तदाह । अशरीरता हीति ॥ यथा मिथ्या
रूप्यतादात्म्यनिवृत्तौ स्वाभाविकेनारूप्यात्मना युक्तिरवतिष्ठते ।
तथा शरीरतादात्म्यभान्तिनिवृत्तौ तदभावोपलक्षितं सच्च-
स्वरूपमेवावस्थित भवतीत्यर्थं । एष ध्यातेति हेवाचेत्यत्रैष
शब्दार्थमाह । यत्त्वमिति ॥ कोऽसावुक्तिकर्त्तव्याकाङ्क्षायामाह ।
स त्रयादिति ॥ न केवलमात्मत्वमेव प्रकृतस्य ज्योतिरपि किन्तु
रूपान्तरत्वमस्तीत्याह । किञ्चेति ॥ अविनाशित्वे हेतुमाह ।

उ० भिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभय-
मेतद्भूमेति तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्य-
मिति ॥४॥ तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि

भा० स्वभावं ज्योतीरूपं सम्यद्य स्वास्थ्यमुपगम्येति । एतत्स्वेनात्मी-
येन रूपेणाभिनिष्पद्यते प्रागेतस्याः स्वरूपसम्यक्तेः । अवि-
द्यया देहमेवापरं रूपमात्मत्वेनापगत इति तदपेक्षयेदमु-
च्यते स्वेन रूपेणेति । अशरीरतां ह्यात्मनः स्वरूपं
यत्त्वं परं ज्योतिःस्वरूपमापद्यते सम्प्रसाद एष आत्मेति
होवाच । स ब्रूयादिति यः श्रुत्या निद्युक्तोऽन्नेवाग्निभ्यः ।
किञ्चैतदमृतमविनाशि । भूमा यो वै माभूदमृतमि-
त्युक्तमत एवाभयं भूमौ द्वितीयाभावादत एव ब्रह्मेति ।
तस्य ह वै एतस्य ब्रह्मणो नामाभिधानं । किन्तत्सत्य-
मिति । तत्सत्यं ह्यवितथं । तत्सत्यं स आत्मेति ह्युक्तं ।
अथ किमर्थमिदं नाम पुनः पुनरुच्यते तदुपासनविधि-

षा० भूमेति । तथापि कथमविनाशित्वं तत्राह । यो वा इति ।
इतिशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्यथोक्तलक्षणं ब्रह्म तस्मादुपासना-
मर्हतीत्यर्थः । उपास्यस्यास्य ब्रह्मणो नाम निर्दिशति । तस्येति ।
उक्तस्य पुनरुक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्य परिहरति । कमर्थमित्या-
दिना । उपास्यस्तुत्यर्थं नामोक्त्वा तादर्थ्येनैव नामाक्षराणि
प्रस्तौति । तानीति । ताति कानोत्पपेक्षायामाह । एतानीति ।
कथं तकार इत्युच्यते । इकारस्यापि तत्र भावादित्याशङ्काह ।
इकार इति । तत्र हेतुमाह । ऋस्वेनेति । दीर्घमीकारमुद्दिश्य
ऋसं पुनरनुवदन्न विवक्षितत्वमेव नामाक्षरेषु तस्य सूचयती-
त्यर्थं । त्रयाणामक्षराणामवान्तरभेदं दर्शयति । तेषामिति ।

उ० सतीयमिति तद्यत्सत्तदमृतमथ यच्चि तन्मन्त्यमथ
यद्यन्नेनेभे यच्छति यदनेनेभे यच्छति तस्माद्य-
महरहवी एववित्स्वर्ग लोकमेति ॥ ५ ॥ ३ ॥

भा० सृत्यर्थ । तानि ह वा एतानि ब्रह्मणो नामाचराणि
चीष्टेतानि सतीयमिति सकारस्तकारेण यमिति च । इका
रस्तकारे उच्चारणार्थोऽनुबन्ध । इत्येनैवाचरेण पुन
प्रतिनिर्देशात्तेषा । तत्तत्र यत्सत्सकारस्तदमृत मद्रुद्ध ।
अमृतवाचकत्वादमृत एव सकारस्तकारान्नो निर्दिष्ट ।
अथ यत्तकारस्तन्मर्त्यं । अथ यद्यमचर तेनाचरेणामृत
मर्त्याख्ये पूर्वे उभे अचरे यच्छति यमयति नियमयति
वशीकरोति आत्मनेत्यर्थ । यद्यस्मादनेन यमित्येतेनेभे
यच्छति । तस्माद्यमादौ सयत इव हि एतेन यमा
लक्ष्यते । ब्रह्मनामाचरस्यापि इदममृतत्वादिधर्मवत्त्व
महाभाग्य । किमुत नामवत इत्युपाख्यत्वाय ख्यते ब्रह्म

धा० निर्द्धारणे षष्ठी ॥ वर्यं विभागानन्तर्यमघशब्दार्थं । तकारस्याक्ष
रसामान्यान्मर्त्यत्व । कथमचरेऽपूर्वेऽयमित्यक्षरेण प्रयोक्ता निय
मयतीत्याकाङ्क्षायां नियमनखाभाव्येनेत्याह । आत्मनेति ॥ यमि-
त्यक्षरस्य नियमनखाभाव्यमेव साधयति । यद्यस्मादिति ॥ तस्य
तत्त्वभावत्वे चनुभवमनुसङ्गलयति । सयत इवेति ॥ यमो
यमित्यक्षरेत्यर्थं । तस्य पूर्वाभ्यामुपरिष्ठाद्भावित्व तन्नियामकत्व
हेतुरिति मत्वाह । एतेनेति ॥ लक्ष्यतेऽपूर्वे अचरे इति शेष ॥
ब्रह्मण सत्यमिति नाम तस्य यन्निर्वचन क्षत तस्य प्रयाजनमाह ।
ब्रह्मेति ॥ एववाक्यस्यमेववित्यद व्याकरोति । एवमिति ॥

उ० अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोका-
नामसम्भेदाय नैतत् सेतुमहोरात्रे तरतो न
जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतं

भा० नामनिर्वचनेनैवं नामवतो वेत्ता एवंवित् । अहरहर्वा
एवंविस्वर्गं लोकाभेदीत्युक्तार्थं ॥ ३ ॥

अथ य आत्मेति । उक्तलक्षणे यः सम्प्रमादस्तस्य
स्वरूपं वक्ष्यमाणैरुक्तैरनुक्तैश्च गुणैः पुनःस्त्रयते । ब्रह्म-
चर्यसाधनसम्बन्धार्थं । य एष यथोक्तलक्षण आत्मा स सेतु-
रिव सेतुः । विधृतिर्विधरणः । अनेन हि सर्वं जगद-
र्षाश्रमादिक्रियाकारकफलादिभेदनियमैः कर्तुरनु रूपं
विदधता विधृतं । अभियमाण हीश्वरेणेदं विश्वं विनश्येत
यतस्तस्मात्स सेतुर्विधृतिः । किमर्थं स सेतुरित्याह ।
एषां भूरादीनां लोकानां कर्तृकर्मफलायथाणाम-
सम्भेदायाऽविदारणायाऽविनाशायेत्येतत् । किंविशिष्ट-
स्यासौ सेतुरित्याह । नैनं सेतुमात्मानमहोरात्रे सर्वस्य
जनिमतः परिच्छेदके सति नैतं तरतः । यथाऽन्धे मंसा-

ष्या० वाक्यान्तु न व्याख्येयं प्रागेव व्याख्यातत्वादित्याह । अहरिति ॥ ३ ॥

वाक्यान्तरमादत्ते । अथेति ॥ तस्य तात्पर्यमाह । उक्तलक्षण
इति ॥ प्रकारान्तरेण स्तुतिप्रारम्भार्थं वाक्यस्योऽयमशब्दः ॥
किमिति स्तुतिरित्यपेक्षायां स्तुत्ये ब्रह्मण्याधारे ब्रह्मधर्म्याख्यस्य
साधनस्य सम्बन्धविधानार्थमित्याह । ब्रह्मचर्येति ॥ यथा मृदा-
दिमय सेतुर्व्यवस्थाहेतुरस्येदं क्षेत्रमिति । तथायमपि व्यवस्था-
हेतुरित्याह । सेतुरिवेति ॥ सेतुत्वं साधयति । विधृतिरिति ॥

उ० सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्तेऽपहतपाप्मा क्षेप
ब्रह्मलोकास्तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वाऽन्धः सन्-

भा० रिणः कालेनाशेरात्रादिलक्षणेन परिच्छेद्या न तथायं
कालपरिच्छेद्य इत्यभिप्रायः । यस्मादर्वाग्वत्सरोऽशोभिः
परिवर्त्तन्त इति श्रुत्यन्तरात् । अत एवैनं न जरा तरति
न प्राप्नोति । न तथा मृत्युर्नतु शोको न सुखतं न दुष्कृतं ।
सुखतदुष्कृते धर्माधर्मौ । प्राप्तिरत्र तरणशब्देनाभिप्रेते
नातिक्रमणं । कारणं घ्रात्मा । न शक्यं हि कारणाति-
क्रमणं कर्तुं कार्येण । अशेरात्रादि च सर्वं सतः कार्यं ।
अन्येन ह्यन्यस्य प्राप्तिरतिक्रमणं वा क्रियेत । नतु तेनैव
तस्य । न हि घटेन मृत्प्राप्यतेऽतिक्रम्यते वा । यद्यपि
पूर्वं य आत्मापहतपाप्मेत्यादिना पाप्मादिप्रतिषेध उक्त
एव तथापीहायं विधेयो न तरतीति प्राप्तिविषयत्वं

धा० विधारकत्वमुपपादयति । अनेनेति । वशांशमादीत्यादिशब्दे
वयोऽवस्थाविषयः । फलादीत्यादिशब्दस्तु तद्वाक्शरजातोपवि-
धयः कर्त्तृरूपक्रियादिभेदविषयनियमैः । सवशांदि ध्यवस्थापयता
परमेश्वरेण सर्वं अगद्विधत्तमिति सम्बन्धः । अन्वयमुखेनाहमेव
व्यतिरेकमुखेनाह । अद्रियमाणो हीति । उक्तमेवार्थं प्रत्यपूर्वकं
विशदयति । किमर्थमित्यादिना । नैतमिति प्रतीकप्रत्ययं
यत्तद्यापद्ये । सेतुरित्यादिना । तदेव वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति ।
यद्येत्यादिना । परमात्मनो न कालपरिच्छेद्यतेत्यत्रापर्वदशुक्तिं
प्रमादयति । यस्मादिति । तरतीति तरतेरतिक्रम्यार्थो
नात्मनि सम्भवतीत्यत्र हेतुमाह । कारणं हीति । कार्यस्य कारणा-
तिक्रमणं माभूदशेरात्रादेस्तात्मातिक्रमणं चि न स्यादित्याश-

नन्धो भवति विद्धः सन्नविद्धो भवत्युपतापी
सन्ननुपतापी भवति तस्माद्वा एतं^१ सेतुं तीर्त्वा-

भा० प्रतिपिध्यते । तत्राविशेषणजराद्यभावमात्रमुक्तं । अहो-
रात्राद्या उक्ता अनुक्ताश्चान्ये सर्वे पाप्मान उच्यन्तेऽतो
ऽस्मदात्मनः सेतोर्निवर्त्तन्तेऽप्राप्यैवेत्यर्थः । अपहतपाप्मा
द्वेष ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक उक्तः । यस्माच्च पापकर्म-
न्धादिशरीरवतः स्यान्नत्वशरीरस्य तस्माद्दे एतमात्मानं
सेतुं तीर्त्वा प्राप्यानन्धो भवति । देहवत्त्वे पूर्वमन्धोऽपि सन् ।
तथा विद्धः सन्देहवत्त्वे देहवियोगे सेतुं प्राप्याविद्धो
भवति तथोपतापी रोगाद्युपतापवान् सन्ननुपतापी भवति ।
किञ्च यस्माद्देहोरात्रे न स्रः सेतो तस्माद्वा एतं सेतुं
तीर्त्वा प्राप्य नक्तमपि तमोरूपं रात्रिरपि सर्वमहरेवा-
भिनिध्यद्यते । विज्ञप्त्वात्मज्योतिःस्वरूपमहरिवाहः सदै-

भा० ज्ञाह । अहोरात्रादिति चेति ॥ तरतिरतिक्रमणार्थत्वमङ्गीकृ-
त्यापि निषेधे हेतुमाह । अन्येनेति ॥ तरतिनाशक्यापहतपाप्मा-
याक्येन पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहरति । यद्यपीति ॥ विशेषणाना-
मान्त्याप्रत्येकं प्रतिषेधवचनासम्भवमभिप्रेत्याह । अहोरा-
त्राद्या इति ॥ पाप्माकार्यमात्मानमप्राप्यैव तज्जिह्वतो हेतुमाह ।
अपहततेति । यद्योक्तसेतुप्राप्ती यत्कृतमाह । यस्मादिति ॥ स्वाभा-
विकम्यानधत्वमित्याशङ्क्याह । देहवत्त्व इति । विद्धो दुःखादि-
सम्बन्धी । इतस्यात्मसेतोरन्ति महाभागधेयत्वमित्याह । किञ्चेति ॥
कथं सर्वमपि तमोरूपमहरदेव विदुयः स्यान्नहि विद्ययापि
विदुद्धोऽर्थं गिद्यतीत्याशङ्क्याह । विद्यतीति । तत्र हेतुमाह ।
सकृदिति । ब्रह्मण्यद्योऽवेद्यो लोकः स्रपकाशधिदेकतानो यतो-

उ० पि नतमहरेवाभिनिष्पद्यते सकृद्विभातो लेषैष
ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥ तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्ये-
णानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषां सर्वेषु
लोकेषु कामचारो भवति ॥ ३ ॥ ४ ॥

भा० करूपं विदुषः सम्पद्यत इत्यर्थः । सकृद्विभातः मदा
विभातः सदैकरूपः खेग रूपेणैव ब्रह्मलोकः । तत्रैव सत्येतं
यथोक्तं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येण स्त्रीविषयदृष्ट्यात्यागेन
शास्त्राचार्यापदेशमनुविन्दन्ति स्वात्मसंवेशतामापाद-
यन्ति एतेषामेव ब्रह्मचर्यसाधनवतां ब्रह्मविदामेष ब्रह्म-
लोकः । नान्येषां स्त्रीविषयसम्पर्कजातदृष्ट्यानां ब्रह्मवि-
दामपीत्यर्थः । तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यु-
क्तार्थः । तस्मात्परममेतत्साधनं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मविदामित्य-
भिप्रायः ॥ ४ ॥

ष्या० ऽवतिष्ठतेऽतस्तद्रूपत्वाद्बिदुषो यथोक्तरूपत्वमविद्यद्ब्रह्मिण्यर्थः ।
विद्यायत्ने यथोक्तरीत्या व्यवस्थिते सत्येतत्क्षणं विद्यावत्त्वेन केषां
सिद्ध्यतीत्याशङ्काह । तत्रेति ॥ ब्रह्मचर्यवतां विद्याद्वारा
ब्रह्मलोकः प्राप्तोत्यर्थः । तेषामेवैषेवकारणोत्तितमर्थमाह ।
नान्येषामिति ॥ ब्रह्मविदामपीति वाङ्मात्रब्रह्मविश्वस्यते ।
तेषां ब्रह्मचर्यवतां ब्रह्मविदामिति यावत् । ब्रह्मचर्यसाधन-
वतामेव ब्रह्मवित्त्वेन ब्रह्मलोकः कोऽपि भवतीति स्थिते षणित-
माह । तस्मादिति । साधनं ब्रह्मविद्यायामिति श्रेयः । ब्रह्मवि-
दामिति भाविनी दक्षिमाश्चित्याह ॥ ४ ॥

३० अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्म-
चर्येण खेव यो ज्ञाता तं विन्दतेऽथ यदिष्ट-
मित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण खेवेष्टा-

भा० य आत्मा स सेतुत्वादिगुणैस्तुतस्मात्प्राप्तये ज्ञानसह-
कारिसाधनान्तरं ब्रह्मचर्याख्यं विधातव्यमित्याह । यज्ञा-
दिभिः तत् स्तौति कर्त्तव्यार्थं । अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते
लोके परमपुरुषार्थसाधनं कथयन्ति शिष्टास्तद्ब्रह्मचर्य-
मेव । यज्ञस्यापि यत्फलं तद्ब्रह्मचर्यं वा लभतेऽतो यज्ञोऽपि
ब्रह्मचर्यमेवेति प्रतिपत्तव्यं । कथं ब्रह्मचर्यं यज्ञ इत्याह ।
ब्रह्मचर्येणैव हि यस्माद्यो ज्ञाता स तं ब्रह्मलोकं यज्ञ-
स्यापि पारम्पर्येण फलभूतं विन्दते लभते ततो यज्ञोऽपि
ब्रह्मचर्यमेवेति । यो ज्ञातेत्यचरानुवृत्तेर्यज्ञो ब्रह्मचर्यमेव ।
अथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । कथं ब्रह्मच-
र्येणैव साधनेन तनीश्वरमिष्टा पूजयित्वा अथ वैपणा-
मात्मविषयां कृत्वा तमात्मानमनुविन्दते । एषणादीष्ट-

था० अथ यथोक्तपरमात्मप्राप्तिसाधने ज्ञाने सहकारिब्रह्मचर्यं
प्राप्तेवोक्तं । तथाच कृतं ब्रह्मचर्यं विषययोगोत्तरयज्ञीनेत्याशङ्क्याह ।
य ध्यातेति । श्रमाद्यपेक्षया अन्तरशब्दः । उक्तमपि ब्रह्मचर्यं
विधानुमनन्तरयन्यप्रवृत्तिरिच्छर्यः । किमिति तर्हि तस्य स्तुति-
रित्याशङ्क्य तस्या विधिज्ञेयत्वं दर्शयति । यथादिभिश्चेति ।
श्रुतिराहोत्तरं वाक्यमित्युक्तं तदाहाय थाकरोति । अथेत्या-
दिना । ब्रह्मचर्ययोगोक्तरीत्या विधित्वित्येव तदीयस्तुतिप्रारम्भा-
योऽप्यशब्दः । यज्ञस्य ब्रह्मचर्यं उक्तमात्रं साधयति । यज्ञस्या-
थेति । उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षादारा समर्थयते । अथमित्यादिना ।

उ० त्मानमनुविन्दते ॥ १ ॥ अथ यत्सन्नायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण खेव सत आत्मनस्त्राणं विन्दतेऽथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य-

भा० मपि ब्रह्मचर्यमेव । अथ यत्सन्नायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तन्नया । सतः परम्नादात्मज्ञ आत्मानस्त्राणं रचणं ब्रह्मचर्यसाधनेन विन्दते अतः सन्नायणशब्दमपि ब्रह्मचर्यमेव तत् । अथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येणैव साधनेन युक्तं सन्नात्मानं शास्त्राचार्याभ्यामनुविद्य पद्यान्मनुते ध्यायति । अतो मौनशब्दमपि ब्रह्मचर्यमेव । अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । यमात्मानं ब्रह्मचर्येणानुविन्दते स एष हि आत्मा ब्रह्मचर्यसाधनवतो न गच्छति तस्मादनाशकायनमपि ब्रह्मचर्यमेव । अथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । अरण्यायनशब्दो-रणवयोर्ब्रह्मचर्यवतोऽयनादरण्यायनं ब्रह्मचर्यं । यो ज्ञानाद्यज्ञः । एषणादिष्टं । सतस्त्राणात्सन्नायणं । मगनामौनं । अनाशनादनाशकायनं । अरण्यायनं ।

उ० मेव तद्ब्रह्मचर्येण क्षेत्रात्मानमनुविद्य मनुते ॥ २१ ॥
 अथ यद्नाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव त-
 देष स्वात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दतेऽथ

भा० इत्यादिभिर्महद्भिः पुरुषार्थसाधनैः स्तुतत्वाद्ब्रह्मचर्यं परमं
 ज्ञानसद्वकारिकारणं साधनमित्यतो ब्रह्मविदा यन्नतो
 रक्षणीयमित्यर्थः । तत्तत्र हि ब्रह्मलोके अरथ्य ह वै प्रसिद्धो
 ष्यष्टार्णवौ समुद्रौ । समुद्रावपामेव सरसी हतीयस्यां । भुव-
 मनारिचक्षापेक्ष्य हतीया द्यौस्तस्यां हतीयस्यामितोऽस्मा-
 क्षोकादारभ्य गण्यमानायां दिवि । तत्तत्रैव चैवं दूराऽन्नं
 तन्नाय ऐरो मण्डस्येन पूर्णमैरं मदीयं तदुपयोगिनां मद-
 करं हर्षोत्पादकं सरः । तत्रैव चाश्वत्यो वृषः सोमोऽमृतं
 तन्निस्त्वोऽमृतसवमिति वा । तत्रैव च ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्य-
 साधनरहितैर्ब्रह्मचर्यसाधनवद्भ्योऽन्यैर्न जीयत इत्यपराजिता
 नाम पूः पुरी ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य । ब्रह्मणा च प्रभुणा
 विशेषेण मितं निर्मितं तच्च हिरण्यमयं सौवर्णं प्रभुविनिर्मितं
 मण्डपमिति वाक्यशेषः । तत्तत्र ब्रह्मलोके ऐतावर्षवा-

भा० सत इति ॥ उपवासपरायणत्वमनाशकायनं तत्त्वचं ब्रह्मचर्येण-
 न्तर्भवतीत्याशङ्क्याह । यमात्मानमिति । प्यरण्यायनमरण्यावास-
 तात्वचं ब्रह्मचर्येणान्तर्भवतीत्याशङ्क्याह । प्यरण्याशब्दयोदिति ।
 विभूदेयोऽमयं सप्तित्याह । यो ज्ञानादित्यादिना । यो ब्रह्म-
 चर्येणात्मानो ज्ञानादात्मानं विन्दते स ब्रह्मणोऽन्तं लभते । तस्मा-
 दसौ ब्रह्मचर्यमिति योजना । आदिशब्देन अथ परमपुरुषार्थ-
 साधनत्व गृह्यते । ब्रह्मचर्यस्य स्तुतत्वात्तद्विषयं विधिमुक्त्वा
 मरुदक्षतद्विद्यासाध्यत्वं कथयति । तत्तत्र होति । ब्रह्मचर्य-

उ० यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदरम

भा० वरणाख्यावुक्तौ ब्रह्मचर्येण साधनेनानुविन्दन्ति ये तेषा-
मेव यो व्याख्यातो ब्रह्मलोकस्तेषाञ्च ब्रह्मचर्यसाधनवता
ब्रह्मविदां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति नान्येषाम-
ब्रह्मचर्यपराणां वाङ्मविषयासक्तबुद्धीनां कदापीत्यर्थः ।
नन्वत्र त्वमिन्द्रस्त्वं यमस्त्वं वरुण इत्यादिभिर्यथा कश्चित्
स्त्रयते महार्हः । एवमिष्टादिभिः शब्दैर्न स्त्रीविषयदृष्ट्या-
निरुत्तिमात्रं श्रुत्यर्हं किन्तु ज्ञानस्य मोक्षसाधन-
त्वात्तदेवेष्टादिभिः स्त्रयत इति केचित् । न स्यादि
वाङ्मविषयदृष्ट्यापद्यतचित्तानां प्रत्यगात्मविवेकविज्ञाना-
नुपपत्तेः । पराञ्च खानि व्यष्टणत्वयभूक्तस्मात्पराद्-
पश्यति नान्तरात्ममित्यादियुतिस्यतिशयेभ्यः । ज्ञान-

या० स्यात्त्वन्वसाधनत्वाभ्रहतो स्तुतिर्युक्ता । ब्रह्मचर्येण ज्ञानमुप-
लक्ष्य तदेव स्तुयत इति मतमुत्थापयति । नन्वेति ॥ तस्य श्रु-
साधनत्वमसिद्धं । दुरनुष्ठेयत्वात् । तद्यदित्येकेन शरणासम्भवाचे-
त्युत्तरमाह । नैत्यादिना ॥ विषयापहतचित्तानां नराणां
विवेकासम्भवे प्रमादमाह । पराद्योति ॥ ध्यायतो विषयानि
त्याद्या स्तुतिरत्र विवक्षिता ॥ ब्रह्मचर्येत्येतन्मसाधनत्वे गिद्धे
श्रुतितमाह । ज्ञानेति ॥ ब्रह्मज्ञानसाधनस्य ब्रह्मचर्यस्य
दृष्ट्यादिभिः स्तुतत्वाभेयामपि तस्यानिसाधनत्वं युक्त्याऽभि-
प्रेतमिति श्रुतेः । नन्वेति ॥ किन्तुयां पुरुषार्थसाधनत्वं प्रकृत-
युक्त्या प्रतीयते किंवा ब्रह्मज्ञानसाधनत्वमिति विवक्ष्यत्यमद्वाच-
टोति । कथमिति ॥ न द्वितीयेऽप्याश्रमेदप्रसादादित्याह ।
न त्विति ॥ कथं तर्हि यद्वादिब्रह्मचर्यं स्तुतिल्लवाह । किन्तु-
र्वाति ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टमिति । यद्येति ॥ त्वमिन्द्रस्त्वं

उ० ह वै ण्यञ्जाणीवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितौ दिवि

भा० सहकारिकारणं स्यादिविषयदृष्टानिदृष्टिसाधनं विधा-
तव्यमेवेति युक्तैव तत्सुतिः । ननु च यज्ञादिभिः सुतं
ब्रह्मचर्यमिति यज्ञादीनां पुरुषार्थसाधनत्वं गम्यते । सत्यं
गम्यते । नन्विह ब्रह्मलोक प्रति यज्ञादीनां साधनत्वमभि-
प्रेत्य यज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यं सूयते किन्तुर्चिं तेषां प्रसिद्ध-
पुरुषार्थसाधनत्वमपेक्ष्य यथेन्द्रियादिभो राजा न तु
यथेन्द्रादीनां व्यापारस्तत्रैव राज्ञ इति तदत् । य इमे
अर्षवादयो ब्राह्मणसौकिकाः सङ्कल्पजाश्च पित्रादयो भो-
गास्ते किं पार्थिवा आप्याश्च । यथेह लोके दृश्यन्ते तद-
दर्शवदृष्टपू० स्वर्षमण्डपानि आद्योस्त्रिन्मानमप्रत्ययमात्रा-
णीति । किञ्चातो यदि पार्थिवा आप्याश्च सूलाः सु-

ष्ठा० विष्णुरित्यादिना विप्रादिभो राजा सूयते तथापि न तस्येन्द्रादि-
व्यापारे निरङ्कुशं कर्तृत्वमस्तीति यथेष्ट्यते तथा यज्ञादिभिर्ब्रह्म-
चर्यस्य स्ततस्यापि वास्ति तुल्यफलत्वमित्यर्थं ॥ ब्रह्मलोकस्यानु-
पदार्थान्निर्भेतु विचारमवतारयज्ञादौ तद्विषयमाह । य इम
इति । तत्रैकं पद्यमुत्थाप्य दृष्टान्तेन तदुत्थितप्रकारमाह । ते
किमिति ॥ पदान्तरं खप्रदृष्टान्तवशाद्दर्शयति ॥ आद्योस्त्रिदिति ॥
कस्मिन्नाद्ये को जाभ को वा दोष ॥ दोषदर्शनान्मानसत्वेन
सौप्त्ये च पुराणानुग्रहसम्भवात्तेन मानसा एवेत्याह । यदीति ॥
न केवल तेषां सौल्ये सत्युभेऽस्मिन्नित्यादिश्रुत्या पुराणस्रुत्या
च विरोध किन्त्वशोक सन्तापवर्जितमहिमं शीतस्पर्शशून्य ब्रह्म-
लोकमुपयन्तीत्याद्याश्च श्रुतयो ब्रह्मलोक निरूपयन्त्यस्तत्रत्याना-
मर्थानां सौल्ये विरुद्धेरन् । स्थानानां पदार्थानां तत्र सत्ते
शीतस्पर्शादेरवर्जनीयत्वादित्याह । अशोकमिति ॥ ब्राह्मणैक

उ० तदेरमदीयं सरस्तदश्रुत्यः सोमसवनस्तदप-

भा० ईशाकागे ममाधानानुपपत्तिः । पुराणे च मनोमयानि
 ब्रह्मलोकं शरीरादीनीति वाक्यं विरुद्धेति । अगोकमहिम-
 मित्याद्याश्च श्रुतयः । गनु ममुद्राः मरितः मरामि
 वाप्यः कृपा यथा वेदा मन्वादयश्च भूर्त्तिमनो ब्रह्माण-
 मुपतिष्ठन्त इति मानसते विरुद्धेति पुराणस्मृतिः । न
 भूर्त्तिमन्त्वे प्रमिद्धरूपाणामेव तत्र गमनानुपपत्तेः । तस्मा-
 त्प्रमिद्धभूर्त्तिव्यतिरेकेण सागरादीनां भूर्त्तन्तरं सागरा-
 दिभी रूपान्तरब्रह्मलोकगन्तृत्वं कल्पनीयं । तुभ्याथाद्य
 कल्पनायां यथा प्रमिद्धा एव मानस्य आकारवत्यो
 भूर्त्तयो युक्ताः कल्पयितुं सागमदेशानुरूप्यमभ्युप-

धा० अपदाद्योनां मानसत्वेन पुराणस्मृत्यादिविरोधः ज्ञानते ।
 नल्पति । त्रि दृश्यमानरूपेण गमुद्रादीनां ब्रह्मलोकगमनं
 कल्पयितुं किं वा नानुपपत्तेरिति विरुद्धाद्यं दूयति । न
 भूर्त्तिमन्त्व इति । उभयपदानुपपत्त्यपवादोदितत्वं । एवमपदा-
 योनि विधीयं पद्यं परिमिष्टमाशये । तस्मादिति । अल्प विधीयं
 विरुद्धं वा ने दानिदित्याद्यं ब्रह्मलोकं मानसं देवत
 मानसानामेव सागरादीनां मानसत्वेन तत्र कल्पनेऽपत्ते-
 मानसा एव भूर्त्तयन्तेषां ब्रह्मलोकगताः कल्पयितुं दृष्टा इत्याह ।
 तुभ्यादापेति । तर्हि मनेःएवकल्पितवदतिब्रह्मलोकगतेऽपत्ते-
 य्वाकारत्वं सागरादीनां न तादिक्यादपत्तेः । एवरीति ।
 सप्रनृप्यत्वे मित्यादपत्तेरिति इत्यने । नल्पति । एवमपत्ते
 एतमानस्य कृतिविरोधमाह । न इम इति । हे मने एतान्ते
 कल्पितं न तु दृष्टा इति इत्यर्थं चाप्यते तदा च न इत्यर्थेऽपत्ते
 तदपत्तेरिति तदेव ब्रह्मलोकगताः एवमपत्तेः मानसादिति
 इत्याह विरुद्धेति । मानसा ज्ञाने । न इत्यने इतिविदितिज्ञा

उ० राजिता पूर्ब्रलणः प्रभुविमितः हिरण्मयं ३१

भा० पन्तेः । दृष्टा हि मानस एवाकारवत्यः पुंस्ताद्या मूर्त्तयः
 स्वप्ने । ननु ता अनृता एव । त इमे सत्याः कामा
 इति श्रुतिस्थाया भति विरुद्धेत । न । मानसप्रत्ययस्य
 सत्त्वोपपन्तेः । मानसा हि प्रत्ययाः स्त्रीपुरुषाद्याकाराः
 स्वप्ने दृश्यन्ते । ननु जाग्रदासनारूपाः स्वप्नदृष्ट्या न
 तु तत्र स्यादयः स्वप्ने विद्यन्ते । अत्यल्पमिदमुच्यते ।
 जाग्रद्विषया अपि मानसप्रत्ययाभिनिर्वृता एव सदीक्षा-
 भिनिर्वृततेजोबन्धमयत्वाज्जाग्रद्विषयाणां । सङ्कल्पमूला हि
 श्लोका इति चोक्तं । समकूपतां द्यावापृथिवी इत्यत्र सर्व-
 श्रुतिषु च प्रत्यगात्मन उत्पत्तिः प्रलयश्च तत्रैव स्थितिश्च

था० सन्ति पदार्थास्तदासनारूपास्ते स्वप्ने भान्ति न तु संविदात्मकं
 तेषामिति शङ्कते । नन्विति ॥ जागरितस्यापि संविद्विवर्त्त-
 त्वान्न पृथगस्ति सत्त्वमित्युत्तरमाह । अत्यल्पमिति ॥ भूमविद्या-
 लोचनायामपि जाग्रद्विषयाणां संविद्विवर्त्तत्वं सेत्स्यतीत्याह ।
 सङ्कल्पमूला हीति ॥ इतश्च जाग्रद्विषयाणां संविद्विवर्त्तत्वमि-
 त्याह । सर्वश्रुतिषु चेति ॥ ननु कुलाजो घटं चिकीर्षुर्मनसि
 सङ्कल्पितमाकारं वहिर्निर्मिमीते तत्र सङ्कल्पो वाङ्माकारस्य
 निमित्तं सङ्कल्पश्च पूर्वानुभूतसजातीयगोचरः पूर्वानुभूतोऽपि
 पूर्वतरसङ्कल्पनिमित्तनैमित्तिकभावः सर्वस्य संविद्विवर्त्तत्वे
 कथमुपपद्यते तत्राह । तस्मादिति ॥ यस्मात्सतः सर्वस्येक्षणं
 पूर्वकल्पीयसदृशगोचरं पूर्वकल्पोथा ततः पूर्वतरेक्षणनिमित्ता
 इति । संविदेवेत्यं साविद्यया निवर्त्तते निरवयवस्य सत्त्वा-
 चस्य सारसेनेक्षणायनुपपत्तेस्तस्मात्सर्वस्य संविद्विवर्त्तत्वेऽपि
 निमित्तनैमित्तिकभ्रवोऽयमनिर्वाणो न विरुध्यत इत्यर्थः ॥ अथ
 सच्छब्दवाच्यायाः संविदोऽनिर्वाणस्यन्दनकाले ये विषया वाङ्-

उ० तद्य एवेतावरं च ष्यञ्चाणिवो ब्रह्मलोके ब्रह्म-

भा० यथा वा अरा नाभावित्यादिनोच्यते । तस्मान्मानमानां
वाद्धानां च विषयाणामितरेतरकार्यकारणत्वमित्यत एव
बीजाद्गुरवत् । यद्यपि वाद्धाना एव मानसाः मानसा एव च
वाद्धाना नानृतत्वं तेषां कदाचिदपि स्वात्मनि भवति ।
ननु स्वप्ने दृष्टाः प्रतिबुद्धस्थानृतताभवन्ति विषयाः ।
सत्यमेव । जाग्रद्वेधापेक्षन्तु तदनृतत्वं न स्वतः । तथा
स्वप्नवेधापेक्षञ्च जाग्रदृष्टविषयानृतत्वं न स्वतः । विशेष-
धाकारमाचन्तु सर्वेषां मिथ्याप्रत्ययनिमित्तमिति । वाचा-
रम्भणं विकारो नामधेयमनृतं चीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥

प्या० तया भासन्तेऽतश्च कदाचिदपि संविदतिरेकेण सत्त्वानङ्गी-
काराद्यन्तासत्त्वमन्तव्यमनृतत्वमापद्येत । तथा च व्यवहारभङ्गप्र-
सङ्गसत्त्वाच्च । यद्यपीति ॥ तथापि नास्तत्वमित्यध्याहारः ।
अथस्तस्याधिष्ठानमेव स्वात्मा । तस्मिन्न कदाचिदप्यन्ततासत्त्वं
तादात्म्येनैव स्थिरादतो न व्यवहारभङ्गप्रसङ्ग इति भावः ।
कदाचिदपि नास्तत्वमिति वदता प्रतीतिकायात्कालान्तरेऽपि
विषयाणां नासत्त्वमित्युक्तं तच्चानुभवविरोधं शङ्कते । नन्विति ॥
स्वप्नदृष्टानां समीहितमेव कालान्तरे मिथ्यात्वमित्यङ्गीकरोति ॥
सत्यमिति ॥ तर्हि तेषामसत्त्वमेव स्वीकृतमित्याशङ्क्याह । जाग्र-
दिति ॥ तथापि जाग्रद्वेधेनाविषयीकरणादसत्त्वं स्वप्नदृष्टाना-
मेष्टमित्याशङ्क्याह । तथेति ॥ यदि जाग्रद्वेधेनाविषयीकर-
णमात्रेणासत्त्वं स्वप्नदृष्टानां पदार्थानामिदं तर्हि जाग्रद्विषया-
णामपि स्वप्नवेधेनाविषयीकरणादसत्त्वप्रसङ्गः । तत्र कदाचिदपि
संविदि विषयाणामत्यन्तासत्त्वमित्यर्थः ॥ कथं तर्हि वाचार-
म्भणश्रुतिरित्याशङ्क्याह । विशेषेति ॥ अयाणां रूपाणां सत्यत्वे
विशेषाकारमात्रं मिथ्येत्युक्तमयुक्तं । तेष्वपि विशेषाकारस्य सत्त्वा-

उ० चय्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषां
सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ४ ॥ ५ ॥

भा० तान्यपि आकारविशेषतोऽनृत । स्वतः सन्भावरूपतया
सत्य । प्राक्सदात्मप्रतिबोधात्स्वविषयेऽपि सर्वं सत्यमेव
स्वप्नदृशा इवेति न कश्चिद्विरोध । तस्मान्मानसा एव
नास्त्वलौकिका अरण्यादयः सङ्कल्पजाश्च पिचादयः
कामाः । वाङ्मयविषयभोगवदशुद्धिरहितवाञ्छुद्भ्रमत्व-
सङ्कल्पजन्या इति निरतिशयसुखाः सत्याश्चेत्तराणां भव-
न्तीत्यर्थः । सत्सत्यात्मप्रतिबोधेऽपि रज्ज्वाभिव कल्पिता-
सर्पादयः सदात्मस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्त इति सदात्मना
सत्या एव भवन्ति ॥ ५ ॥

चा० दिव्याशङ्काश्च । तान्यपीति ॥ कथं तर्हि तेषु सत्यपद प्रयुक्तमि-
त्याशङ्काश्च । स्वत इति ॥ तर्हि तत्सत्यमित्येतावत्प्रयोक्तव्य
किमिति त्रीणि रूपाणीत्येष सत्यमित्युक्तं तत्राह । प्रागिति ॥
प्रकृतमुपसहरति । तस्मादिति ॥ प्रथमपक्षषड्वितीयपक्षे दोषा
भावादिति यावत् । यद्यैहिकविषयवद्वाङ्मयलौकिका अपि
विषया विचार्यमाणा सत्यास्तर्हि कस्तत्र विशेधो येनैतत्परि-
त्यागेन तत्कामिनां विद्याविधानं तत्राह । वाङ्मयेति ॥ जन्या
ब्रह्मलोके विषया इति श्रेयः ॥ प्रकृतायाः कलत्र्युत्पत्तित्वध्याहारः ।
ननु तेषामविद्यादशायामर्थक्रियाकारित्वरूपसत्यत्वसम्भवेऽपि
कुतो विद्यावस्थाया सत्यत्वमित्याशङ्काश्च । सत्सत्येति ॥ यथा
रज्ज्वां कल्पितसर्पादयो रज्जुतन्त्रबोधे तदात्मतामेवापाद्यन्ते
विवेचनात् । तथा सर्वेऽपि विषया विद्यावस्थायामन्वयव्यतिरे-
काभां परिहारायासम्भाषत्वमेव प्राप्तवन्तीति तत्सत्यत्वम
विरज्जमित्यर्थः ॥ ५ ॥

३० अथ या एता हृदयस्य नाअस्ताः पिङ्गलस्था-
णिमुस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहित-
स्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल एष

भा० यस्तु हृदयपुण्डरीकगत यद्योक्तगुणविशिष्टं ब्रह्म ब्रह्म-
चर्यादिमाधनसम्पन्नं त्यक्तवाह्यविषयानृतदृष्टः सन्नुपास्ते
तस्येयं मूर्द्धन्या नाद्या गतिर्वक्तव्येति खण्ड आरभ्यते ॥ अथ
या एता वक्ष्यमाणा हृदयस्य पुण्डरीकाकारस्य ब्रह्मो-
पासनम्यानस्य सम्बन्धिन्यो नाद्यो हृदयमांसपिण्डात्सर्वतो
विनिःसृता आदित्यमण्डलादिव रश्मयस्ताश्चैताः पिङ्ग-
लस्य वर्षविशेषविशिष्टस्याणिमः सूक्ष्मरसस्य रसेन पूर्णा-
स्तदाकारा एव तिष्ठन्ति वर्तन्ते इत्यर्थः । तथा शुक्लस्य
नीलस्य पीतस्य लोहितस्य च रसस्य पूर्ण इति सर्ववा-
धाहार्थः । सौरेण तेजसा पित्ताख्येन पाकाभिनिर्वृत्तेन

भा० सगुणविद्याफलस्वरूपमित्यमुपपाद्य तत्रापये गतिर्वक्तव्येति
नाडीखण्डमवतारयति । यस्त्विति ॥ यद्योक्तो गुण सत्यकाम-
त्वादि । ब्रह्मचर्यादीत्यादिशब्दः श्रमदमादिसङ्ग्राहार्थः । तमे-
वादिशब्दार्थं स्पष्टयति । त्यक्तेति ॥ अधिकारिणः सफलपा-
स्तिविधनन्तर्यमयशब्दार्थः । रसेनाग्नयेति शेषः । तदाकारा
इति तच्छब्दोऽत्ररसविषयः । शुक्लस्येत्यादिषु पूर्णवतः । श्रुता-
वितिशब्दोऽध्याहारद्योतनार्थः । कथं पुनरत्ररसस्य पिङ्गलादि-
विचित्रो वर्षविशेषः सिद्धतीत्याशङ्क्याह । सौरेयेति ॥ वातपि-
त्ताख्य सौर तेजः । तेन पाकोऽश्रितस्य च जायते । तेनाभिनिर्वृ-
त्तेनाख्येन ऋषेण सम्पर्कात्तदेव पित्ताख्य सौरक्तेजो भवति पिङ्गलः ।
तेन सम्पर्कात्तस्य नाडीनाथ जायते पिङ्गलत्वमित्यर्थः । तदेव

उ० नील एष पीत एष लोहितः ॥ १ ॥ तद्यथा महा-
पथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमञ्चामुञ्चैवमेवैता
आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छतीमञ्चा-

भा० कफेनाल्पेन सम्पर्कोत्पिङ्गलं भवति सौरं तेजः पित्ताख्यं ॥
तदेव वातभूयस्त्वादीलं भवति । तदेव च कफभूयस्त्वा-
च्छुक्रं । कफेन समतायां पित्तं । शोणितवाङ्मयेन
लोहितं । वैद्यकादा वर्षविशेषा अन्वेष्टव्याः । कथं भव-
न्तीति श्रुतिस्त्वाहादित्यसम्बन्धादेव तत्तेजसो नाडी-
खनुगतस्यैते वर्षविशेषा इति । कथमसौ वाऽऽदित्यः
पिङ्गलो वर्षत एष आदित्यः शुक्रोऽप्येष नील एष पीत
एष लोहित आदित्य एव । तस्याध्यात्मनाडीभिः कथं
सम्बन्ध इत्यत्र दृष्टान्तमाह । तत्रच यथा लोके महान्
विस्तीर्णः पन्था महापथ आततो व्याप्त उभौ ग्रामौ

था० च पित्ताख्यं सौरन्तेजो यद्योक्तपाकाभिनिर्वृत्तेन प्रभृतेन वातेन
सम्बन्धात्तद्भूयस्त्वाद्भवति नीलं तेन च सम्पर्कोदन्नरसस्य नाडी-
नाश्च जायते नैत्यमित्याह । तदेवेति ॥ प्रकृतमेव पित्ताख्यं
सौरन्तेजो यद्योक्तपाकवशादभिनिर्वृत्तकफस्य क्षमसम्बन्धिने
भूयस्त्वाद्भवति शुक्रं तेन च सम्पर्कोदन्नरसस्य नाडीनाश्च शैश्वर्यं
भवतीत्याह । तदेव चेति ॥ उक्तपाकाभिनिर्वृत्तेन कफेन तद-
भिनिर्वृत्तस्यैव वातस्य समताया तदेव तेजस्तत्सम्बन्धि पीतं
जायते । तत्सम्बन्धाद्दन्नरसस्य च नाडीनाश्च पीतत्वं भवतीत्याह ।
कथेनेति ॥ यदा तु यद्योक्तपाकाभिनिर्वृत्तं शोणितम्बुजलं
भवति तदा तस्य नाडीनाश्च लोहितत्वं भवतीत्याह । शोणितेति ॥
पथान्तरमाह । वैद्यकादेति ॥ अन्वेष्टयप्रकारमाह । कथ-

उ० मुञ्चामुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते ता आमु नाडीषु
 सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्ना-
 दित्ये सृप्ताः ॥ २ ॥ तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः

भा० गच्छतीमञ्च सन्निहितममुञ्च त्रिप्रलष्टं दूरस्थमेव ।
 यथा लोके दृष्टान्तो महापथ उभौ यामौ प्रविष्टः ।
 एवमेवैता आदित्या महापथा यथा गच्छन्ति तयोभ-
 यत्रादित्यस्य रश्मयः उभौ लोकावमुञ्चादित्यमण्डल-
 निमञ्च पुष्टं गच्छन्त्युभयत्र प्रविष्टाः । यथा महा-
 पथः । कथममुष्मादादित्यमण्डलात्प्रतायन्ते सन्तता
 भवन्ति । ता अध्यात्ममासु पिङ्गलादिवर्णासु यथो-
 क्तासु नाडीषु सृप्ता गताः प्रविष्टा इत्यर्थः । आभ्यो
 नाडीभ्यः प्रतायन्ते प्रवृत्ताः सन्तानभूताः सत्यस्तेऽमुष्मिन्
 रश्मीनामुभयलिङ्गत्वात्ते इत्युच्यन्ते । तत्र च एवंसति
 यत्र यस्मिन् काले एतत्स्वप्नमयो जीवः सुप्तो भवति

आ० मिति ॥ नाभेरूर्ध्वं हृदयादधस्तादाभाशयमापद्यते । तद्गत तेजः
 सौरं पित्तमित्युच्यते । तच्चान्नरसस्य धात्वन्नरसश्चकारिवशादस्य-
 विशेषे कारयमाशयगत पीतं रङ्गकं रसरङ्गनादित्यादिवध-
 नादित्यर्थः । कथं तर्हि पिङ्गलस्येत्याद्या श्रुतिरित्याशङ्काह ।
 श्रुतिस्त्विति ॥ उक्तमर्थमाकाङ्क्षादारा स्फोरयति । कथमित्या-
 दिना ॥ आदित्यस्य पैङ्गल्यादयो वर्णविशेषाः शास्त्रप्रामाण्यादेव
 प्रत्येत्या ॥ आदित्यस्य तेजसो नाडीष्वनुगतस्य पैङ्गल्यादयो
 वर्णविशेषा भवन्तीत्युक्तं तदेव प्रश्नद्वारा दृष्टान्तावष्टम्भेन
 स्पष्टयति । तस्येत्यादिना ॥ उभयत्रादित्यमण्डले पुरुषे चेत्यर्थः ।
 तत्र पूर्वोक्तमेव दृष्टान्तमनुवदति । यथेति ॥ उभौ यामौ
 महापथा यथा गच्छन्ति तयोभयत्रादित्यस्य रश्मयः प्रविष्टा

उ० स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सृष्टो भवति
तन्न कञ्चन पाप्मा स्पृशति तेजसा हि तदा
सम्पन्नो भवति ॥३॥ अथ यत्रैतदवलिमानं नीतो

भा० स्वापस्य द्विप्रकारत्वादिशेषणं समस्त इति । उपसंहृत-
सर्वकरणवृत्तिरित्येतत् । अतो वाह्यविषयसम्पर्कजनित-
कालुष्याभावात्सम्यक्प्रसन्नः सम्यक्तो भवति । अत एव
स्वप्नविषयाकाराभासं मानसं स्वप्नप्रत्ययं न विजानाति
नानुभवतीत्यर्थः । यदैवं सुप्तो भवति आसु सौरतेजः-
पूर्णासु यथोक्तासु नाडीषु तदा सप्तः प्रविष्टो नाडी-
भिर्दारभूताभिर्हृदयाकाशं गतो भवतीत्यर्थः । न
ह्यन्यत्र सत्सम्पत्तेः स्वप्नदर्शनमस्तीति सामर्थ्यान्नाडी-
वृत्ति मत्तमो द्वितीयया परिणम्यते । तं मता सम्यक्त्वं न
कश्चन न कश्चिदपि धर्माधर्मरूपः पाप्मा स्पृशतीति स्वरू-

ष्या० इत्यर्थं । तमेव प्रवेश प्रश्नद्वारा प्रकटयति । कथमित्या-
दिना ॥ कथं नाडीनां पिङ्गलादिवर्षात्वमित्याशङ्क्य सौरतेज
तेजसेत्यादिनेतान् स्मारयति । यथोक्तास्त्विति ॥ अमुष्मिन्नादित्ये
वृत्ता इति सम्बन्ध । कथं स्त्रीलिङ्गेन निर्दिष्टाना रश्मीना
पुलिङ्गेन निर्दिष्टस्तत्राह । रश्मीनामिति ॥ नाडीस्वरूपमुक्त्वा
विज्ञानात्मन स्तोपाधिकरणत्वेन ता स्तोतुमादौ स्वाप प्रसूति ।
तत्तत्रेति ॥ समस्यर्थमेव स्फुटयति । एवं सतीति ॥ नाडीस्वरूपे
पूर्वोक्तादीत्या निरूपिते सतीत्यर्थं । एतत्स्वप्नमिति क्रियाविश्ले-
षण ॥ समस्तविशेषणार्थवत्त्वमाह । स्वापस्येति ॥ दर्शनवृत्ति-
वददर्शनवृत्तिस्त्विति द्विप्रकारं स्वापस्येत्वं । तत्र दर्शनवृत्तेः स्वापस्य
प्राप्त्यर्थं समस्त इति विशेषणं । तस्य सम्पिण्डितमर्थमाह ।

उ० भवति तमभित आसीना आहुजीनासि मा जानासि माभिति स यावदस्माच्छरीरादनुत्त्राक्तो भवति तावज्जानाति ॥४॥ अथ यत्रैतदस्माच्छ-

भा० पावस्वितत्वात्तदात्मन । देहेन्द्रियविशिष्ट हि सुखदुःखकार्यप्रदानेन पाप्मा स्पृशतीति । ननु मत्सम्बन्ध स्वरूपावस्य कश्चिदपि पाप्मा स्पृष्टुमुत्सहते । अविषयत्वात् । अन्यो ह्यन्यस्य विषयो भवति न तन्न्यत् केनचित्कृतश्चिदपि मत्सम्बन्धस्य । स्वरूपप्रचयन त्वात्मनो जायत्स्वभावस्या प्रति गमन । बाह्यविषयप्रतिबोधोऽविद्याकामकर्मावीजस्य ब्रह्मविद्याऊताशादाहनिमित्तमित्यवोचाम पठ एव तदिहापि प्रत्येतथ । यदैव सुप्त सौरेण तेजसा हि नाड्यन्तर्गतेन मर्चत सम्पन्नो व्याप्तो भवति । अतो विशेषेण चक्षुरादिनाडीदारैर्वाह्यविषयभोगायाऽप्रसृतानि करणान्यस्य

धा० उपसहतेति । विशेषणान्तरमुत्थाप्य ध्याकरोति । ध्यत इति । उपसहतेतसर्वंकरणत्वादिति यावत् । उक्त विशेषणद्वयमुपजीव्य स्वरूपमिच्छादि ध्याचष्टे । ध्यत इति । नाडीषु प्रविष्टो भवतीति यदुक्तं तदयुक्तं । य एषोऽन्तर्हृदय ध्याकाशस्तस्मिन् श्रेत इत्यङ्गीकारादित्याशङ्क्याह । नाडीभिरिति । नाडीभिरिति श्रुता सप्तमी । कथं नाडीभिरिति दृष्टीया व्याख्यायते सत्त्वाह । न हीति । तदेतदिति सुषुप्त्यवस्थोचते । मर्यामवस्थायां कर्माभावे कथं पुनरुत्थानमित्याशङ्क्याह । देहेति । सुखदुःखानुभवाभावात्प्रासरणोऽत्र विवक्षितो न तु कर्माभावादित्यर्थः । अविषयत्वं साधयति । अन्यो हीति । सुषुप्ते स्वरूपावस्य कथं प्रचयनमित्याशङ्क्याह । स्वरूपेति ।

उ० रीरादुत्क्रामत्यथेतेरेव रश्मिभिरूर्द्धमाक्रमते स
ओमिति वा होद्दामीयते स यावत्क्षिप्येन्मन-
स्तावदादित्यं गच्छत्येतद्वै खलु लोकाद्वारं वि-

भा० तदा भवन्ति । तस्मादयं करणानां निरोधात्स्वात्मन्येवाव-
स्थितः स्वप्नं न विजानातीति युक्तं ॥ तत्रैवं सत्यथ यत्र
यस्मिन् काले बलिमानमवलभावं देहस्य रोगादिनिमित्तं
जरादिनिमित्तं वा कृशीभावमेतन्नयनं नीतः प्रापितो देव-
दत्तो मुमुर्षुर्यदा भवतीत्यर्थः । तमभितः सर्वतो वेष्टयित्वा-
ऽऽप्सोना ज्ञातय आङ्गर्जाणासि मां तव पुत्रं । जानासि मां
पितरं वेत्यादि । स मुमुर्षुर्यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो-
ऽनिर्गतो भवति तावत्पुत्रादीन् जानाति । अथ यत्र यदै-
तत्क्रियाविशेषणमित्यस्माच्छरीरादुत्क्रामति । अथ तदैते-
रेव यथोक्ता रश्मिभिरूर्द्धमाक्रमते यथा कर्मजितं लोकं ।

प्या० अविद्याकामकर्मणा वीजमनाद्यज्ञानं तस्य ब्रह्मविद्याख्येनाग्निना
न खांसे दाहस्तन्निमित्तं सुप्तस्य पुनः स्वरूपप्रचयनमिति
सम्बन्धस्तदेव व्याचष्टे । जाग्रदिति ॥ कोट्टकप्रचयनमित्यपेक्षा-
यामाह । वाह्येति ॥ एतच्च सति सम्पद्य न विदुरित्यादावु-
दितमित्याह । इत्यवोचामेति ॥ तेजसा ह्येति पाप्मास्यर्षे
श्रौतो हेतुस्तं हेतुं व्याचष्टे । यदेति ॥ तद्यापत्तिकार्यमाह ।
यत इति ॥ कार्यकरणसंश्लेषाभावफलं दर्शयति । तस्मादिति ॥
नाडीरेवं स्तुत्वा ताभिरूर्द्धमगमनं प्रदर्शयितुं मरणकालं प्रपञ्च-
यति ॥ तत्रेति ॥ तस्मैवार्थमाह । एवं सतीति ॥ नाडीनानुक्त-
रीत्या प्राशस्त्ये सतीत्यर्थः । ताभिरूर्द्धमगमनप्रदर्शनप्रारम्भार्था-
ऽयमशब्दः । रोगादीत्यादिपदमागन्तुकसर्वनिमित्तसंयहार्थं

उ० दुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषां ॥ ५ ॥

भा० प्रेत्य विद्वान् । इतरस्तु विद्वान्यथोक्तसाधनमप्यत्रः स
 : ॐ इत्योङ्कारेणात्मानं ध्यायन् यथापूर्वं वा च । एवं
 ऊङ्गोङ्गं वा विदांश्चेदितरस्तीर्थं द्वेत्यभिप्रायः । मीयते
 प्रमीयते गच्छतीत्यर्थः । स विद्वानुत्क्रमिष्यन्वावत्स्येन्ननेनो
 यावता कालेन मनसो चयः स्यात्तावता कालेनादित्यं
 गच्छति प्राप्नोति चिप्रं गच्छतीत्यर्थो न तु तावन्तैव काले-
 नेति विवक्षितं । किमर्थमादित्यं गच्छतीत्युच्यते । एतद्वै
 खलु प्रसिद्धं ब्रह्मलोकस्य द्वारं य आदित्यस्येन द्वार-
 भूतेन ब्रह्मलोकं गच्छति विद्वान् । अतो विदुषां प्रपदनं
 प्रपद्यन्ते ब्रह्मलोकमनेन द्वारेणेति प्रपदनं । निरोधमं
 निरोधोऽस्मादादित्यादविदुषां भवतीति निरोधः ।

धा० जरादीत्यादिपदं तु नैसर्गिकसर्वनिमित्तद्योतनार्थमिति भेदः ।
 एतन्नयनमिति क्रियाविशेषणं । प्रारब्धकर्मवसानार्थोऽयशब्दः ।
 एतदिति क्रियाविशेषणमेतदुक्तमण यथा स्यात्तथेत्यर्थः । यथो-
 क्ताभिर्नाडोषु प्रष्टताभिरादित्यमण्डलादागताभिरिति यावत् ।
 कर्मणा जितं वशीकृतं स्वात्मसम्बन्धितामापादित लोकमनतिक्रम्य
 तं प्रेत्य विद्वान् केवलकर्मवान् गच्छतीत्यर्थः ॥ दहरविद्यावतो
 गतिं दर्शयति । इतरश्चित्ति ॥ यथोक्तसाधनं दहरविद्यानं तेन
 सम्पन्नो विशिष्ट इत्यर्थः । स ध्यानगच्छतीत्युत्तरं सम्बन्धः ।
 यथा पूर्वं स्वप्नावस्थायामिव मरणावस्थायामपीत्यर्थः । वा हेति
 निपातद्वयस्यावधारणरूपमर्थं कथयति । एवेति ॥ उच्छब्दार्थ-
 माह । ऊङ्गमिति ॥ वाशब्देन द्योतितं विकल्प दर्शयति ।
 विदांश्चेदिति ॥ यदि विद्वान् प्रमीयते तदोङ्गमेव गच्छति ।
 यदि त्वविद्वान् प्रमायते तदा तिर्यगेव गच्छतीति विभागः ॥

उ० तदेष श्लोकः शतश्रेका च हृदयस्य नात्रस्तासां
मूर्द्धानमभिनिःसृतेका । तयोर्द्धमायन्नमृतत्वमेति
विषडुन्या उत्त्रामणे भवन्त्युत्त्रामणे भवन्ति ॥
६ ॥ ६ ॥

भा० सैरेण तेजसा देहे एव निरुद्धाः मन्तो मूर्द्धन्या नाद्या
नेत्क्रामन्त एवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

विष्वडुन्या इति श्लोकादेतस्मिन्वयोक्तेऽर्थे एष श्लोको
मन्तो भवन्ति । शतश्रेका चैकोत्तरगतं नाद्यो हृदयस्य
सांसिपिण्डभूतस्य रुम्बन्धिन्यः प्रधानतो भवन्ति । आनन्त्या-
द्देहे नाडीनां तासामेका मूर्द्धानमभिनिःसृता विनिर्गता
तयोर्द्धमायन् गच्छन्नमृतत्वममृतभावमेति विष्वङ्गानागत-
यस्तिर्यग्भिसर्पिण्य ऊर्द्धगाद्याना नाद्यो भवन्ति संसार
गमनद्वारभूता न त्वमृतत्वाय किं तर्ह्युत्क्रमणे एवा-
त्क्रान्त्वर्थमेव भवन्तीत्यर्थः । द्विरभ्यासः प्रकरणसमा-
प्त्यर्थः ॥ ६ ॥

धा० विदुषाम्यक्तदेहस्यादित्यप्रामावत्यन्तश्रेष्ठं दर्शयितुमनन्तरवाक्य-
मादत्तं किं स्यादित्यत आह । अत इति ॥ अविदुषामपि तर्हि
प्राप्तानामादित्यं ततो निरुद्धाना पुनर्ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्याश-
ङ्गाह । सैरेणेति ॥ ५ ॥

देहे निरुद्धाना मूर्द्धन्यया नाद्या नेत्क्रमणमविदुषामित्यत्र
लिङ्गं दर्शयति । विष्वङ्गिति ॥ यथोक्तार्थो नाडीविभागलक्षण-
प्रधानान्त इति विशेषणतात्पर्यमाह । आनन्त्यादिति ॥ प्रकरण
नाडीविषयं दृष्टवित्याविषयं वा ॥ ६ ॥

उ० य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्ट्यः स विजिज्ञासितयः स सर्वाश्च लोकानाप्नोति सर्वाश्च कामान्यस्तमात्मानम-

भा० अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्ममुत्याय परं ज्योतीरूपं सम्पद्य खेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्युक्तं । तत्र कोऽसौ सम्प्रसादः कथं वा तस्याधिगम । यथा सोऽस्माच्छरीरात्ममुत्याय परं ज्योतीरूपं सम्पद्य खेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । येन लक्षणैनाभिनिष्पद्यते स किंलक्षण आत्मा । सम्प्रसादस्य च देहसम्बन्धीनि रूपाणि ततो यदन्यत्कथं स्वरूपं इत्येतेऽर्था वक्तव्या इत्युत्तरोऽप्यन्य शरभ्यते । आख्यायिका तु विद्याग्रहणसम्प्रदानविधिप्रदर्शनार्था विद्यास्त्यर्था च । राजशेवितं पानीयमिति वत् ॥ य आत्माऽपहतपाप्मा

था० दहरविद्यायामुपास्यस्तुत्यर्थमुक्तमनुवदति । अथेति ॥ विवेकानन्तर्यमथशब्दार्थो व्याख्यात । शरीरात्ममुत्याय तस्मिन्नहंममाभिमानत्याग । स्वरूपं विशिनष्टि । एष इति ॥ उक्तिकर्तृत्वमाधार्यस्य दर्शितमेव ॥ प्राणो वा सम्प्रसादो विद्यानात्मा वेति संशयात्तृच्छति । तत्रेति ॥ प्रकृतं वाक्यं सम्प्रत्यर्थं । तस्य च सम्प्रसादस्य परमात्मविषयं ज्ञानं केनोपायेन भवतीति प्रश्नान्तरमाह । कथं वेति ॥ किन्तस्य परमात्माधिगमनेत्याशङ्गाह । यथेति ॥ तथा तस्याधिगम कथमिति सम्बन्ध । अभिनिष्पद्यमानरूपस्यात्मा सविशेषो निर्विशेषो वेति प्रश्नान्तरं करोति । येनेति ॥ आत्मनो हि सधिदानन्दैकतानाद्यर्था-

उ० नुविद्य विजानानीति ह प्रजापतिरुवाच ॥ १ ॥
 तद्धोभये देवासुरा अनुबुबुधिरे ते होचुर्हन्त तमा-
 त्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वाँश्च
 लोकानाप्राप्ति सर्वाँश्च कामानितोन्द्रे ह वै देवा-

भा० विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः मत्यकामः
 मत्यमङ्गल्यः । यस्योपासनाद्योपलब्ध्यर्थं हृदयपुण्ड-
 रीकमभिहितं । यस्मिन् कामाः समाहिताः सत्या अनृ-
 तापिधाना यदुपासनमहभावि ब्रह्मचर्यं साधनमुक्तं ।
 उपासनफलभूतकामप्रतिपत्तये च मूर्द्धन्ना नाद्या गति-
 रभिहिता । मोऽन्वेष्टव्यः शास्त्राचार्योपदेशैर्ज्ञातव्यः स
 विशेषेण ज्ञातुमेष्टव्यो विजिज्ञासितव्यः स्वसंवेद्यतामा-
 पादयितव्यः । किन्तस्थान्येषणाद्विजिज्ञासनाच्च स्यादि-
 त्युच्यते स सर्वान् य लोकानाप्राप्ति सर्वान् य कामान् यस्त-
 मात्मानं यथोक्तेन प्रकारेण शास्त्राचार्योपदेशेनान्येय

धा० क्तरादि रूपादि दृश्यमानानि शरीरसम्बन्धप्रदुक्तानि । तथा च
 ततः शरीरादुपाधेर्यदन्यतरस्य स्वरूपं सत्त्वं सर्वप्रमायाऽ
 प्रतिपन्नमस्तीति प्रश्नान्तरमाह । सम्प्रसादम्य चेति । एतेषां
 प्रश्नानामुत्तरयत्रमयत्तारयति । इत्येत इति । प्रजापते-
 रिन्द्रविरोधनयोश्च सम्पादरूपा याऽन्नाद्याधिका दृश्यते सा
 विमर्षेत्याशङ्क्याह । आग्यायिका त्विति । शिष्यस्य विद्यायहमे
 मुनेस्तस्याः सम्प्रदादने च धो विधिः अह्नात्वादिप्रकारस्त
 त्प्रदंनार्थेति दापत् । यदा विद्यायाः ग्रहणं स्वीकरणं यत्र
 सम्प्रदाने तदाप्रदाने शिष्ये दृश्यते तस्य विधिब्रह्मचर्यादिकत्व-
 रदंनार्थेत्वं । आग्यायिवायाकात्पर्यान्तरमाह । विद्येति ।

उ० नामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां तौ हासंवि-
दानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः
॥ २ ॥ तौ ह द्वात्रिंशत्तं वर्षाणि ब्रह्मचर्य्यभू-

भा० विजानाति स्वसवेद्यतामापादयति तस्यैतत्सर्व्वलोकका-
मावाप्तिः । सर्व्वात्मताफल भवतीति ह किल प्रजापतिरु-
वाच । अन्वेष्ट्यो विजिज्ञासितथ इति चैष नियमवि-
धिरेव नापूर्व्वविधिः । एवमन्वेष्ट्यो विजिज्ञासितथ
इत्यर्थः । दृष्टार्थत्वादन्वेषणविजिज्ञासनयोः । दृष्टार्थत्वञ्च
दर्शयिष्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्यनेनासकृत् । पर-
रूपेण च देहादिधर्मैरवगम्यमानस्यात्मनः स्वरूपाधि-
गमे विपरीताधिगमनिवृत्तिर्दृष्टं फलं । इति नियमार्थ-
तैवास्य विधेर्युक्ता न त्वग्निहोत्रादीनामिवापूर्व्वविधिलमिह
सम्भवति । तद्भोभय इत्याद्याख्यायिकाप्रयोजनमुक्तं ॥
तद्भु किल प्रजापतेर्वचनमुभये देवासुराः । देवाद्या-
सुराश्च देवासुरा अनु परम्परागत स्वकर्णगोचरापन्न-

ष्या० प्रजापतिना प्रोक्ता देवैरसुरैश्च प्रार्थिता इन्द्रविरोचनाभ्या
देवासुराधिपतिभ्यामायासेन महता प्रेषिता देवराजेन च
कथञ्चित्प्राप्ता । तस्मान्महार्हं विद्येति तस्याः सुखार्थाऽऽख्यायिके
त्यर्थः । महद्भिरुपासितस्य महार्हत्वे दृष्टान्तमाह । राजसेवित-
मिति । यन्मायोपाधि सविशेषं चैतन्यं तदेव निरुपाधि निर्वि-
शेषमिति । सविशेषनिर्विशेषयोरभेदाभिप्रायेण प्रजापतिवाक्य
याकर्तुमादत्ते । य आत्मेति ॥ तत्र सोऽन्वेष्टथ इति वाक्ये
सशब्दार्थत्वाद्, अन्वेति, १ उपासनमपि किमर्थमित्यपेक्षाया-
माह । उपलब्धार्थमिति ॥ तस्यैतत्फलमिति सम्बन्धः । कथ

उ० पतुरतो ह प्रजापतिरुवाच किमिच्छन्तारवास्त-
मिति तौ होचतुर्य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो
विमृत्युविशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्य-

भा० मनुबुधधरेऽनुबुद्धवन्तः । ते चैतत्प्रजापतिवचो ब्रुवा किम-
कुर्वन्मित्युच्यते । ते होचुर्ब्रुवन्तोऽन्योन्यं देवाः स्वपरिषद्य-
सुराश्च । इन्त यद्यनुमतिर्भवतां प्रजापतिगोक्तन्तमात्मान-
मन्विच्छामोऽन्वेपणं कुर्मो यमात्मानमन्विय सर्वान्श्च
लोकानाम्प्रोति सर्वान्श्च कामानित्युक्त्वा इन्द्र एव राजैव
स्वयं देवानामितरान्देवान्श्च भोगपरिच्छेदश्च सर्वं
स्यापयित्वा शरीरमात्रेणैव प्रजापतिं प्रत्यभिप्रवव्राज
प्रगतवान् । तथा विरोचनोऽसुराणां विनयेन गुरवोऽभि-
गन्तव्या इत्येतद्दर्शयति । त्रैलोक्यराज्याश्च गुरुतरा
विद्येति । यतो देवासुरराजौ महार्हभोगार्हौ मन्तौ
तौ तथा गुरुमभ्युपगतवन्तौ । तैश्च किन्नामंविदाना-
वेवान्योन्यं मंविदमविकुर्वाणौ विद्याफलं प्रत्यन्योन्यमोर्षां

भा० निगुंश्चविद्यायां सर्वान्नेोक्तकामावाप्तिः फलमित्याशङ्क्याह ।
सम्प्राप्ततेति । परिच्छेदश्चमथ्याहत्या पुमंनरूपेसावभ्यतिरि-
त्यर्थः । प्रजापतियाज्यात्पतीदमानविधिनरूपमाह । अन्वेपण्य
इति । एवकारयायर्थं दर्शयति । नापुमंविधिरिति । शब्दा-
देव विद्योदये तदुत्पत्त्यर्थोऽपुमंविधिरभिज्ञेनादिविधियश्च
सम्भवतीत्यर्थः । अथमिह नियमविधिरपि न्यायव्यवहारादिविधि-
दिव्याप्रज्ञाह । अथमिति । मित्याप्तानसंभारप्राप्त्यादना-
त्याभिनिवेशस्य पदो प्राप्तो शास्त्राचार्याभ्यामात्मालोचनमेव
आर्षमिति नियम इत्यर्थः । इत्यथ नियमविधिरेव नापुमंविधि

उ० कामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टयः स विजिज्ञासित-
तयः स सर्वाऽश्च लोकानाप्राप्ति सर्वाऽश्च कामान्

भा० दर्शयन्तौ समित्पाणी समिद्भारदन्तौ प्रजापतिमकाश-
माजग्मतुरागतवन्तौ । तौ ह गत्वा द्वात्रिंशत् वर्षाणि
शुश्रूषापरौ भूत्वा ब्रह्मचर्यमभ्युपतुषितवन्तौ । अभि-
प्रायज्ञः प्रजापतिस्तावुवाच किमिच्छन्तौ प्रयोजन-
मभिप्रेत्येच्छन्ताववास्तमुपितवन्तौ युवामितीत्युक्तौ तौ
चेचतुः । य आत्मेत्यादि भगवतो वचो वेदयन्ते शिष्टा
अतस्तमात्मानं ज्ञातुमिच्छन्ताववास्वेति । यद्यपि
प्राक्प्रजापतेः समीपागमनादन्योन्यमोर्षायुक्तावभूतां
तथापि विद्याप्राप्तिप्रयोजनगौरवान्त्यक्ररागद्वेषमोर्षेर्षादि-

भा० रित्याह । दृष्टार्थत्वादिति ॥ अन्वेषणविजिज्ञासनाभ्यां साधन
मुक्तं । तस्य च विद्याद्वाराऽविद्यानिवृत्तिर्दृष्टमेव फलमन्वय
व्यतिरेकाभ्यां तद्वेतुत्वावगमासथा च तत्र नापूर्वविधेरवका
शोऽस्तीत्यर्थं ॥ तयोर्दृष्टफलवत्त्वे वाक्यशेषमनुकूलयति । दृष्टा-
र्थत्वमेवेति ॥ कथमसद्यत्पक्षेण प्रख्यामीति वर्तमानोपदेशेनान्वेष
णादेर्दृष्टफलत्वात्तद्वद्देहातिरिक्तात्मवादिना वाक्योत्पन्नाना
दनुमानाश्च मन्यन्त्यादिभ्रमनिवृत्तिर्प्राप्त्यैर्भवमित्यभिप्रेत्याह ।
पररूपेणेति ॥ अन्वेषणादेर्दृष्टफलत्वे फलितमाह । इति निय
मार्थतेति ॥ अपूर्वविधित्वं तद्विषयत्वमिति यावत् । इहै
व अन्वेषणादेरुक्तिरिति चेत्त्रादिवदन्वेषणादेरत्यन्ताप्राप्त्यभावस्योक्त
त्वादित्यर्थं ॥ इदानीमाख्यायिका व्याख्यातुमाख्यायिका तु
विद्याप्राप्त्यसम्पदानविधेः प्रदर्शनार्थत्वादिनोक्तं स्मरयति ।
तद्वेति ॥ अथवारिताख्यायिकाक्षराणि थाप्रये । तद्वेत्यादिना ॥
किमितीन्द्रविरोचनौ त्रिंशत्संज्ञासि परिशर परिशरका जने

उ० यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति भगवतो
वचो वेदयन्ते तमिच्छन्नाववास्तमिति ॥ ३ ॥ तो ह

भा० दोषावेव भूत्वोपतुर्ब्रह्मचर्यं प्रजापतौ । तेनेदं प्रस्था-
पितनात्मविद्यागौरवं तावेवं तपस्विना शुद्धावकल्मषौ
धोग्यादुपलक्ष्य प्रजापतिरुवाचाह । य एषोऽचिणि पुरुषो
निवृत्तचक्षुर्भिर्भृदितकषायैर्दृश्यते योगिभिर्द्रष्टा । एष
आत्माऽपहतपात्रादिगुणो यमवोचं पुरा० हं यद्विज्ञाना-
त्सर्वलोककामावाप्तिरेतदमृतं भूमाख्यं । अत एवाभय-
मत एव ब्रह्म दृष्टतममित्यथैतन्नजापतिनेत्रं । अचिणि
पुरुषो दृश्यत इति वचः श्रुत्वा ह्यायारूपं पुरुषं जगृहतुः
शुचीत्वा च दृढीकरणाय प्रजापतिं पृष्टवन्तौ । अथ

था० रमाधेय प्रजापतिं प्रगतवन्तौ तत्राह । विनयेनेति ॥ तयो-
रुत्तरूपगतिवशादेव दर्शितमर्थान्तरं कथयति । त्रैलोक्येति ॥
विद्येति दर्शयतीति सर्व्वेण सम्बन्धः ॥ तस्या गुरुतरत्वे हेतुमाह ।
यत इति ॥ समिदं मैत्रो तमात्मानं ज्ञातुमिच्छन्नाववास्त इति
ब्रह्मण्येऽप्यवास्तमिति प्रजापतिवचोऽनुकर्षणमात्रमिति द्रष्टव्यं ।
अथ इन्द्रविरोधनयोर्मित्रा वैरियोः कथमेकत्रावस्थानं चिरमा-
सौदियाशङ्काह । यद्यपीति ॥ देवासुरराजयोः सभावतो
वैरिणोरपि विद्यार्थित्वेन धिरमेकत्र प्रपन्नधर्मवासेन सूचितमर्थं
दर्शयति । तेनेति ॥ शुद्धकल्मषौ प्रच्छाकितदोषाविति यावत् ।
पुरुषो दृष्टेति सम्बन्धः ॥ अस्मदादिभिस्तत्र द्रष्टा दृष्टो नास्ती-
त्याशङ्काह । निवृत्तेति ॥ इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्ये हेतु-
माह । भृदितेति ॥ योगिभिः समाधिनिष्ठैरन्तर्दृष्टिभिरिति
यावत् । य आत्मेत्यादिवाक्येनास्मैकवाच्यतां दर्शयति । एष इति ।
भूमविद्यया चास्मैकवाच्यत्व सूचयति । भूमाख्यामिति ॥ इति

उ० प्रजापतिरूवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत
एष आत्मेति होवाचेतदमृतमभयमेतद्भलेत्यथ

भा० योऽयं ह भगवोऽप्यु परिख्यायते परि समन्ताज्जायते ।
यथायमादर्शे आत्मनः प्रतिबिम्बाकारः परिख्यायते ।
खड्गादौ च कतम एष एषां भगवद्भिरुक्तः किंवैक एव
सर्व्वेख्यति ॥ एवं पृष्टः प्रजापतिरूवाच । एष उ एव यश्च-
क्षुपि द्रष्टो मयोक्त इति । एतन्मनसि क्लृप्तैषु सर्व्वेषु मध्येषु
परिख्यायत इति होवाच ॥ ननु कथं युक्तं शिष्ययो-
र्विपरीतग्रहणमनुज्ञातुं प्रजापतेर्विगतदोषस्याचार्य्यस्य मतः ।
सत्यमेवं नानुज्ञातं । तथाप्यात्मन्यधारेणितपाण्डि-
त्यमहत्त्वयोद्भूतौ हीन्द्रविरोचनौ तथैव च प्रार्थितौ लोके ।
तौ यदि प्रजापतिना मूढौ युवां विपरीतघाहिणा-

ष्या० शब्दे वाक्यसमाख्यः । उक्तेऽर्थे वाक्यं पातयति । अथ योऽ-
यमिति । प्रत्यर्थोऽथशब्दः । इतिशब्दः समाख्यः । यश्च-
क्षुरपलक्षितो द्रष्टा एष एव मयोक्तोऽपहतपाप्मत्वादिधर्मवा-
नात्मा युवाभ्यां पुनरन्यथा गृहीतमिति निपातेन एषयमुक्तवा-
न्प्रजापतिरित्याह । एवमिति । प्रजापतिर्येदेवमुक्तवान् कथं
तर्हि तयोर्विमुख्यं न निवृत्तमित्याशङ्गाह । एतदिति । यथो-
क्तवचोऽर्थं वक्ष्यति यावत् । यत्प्रजापतिना मनसि निहितं
तत्प्रकटीकर्तुं चोदयति । नन्विति । शिष्टशिष्यगतं विपरी-
तग्रहणमाचार्य्येणानुज्ञातुमयुक्तमित्यङ्गीकृत्य प्रजापतेरभिप्राय-
माह । सत्यमेवमिति । कथं तर्हि तयोर्विपरीतग्रहण-
ममनेतथमित्याशङ्गाह । गृहीतमिति । तावद्विपरीतमिति
श्रेय । चकारेण क्रियापदमनलक्ष्यते । दृष्टदाचार्य्येति श्रेयः

उ० योऽयं भगवोऽसु परिख्यायते यथायमादर्शो
 क्तम एष इत्येष उ एवेषु सर्वेष्वेतेषु परि-
 ख्यायत इति होवाच ॥ ४ ॥ ७ ॥

भा० वित्युक्तौ स्यातां ततस्तद्योश्चित्तदुःखं स्यात्तज्जनिताश्च
 चित्तावसादात्पुनः प्रत्यश्रवणग्रहणावधारणं प्रत्युत्साह-
 विघातः स्यादंतो रचणीयौ शिष्याविति मन्यते प्रजा-
 पतिः । गृहीतां तावत्तदुदशरावदृष्टान्तेनापनेय्यामीति
 च । ननु न युक्तमेव उ एवेत्यनृतं वक्तुं । न चानृत-
 मुक्तं । कथमात्मनोक्तोऽस्त्रिपुरयो मनसि सन्निरहिततरः
 शिष्यागृहीताश्चायात्मनः सर्वेषाञ्चाभ्यन्तरः सर्वान्तर
 इति श्रुतेः । तमेवावोचदेव उ एवेत्यतो नानृतमुक्तं
 प्रजापतिना । तथा च तयोर्विपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थं
 ह्याह ॥ ७ ॥

प्या० न्यायेन सर्वेषां म्रघावादिष्वं स्यादिति श्रुतेः । नन्दिति ॥ प्रजाप-
 त्वाभाप्रायमेव प्रकटयन्नितिप्रसक्तं परिहर्तुं तदीयमनृतवादित्व
 इत्ययति । न चेति ॥ तदेवाकाङ्क्षामूर्त्तिकं स्फुटयति । कथमित्या-
 दिना ॥ शिष्याभ्यो गृहीतो योऽयमात्मा तत सजाशादात्मना
 सेगैव प्रजापतिर्नोक्तो योऽन्येषूपलक्षितो इष्टा स मनसि प्रजा-
 पते सन्निरहितरोऽतः स एव च तेनेता इत्यर्थं । इतश्च इष्टा
 प्रजापतेर्मनसि सन्निरहिततर इत्याह । सर्वेषाञ्चेति ॥ प्रजा-
 पतेर्मनसि इष्टु सन्निरहितत्वेऽपि कथं तस्य न म्रघावादिष्वमित्य-
 ष्याह । तमेवेति । इतश्च प्रजापतेर्न म्रघावादिष्वमित्याह ।
 तथा चेति ॥ ७ ॥

उ० उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे प्रब्रूतमिति तौ होदशरावेऽवेक्षाञ्जत्राते तौ ह प्रजापतिरवाच किं पश्यथ इति तौ होचतु सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्याव

भा० उदशरावे उदकपूर्णे शरावादावात्मानमवेक्ष्यानन्तर यत्तत्राऽऽत्मानं पश्यन्तौ न विजानीथस्तन्मे मम प्रब्रूतमाचक्षीयाथामित्युक्तौ तौ ह तथैवोदशरावेऽवेक्षाञ्जत्रातेऽवेक्षणञ्जकृतमथा कृतवन्तौ । तौ ह प्रजापतिरवाच किं पश्यथ इति ननु तन्मे प्रब्रूतमित्युक्ताभ्यामुदशरावेऽवेक्षणं कृत्वा प्रजापतये न निवेदितमिदमावाभ्यां न विदितमित्यनिवेदिते चाजानहेतौ ह प्रजापतिरवाच किं पश्यथ इति । तत्र कोऽभिप्राय इति । उच्यते । नैव तथोरिदमावथोरविदितमित्याशङ्का माभूच्छायात्मनात्मप्रत्यये निश्चित एवामीत् । येन वक्ष्यति तौ ह गान्धर्वादयो प्रवप्रजतुरिति । न ह्यनिश्चितेऽभिप्रेतार्थे प्रगान्धर्वादयत्नमुपपद्यते । तेन नोचतुरिदमावाभ्यामविदित-

था० आत्मानमुदशरावेऽवेक्ष्यन्त तत्रात्मानं पश्यन्तौ तावन्नन्तर यदात्मनो न विजानीथो युवां तन्मे प्रब्रूतमिति सम्बन्धः । प्रजापतिवचनमुपक्रमानुक्रमं न भवतीति शङ्कते । नन्विति । उच्यते । उच्यते । तत्र प्रथममिन्द्रविरोचनाभ्यामिदमविदितमिति प्रजापतिप्रत्यवचने कारणमाह । निवेति । आदात्मनि आदायां तद्वेत्ती शरीरे चेन्द्रविरोचनयोर्दंदाक्रममाकाशीरिय निश्चिता पश्यन्ते-

उ० आलोमभ्य आनखेभ्यः प्रतिरूपमिति ॥ १ ॥ तौ ह
 प्रजापतिरुवाच साध्वलङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृ-
 तौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षेथामिति तौ ह साध्वल-
 ङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षी-

भा० मिति । विपरीतयाद्विषै च शिष्यावनुपेक्षणीयाविति
 स्वयमेव पप्रच्छ किं पश्याथ इति । विपरीतनिश्चयाप-
 नयाय च वक्ष्यति साध्वलङ्कृतावित्येवमादि । तौ होचतुः ।
 यथैवावां हे भगवो लोमनखादिमन्तौ स्तः । एवमेवेद
 लोमनखादिमदितमावयोः प्रतिरूपमुदशराने पश्याव
 इति । तौ ह पुनः प्रजापतिरुवाच । छायात्मनिश्चयापन-
 याय साध्वलङ्कृतौ यथा स्वयमेव सुवसनौ महार्हवस्तप-
 रिधानौ परिष्कृतौ द्विचलोमनखौ च भूत्वोदशरावे
 पुनरीक्षेयाथामितीह च नादिदेश यदज्ञातं तन्मे प्रब्रूत-
 मिति । कथं पुनरनेन साध्वलङ्कारादि छलोदशरावा-
 वेक्षणेन तयोन्छायात्मयहोऽपनीतः स्यात् । साध्वलङ्का-
 रसुवसनादीनामागन्तुकानां छायाकरतमुदशरावे यथा

था० त्वर्थः । तयोन्छायात्मप्रत्ययस्य निश्चितत्वे गमकमाह । येनेति ।
 प्रप्रजनेऽपि शान्तहृदययोस्तयोः सत्त्वप्रत्ययस्य कथं निश्चितत्व-
 मित्याशङ्काह । न हीति । तेन विपरीतयाद्विलेनेति यावत् ।
 अक्षमगृहीत्वा विपरीतं गृहीतवन्तौ तर्हि प्रजापतिनोपेक्षणीयौ
 कुबुद्धित्वादित्याशङ्क्य प्रजापत्यमभिप्रायमाह । विपरीतया-
 दिभ्यां चेति । कथमिदं प्रजापतिरभिमतमित्यधिगतमत आह ।
 विपरीतेति । प्रजापत्ये प्रप्रे देवासुरराजयोर्विपरीतयश्चम-

उ० श्रुत्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति
॥२॥ तौ होचतुर्यथैवेदभावां भगवः साध्वलङ्कृतौ
सुवसनौ परिष्कृतौ स्व एवमेवेभौ भगवः साध्व-

भा० शरीरमस्वस्थानामेवमेवं शरीरस्यापि ह्यायाकरत्वं पूर्वं
बभूवेति गम्यते । शरीरैकदेशानाञ्च लोमनखादीनां
नित्यत्वेनाभिप्रेतानामखण्डितानां ह्यायाकरत्वं पूर्वमा-
सीत् । छिन्नेषु च नैव लोमनखह्याया दृश्यतेऽतो लोम-
नखादिवच्छरीरस्यागमापायित्वं सिद्धमिति । उदश-
रावादौ दृश्यमानस्य तन्निमित्तस्य च देहस्यागात्मत्वं सिद्धं ।
उदशरावादौ ह्यायाकरत्वाद्देहसम्बद्धान्कारादिवत् ।
न केवलमेतावदेतेन यावत्किञ्चिदात्मीयत्वाभिमतं सुख-
दुःखरागद्वेषमोहादि च । कादाचित्कत्वान्नखलोमादि-
वदनात्तेति प्रत्येतत्त्वं । एवमशेषमित्याद्यहापनयनिमित्ते
साध्वलङ्कारादिदृष्टान्ते प्रजापतिनोक्ते श्रुत्वा तथा
कृतवतोरपि ह्यायात्मविपरीतयद्येताप्यगमयथा-

षा० नुवदति । तौ हेति ॥ तदपनयनप्रकारं सूचयति । तौ च पुनरिति ॥
ह्यायाया तद्धेतौ च देहे तयोरात्मनिश्चयो यत्तस्य निरासायेति
यावत् । इह चेति प्रस्योयोक्तिः । नादिदेश तस्ययोगनाभावादि-
त्यर्थः । उक्तोदाहरणेन ह्यायायां देहे येनैवित्येवमयोरात्मप्र-
त्ययेनापरीतो भवतीति शङ्कते । कथमिति ॥ ह्यायायात्त्वा-
दस्य चान्मुक्त्वादन्यात्मत्वमप्यविवक्षितमित्युत्तरमाह । साध्व-
लङ्कारेति ॥ पूर्वमुदकादिसम्बन्धावस्थापामिति यावत् । यमि-
धारित्वाथ ह्यायातत्कारणयोरेवानामत्वमित्याह । शरीरैकदे-
शानामिति ॥ उपपत्तित्वात् सिद्धमर्थं निगमयति । इत्युदशरावा-

उ० लङ्घतो सुवसनो परिष्कृतावित्येप आत्मेति
 होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रूतेति तौ ह शान्तहृदयौ
 प्रवव्रजतुः ॥ ३ ॥ तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरुवाच

भा० तस्मात्स्वदोषेणैव केनचित्प्रतिबद्धविवेकविज्ञानाविन्द्र-
 विरोचनावभूतामिति गम्यते । तौ पूर्ववदेव दृढनिश्चयौ
 पप्रच्छ किं पश्यथ इति । तौ तथैव प्रतिपन्नौ यथैवेद-
 मिति पूर्ववद्यथा माध्वलङ्कारादिविशिष्टावावां स्व एव-
 मेवेमौ ह्यायात्मानाविति सुतरां विपरीतनिश्चयौ बभूव-
 तः । यस्यात्मनो लक्षणं य आत्माऽपहतपाशेत्युक्त्वा पुन-
 न्तद्विशेषमन्विष्यमाण्योर्ध एयोऽचिणि पुरुषो दृग्गत
 इति माहादात्मनि निर्दिष्टे तद्विपरीतग्रहापनयायोद्ग-
 रावे माध्वलङ्कारदृष्टान्तेऽप्यभिहितमात्मस्वरूपबोधाद्वि-
 परीतग्रहो नापगतः । अतः स्वदोषेण केनचित्प्रतिबद्धविवे-
 कविज्ञानमामर्याविति मत्ता यथाभिप्रेतमेवात्मानं मनमि
 निधाय एव आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रूतेति

प्या० दाविति । न केवलं ह्यायातत्कारणयोरेवानात्मत्वं किन्तु आत्मा-
 येनाहशारादीनां तदस्माद्याशाभीयत्वं प्रकृतमिति प्रसङ्गा-
 दितिदिशति । न केवलमिति । आत्मात्वाभिमतमहशारादीति
 शेषः । माहादायाभीयत्वाभिमतमित्युक्त्याहार्थं । एतेनेति
 यचित्तमेव चेमुं दर्शयति । कादाचित्कत्वादिति । यनात्मे
 त्नात्ममहागोयत्वापलक्षार्थं । तद्विं तयोयंपोहरीका
 विपरीतग्रहस्यामगतत्वात्किमुत्तरेम प्रजातिवाक्केनेत्याश-
 ह्याद । एयमिति । तद्यथैतन्म्य व्याप्यानं पुरुषंयदिति ।
 यदनेदमिति प्रतीक्यहमं तद्यापष्टे । यदेति । आयां च इती-

उ० अनुपलभ्यात्मानमननुविद्य ब्रजतो यत् एतदुप-
निषदो भविष्यति देवा वाऽसुरा वा ते पराभवि-
ष्यतीति स ह शान्तहृदय एव विरोचनोऽसुरान्

भा० प्रजापति । पूर्ववत् । न तु तदभिप्रेतमात्मान । य
आत्मैत्याद्यात्मसचण्यवर्षेनात्तिपुरुषश्रुत्या चोदशरावा-
द्युपपत्त्या च मङ्कृतौ तावत् मङ्कचन सर्वं पुन पुन
स्मरत प्रतिबन्धत्वाच्च स्वयमेवात्मविषये विवेको भवि-
ष्यतीति मन्वान पुनर्ब्रह्मचर्यादेशे च तयोश्चित्तदु खो-
त्पत्ति परिजिह्वीर्षन् कृतार्थबुद्धितया गच्छन्तावप्युपेक्षि-
तवान्प्रजापति । तौ हेन्द्रविरोचनौ शान्तहृदयौ तुष्ट-
हृदयौ कृतार्थबुद्धीव प्रवब्रजतुरित्यर्थ । ननु शम एव
शमयेत्तयोर्जातो विपरीतयक्षो विगतोऽभविष्यत् प्रव-
ब्रजतुर्गतवन्तौ एव तयोर्गतयोरिन्द्रविरोचनयो रशो-
र्भागामक्योर्धयोःकविष्णुरण म्यादित्याशङ्क्याप्रत्यक्ष प्रत्यक्ष-
वचनेन तयोश्चित्तदु मं परिजिह्वीर्षुसौ दूर गच्छन्ताव-

ष्या० दमदाहरणं यद्येति सम्बन्ध । अथिवात्पादुदशरावयाद्या
त्वाध्वजपारवाय्याश्च ह्यायातयेतेरन्यतरस्यैवात्कत्वमभ्यासा
दिति भ्रमातिशय सुतरामित्याह । प्रजापतिवाप्यमुच्याम
यति । यस्मैत्यादिना । वाक्य्याःप्यानमतिदिशति । पूर्ववदिति ।
एयशब्देन तयोर्भिप्रेतमेवात्मानं ह्यायात् देवान् च परात्मना
प्रजापतिरनुमोदितवानित्याशङ्क्याह । नम्यति । तौ च शान्त
हृदयाविव्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह । आत्मैत्यादीति । संसृता
तावद्भवतामिति शेष । संसृतयोरपि तयोरात्मविषये च
विवेको भविष्यतीत्याशङ्क्याह । मङ्कचनमिति । उपेक्षायी चार

उ० जगाम तेभ्यो हेतामुपनिषदं प्रोवाचात्मैवेह
मह्य्य आत्मा परिचर्य्य आत्मानमेवेह मह्य-
न्नात्मानं परिचरनुभौ लोकाववाप्नोतीमश्चामु-

भा० न्वीच्य च आत्माऽपदतपाप्नेत्यादिवचनवदेतदप्यनयोः
अवणगोचरत्वमेय्यतीति मत्वावाच प्रजापतिमनुपलभ्य
यथोक्तलक्षणमात्मानमननुविद्य स्वात्मप्रत्यक्षञ्चाकृत्वा विप-
रीतनिश्चयो च भूत्वेन्द्रविरोचनावेतौ प्रव्रजतो गच्छेयातां ।
अतो यतरे देवा वाऽसुरा वा किं विज्ञेयितेनैतदुपनिषद
आभ्यां या गृहीताऽऽत्मविद्या सेयमुपनिषद्येषां देवानाम-
सुराणां वा त एतदुपनिषद एव विज्ञाना एतन्निश्चया
भवियन्तीत्यर्थः । ते किं पराभवियन्ति श्रेयोमार्गा-
त्पराभूता वद्विर्भूता विनष्टा भवियन्तीत्यर्थः । स्वगृहं
गच्छतोः सुरासुरराजयोर्षोऽसुरराजः स ह शान्तहृ-
दय एव सन् विरोचनोऽसुरान्नगाम । गत्वा च तेभ्यो
ऽसुरेभ्यः शरीरात्मबुद्धिर्व्योपनिषत्तामेतामुपनिषद प्रो-

धा० शान्तरमाह । पुनरिति ॥ किमिति शान्तहृदयत्व तुष्टहृदयत्वेन
धाख्यायते हृदयगत शम एव किं न विवक्ष्यते तत्राह । नत्विति ॥
यदि प्रजापतिस्तावुपेक्षितवान् किमिति तर्हि तौ हान्वीक्ष्ये
त्यादिवाक्यमित्याशङ्गाह । राक्षोरिति ॥ प्रजापतिरुवासेति
सम्बन्ध । तर्हि किमिति तावाह्वय नोक्तवानित्याशङ्गाह ।
प्रत्यक्षवक्षमेनेति ॥ कर्तृत्वेन सम्बन्धार्थमुक्तमेव पुनरनुवदति ।
य आत्मैति । किमशाब्धिवाचित्यपेक्षायामाह । अनुपल-
भ्येति ॥ यथोक्त । अत्रापि गच्छतोऽन्द्रविरोच-
नयोर्विरोचनगत् " विशेषमाह । स्वगृहमिति ॥ पिना-

उ० ज्ञेति ॥ ४ ॥ तस्मादप्यद्येहाददानमग्रदधानमग्र-
जमानमाहुरासुरो यतेत्यसुराणां५ लेषोपनि-
षत्प्रेतस्य शरीरं भिक्षया वसनेनालङ्कारेणेति
• सधृस्कुर्वन्त्येते न लभुं लोकं जेयन्ते मन्यन्ते
॥ ५ ॥ ६ ॥

भा० वाचोक्तवान् । देहनाचमेवात्मा पित्रोक्त इति । तस्मा-
दात्मैव देह इह लोके मह्यः पूजनीयस्तथा परिचर्यः
परिचरणीयस्तथात्मानमेवेह लोके देह मह्यन् परि-
चरयोभौ लोकाववाप्नोतीमधामुच्च । इहलोकपरलो-
कयोरेव मर्त्ये लोकाः कामायान्तर्भवन्तीति राज्ञोऽभि-
प्रायः ॥ तस्मान्नत्मस्यदायोऽद्याप्यनुवर्त्तत इतीह लोक
अददान दानमकुर्व्वाणमविभागशील । अग्रदधान सत्का-
र्येषु अद्धारहित यथाशक्ति । अग्रजमानमयजनस्वभाव-
भाऊः । आसुराऽसुरः खल्वय यत एव स्वभावो वर्तेति
खिद्यमाना आऊ शिष्टाः । असुराणां हि यस्मादग्रद-
धानतादिलक्षणेपोपनिषत् । तयोपनिषदा सङ्कता मन्त-
प्रेतस्य शरीर कुण्ठपं भिक्षया गन्धमाखानादिलक्षणया

ध्या० तयोक्तत्वेऽपि किमस्माभिस्तत्र कर्त्तव्यमित्याशङ्काह । तस्मा
दिति ॥ तथा पूजनीयत्ववदिति यावत् ॥ तथापि प्रार्थिता
सर्वलोककामावाप्तिरसिद्धेत्याशङ्काह । इहलोकेति । विरो-
धनसम्प्रदायस्थानवच्छिन्नत्व दर्शयति । तस्मादिति ॥ देहात्म
वादिस्थासुरत्वादिति यावत् । तत्सम्प्रदायत्वेया विरोधनप्रभृतौ
नामसुराणां सम्प्रदायो देहात्मत्वोपदेश । किमित्यात्मत्वादिर

उ० अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श यथैव
खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्वलङ्कृते साध्वलङ्कृते
भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृतः
एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति त्रामे त्रामः

भा० वसनेन वस्त्रादिप्रकारेणालङ्कारादिकरणेन ध्वजपता-
कादिकरणेनेत्येवं संस्कुर्वन्त्येतेन कुणपं संस्कारेणामुं प्रेत्य
प्रतिपत्तव्यं लोकं जेयन्ती मन्यन्ते ॥ ८ ॥

अथ च किलेन्द्रोऽप्राप्यैव देवान् । दैव्याऽकौत्यादि-
सम्पदा युक्त्वाङ्कुरोर्वचनं पुनः पुनः स्मरन्नेव गच्छन्ने-
तद्वच्चमाणं भयं स्वात्मग्रहणनिमित्तं ददर्श दृष्टवान् ।
उदशरावदृष्टान्तेन प्रजापतिना यदर्था न्याय उक्तस्त-
देकदेशो मघवतः प्रत्यभाद्बुद्धौ । येन ह्यायात्मग्रहणे
दोषं ददर्श । कथं । यथैव खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्व-

षा० चितमासुरमाऊरित्यपेक्षायामाह । असुराणां हीति । प्रकृती-
पनिघत्कार्यं कथयति । तथेति ॥ ८ ॥

एवं विरोधनगतं विशेष्यं दर्शयित्वा देवराजगामिन विशेष-
माह । अथेत्यादिना । इयोक्तुल्यत्वेऽपि प्राजापत्यवाक्यश्रवणे
देवराजस्यैव कथं पथि तदनुसन्धानवृत्तमित्याशङ्काह ।
द्विष्येति । स्मरणफलमाह । स्मरन्नेवेति । प्रजापतिवचनं स्मरती
ऽपि कथमित्यस्य ह्यायात्मग्रहणे दोषदर्शनमित्याशङ्काह । उद-
शरायेति । यदर्था देहादेरनात्मत्वप्रापनायेति यावत् । कादा-
चित्कालमभिघारित्वादिन्यायः । तदेकदेशो यभिघारिणो
नात्मन् । न्यायैकदेशदृष्टिफलमाचष्टे । येनेति । दोषदर्शनमेवा-
क्षाह्वादारो रघोरयति । कथमित्यादिना । उदाहृते वाक्ये

उ० परिवृक्ते परिवृवणोऽस्यैव शरीरस्य नाशम-
न्येष नश्यति नाऽहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥
स समित्पाणिः पुनरेयाय तं ह प्रजापतिरु-

भा० लङ्कते क्वायात्मापि साध्वलङ्कतो भवति सुवमने च
सुवमनः परिष्कृते परिष्कृतः । यथा नखरोमादिदेश-
वयवापगमे क्वायात्मापि परिष्कृतो भवति । नखरो-
मादिरहितो भवति । एवमेवाय क्वायात्माप्यस्मिच्छ-
रोरे नखलोमादिभिर्देशवयवत्वस्य तुल्यत्वादन्ये चक्षु-
पोऽपगमेऽन्धो भवति स्वामे स्वामः किल्लिकनेचस्रस्थान्ध-
त्वेन गतत्वाच्चक्षुर्नामिका वा यस्य मदा सवति स स्वामः ।
परिवृक्णेऽस्मिच्छस्रपादो वा । स्वामे परिवृक्णे
देहे क्वायात्मापि तथा भवति । तथाऽस्य देहस्य नाशमन्वेष
नश्यति । अतो नाहमत्रास्मिच्छायात्मदर्शने देहात्म-
दर्शने वा भोग्यं फल पश्यामीति । एव दीपं देहे क्वाया-

ष्या० विवक्षितमर्थं कथयति । यथेति ॥ परिष्कृतो भवतीत्येतद्या-
चष्टे । नखेति ॥ एवमेव देहस्य नखाद्यपगमे क्वायात्मनोऽपि
तदपगमवदित्यर्थः । शरीरेऽस्मिन्नन्ये सति क्वायात्माप्यन्यो भव-
तीति सम्बन्धः । किमिति देहस्यान्ये क्वायात्मनस्तदित्यन्वया-
शङ्काह । नखरोमादिभिरिति । ते स च चक्षुरादीना तुल्यत्वा-
द्देशवयवत्वस्य देहे नखाद्यभावे क्वायायात्मपि तदभावाभ्युपग-
मादेहे चक्षुराद्यभावेऽपि क्वायाया तदभावो युक्त इत्यर्थः ॥
स्वामश्चस्यापुनरुक्तमर्थं कथयति । स्वाम किल्लेति ॥ मदार्य-
मुक्त्वा वाक्यार्थसाह । स्वाम इति ॥ भारतन्त्यादनात्सर्वं
क्वायाया दर्शयित्वा तत्रैव हित्वन्तरमाह । तथेति ॥ विनाशि-

उ० वाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः सार्द्धं विरोचनेन किमिच्छन् पुनरागम इति स होवाच यथैव खल्वयं भगवोऽस्मिंश्छरीरे साध्वत्नङ्घ्रते

भा० तमदर्शने चाथवस्य समित्प्राणैर्ब्रह्मचर्यं वस्तुं पुनरेयाय । तं ह प्रजापतिरुवाच । मघवन् यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः प्रगतवानसि विरोचनेन सार्द्धं किमिच्छन् पुनरागम इति । विजानन्नपि पुनः पप्रच्छ इन्द्राभिप्रायाभिव्यक्तये । यद्वेत्य तेन भोपसीदेति यद्वत्तथा च स्वाभिप्रायं प्रकटमकरोत् । यथैव खल्वयमित्याद्येवमेवेति चान्बभोदप्रजापतिः । ननु तुल्योऽस्मिपुरुषत्रयणे देहच्छायामिच्छेऽयधीदात्मेति देहमेव तु विरोचनस्तत्किमिमित्तं तत्र मन्यते । यथेन्द्रस्योदशरावादिप्रजापतिवचनं स्मरतो देवानप्राप्तसीवाचार्योक्तबुद्ध्या कथायात्मग्रहणं तत्र दीपप्रदर्शनञ्चाभूत् न तथा विरोचनस्य किन्तर्हि

षा० त्वादियुक्तिदर्शनफलमुपसंहरति । अत इति । दोषं दृष्ट्वा यथोक्तरीत्या किं कृतवानित्यपेक्षायामाह । इत्येवमिति । सर्वज्ञो हि प्रजापतिरिन्द्राभिप्रायं जानन्नेव किमर्थं प्राप्तवत्पृच्छतीत्याशङ्क्याह । विजानन्नपीति । आचार्यस्य ज्ञानवर्तोऽपि शिष्यं प्रत्यभिप्रायं विशेषेण ज्ञातुं प्रश्नोपपत्तौ दृष्टान्तमाह । यद्वेत्येति । तद्यथा प्रजापतिप्रश्नानुरोधेनेति यावत् । इन्द्रविषयः न शब्दः । शिष्ययोः अयमसाग्येऽपि प्रतिपत्तिवैषम्ये निमित्तं पृच्छति । नन्विति । आचार्यमतोपन्यासद्वारा परिहरति । तत्रेति । तत्र प्रतिपत्तिविशेषे दृष्टान्तेन निमित्तविशेषं दर्शयति । यथेति । आचार्योक्तबुद्ध्या तात्पर्येण प्रजापतिना

उ० साध्वलङ्कृतो भवति सुवसने सुवसनः परि-
ष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति
सामे सामः परिवृक्वणे परिवृक्वणोऽस्यैव
शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाऽहमत्र भोग्यं

भा० देह एव आत्मदर्शनं । नापि तत्र दोषदर्शनं बभूव । तद-
देव विद्याग्रहणसामर्थ्ये प्रतिबन्धदोषादल्पत्ववज्जलापेक्ष-
मिन्द्रविरोचनयोश्चायात्मदेहयोर्ग्रहणं । इन्द्रोऽल्पदोष-
त्वाद्दृश्यत इति श्रुत्यर्थमेव श्रद्धानतया जयाहेतरश्चा-
यात्मनिमित्तं देहं हित्वा श्रुत्यर्थं लक्षणया जयाह प्रजा-
पतिनोक्तोऽयमिति दोषभूयस्त्वात् । यथा किल नीला-
नीलधोरादर्शे दृश्यमानयोर्वासमोर्ग्रहणं तन्नाहार्ह-
मिति ह्यायानिमित्तं वाच एवोच्यते न ह्याया तद्विरो-

धा० ह्यायात्मैवोक्त इति भाव्येत्यर्थं । विरोचनस्यैत्रवश्चायात्मग्रह-
णमाधार्योक्तबुद्ध्या माभूदित्याह । न तथेति । कथं तर्हि तस्यात्म
दर्शनमित्याशङ्क्याह । देह एवेति ॥ आचार्य्यात्मा देह एवोक्त
इति बुद्ध्या तत्रैव विरोचनस्यात्मत्वज्ञानमासीदित्यर्थः । इन्द्रस्य
ह्यायात्मग्रहणे देवानप्राप्तस्यैव मार्गमध्ये दोषदर्शनवद्विरोचन-
स्यासुरानप्राप्तस्याध्वनि देहात्मदर्शनं दोषग्रदर्शनञ्च न प्रयत्नमि-
त्याह । नापीति ॥ दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह । तददेवेति ॥
विद्याग्रहणोपायिकस्य सामर्थ्यस्य प्रतिबन्धभूतो यो रागादिदोष-
स्तदल्पत्वापेक्षमिन्द्रस्य ह्यायायात्मात्मग्रहणमित्युक्तं यत्कीकरोति ।
इन्द्र इति ॥ यथोक्तदोषभूयस्त्वापेक्षं गृह्यते विरोचनस्याभिप्रायं
दृष्टान्तेन दर्शयति । यथेत्यादिना ॥ उक्तमर्थं दृष्टदारण्यश्रुत्यवष्ट-
मो न स्पष्टयति । स्वधित्तेति ॥ देवात्मनुप्यानसुराश्च प्रजापतिना
दक्षारोपदेशसाधारण्येन कृतं तेषां तदीयश्रवणे तुल्येऽपि तदर्थ-

उ० पश्यामीति ॥२॥ एवमेवैष मघवन्निति होवाचै-
तन्त्वेव ते भूयोऽनुब्याख्यास्यामि वसाऽपराणि
द्वात्रिंशत् वर्षीणीति स हापराणि द्वात्रिंशत्
वर्षीण्युवास तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ ६ ॥

भा० चनाभिप्रायः । स्वचित्तगुणदोषवशादेव द्विशब्दार्थाव-
धारणं तुल्येऽपि श्रवणे ख्यापित । दाम्यत दत्त दयध्व-
मिति दकारमात्रश्रवणाच्छ्रुत्यन्तरे निमित्तान्यपि तदनु-
गुणान्येव सहकारोणि भवन्ति । एवमेवैष मघवन् मम्यक्
त्वयावगत न ह्यापात्मेत्युवाच प्रजापतिर्यो मयोक्त आत्मा
महत एतमेवमात्मानन्तु ते भूय पूर्वं व्याख्यातमघनु-
व्याख्यास्यामि । यस्मात्सकृद्वाख्यात दोषरहितानामवधा-
रणविषयप्राप्तमपि नागृहीतमतः केनचिद्दोषेण प्रति-

था० विशीघावधारणं स्वचित्तगुणदोषवशादेव नृहदारण्यके ख्यापित
तद्येहापीत्यर्थः । तत्र वा कथं तुल्येऽपि श्रवणेऽर्थविशेषबुद्धिस्त
चाह । दाम्यतेति अदास्ता हि यय सभावतस्तेन दाम्यतेत्यस्मान्प्रति
पितोक्तवानिति देवाना मतिराविरासीत् । सभावतो बुद्ध्या
चर्यं तेन दत्तेत्यस्मात्प्रत्युक्तवान्प्रति मनुष्याणां बुद्धिरामीत् ।
कुरा हि तय सभावतस्तेन दयध्वमित्यस्मात्प्रजापतिः स्वचित्त
यानित्यसुराणां प्रतिपत्तिर्भूव । तदेव दकारमात्रश्रवणाद्वात्म
चिन्तानुदोषेन विधिना तेषां मनीषा प्रवृत्ता तद्येन्द्रविरो
धनयोरेपि भविष्यतीत्यर्थः । यद्येन्द्रविरोधनयोर्भुक्तिदशना
विशेषादयं प्रतिपत्तेरप्यविशेषः स्यादिति चेत्तेत्याह । निमि
त्तान्यपीति । युक्तिदशनान्यपि स्वचित्तगुणदोषान्यतस्तत्त्वा
येष्टान्यतस्तयोस्तदयेस्त प्रतिपत्तिर्येषभगविरुद्धमित्यर्थः । इन्द्रा
भिप्रायं बुद्ध्या प्रजापतिरनुमोदितवानित्युक्तमिदानीमनुमेदि

उ० य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति
 होवाचैतदमृतमभयमेतद्रूपेति स ह शान्तहृदयः
 प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श तद्यद्य-
 पीद ॥ शरीरमन्धं भवत्यनन्धं स भवति यदि
 त्त्राममत्त्रामो न वैपोऽस्य दोषेण दुःयति ॥ १ ॥
 नं वधेनास्य हन्यते नास्य त्त्राम्येण त्त्रामो घृन्ति
 त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि

भा० बद्धग्रहणसामर्थ्यस्त्वमतस्तत्त्वपणीथ वसापराणि द्वात्रिंशत्
 वर्षाणीत्युक्त्वा तथोपितवते चपितदोषाय तस्मै होवाच ॥८॥

य आत्माऽपहतपाप्मादिलक्षणे य एषोऽचिणीत्या-
 दिना व्याख्यात एष सः । कोऽसौ । य स्वप्ने महिमान
 स्यादिभि पूज्यमानश्चरत्यनेकविधान् स्वप्नभागाननु-
 भवतीत्यर्थः । एष आत्मेति होवाचेत्यादि ममान । महैव-
 मुक्त इन्द्र शान्तहृदयः प्रवव्राज । स हाप्राप्यैव देवान्
 पूर्व्वददस्त्रिष्यात्मनि भयं ददर्श । कथं तदिदं शरीरं
 यद्यथन्व भवति स्वप्नात्मा योऽनन्धः स भवति । यदि

उ० पश्यामीति ॥२॥ एवमेवैष मघवन्निति होवाचै-
 तन्त्वेव ते भूयोऽनुब्याख्यास्यामि वसाऽपराणि
 द्वात्रिंशत् वषीणीति स हापराणि द्वात्रिंशत्
 वषीण्युवास तम्मे होवाच ॥ ३ ॥ ६ ॥

भा० चनाभिप्रायः । स्वचित्तगुणदोषवशादेव द्विगन्धर्थाव-
 धारणं तुभ्येऽपि श्रवणे ख्यापितं । दाम्बत दत्त दयध्व-
 मिति दकारमाश्रयणाश्रुत्यन्तरे निमित्तान्यपि तदनु-
 गुणान्येव सहकारीणि भवन्ति । एवमेवैष मघवन् भक्त-
 तयावगतं न खाद्यात्मैद्युयाश्च प्रजापतिर्यो मयोग आत्मा
 महत एतमेवमात्मानन्तु ते भूयः पृथे ज्ञास्यातमघन-
 ध्यास्यामि । यन्मातएज्ञात्मातं दोषरहितागामाधा-
 रणविषयप्राप्तमपि गायत्रीतगतः केनचिदोपेल प्रति-

उ० य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति
 होवाचैतदमृतमभयमेतद्भलेति स ह शान्तहृदयः
 प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श तद्यद्य-
 पीदं शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि
 स्याममस्रामो न वैपोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ १ ॥
 नं वधेनास्य हन्यते नास्य स्याम्येण स्यामो घृन्ति
 त्वेवेनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्नेव भवत्यपि

भा० वद्भयहणमामर्थस्त्वमतस्तत्त्वपणीयं वसापराणि द्वात्रिंशत्
 वर्षाणीत्युक्त्वा तथोपितवने चपितदोषाय तस्मै होवाच ॥६॥

य आत्माऽपहतपात्रादिलक्षणे य एषोऽधिणीत्या-
 दिना व्याख्यात एष सः । कोऽसौ । यः स्वप्ने महिमानः
 स्यादिभिः पूज्यमानश्चरत्यनेकविधान् स्वप्नभोगाननु-
 भवतीत्यर्थः । एष आत्मेति होवाचेत्यादि समानं । स ह वै-
 मुक्त इन्द्रः शान्तहृदयः प्रवव्राज । स हाप्राप्यैव देवान्
 पूर्व्ववदस्मिन्नप्यात्मनि भयं ददर्श । कथं तदिदं शरीरं
 यद्यप्यन्धं भवति स्वप्नात्मा योऽनन्धः स भवति । यदि

या० इवाक्यं व्याकरोति । एषमेवेति ॥ इन्द्राभिप्रायविषय एष
 शब्दः ॥ अनुव्याख्यास्यासीत्युक्तं श्रुत्वा ओतुकाममुपगतमिन्द्रं
 प्रत्याह । यस्मादिति ॥ पूर्व्ववच्छायात्मदर्शनवदित्यर्थः ॥ अस्मि-
 न्नप्यात्मनीति स्वप्नदृशीत्यर्थः ॥ ६ ॥

ह्यायात्मन शरीरानुविधायित्ववन्न स्वप्नदृशस्तदनुविधायित्वं ॥
 तथाच कथं पूर्व्ववदोषदर्शनमित्याशङ्क्य परिहरति । कथमि-
 त्यादिना । स्याम्येष घञ्चुरादिगतानवरतसलिलगलनविषयत्वे-

उ० रोदित्वाव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ स
समित्पाणिः पुनरेयाय तर्ह्य ह प्रजापतिरुवाच
मघवन्यच्छान्तहृदयः प्रात्राजीः किमिच्छन्पुनरा-
गम इति स होवाच तद्यद्यपीदं भगवः शरीरमन्धं
भवत्यनन्धः स भवति यदि स्यामसामो नैवे-
पोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ ३ ॥ न वधेनास्य हन्यते
नाऽस्य स्याम्येण सामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादय-

भा० साममिदं शरीरमसामस्य स भवति नैवैष स्वप्नात्मा
ऽस्य देहस्य दोषेण दुष्यति नाप्यस्य वधेन स हन्यते
ह्यायात्मवत् । न चाऽस्य स्याम्येण सामः स्वप्नात्मा भवति ।
यदध्यायादावागममात्रेणोपन्यस्तं नास्य जरयैतज्जीर्य-
तीत्यादि । तदिह न्यायेनोपपादयितुमुपन्यस्तं । न तावदयं
ह्यायात्मवद्देहदोषयुक्तः किन्तु घ्नन्ति त्वेवैनमेवशब्द इवार्थं
घ्नन्ति वैतं केचनेति द्रष्टव्यं । न तु घ्नन्त्येवेत्युत्तरेषु सर्व-
ध्विषशब्ददर्शनान् । नाऽस्य वधेन हन्यत इति विशेषणात्
घ्नन्ति त्वेवेति चेन्नैवं । प्रजापतिं प्रमाणीकुर्वन्तोऽनृतवा-

था० नेति यावत् । देहदोषेणात्मनो न दोषो भवतीति प्रह्वोवोक्तं
सत्किमर्थमिह पुनरुच्यतेऽत आह । यदध्यायादाविति । न्यायो
ऽन्यययतिरेकात्तः एतद्देहाभिमाने हि सत्येव देहधर्मस्य संयु-
च्यत इव दृष्टा सप्रे त्वेवदेहाभिमानाभावात् तेन संछन्वत-
इत्याह । तदिहिति । स्वप्नदृष्टा चेद्देहदोषेण न युष्यते कथं
तर्हि तस्मिन्दोषदर्शनमिच्छाम इत्याह । न तावदिति । किमि-
त्येवकारो यथाश्रुतो न ध्यायाम्यते तत्राह । नत्विति । इतिशब्दे

उ० क्षीवाऽप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदित्तीव नाऽहमत्र
भोग्यं पश्यामीत्येवमेवैष मघपन्निति होवाचैत-

भा० दित्वापादनानुपपत्तेः । एतदमृतमित्येतत्प्रजापतिवचनं
कथं मृषा कुर्यादिन्द्रस्य प्रमाणीकुर्वन् । ननु ह्यायापुरुषे
प्रजापतिनोक्तेऽस्य शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यतीति दोष-
मदधान्येहापि स्यात् । नैवं । कस्माच्च एषोऽचिणि पुरुषो
दृश्यते इति न ह्यायात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते मघ-
वान् । कथमपहतपाप्मादिलक्षणे पृष्टे यदि ह्यायात्मा प्रजा-
पतिनोक्त इति मन्यते तदा कथं प्रजापतिं प्रमाणीकृत्य
पुनः श्रवणाय समित्पाणिर्गच्छेत जगाम च । तस्मान्न
ह्यायात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते । तथा च व्याख्यातं ।
द्रष्टाचिणि दृश्यत इति । तथा विच्छादयन्तीव विद्रावय-
न्तीव तथा च पुत्रादिमरणनिमित्तमप्रियवेत्तेव भवति ।
अपि च स्वयमपि रोदित्तीव । गन्वप्रियं वेत्तेव कथं वेत्ते-

धा० द्रष्टव्यमित्यनेन सम्बध्यते । देहस्य वधेन नायं हन्यत इति विशे-
यशात्कृतो वध सप्रदृशो नियमतो विवक्षितः । कस्मादेव-
शब्दे न यथाश्रुत एवेति शङ्कते । नास्येति । किमयं प्रजापतिमाप्त-
ननामं वा मन्यते । यद्यनामं बुध्यते न तर्हि तं प्रत्युपगतिरिन्द्रस्य
विद्याप्रदशार्धं सम्भवतीति मत्वाऽऽह । नैवमिति । विकल्पान्त-
रमाह । प्रजापतिमिति । न सतो हननं सप्रदृशो विवक्षि-
तमिन्द्रस्येति श्रेयाः । उक्तमिव स्वीरयति । एतदिति । दृष्टान्तेन
शङ्कते । नत्विति । दृष्टान्तं विषटयति । नैवमिति । तदिष-
टनप्रकारं प्रत्यपूर्वकं प्रकटयति । कस्मादित्यादिना । एतदेवा-
काङ्क्षापूर्वकं प्रपद्यति । कथमित्यादिना । अथेन्द्रो दृश्यत

३० न्त्वेव ते भूयोऽनुब्रूयाख्यास्यामि वसाऽपराणि
 द्वात्रिंशत् वर्षीणीति स हाऽपराणि द्वात्रिंशत्
 वर्षीण्युवास तस्मै होवाच ॥ ४ ॥ १० ॥

भा० वेत्युच्यते । न । अमृताभयत्ववचनानुपपत्तेः । ध्यायतीवेति
 च श्रुत्यन्तरात् । ननु प्रत्यक्षविरोध इति चेत् । न । शरी-
 रात्मत्वप्रत्यक्षवद्भ्रान्तिसम्भवात् । तिष्ठतु तावदप्रियवेत्तेव
 न वेति नाहमत्र भोग्यं पश्यामि । स्वप्नात्मज्ञानेऽपि इष्टं
 फलं नोपलभ्यत इत्यभिप्रायः । एवमेवैव तवाभिप्रायेणेति
 वाक्यशेषः । आत्मनोऽमृताभयगुणवत्त्वस्याभिप्रेतत्वात्
 द्विरुक्तमपि न्यायतो मया यथावन्नावधारयति । तस्मा-
 त्पूर्ववदस्याद्यापि प्रतिबन्धकारणमस्तीति मन्वानस्तत्त्व-

भा० इति श्रुत्यर्थं गृहीत्वा छायात्मानमेव गृहीतवानित्युक्तं कथमि-
 दानीमन्यथोच्यते तत्राह । तथेति ॥ यथेदं वाक्यमस्युपलक्षित-
 द्रष्टृपरं तथा प्रागेव व्याख्यातं न तु स्वप्नद्रष्टरि छायात्मनीव
 स्पष्टा विनाशद्रष्टरित्वर्थः । यथावदुपगम्य स्वप्नद्रष्टारं
 गृन्तीव तथेति यावत् । इवशब्दमाक्षिपति । नन्विति ॥ वेत्तुत्व
 विकारश्चेदमृतत्वं न स्यान्मृदादिवद्दिनाशित्वप्रसङ्गात्तस्मादिव-
 शब्देऽयुक्त इत्युत्तरमाह । उच्यते इति ॥ अहं वेद्मीति
 विक्रियाश्रयत्वप्रत्यक्षविरोधादिवशब्देऽनयुक्त इति शङ्कते ।
 नन्विति ॥ अध्यासादपि प्रत्यक्षोपपत्तेर्न विकारित्वं सिद्धतीति
 परिहरति । नेत्यादिना । नाहमित्यादि वाक्यमवतारयति ।
 तिष्ठत्विति ॥ न चेशप्रियवेत्तेव भवतीत्यर्थः । इष्टं सर्वलोक-
 कामावाप्तिफलं विधेये मत्प्रभावे नाध्यासिकमप्यप्रियवेत्त-
 त्वादिजमस्ति । सत्पुनरुद्देशेऽप्यागतमतत्त्ववदभिप्रायेणाप्रियवेत्तेव
 स्वप्नद्रष्टा । न त्वं मदभिप्रायेणेति विहितमिति । तथेति ॥ मत्र
 हेतुमाह । आत्मन इति ॥ यथापरामोक्षादियाक्यतात्पर्यमाह ।

उ० तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न
 विजानात्येष आत्मेति होवाचेतदमृतमभयमे-
 तद्भक्षेति स ह शान्तहृदयः प्रवत्राज स हाप्राप्येव
 " देवानेतद्दयं ददर्श नाह खल्वयमेव १ सम्प्रत्या-
 त्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि
 भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र
 भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥ स समित्पाणिः

भा० पणाय वसापराणि द्वात्रिंशत् वर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्यादि-
 देश प्रजापतिः । तथोपितवते चयितकल्मषायाह ॥२०॥

पूर्ववदेतन्नेव त इत्याद्युक्ता तद्यत्रैतत्सुप्त इत्यादि
 व्याख्यातं वाक्य । अचिणि चो द्रष्टा स्वप्ने च महीयमान-
 यरति स एषः सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजाना-
 त्येष आत्मेति होवाचेतदमृतमभयमेतद्भक्षेति स्वाभिप्रेत-
 मेव मघवान् । तत्रापि दोष ददर्श । कष्ट नाह नैव सुप्त-
 स्तोऽप्यात्मा खल्वय सम्प्रति सम्यग्निदानोच्चात्मानं जानाति
 नैवं जानाति । कथमयमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि
 चेति । यथा जायति स्वप्ने वा । अतो विनाशमेवेति

या० द्विवक्तमपीति । तथा प्रजापतिवाक्यानुसारेणेति यावत् ॥ २०॥
 यथापूर्वमेतन्नेव मे इत्याद्युक्ता य एष स्वप्ने महीयमान
 इत्याद्युक्तं तद्यत्रैतन्नेवेत्युक्ता तद्यत्रैतदित्याह । विमिष्टाधि-
 कारिके प्रजापतिरिति योजना । व्याग्रात्म्येय वाक्याद्य-
 सङ्घिष्य दर्शयति । अलिङ्गीति । तत्रापि सुप्तदर्शनं दोषव्यं ।
 तदेव दोषदर्शनं प्रप्रदारा रक्षोरयति । कथमित्यादिना ।

उ० पुनरेयाय तं ह प्रजापतिरूवाच मघवन्त्य-
च्छान्तहृदयः प्रात्राजीः किमिवेह्युनरागम
इति स होवाच नाह खल्वयं भगव एव
सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवै-
मानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाह-
मत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ एवमेवैष
मघवन्निति होवाच एतन्त्वेव ते भूयोऽनुधा-

भा० नाशमेवेति पूर्ववत्तद्द्रष्टव्यं । अपीतोऽतिगतो भवति विनष्ट
इव भवतीत्यभिप्रायः । ज्ञाने हि सति ज्ञातुः सद्भावो
गम्यते नाऽसति ज्ञाने । न च सुपुत्रस्य ज्ञानं वृश्यतेऽतो
विनष्ट इवेत्यभिप्रायः । न तु विनाशमेवात्मनो मन्यते
ऽमृताभयवचनस्य प्रामाण्यमिच्छन् पूर्ववदेवमेवेत्युक्त्वा यो
मयोक्तस्त्रिभिः पर्यायैस्तमेवेतं नो एवान्यत्रैतस्मादात्म-
नोऽन्यं कश्चन किन्तर्हि एतमेव व्याख्यास्यामि । स्वल्पस्य
दोषस्तवावशिष्टस्तत्त्वपणाय दसाऽपराधन्यानि पञ्चवर्षा-
णीत्युक्तः स तथा चकार । तस्मै मृदितकपायादिदोषाय
स्यानत्रयदोषसम्बन्धरहितमात्मनः स्वरूपमपहतपाप्मला-
दिसत्त्वं मघवते तयो होवाच । तान्येकगतं वर्षाणि

प्या० सात्मानं न जानातीत्युक्तमेवाकाश्याद्दारेयाभिनयति । अथमिति ।
तत्र वेधमं दृष्टान्तमाह । यचेति । स्वपरविवेकाभावे दोषमाह ।
अत इति । भ्रमतीत्येवमेवाहं लक्षयति । पूर्ववदिति । कुतो
जानाभाषमाचेष विनष्टत्वमित्याशङ्कोगतमभिप्रायं स्पष्टयति ।

उ० ख्यास्यामि नो एवान्यत्रेतस्माद्दसाऽपराणि पञ्च
 वर्षाणीति सहापराणि पञ्च वर्षाण्युवास तान्ये-
 कशतं१ सम्पेदुरेतन्नद्यदाहुरेकशतं१ ह वै
 * वर्षाणि मधवान्प्रजापतो ब्रह्मचर्य्यमुवास तस्मै
 होवाच ॥ ३ ॥ ११ ॥
 * मधवन्मर्त्य वा इदं१ शरीरमात्रं मृत्युना

भा० सम्पेदुः सम्पन्नानि बभूवुः । यदाङ्गुलीके श्रिया एकशतं
 ह वै वर्षाणि मधवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्य्यमुवासेति । तदे-
 द्वात्रिंशतमित्यादिना दशितमित्याख्यायुक्तोऽपस्त्य
 श्रुत्योच्यते । एवन्तु किलैतदिन्द्रत्वादपि गुह्यतरमि-
 न्द्रेणापि महता यत्नेनैकोत्तरवर्षशतकृतायासेन प्राप्त-
 मात्मज्ञानमतो नातःपरं पुरुषार्थान्तरमस्तीत्यात्मज्ञानं
 स्तीति ॥ ११ ॥

मधवन्मर्त्य वै मरणधर्मादिं शरीरं । यन्मन्मयेऽद्याधा-
 रादिलक्षणः सम्पदादलक्षण आत्मा मयोक्तो विनाश-
 मेवापीतो भवतीति । शृणु तत्र कारणं । यदिदं शरीरं

या० ज्ञाने हीति । एवकारो यथाधुत एव किं न स्यादित्याशङ्काह ।
 न त्विति । पूर्ववद्ब्रह्मधर्म्यंदिशाभावे हेतुमाह । अत्यस्ति ।
 याख्यायुक्तोऽपस्त्य श्रुतिरस्मभ्य किमर्थमित्यमुपदिशतीत्या-
 शङ्काह । एवन्विति ॥ ११ ॥

कार्यकारणपरिवेष्टिणौ विश्वेतेजसावृक्तौ । कारकमात्रवत्तत्र
 प्राप्ते याख्यातः । सम्पत्तशरीरन्तुदोयमुपदेष्टुं सशरीरतां नि-
 न्दति । मधवमिति । शरीरवदात्मनोऽपि विनाशित्वमवस्थाविशेषे

उ० तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्रे वै

भा० वै यत्पश्यमि तदेतन्मार्तं विनाशि । तच्चात्तं मृत्युना यत्तं
 सन्तमेव । कदाचिदेव म्रियत इति मर्त्यमित्युक्तेन तत्ता
 सन्नाशो भवति यथा यस्तमेव मदा व्याप्तमेव मृत्युनेत्युक्ते
 इति वैराग्यार्थं विशेष इत्युच्यते । आत्तं मृत्युनेति ॥ कथं
 नाम देहाभिमानतो विरक्तः सन्निवर्त्तत इति । शरीर-
 मित्यत्र सहेन्द्रियमनोभिद्युच्यते । तच्छरीरमस्य सम्प्रसा-
 दस्य चिन्म्यानतया गम्यमानस्यागृतस्य मरणादिदेहेन्द्रि-
 यमनोधर्मवर्जितस्येत्येतत् । अमृतस्येत्यनेनैवाशरीरत्वे सिद्धे
 पुनरशरीरस्येति वचनं वाध्यादिवत्सावयवत्वमूर्त्तिमत्त्वे
 मा भूतामित्यात्मनो भोगाधिष्ठानं । आत्मनो वा
 सत ईचितुस्तेजोऽवन्नादिक्रमेणोत्पन्नमधिष्ठानं । जीव-
 रूपेण प्रविश्य मदेवाधितिष्ठत्यस्मिन्निति वाधिष्ठानं । यस्ये-
 दमोदृशं नित्यमेव मृत्युयत्तं धर्माधर्मजनितत्वात्प्रिया-
 प्रियवदधिष्ठानं तदधिष्ठितंस्तद्दान् सशरीरो भवति ।

धा० दशितमित्याशङ्काह । यन्मन्यस इति ॥ सशरीरो विशेषविज्ञा-
 नवान् भवत्यशरीरस्य तु विशेषविज्ञानाभावाद्दिनाशम्भो न
 पुनरसौ वस्तुतो विनश्यति स्वेन रूपेणाभिनिष्यद्यत इति सम्भ-
 सादस्याविनाशित्ववचनादित्यभिप्रेत्य कारणमेव स्पष्टयन्नक्ष-
 राणि व्याचष्टे । यदिदमित्यादिना ॥ ननु मर्त्यमित्येतावत्तैव
 मृत्युव्याप्तत्वे शरीरस्य सिद्धे किमित्यात्तं मृत्युनेति पुनरुच्यते
 तत्राह । कदाचिदेवेति ॥ वैराग्यार्थं विशेषवचनमित्युक्तं
 यत्तदेव वैराग्यं किमर्थमित्याशङ्काह । फलमिति ॥ निवर्त्तने
 विशेषवचनं फलवदिति शेषः ॥ तदस्येत्यत्र सच्छब्दायंमाह ।

उ० सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न वै सशरी-

भा० अशरीरस्वभावस्यात्मनसादेवाऽहं शरीरं शरीरमेव चाह-
 मित्यविवेकादात्मभावः सशरीरत्वमत एव सशरीरः
 सन्नात्तो यस्तु प्रियाप्रियाभ्यां । प्रमिद्धमेतत्तस्य च न वै
 सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोर्वाङ्मविषयमयोगवियोग-
 योर्निमित्तयोर्वाङ्मविषयमयोगवियोगौ भवेति मन्यमा-
 नस्यापहतिर्विनाश उच्छेदः सन्नतिरूपयोर्नास्तीति । तं
 पुनर्देहाभिमानादशरीरस्वरूपविज्ञानेन निवर्त्तता विवे-
 कज्ञानमशरीरं सन्नं प्रियाऽप्रिये न स्पृशतः । स्पृशिः
 प्रत्येकं सम्बध्यत इति । प्रियं न स्पृशत्यप्रिय न स्पृशतीति
 वाक्यद्वयं भवति । न श्रेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह सम्भाषेतेति
 यद्वत् । धर्माधर्मकार्ये द्विताहिते यतोऽशरीरता तु
 स्वरूपमिति । तत्र धर्माधर्मयोरेव सम्भवात्तत्कार्यभावात्
 दूरत एवेत्यतो न प्रियाप्रिये स्पृशतः । ननु यदि प्रियम-

षा० शरीरमित्यत्रेति । मधवप्रियादिवान् सप्तम्यर्थः । विद्यागतया
 जायत्यत्र पुनिस्यान्मयसम्बन्धित्वेनेति यावत् । अस्तस्य यदुष्मि-
 वर्जितत्वमशरीरत्व साभाविस्रसाययत्तादिराहित्यं आत्मनेऽधि-
 छानमित्यत्र भोगेव्यपेक्षितपूर्व्यं ह्यं भोगायतनं शरीरमिति विभे-
 यसाधंमुक्ता तस्येवाधोन्तरमाह । आत्मने वेति । अधिष्ठानं जन्-
 यितुभ्योऽप्यन्तरधिकरमिति यावत् । अधिष्ठानशब्दस्याधो-
 न्तरमाह । जीवन्मयेति । उत्तरवाक्यस्य शरीरशब्द व्यापष्टे ।
 यस्येति । इन्द्रां मन्त्रादिविभेदमवदिरुधं । तदधोऽहं शरी-
 रमधिष्ठितमनेनेति श्रुत्या तदधिष्ठितसाहाय्यं पुरय इत्यर्थः ।
 तस्यैव सम्पिण्डितमर्थमाह । तदिति । उच्छेदं विभेदं

उ० रस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं

भा० अशरीरं न स्पृशतीति चन्मघवतोक्तं सुपुत्रश्चो विनाश-
मेवापीतो भवतीति तदेवेहाप्यायनं । नैप दोषो धर्म-
धर्मकार्ययोः शरीरसम्बन्धिनाः प्रियाप्रिययोः प्रतिषेधस्य
विवक्षितत्वात् । अशरीरं न प्रियाप्रिये स्पृशत इत्यादि-
श्रुतिः । आगमापाचिनोर्हि स्वर्गशब्दे दृष्टो यथा शीत-
स्वर्ग उष्णस्वर्ग इति । न तन्नेरुष्णप्रकाशयोः स्वभावभूत-
योरग्निना स्वर्ग इति भवति । तथाग्नेः सविर्तुर्वाष्णप्रका-
शवत्स्वरूपभूतस्नानन्दस्य प्रियस्यापि नेह प्रतिषेधो विज्ञा-
नमानन्दमानन्दो ब्रह्मेति श्रुतिभ्यः । इहापि भूमैव
सुखमित्युक्तत्वात् । ननु भूमः प्रियस्यैकत्वेऽसंवेद्यत्वात् ।
स्वरूपेणैव वा नित्यसंवेद्यत्वान्निर्विशेषतेति नेन्द्रस्य तदिष्टं ।
नाह खल्वयं सम्यत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो
एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति । नाहमत्र

प्या० पातयति । सशरीर इति । अशरीरस्य कथं सशरीरत्वमित्या-
शङ्काह । अशरीरेति ॥ अविश्वकतः सशरीरो भवतीति पूर्व्वेण
सम्बन्धः । यत्तः सशरीरोऽतएव प्रियाऽप्रियाभ्यामात्तो वै मुख्य
इति योजना ॥ वैशब्दार्थमाह । प्रतिष्ठा इति । एतच्छब्दार्थ-
मेवोत्तरवाक्यव्याख्यानानेन स्फोरयति । सशरीरस्येति ॥ तौ
ममेति मन्यमानस्य सतः स्वस्य तयोः सन्ततिरूपयोरपहति-
र्नास्तीति सम्बन्धः । प्रियाप्रिययोः स्वारस्येन विनाशोऽस्ति क्षणिक-
त्वादित्याशङ्का सन्ततिरूपयोरित्युक्तं । इतिशब्दे वाक्यसमा-
यर्थः । अशस्य देहसम्बन्धद्वारा संसारित्वमुक्त्वा तस्यैव विधा-
वतो देहनिवृत्तिद्वारेण मुक्तिं दर्शयति । तं पुनरिति । मुक्तिं

उ० चाव सन्नं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥ १ ॥

भा० भोग्यं पश्यामीत्युक्तत्वात् । तद्दीन्द्रस्येष्टं यद्भूतानि चात्मान
 ३० च जानाति । न चाप्रियं किञ्चिद्वेत्ति । स सर्व्यांश्च लोका-
 नाप्नोति सर्व्यांश्च कामान् येन ज्ञानेन । सत्यमेतदिष्ट-
 निन्द्रस्येगानि भूतानि मत्तोऽन्यानि लोकाः कामाश्च सर्व्वे
 मत्तोऽनोऽहमेपां स्वामीति । न त्वेतदिन्द्रस्य हितं । हित-
 चेन्द्रस्य प्रजापतिना वक्तव्यं । योमवदभरीरात्मतया
 सर्व्वभूतलोककामात्मत्वोपगमेन या प्राप्तिस्तद्धितमिन्द्राय
 वक्तव्यमिति प्रजापतिनाऽभिप्रेतं । न तु राज्ञो राज्या-
 तिवदन्यत्वेन । तत्रैवं सति कां केन विजातोयादात्मैकत्वे
 इमानि भूतान्यायमघमस्मीति । नन्वस्मिन्पक्षे स्त्रीभिर्वा

धा० पुंसि प्रियाप्रिययोर्भित्तयोरस्पर्शोऽप्येकैकस्य स्पर्शं स्यादित्या-
 शङ्काह । स्पृशिरिति । प्रत्येकस्त्वन्वयतमित्यति । प्रियमिति ।
 समस्ततया श्रुतस्यानेकस्य प्रत्येकं क्रियासम्बन्धे दृष्टान्तमाह ।
 नेति । प्रियाप्रिययोर्भूतात्मन्यसंस्पर्शं पातनिष्ठापुत्रं चैगुप्ति-
 कन्यायेन दर्शयति । धर्मोऽधर्ममिति । तत्रैत्यशरीरात् न रूप-
 मुच्यते । प्रियस्पर्शाभावं श्रुत्वा मोक्षम्यापुमर्षत्वं शङ्कते ।
 नन्विति । इहापीति मुक्तो ऽदृश्यते । नाभाविकप्रियाप्रियप्रतिपे-
 धदोयात्तापुमर्षत्वं मुक्तैरित्युक्तमाह । नैष दोष इति । प्रतिपेध-
 भेवाभिकयति । अशरीरमिति । कादाचित्कयोरेव प्रियाप्रिययो-
 रेष निनेय इत्यत्र निदामकमाह । आगमापादिनोदिति ।
 कादाचित्कत्वे स्पर्शसम्बन्धेन साकाम्येत्त्वत्वेऽस्मीत्याह । नन्विति ।
 व्याकृति तर्हि कादाचित्कमेव प्रियमिति तन्मात्रप्रतिपेधात्तद-
 यच्छतपुमर्षत्वं मिथ्यामाह । सविभूतिरिति । भूमविद्यानिष्-
 कादात्मसि ह्यसमाकृताकृति न प्रतिपेधाऽस्मीत्याह । इहापीति ।
 तथापि विषयविषयीभावेन भेदाभावात्तदवश्यमपुमर्षत्वं-

भा० यानैवां स यदि पितृलोककामः स एकधा भवतीत्याद्यै-
 श्वर्यश्रुतयोऽनुपपन्नाः । न सर्व्यात्मनः सर्व्वफलसम्बन्धो-
 पपत्तेरविरोधात् । नृद इव सर्व्वघटकरककुण्डाद्याग्निः ।
 ननु सर्व्यात्मत्वे दुःखसम्बन्धोऽपि स्यादिति चेन्न । दुःखस्य-
 प्यात्वात्त्रापगमादविरोधः । आत्मन्यविद्याकल्पनानिमि-
 त्तानि दुःखानि रज्ज्वाभिव सर्पादिकल्पनानिमित्तानि ।
 सा चाविद्या शरीरात्मैकत्वस्वरूपदर्शनेन दुःखनिमित्तो-
 च्छिन्नेति दुःखसम्बन्धाशङ्का न सम्भवति । शुद्धसत्त्व-
 सङ्कल्पनिमित्तानान्तु कामानामीश्वरदेहसम्बन्धः सर्व्व-
 भूतेषु मानमानां पर एव सर्व्वमत्त्वोपाधिद्वारेण भोक्तेति
 सर्व्वाविद्याकृतमव्यवहाराणां पर एवात्मास्यद नान्योस्तीति

धा० मिति शङ्कते । नन्विति ॥ भेदे न पुमर्थत्वयोगी केवलव्यति-
 रेक्यभावात्सुखसाक्षात्कारस्तु पुरुषार्थः ॥ स चाभेदेऽपि भिद्यते
 इत्याशङ्काह । स्वरूपेणेति ॥ आत्मनि विशेषज्ञानराहित्य-
 निम्नस्य नेष्टमित्यत्र हेतुमाह । नाहेति ॥ किन्तर्हि रन्ध्रस्येष्ट-
 मित्याशङ्काह । तद्धीति ॥ येन ज्ञानेनात्रोति तदिष्टमिन्द्रस्येति
 पूर्वेण सम्बन्ध । किमिदं विशेषविज्ञानमिन्द्रस्येष्टमित्युच्यते
 किंवा हितमिति विद्यच्छते तत्राद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥
 द्वितीय दूषयति । न त्विति ॥ द्वितीयाहै भयं भवतीत्यादिश्रुतेरि-
 त्थर्थ ॥ तथापीष्टमेवेन्द्राय प्रजापतिनोपदेष्टव्यमित्याशङ्काह ।
 हितश्चेति ॥ किन्तर्हि तस्य हितमिति चेत्तदाह । योमवदिति ॥
 वक्तव्यमिति सम्बन्ध ॥ हितमेव न त्वनिष्टमिति स्थिते षलितमाह ।
 तत्रेति ॥ सर्व्वेषां भूतानां लोकानां कामानाद्यात्मा सच्चिदानन्दमार्त्तं,
 तद्रूपत्वं चैभ्युक्तस्येव्यते कथं तर्हि तस्यैश्वर्य्यश्रुतयो निर्व्वहन्तीति
 चोदयति । नन्विति ॥ समुच्चयविद्यावतां यदैश्वर्य्यं तन्निर्गुणविद्या-
 स्तुत्यर्थं सद्गीर्त्तते ॥ प्रक्षीभृतस्य मुक्तस्य समुच्चयविद्याया अपि

भा० वेदान्तमिद्धान्तः । य एषोऽचिणि पुरुषो दृग्गत इति
 ष्हायापुरुष एव प्रजापतिनोक्तः सप्रसुप्तयोद्यान्य एव ।
 न परोऽपहतपात्रत्वादिमक्षणो विरोधादिति केचि-
 न्नन्यन्ते । ज्ञायाद्यात्मनाज्ञोपदेशे प्रयोजनमाचक्षते ।
 आदावेवोच्यमाने किन्तु दुर्विज्ञेयत्वात्परस्यात्मनोऽयन्त-
 वांघ्नविषयामकचेतनोऽत्यन्तसूक्ष्मवस्तुश्रवणे व्यामोहो मा-
 भूदिति । यथा किञ्च द्वितीयायां सूक्ष्म चन्द्र दिदर्श-
 यिपुरुषं कश्चिन्नत्यक्षमादौ दर्शयति । पश्चामुमेप चन्द्र
 इति । ततोऽप्यन्य गिरिमूर्द्धान चन्द्रमनोपम्यमेप चन्द्र
 इति । ततोऽग्नौ चन्द्र पश्यति । एवमेतद्य एषोऽचिणोत्या-
 द्युक्तं प्रजापतिना त्रिभिः पर्यायैर्न पर इति । चतुर्थे तु
 पर्याये देहाग्रत्यात्ममुत्यायाऽशरीरतामापन्नो ज्योतिः-

व्या० प्रत्यग्भूतत्वात्प्रकृत्य तत्रोपचरितुं युक्तत्वादिति परिहरति ।
 नेत्यादिना । सर्वोत्पत्ते निन्दापि प्राप्नोतीति शङ्कते । नन्विति ।
 दु खस्य दु खत्वाभाववत्तस्यात्मा विद्वानपि दु खी भवित्यतीति
 समाधत्ते । न दु खस्येति । तर्हि दुःखिनामात्मा मुक्त इति दु खी
 स्यात्तत्राह । आत्मनोति ॥ न तावदात्मन सभावतो दु खित्व
 किन्त्वाविद्यक । सा च मुक्तस्य दग्धत्वादप्रसक्तिरित्यर्थ । तर्हि
 विद्यया दग्धायामनिद्याया तदध्यारोपितमैश्वर्यमपि ईश्वरस्य
 सगुणविद्याफलभूत तद्दग्धमेवेति कथं क्षुत्पर्यमिह तदुपदेश
 सिद्धिरित्याशङ्क्याह । युद्धेति ॥ युद्ध सत्त्व रजस्तमोभ्यामस्युष्ट
 तस्मात्प्रयैकदेशाज्जाताः सञ्चल्या निमित्तानि येषां कामानामै-
 श्वर्यभेदानां ते तद्योक्तास्तेषां सर्वेषु भूतेषु विषयेषु मनोमाने-
 येश्वराभिधानरूपेण सिद्धानामेश्वराख्येन सभावेनाभिसम्बन्धो
 मयावस्थाप्य सिद्धतीत्यर्थ । ननु जीवानामेवाविद्यातत्त्वा
 र्यसम्बन्धो नेश्वरस्येति चेन्नैत्याह । पर एवेति ॥ चतुर्थ्यपि

भा० स्वरूपं । यस्मिन्नुत्तमपुरुषे स्यादिभिर्जञ्चन् क्रीडवम-
 माणो भवति स उत्तमपुरुषः पर उक्त इति चाहुः ।
 सत्यं रमणीया तावदियं व्याख्या श्रोतुं । न त्वर्थोऽस्य गन्ध-
 स्त्वेवं सम्भवति । कथमचिणि पुरुषो दृश्यत इत्युपन्यस्य
 शिष्याभ्यां छायात्मनि शृचीते तयोस्तद्विपरोतग्रहणं मत्वा
 तदपनयायोदशरावोपन्यासः । किं पश्यथ इति च प्रश्नः ।
 साध्वलङ्कारोपदेशानर्थकः स्यात् । यदि छायात्मैव प्रजा-
 पतिनाऽचिणि दृश्यत इत्युपदिष्टः । किञ्च यदि वा तेन स्वय-
 मुपदिष्टग्रहणस्याप्यपनयनकारणं वक्तव्यं स्यात् । स्वप्नसुपु-
 ष्तात्मग्रहणयोरपि तदपनयनकारणं च स्वयं ब्रूयात् । न
 चोक्तं तेन मन्यामहे । नाचिणि छायात्मा प्रजापतिनोप-
 दिष्टः । किञ्चान्यदचिणि द्रष्टा चेद्दृश्यत इति उपदिष्टः

प्या० पर्यायेषु त्वमर्थानुवादेन तस्य तदर्थत्वं विधेयमिति स्वाभि-
 प्राथेण प्रजापतिवाक्यं व्याख्यातं ॥ सम्मतिं स्वयुध्यमतमुत्थाप-
 यति । य एष इति ॥ प्रथमपर्यायस्य छायात्मवद्वितीयपर्याय-
 योरपि विज्ञानात्मविषयत्वमित्याह । स्वप्नेति ॥ अन्य एव पर-
 स्मादुक्त इति सम्बन्धा ॥ चतुर्थपर्यायवत्पर्यायत्रयेऽपि परमा-
 त्मैव कस्मान्नोच्यते । तत्राह । न पर इति ॥ अपहृतमाप्तत्वादेरव-
 स्थावत्त्वस्य च मिथो विरोधो हेत्वर्थः । नन्वन्तिमे पर्याये पर-
 स्थोपदेशो युज्यते । तज्ज्ञानस्य मुक्तिफलत्वान्किमिति पूर्वेषु पर्या-
 येषु छायादयो निर्दिश्यन्ते तत्फलाभावादत आह । छायाद्या-
 त्मनाच्चेति ॥ तत्र प्रथमं छायात्मनोपदेशस्य प्रयोजनमाह ।
 धादावेवेति ॥ परस्यातिसुप्पत्वेन दुर्विज्ञेयत्वात्तस्मिन्नेवादानु-
 ष्यमाने सति तस्यापि स्वप्नस्य अवगेषेऽपि श्रोतुरनात्मनिष्ठस्य
 फिल व्यामोहः स्यात्स माभूदिति एषकच्छायात्मोपदेशः कृत इति
 सम्बन्धा ॥ स्वप्नसुप्तयोर्विज्ञानात्मोपदेशस्य प्रयोजनं दर्शयमुक्त-

भा० स्यात्तत इद युक्त । एतन्वेव त इत्युक्त्वा स्वप्नेऽपि द्रष्टुरेवा-
 पदेश । स्वप्ने न द्रष्टोपदिष्ट इति चेन्नापि रोदितिवा-
 प्रियवेत्तेवेत्युपदेशात् । न च द्रष्टुरन्य कश्चित्स्वप्ने महि-
 मानश्चरति । अत्राय पुरुष स्वय ज्योतिरिति न्यायत
 श्रुत्यन्तरे सिद्धत्वात् । यद्यपि स्वप्ने सधीर्भवति तथापि न
 धी स्वप्नभागोपलब्धि प्रति वरणत्वं भजते । किन्तर्हि
 पटचित्रवज्जायदामनाश्रया दृश्यैव धीर्भवतीति । न द्रष्टु
 स्वय ज्योतिश्चुवाध स्यात् । किञ्चान्यत् । जायत्स्वप्नयो-
 भूतानि चात्मान च जानातीनानि भूतान्ययमहमस्मीति
 प्राप्ते सत्या प्रतिषेधो युक्त स्यान्नाह खल्वयमित्यादि ।
 तथा चेतनस्यैवाविद्यानिमित्तयो सशरीरत्वे सति

धा० मर्धं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ॥ इतिशब्दस्तिष्ठा
 सम्बध्यते ॥ पर्यायान्तरस्य तात्पर्यमाह । चतुर्थे त्विति ॥ मरण
 धर्मकादेशात्पुण्यभूत्वा ज्योति स्वरूपमशरीरत्व प्राप्ते यद्यपि
 चतुर्थे पर्याये कथ्यते तथापि कथमसौ परमात्मा स्यादित्याश
 ङ्गाह । यस्मिन्निति ॥ स सम्प्रसादो यो विद्वान् कर्तृत्वेन विव
 क्षित किमिदं व्याख्यान शब्दानुसारी किवाऽर्थानुसारीति
 विवक्षयाद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ द्वितीय दूषयति । न त्विति ॥
 असम्भवमेवाकाङ्क्षादारा स्फटयति । कथमित्यादिना ॥ यथाद्ये
 पर्याये ह्यायात्मोपदिश्यते तर्हीन्द्रविरोचनयो सम्प्रदर्शित्वादि
 परीतग्रहाणोद्यार्थं प्रजापतेरायासो वृथा स्यात् । तेन नेद
 व्याख्यानमर्थानुसारीत्यर्थं ॥ इतश्च नाद्ये पर्याये ह्यायात्मोपदे
 शोऽस्तीत्याह । किञ्चेति ॥ प्रजापतिनोपदिष्टस्यापि ह्यायात्मनो
 यद्वय न स्पष्टतीत्याशङ्गा हेत्वन्तर स्पष्टयति । यद्योति ॥
 तेन ह्यायात्मायद्वयप्रयकारणवचनेनेति यावत् । तेन तत्र
 जापतिनेत्विकस्तच्छब्दो योज्य ॥ इतश्च प्रथमे पर्याये द्रष्टु

भा० प्रियाप्रिययोरपहतिर्नास्तीत्युक्त्वा तस्मैवाशरीरस्य सतो ऽविद्यायां सत्यां मशरीरत्वे प्राप्तयोः प्रतिषेधो युक्तोऽशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति । एकस्यात्मा स्वप्नबुद्धान्तयोर्महामत्स्यवदसङ्गः सञ्चरतीति शुद्धन्तरे सिद्धं । यद्येतां सम्प्रसादः शरीरात्ममुत्थाय यस्मिन् स्थादिभीरममाणो भवति सोऽन्यः सम्प्रसादादधिकरण- मिर्दिष्ट उत्तमः पुरुष इति । तदप्यमत् । चतुर्थेऽपि पर्याये एतन्त्वेव त इति वचनात् । यदि ततोऽन्योऽभिप्रेतः स्थात्पूर्ववदेतन्त्वेव त इति न ब्रूयान्मृषा प्रजापतिः । किञ्चान्यत्तेजोबन्धादीनां स्रष्टुः सतः स्वविकारदेहे शुद्धे प्रवेशं दर्शयित्वा प्रविष्टाय पुनस्तत्त्वममोत्युपदेशो मृषा

द्या० देवोपदेशो न ह्यायापुरुषस्येत्याह । किञ्चान्यदिति ॥ एतच्छ-
ब्देन सन्निहितावलम्बिना ह्यायात्मानमनुष्ठाय स्वप्ने द्रष्टु-
पदेशः प्रजापतेर्मृषावादित्वं प्रसज्येत । तथा च प्रथमेऽपि
पर्याये द्रष्टुवोपदिष्ट इत्यर्थः ॥ स्वप्नावस्थान्निष्ठस्य स्थाना-
न्तरे बाध्यत्वान्न तत्र द्रष्टुपदेशोऽस्तीति शङ्कते । स्वप्न इति ॥
अनुभवानुसारेणोत्तरमाह । नेत्यादिना ॥ किञ्च प्रकाश-
कारणानामुपरमे यः प्रकाशः स नैसर्गिक इति न्यायेन
प्रतीचः स्वयं ज्योतिर्द्वं दृष्टदारण्यको स्वप्नावस्थानामभित्योक्तं
तत्रच तत्र द्रष्टुपदेशः सिद्धतीत्याह । न चेति ॥ सूर्यादी-
नामुपरमे यः प्रकाशी दृश्यमानः स नैसर्गिक इत्युक्तं । स्वप्ने
ऽप्यन्तःकरणस्य सत्त्वादित्याशङ्काह । यद्यपीति ॥ करणत्वा-
भावे हेतुं पृच्छति । किन्तुर्हीति ॥ नीलपीतादिजायहासना-
भिर्विवर्त्तमानाः साक्षिणी वेद्यतामापद्यन्ते । तथाच पटे
चित्रपदिचित्रवासनामयचेतसः साक्षिगन्धत्वान्न स्वप्नोपलब्धौ
करणं भवतीति तद्द्रष्टुः स्वयं ज्योतिर्द्वं न्यायसिद्धमित्याह ।

- भा० प्रसज्येत । तस्मिन्स्वं स्थादिभी रन्ता भविष्यतीति युक्त उप-
देशोऽभविष्यद्यदि सम्प्रसादादन्य उत्तमः पुरुषो भवेत् ।
तथा भूस्वहमेवेत्यादिश्यात्मैवेदं सर्वमिति नोपसमह-
रिष्यद्यदि भूमा जीवादन्तोऽभविष्यत् । नान्योऽतोऽस्ति
द्रष्टेत्यादिश्रुत्यन्तराच्च । सर्वश्रुतियु च परस्मिन्वात्मशब्द-
प्रयोगो नाभविष्यत्प्रत्यगात्मा चेत्सर्वजन्तूनां पर आत्मा
न भवेत् । तस्मादेक एवात्मा प्रकरणी सिद्धः । न चात्मनः
समारिख । अविद्याध्यस्तत्वादात्मनि समारख । न हि रज्जु-
शुक्तिकागगनादिषु सर्परजतमलादीनि मिथ्याज्ञानाध्य-

ष्या० पठेति ॥ प्रासङ्गिकं हित्वा द्रष्टैवोपदिष्ट ॥ संप्रावस्थायामि-
त्यत्र हेत्वन्तरमाह । किञ्चेति ॥ तथाच जायदवस्थायामिव
संप्रेऽपि द्रष्टैवोपदिष्ट इति शेषः ॥ इत्यत्र द्रष्टुरेवोपदेश
संप्रदशायामिषाह । भाताविति ॥ न केवलमुक्तसौपुनौ
निषेधो निषेध्यप्रामिसापेक्षत्वादवस्थादधे द्रष्टुरपदेशमाकाङ्क्षति
किन्तु तुरीयगतो निषिद्धोऽपि निषेध्यमाकाङ्क्षप्रवस्थादधे
द्रष्टुरपदेशमाकाङ्क्षतीत्याह । तथा चेति ॥ निषेधस्य प्रामिसापे-
क्षत्वात्प्रकृतस्यैव द्रष्टुरविद्यानिदाने सशरीरत्वे तत्प्रमित्तयोः
स्थानद्वयगतयोर्न प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति न ह वै सशरीर-
स्येत्यादिनेोक्तसशरीरत्वे प्राप्तयोः प्रियाप्रिययोस्तस्यैवापस्थात्प्रवा-
तीतस्य सत्त्वा विद्यायामशरीरमित्यादिना प्रतिषेधो युक्त इति
योजना ॥ संप्रे द्रष्टुरपदेशे हेत्वन्तरमाह । एकचेति ॥ धतुर्थपर्या-
यस्य सौपुनादर्थान्तरविषयत्वमुक्तमनुभाष्य दूषयति । यद्योक्तमि-
त्यादिना ॥ तदेव व्यतिरेककारा रक्षोरयति । यदीति ॥ अधिक-
रणाधेयभावेन भेद सत्त्वा नास्तीत्यत्र हेत्वन्तरमाह । किञ्चान्य-
दिति ॥ जीवपरयोर्भेदस्य यत्प्रपाठकविरोधवत् सप्तमप्रपाठ
कविरोधोऽपि स्यादित्याह । तथेति ॥ दृष्टदारण्यकश्रुत्यालोच-
नायामपि जीवेश्वरभेदो न सम्भवतीत्याह । नान्य इति ॥ इत्यत्र

भा० स्नानि तेषां भवन्तीति । एतेन शरीरस्य प्रियाप्रिययो-
 रपहतिर्नास्तीति व्याख्यातं । यच्च स्थितमप्रियवेत्तैवेति ना
 प्रियावेत्तैवेति सिद्धं । एवञ्च सति सर्वपर्यायेऽप्येतदमृत-
 मभयमेतद्ब्रह्मेति प्रजापतेर्वचनं । यदि वा प्रजापतिः
 च्छरूपायाः श्रुतेर्वचनं सत्यमेव भवेत् । न च तत्कु-
 तर्कबुद्ध्या मृषाकर्तुं युक्तं । ततो गुरुतरस्य प्रमाणान्तर-
 स्थानुपपत्तेः । ननु प्रत्यक्षं दुःखाद्यप्रियवेत्तृत्वमप्यभिधा-
 र्यनुभूयत इति चेन्न । जरादिरहितो जीर्णोऽहं जातोऽह-
 मायुमान् गौरः कृशो मृत इत्यादिप्रत्यक्षानुभववत्त-

था० जीवपरयोर्भेदे नास्तीत्याह । सर्वश्रुतिव्यति ॥ श्रौतमर्घ्यमुप-
 संहरति । तस्मादिति ॥ आत्मैस्ये परस्यैव संसारित्वं सर्वदेहेषु
 स्यादिति चेन्नैत्याह ॥ न चेति ॥ आरोपितसंसारित्वं वस्तुतो
 नात्मन्यस्तीत्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न हीति ॥ मिथ्या च तद-
 ज्ञानश्चेति मिथ्याज्ञानं । तेनाथस्तान्यविद्यमानान्येव विद्यमानव-
 त्ततीतिमापादितानीति यावत् । न ह वै शरीरस्येत्यादि वदता
 वास्तवत्वं प्रियाप्रियसम्बन्धस्य विवक्षितमिति श्रद्धानुक्तन्यायाति-
 देशेन निरस्यति । एतेनेति ॥ आत्मनि संसारस्य प्रसङ्गिर्नेति
 यावत् । यावदध्यासभावित्वं प्रियाप्रिययोरपहृत्यभावो न वास्त-
 वत्वं शरीरसम्बन्धस्यैव प्रियाप्रियमूलस्य दुर्निरूपत्वादित्यर्थः ॥
 सप्रमृष्टा खल्वप्रियवेत्तैव भवति न त्वप्रियवेत्तैवेति यत्पूर्वञ्च
 स्थितं तद्विज्ञं चाभान्तरमाह । एवञ्चेति ॥ प्रजापतेर्वचनं सत्यं
 भवेदिति सम्बन्धः । अपौरुषेय्यां श्रुतौ कुतः प्रजापतेर्वचनं
 सावकाशमित्याशङ्क्याह । यदि वेति ॥ सुखादयः साश्रयाः गुण-
 त्वाद्गुणादिवदित्यनुमानात्तदाश्रयः परिशेषादात्मा भविष्यतीति
 वैशेषिकादितर्कविरोधादसत्यं श्रुतेर्वचनमित्याशङ्क्याह । न चेति ॥
 सुखादीनामुपाधिधर्मत्वेन सिद्धसाध्यत्वान्नास्ति श्रौतवचसो
 बाधकमित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षमिति श्रूयते । नन्विति ॥ तस्याभासत्वात्

भा० दुपपत्ते । सर्वमप्येतत्सत्यमिति चेदस्यैवैतदेव दुरव-
 गम येन देवराजोऽप्युदशरावादिदर्शिता विनाशयुक्तिरपि
 मुमोहैवात्र विनाशमेवापीतो भवतीति । तथा विरोचनो
 • महाप्राज्ञ प्राजापत्योऽपि देहमात्रात्मदर्शने बभूव ।
 • तथेन्द्रस्वात्मविनाशभयसागरे एव वैनाशिका. न्यमज्जन् ।
 तथा साह्या इष्टार देहादिद्यतिरिक्तमवगम्यापि
 त्यागागमप्रमाणत्वात् ऋत्युविषय एवान्यत्वदर्शने तस्यु ।
 तथाऽन्ये काणादादिदर्शना कपायरक्तमिव घारादिभि
 र्वस्तु नवभिरात्मगुणैर्युक्तमात्मद्रव्य विशोधयितुं प्रवृत्ता ।
 तथाऽन्ये कर्मिणे वाह्यविषयापहतचेतसो वेदप्रमाणा
 अपि परमार्थसत्यमात्मैकत्वं विनाशमिवेन्द्रवग्न्यमाना
 घटोयन्त्रवदारोहावरोहप्रकारैरनिश्च बभ्रूमन्ति । कि
 मन्ये सुद्रजन्तवो विवेकहीना स्वभावन एव बहिर्विष-
 यापहतचेतस । तस्मादिदं त्यक्तसर्ववाद्योपणै अनन्यश-

धा० बाधकत्वमिति परिहरति । नेत्यादिना ॥ दृष्टान्तोऽपि सम्प्रति
 यमो न भवतीति शङ्कते । सत्यमिति ॥ अरादे सत्यवधन त्वदी
 यमेवमस्येवेत्यङ्गीकरोति । अस्येवेति ॥ अङ्गीकारे हेतुमाह ।
 दुरवगममिति ॥ अधिकादिषु प्रमितिजनको वेद इति न्यायात्ता
 दृशानामनधिकारिणां दुर्ज्ञानमात्मतत्त्व । अतोऽस्यैव अरादिसत्य
 त्ववधनं । न तावता वस्तुविरित्यर्थं । दुरवगमत्वे लिङ्गमाह ।
 येनेति ॥ अथेव्यात्मतत्त्वोक्तिः ॥ तस्य दुर्ज्ञानत्वे लिङ्गान्तरमाह ।
 तथेति ॥ वैनाशिकभ्रान्तिरप्यात्मनो दुर्ज्ञानत्व गमयतीत्याह । तथे
 अथेति ॥ साह्याभ्रान्तिरपि दुर्ज्ञानत्वमात्मनो घ्रापयतीत्याह तथा
 साह्या इति ॥ तार्किकभ्रान्तिरपि तस्य दुर्ग्रहत्वे गमकमाह । तथान्य
 इति । बुद्धिमुखदुःखेच्छादयप्रयत्नधर्माधर्माभावना नवात्मगुणा

उ० अशरीरो वायुरभ्रं विद्युत् स्तनयित्नु रशरीराण्ये-
तानि तद्यथैतान्यमुष्मादाकाशात्समुत्थाय परं

भा० रणैः परमहंसपरिव्राजकैरत्याग्रभिभिर्वेदान्तज्ञानपदै-
रेव वेदनीयं पूज्यतमैः । प्राजापत्यक्षेमं सम्प्रदायमनुष्म-
ङ्गिरुपनिबद्धं प्रकरणचतुष्टयेन । तथाऽनुशासन्यश्चापि ते
एव नान्य इति । तत्राशरीरस्य सम्प्रसादस्याविद्यया
शरीरेणाविशेषतां सशरीरतामेव सम्प्राप्तस्य शरीरात्स-
मुत्थाय स्वेन रूपेण यथाऽभिनिप्यत्तिस्रथा वक्तव्येति
दृष्टान्त उच्यते । अशरीरो वायुरविद्यमानं शिरःपाष्णा-
दिमच्छरीरमस्येत्यशरीरः । किञ्चाभ्रं विद्युत्स्तनयित्नु-
रित्येतानि चाशरीराणि । तत्तत्रैवं सति वर्षादिप्रयोजना-
वसाने यथा । अमुष्मादिति भूमिष्ठा श्रुतिर्द्युलोकसम्बन्धि-
नमाकाशदेशं व्यपदिशति । एतानि यथोक्तान्याकाशममान-

धा० भीमांसकभ्रान्तिः ॥ तस्य दुर्यहले गमकमित्याह । तथान्य इति ॥
यदा परीक्षकाणामपोदृशी भ्रान्तिरात्मनो दुरवगमत्वं गमयति
तदा विचारविधुराणां लौकिकानां भ्रान्तिस्तत्र प्रमाणयितव्ये-
त्याह । किमन्य इति ॥ अन्ये च बम्भमन्तीति किं यज्ञव्यमिति
सम्बन्धः ॥ यदि लौकिकानां परीक्षकाणां चेदमात्मत्वं
दुर्ज्ञानं प्रतिज्ञायते केषां तर्हि इदं सुज्ञानमित्याशङ्क्याह ।
तस्मादिति ॥ एषणास्त्रिवात्मवत्त्वेऽपि तेषामौदासीन्यं वाचयति ।
अनन्यशरयैरिति ॥ तेषां कुटोचरादिभावं ध्यानेधति ।
परमहसेति ॥ कर्मनिष्ठानामाश्रमानतीत्य नैष्कर्म्यप्राधान्येन
वर्तमानत्वं दर्शयति । अत्याग्रभिभिरिति ॥ अनन्यशरयै-
रित्युक्तं व्यगति । वेदान्तेति ॥ पूज्यतमैरिति नित्यानुवादस्तेषा-
मात्मवेदनोपायं प्राक्तनमुपदिशति । प्राजापत्यश्चेति ॥ स्थान-

उ० ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते ॥२॥
एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं

भा० रूपतामापन्नानि स्वेन वायादिरूपेणागृह्यमाणानि आ-
काशाख्यताङ्गतानि । यथा सम्प्रसादोऽविद्यावस्त्रायां
शरीरात्प्रभावमेवापन्नस्तानि च तथा भूतानि अमुष्माद्यु-
सोकसम्बन्धिन आकाशदेशात्समुत्तिष्ठन्ति वर्षणादिप्रये-
जनाभिनिर्दृत्तये । कथं शिशिरापाये सावित्रं परं ज्योतिः
प्रकृतं यैश्वकमुपसम्पद्य सावित्रमभितापं प्राप्येत्यर्थः ।
आदित्याभितापेन पृथग्भावमापादिताः सन्तः स्वेन स्वेन
रूपेण पुरोवातादिना वायुरूपेण क्षितिमतभावं हित्वा
ऽन्नमपि पर्वतहत्यादिरूपेण । विद्युदपि स्वेन ज्योतिर्लता-
दिचपलरूपेण । स्नानचिह्नुरपि स्वेन गर्जिताशनिरूपेणेतिव
प्रावृडागमे स्वेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते । यथाऽयं

भा० अयं तुरीयश्चेत्येतद्विषयं प्रकरणचतुष्टयं । यद्योक्ताधिकारिणमेवा-
त्मवेदनमित्यत्र लिङ्गान्तरमाह । तथेति । अशरीरमित्यादि-
वाक्यव्याख्यानोपसंभारार्थमितिपदं सशरीरस्य बन्धो मुक्ति-
रशरीरस्येति स्थिते किमर्थमशरीरो वायुरित्यादिवाक्यमित्या-
शङ्काह । तथेत्यादिना । कथं वायोरशरीरत्वं तदाह ।
अविद्यमानमिति । एवं सति वाय्वादीनामशरीरत्वे सतीति
यावत् । आकाशस्य सम्बन्धैकरूपत्वादमुष्मादिति कुतो यथदे-
शसिद्धिरित्याशङ्काह । अमुष्मादिति । यद्योक्तान्यशरीराणि
वाय्वादीनि तेषामाकाशत्वापत्तौ दृष्टान्तमाह । यथेति ।
तथा वाय्वादीनि स्वेन रूपेणागृह्यमाणान्तदध्यायमाकाशाख्यतां
जतानीति सम्बन्धः । तानि च वाय्वादीनि तत्प्राभृतान्याकाशात्प्रकृतं
प्राप्तानीत्येतत् । वर्षादिचपलनिष्पद्यर्थं वाय्वादीनामाकाशदेशात्

उ० ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते सं
उत्तमः पूरुषः स तत्र पठ्येति जक्षन्वीउनुममाणः

भा० दृष्टान्तो वाखादीनामाकाशादिषाम्यगमनवदविद्यया
संसारवस्थायां सशरीरसाम्यमापन्नोऽहममुथ पुत्रो
जातो जोषो मरिथ इत्येवम्यकारं । प्रजापतिनेव मघवान्
यथोक्तेन क्रमेण नासि त्वं देहेन्द्रियादिधर्मां तत्त्वमसीति
प्रतिबोधितः सन् स एष सम्यसादो जीवोऽस्माच्छरीरात्
आकाशादिव वाखादयः समुत्थाय देहादिवैलक्षण्यमा-
त्मनो रूपमवगम्य देहात्मभावनां हित्वेत्येतत्स्वेन रूपेण
सदात्मनैवाभिनिष्पद्यत इति व्याख्यातं पुरस्तात् । स येन
स्वेन रूपेण सम्यसादोऽभिनिष्पद्यते प्राक् प्रतिबोधात्
तद्भ्रान्तिनिमित्तात्सोपां भवति यथा रज्जुः । पश्चात्कृतप्रका-
शाद्ब्रज्ज्वात्मना स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । अत एवञ्च स उ-

था० समुत्थानमुक्तमाकाशाद्वादेण स्पुटयति । कथमित्यादिना ॥ स्वेन
स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्त इति सम्बन्धः । तत्र वायोरभस्य
विद्युत्स्रनयिलोश्च स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिप्रकारं विदुषोति ।
पुरीवातादीति ॥ क्षितिभारं हित्वा वायुरिति श्रेयः ॥ दृष्टा-
न्तमगृह्य दार्ष्टान्तिकमाह । यथेति ॥ वाखादीनामित्यस्मा-
त्पुरस्तात्तद्यथाहर्त्तयं । सनादिशब्देनाप्यविद्युत्स्रनयिलवो
गृह्यन्ते । आकाशादित्यादियदमभ्यादिकारणसङ्गु हार्थ ॥ शरीर-
साम्यमेव विशिनष्टि । अहमिति ॥ प्रतिबोधने दृष्टान्तमाह ।
प्रजापतिनेति । यथोक्तेन क्रमेण पर्यायचतुष्टयोपदिष्टप्रका-
रेणेति यावत् । मघवान्प्रतिबोधित इति सम्बन्धः । दार्ष्टा-
न्तिके प्रतिबोधनप्रकारं दर्शयति । नास्तीति ॥ शरीरादिदुष्यः
समुत्थाने दृष्टान्तमाह । आकाशादिनेति । समुत्थानं विभ-

उ० स्त्रीभिवी यानैवी ज्ञातिभिवी नोपजनं स्मर-

भा० उत्तमपुरुषः । उत्तमस्यासौ पुरुषश्चेत्तुत्तमपुरुषः स एवोत्त-
मपुरुषः । अघिस्त्रिभुपुरुषौ व्यक्ताव्यक्तश्च सुपुत्रः समस्तः
सम्प्रसन्नोऽशरीरस्य स्त्रेण रूपेणेति । एषामेव स्त्रेण रूपे-
णावस्थितः चराचरौ, व्याहृताऽव्याहृतावपेक्ष्योत्तमपुरुष-
कृतनिर्वचनो ह्ययं गीतासु स सम्प्रसादः स्त्रेण रूपेण
तत्र स्वात्मनि स्वस्थतया सर्व्वात्मभूतः पर्येति क्वचिदिन्द्रा-
द्यात्मना जवद्भुसन् भक्षयन् वा भक्ष्यानुष्वावचानीप्सि-
तान् क्वचिन्ननोमाधैः सङ्ख्यादेव समुत्पिनैर्ब्राह्मणलौकि-
कैर्वा क्रीडन् स्यादिभ्यो रममाणश्च मनसैव नोपजनं
स्मरन् स्त्रीपुंसयोरन्योन्योपगमेन जायत इत्युपज-
नमात्मभावेन वात्मसामीप्येन जायत इत्युपजनमिदं
शरीरं तन्न स्मरन् । तत्स्मरणे हि दुःखमेव स्यात् । दुःखा-

भा० जते । देहादीति ॥ पुनश्चि परिहरति । इति व्याख्यातमिति ॥
उत्तरनाकाख्यं सशब्दं व्याचष्टे । स येनेति । स उत्तमः पुरुष
इति सम्बन्धः । सम्प्रसादस्य स्त्रेण रूपेणाभिनियमितं दृष्टान्तेन
स्पष्टयति । प्राणित्यादिना ॥ उक्तदृष्टान्तानुसारेणविद्या-
दशायां शरीरात्मत्वमापन्नो जीवो विद्यया प्रकारिषुब्रह्मसतत्त्वः
स्त्रेण रूपेणाभिनियमो भवतीति दार्ष्टान्तिकमाह । एवञ्चेति ॥
पुरुषस्योत्तमत्वविशेषणं पुरुषान्तरव्यवच्छेदार्थमिदमभिप्रेत्य पुरु-
षभेदं दर्शयति । यच्छीति ॥ इति चत्वारः पुरुषा इति शेषः ।
तत्र पूर्वेषां त्रयाणां व्यवच्छेदं तुरीयस्य उत्तमपुरुषत्वमित्याह ।
यद्यमिति ॥ यथोक्तोत्तमपुरुषे भगवत्सम्पत्तिं सङ्गिरते । घरेति ॥
दादिभ्यो पुरुषौ लोके चरन्त्याक्षर एव च । चरः सर्वाणि भूतानि
शूटस्योऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्व. परमात्मोदाहृतः ।

उ० त्रिदंशु शरीरं स यथा प्रयोग्य आवरणे युक्तं

भा० त्मकत्वात्तस्य । नन्वनुभूतं चेन्न स्मरेदमर्बञ्जत्वमुक्तं स्यात् ।
 नैष दोषो येन मिथ्याज्ञानादिना जनितं तच्च मिथ्याज्ञा-
 नादि विद्ययोच्छेदितमतस्तत्रानुभूतमेवेति न तदस्मरणे
 सर्व्वञ्जलहानिः । न ह्युन्मत्तेन यद्दृग्दृशीतेन वा यदनुभूतं
 तदुन्मादाद्यपगमेऽपि स्मर्त्तव्यं स्यात्तथेहापि समारिभिर-
 विद्यादोषवद्भिर्द्यदनुभूयते तत्सर्वात्मनमशरीरं न स्पृशति ।
 अविद्यादिनिमित्ताभावात् । ये त्वच्छिन्नदोषैर्मृदितकषा-
 यैर्मानसाः सत्याः कामा अनृतापिधाना अनुभूयन्ते
 विद्याभिव्यङ्गत्वात् त एवमुक्तेन सर्वात्मभूतेन सम्बध्यन्ते
 इत्यात्मज्ञानस्तथे निर्दिश्यन्तेऽतः साध्ये तद्विशिष्येति ।
 य एते ब्रह्मलोक इति । यत्र कचन भवन्तोऽपि ब्रह्मण्येव
 हिते लोके भवन्तीति सर्वात्मत्वाद्ब्रह्मण उच्यन्ते । ननु कथ-
 मेकः सन्नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानातीति

षा० यो लोकत्रयमाविश्य विभक्त्यय ईश्वर ॥ यस्मात्स्वरमती-
 तोऽहमन्वरादपि शोक्तम् ॥ आतोऽस्मिंल्लोके वेदे च प्रथितः
 पुरुषोत्तम इति हि स भगवानुचिवात् ॥ स तत्तेत्यादि व्याचष्टे ।
 स सम्मसाद इति ॥ कचिदिति स्वर्गलोकोक्ति । कचिन्नगोमा-
 चैरित्यत्र कचिदिति ब्रह्मलोको गृह्यते ॥ नेमजनमिति प्रतीकं
 गृह्येत्वा व्याकरोति । स्त्रीपुंसयोरिति ॥ तत्र स्मरणपर्य्येतीति
 सम्बन्ध ॥ यथोक्तदेहस्मृतेः कानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह ।
 तत्स्मरणं हीति ॥ विदुषो मुक्तस्यानुभूतदेहास्मरणे द्वयगमा
 शङ्कते । गन्विति ॥ असर्व्वञ्जत्वदोष निराकरोति । नैष
 दोष इति ॥ अनुभूतार्थस्मृतेः हि सर्व्वत्र इति । न च शरी-

उ० एवमेवायमस्मिञ्छरीरे प्राणो युक्तः ॥ ३ ॥

भा० स भूमा कामाद्य ब्राह्मलौकिकान् पश्यन्मत इति च
 विरुद्धं । यथैको यस्मिन्नेव क्षणे पश्यति स तस्मिन्नेव क्षणे न
 पश्यति चेति । नैष दोषः । श्रुत्यन्तरे परिहृतत्वाद्द्रष्टुर्द्रष्टे-
 रूविपरिलोपात्पश्यन्नेव भवति । द्रष्टुरन्यत्वेन कामानाम-
 भावान् पश्यति चेति । यद्यपि सुषुप्ते तदुक्तं । मुक्तस्यापि
 सर्व्वकत्वात्समानो द्वितीयाभावः । केन कं पश्येदिति
 चोक्तमेव । अशरीरस्वरूपोऽपहतपाप्मादिलक्षणः सन् कथ-
 मेव पुरुषोऽक्षिणि दृश्यत इत्युक्तः प्रजापतिना । तत्र यथा
 ऽसावक्षिणि साक्षाद्दृश्यते तद्वक्तव्यमितीदमारभ्यते । तत्र
 को हेतुरक्षिणि दर्शन इत्याह सदृष्टान्तः । यथाप्रयोग्यः
 प्रयोग्यपरो वा सम्यग्ः । प्रयुज्यत इति प्रयोग्योऽस्यो वक्षी-
 वर्हो वा । यथा लोके आचरत्यनेनेत्याचरणो रथोऽनो

था० राघनुभूतं तस्याविद्याकामकर्ममूलस्याज्ञानमात्रत्वात्तस्य च
 सकार्यस्य अनादयमान्नेव नष्टत्वात्प्रागपि शरीरादेरनुभववि-
 परोत्तवर्षित्वानुपपत्तेरित्यर्थः । शरीरादिपूर्वं सम्यग्ज्ञानेना-
 विषयीकृतमपि सद्भूतानुभूतमेवेति विदुषामपि स्मर्त्तव्यमिति
 चेन्नेत्याह । न हीति । मुहो पुरुषे शरीरादयो न सम्बन्धन्ते
 चेत्त्वयं तर्हि तत्र कामाः सम्बन्धेरिन्द्रियाग्रहाह । येलिति ।
 किमिति सर्व्वेरेते कामा नानुभूयेरिन्द्रियाग्रहाह । अन्त-
 यिधाना इति । इत्यत्र विदुषामेव तदभिप्यतिरित्याह ।
 विद्येति । किमिति निर्गुणविद्याप्रवरणे विदुषि तद्वचाम-
 सम्बन्धवचनं तत्राह । इत्यात्मज्ञानेति । आत्मविद्यास्तु त्वयं
 विदुषि कामसम्बन्धवचनं ननुसीतान् कामात्प्रागिन्द्रियत्र विशेष-
 अर्थवचनमपि युक्तमित्याह । अत इति । इन्द्रियादिषु भवता

उ० अथ यत्रैतदाकाशमनुविषणं चक्षुः स चाक्षुषः

भा० वा तस्मिन्नाचरणे युक्तस्तदाकर्षणाय । एवमस्मिंश्चरीरे
 रथस्थानीये प्राणः पञ्चवृत्तिः इन्द्रियमनोबुद्धिसंयुक्तः
 प्रज्ञात्मा विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयसंमूर्च्छितात्मा युक्तः स्वक-
 र्मफलोपभोगनिमित्तं नियुक्तः । कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्तो
 भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीती-
 श्वरेण राज्ञा इव सर्व्वाधिकारी, दर्शनश्रवणचेष्टाव्या-
 पारेऽधिकृतः । तस्यैव तु मात्रैकदेशश्चक्षुरिन्द्रियं रूपोप-
 लब्धिद्वारभूतं । अथ यत्र कृष्णतारोपलक्षितमाकारं
 देहच्छिद्रमनुविषणमनुसक्तमनुगतं तत्र स प्रकृतोऽशरीर
 आत्मा चक्षुषि भवतीति चक्षुषश्चक्षुषि भव इति चक्षु-
 षस्तस्य दर्शनाय रूपोपलब्धये चक्षुः करणं यस्य तत् ।
 देहादिभिः संहतत्वात्परस्य द्रष्टुरर्थं मोऽत्र चक्षुषि दर्श-

भा० कामानां पुत्रो प्रकृतोऽशरीरभावित्वमित्याशङ्क्याह । यथेति ।
 मनसैतान् कामानित्यादिवाक्यं शून्यार्थमपि प्रधानवाक्यविरुद्ध-
 त्वात्प्राण्यमिति शङ्कते । नन्विति । वाक्ययोर्मिथो विरोधे दृष्टा-
 न्तमाह । यथेति । यद्वैतज्ञ परस्मिन् न हि प्रवृत्तयेर्विपरिणयो
 विद्यतेऽपिमाश्रित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति । ततोऽप्यदिभक्तं पत्य-
 योदिति नृददरस्यश्च्युतिमाश्रित्य विरोधं ध्रुनोते । नैष दोष
 इति । अथ यथोक्तं वाक्यं सपुत्रमधिकृत्य प्रवृत्तं कथं ग्राहवि-
 यये तयोदाहृतमत आह । यद्यपीति । सपुत्रस्य मोक्षदृष्टान्त-
 त्वात्तद्वत्तस्य च दायांनिकेऽनुगमाद्यदुक्तं सपुत्रे तत्तत्त्वन्धो-
 मुक्ते सिद्धतीत्यर्थः । किञ्च मुक्तमेवाधिकृत्य यत्र तस्य सर्व्वमात्मी-
 वाभूदित्यादि तथैवोदाहृतमित्याह । केनेति । यत्कार्यं वादस्या-
 स्थितवाक्यस्य च मिथो विरोधं शङ्कते । अशरीरेति । दृश्यत

उ० पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति
स आत्मा गन्धाय घ्राणमथ यो वेदेदमभिव्याह-

भा० नेन लिङ्गेन दृश्यते परोऽगरीरोऽसंहतः ॥ अक्षिणि
दृश्यत इति प्रजापतिनोक्तं सर्व्वेन्द्रियदारोपलक्षणार्थं ।
सर्व्वविषयोपलब्धा हि स एवेति । स्फुटोपलब्धिरेतत्ता-
त्त्वक्षिणीति विशेषवचनं सर्व्वश्रुतिषु । अहमदर्शमिति
तत्त्वत्वं सम्भवतीति च श्रुतेः । अथापि योऽग्निन्देहे वेद
कथमिदं सुगन्धि दुर्गन्धि वा जिघ्राणीति अस्य गन्धं विजा-
नीयामिति स आत्मा । तस्य गन्धाय गन्धविज्ञानाय
घ्राणं । अथ यो वेदेदं वचनमभिव्याहराणीति वदियामोति
स आत्माऽभिव्याहरणक्रियामिद्भूये करणं वागिन्द्रियं ।
अथ यो वेदेदं गृह्णानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रं ।

था० इत्यस्य पदस्य चाक्षुषदर्शने कृत्वाद्गरीरस्य तदयोग्यत्वा-
द्गरीरात्मोक्तिर्दृश्यत इति श्रुतिर्विद्वेद्यर्थं । आत्मात्मात्त-
त्वादिप्रसङ्गविषयानेकश्रुतिनिष्कृतिरोपाद्गृह्यत इत्येकस्याः श्रुते-
रान्ताभावविषयावाक्तरविरोधोऽकीर्यभिप्रेत्यानन्तरं वाक्यगुत्या-
ययति । तत्रेति । चाक्षुषदर्शनाविषयत्वे सति चाक्षुषो दर्शने
को हेतुर्दिव्यदेश्यायां निष्कृतेतुलं तावद्दर्शनं सम्भवतीति मत्वा
दृष्टान्तमाह इति । स दृष्टान्तो यथा भवति तथोच्यत-
इत्याह । तत्रेति । तमेव दृष्टान्तमनूय याचष्टे । यथेत्यादिना ।
अथाहारराहित्यविशेषं पश्यान्तरमाह । प्रयोग्येति । एव-
मित्यनेन द्वितीयेऽप्यस्यः घरीरस्य रघम्यानीयत्वं घरीरं
रघमेव इति श्रुत्यन्तरान्तरार्थं । तस्मिन्गृह्यरीरे रंशरेम नक्ष-
त्रांप्रत्येकभोगमिभित्तं प्रायेऽरघित्वेन निदुक्त इति शक्यम् ।
प्रायप्रायं याचर्त्तयति । एवदृष्टिर्दिति । बुद्धिन्नु सारदं

उ० राणीति स आत्माऽभिवाहाराय वागथ यो
वेदेदं शृण्वानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रं
॥ ४ ॥ अथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा

भा० अथ यो वेदेदं मन्वानीति मननव्यापारमिन्द्रियामंप्रयुक्तं
केवलं मन्वानीति वेद स आत्मा । यो वेद स आत्मेत्येवं
सर्वत्र प्रयोगाद्देदनमस्य स्वरूपमित्यवगम्यते । यथा यः
पुरस्तात्प्रकाशयति स आदित्यो यो दक्षिणतो यः
पश्चाच्च उत्तरतो य ऊर्द्धं प्रकाशयति स आदित्य इत्युक्ते
प्रकाशस्वरूपः स इति गम्यते । दर्शनादिक्रियानिर्हृत्यर्थानि
तु चक्षुरादिकरणानि । इदञ्चास्यात्मनः सामर्थ्यादवग-
म्यते । आत्मनः सत्तामात्र एव ज्ञानकर्तृत्वं न तु व्याप्ततया ।

आ० विद्धि मनःप्रग्रहमेव च ॥ इन्द्रियाणि ह्यन्याऽरितिश्रुत्यन्तर-
माश्रित्याह । इन्द्रियेति ॥ आत्मानं रथिनं विद्धोतिश्रुतेः प्राणस्य
रथित्वमित्याशङ्क्य तस्य तदुपाधिर्यस्तदभेदाङ्गीकारान्मैवमि-
त्याह । प्रज्ञात्मेति ॥ तस्याध्यात्मसन्तानद्वयविशिष्टत्वेन स्फुरितं
स्वरूपं दर्शयति । विज्ञानेति ॥ ईश्वरस्य यथोक्तप्राणोपाधि-
द्वारा भोक्तृत्वादिसंसारित्वमित्यत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति ।
कस्मिन्निति । प्रतिष्ठाम्यामीति ईक्षित्वा स प्राणमष्टजतेत्यादि-
श्रुतिरिति श्रेय । तथाच यथा राधा सर्वोपाधिकारित्वेन
सेनाध्यक्षः सन्धिविग्रहादौ नियुज्यते तथेश्वरेण सर्वोपाधि-
न्तराधिकृतः स्वकार्यदर्शनादिव्यापारनिमित्तं नियुक्तो भवती-
त्याह । राधेति । प्राणः स्वविशेष्येन चेतनेन नियुज्यते प्रयो-
ज्यत्वादत्रादिवदित्यनुमानाद्देहसंघतात्प्राणादतिरिक्तोऽसंघतश्चे-
तनः सिद्धोतीति समुदायाद्यं । चक्षुरादिषेष्टा चेतननिमित्ता
षेष्टात्प्राणादिषेष्टार्थादिति । अनुमानान्तरं सूचयति । तस्यैवेति ॥
महतप्राणविययत्वात्पण्डः । मात्रेणेतस्य पार्यागमेकदेश इति

उ० मनोऽस्य दैव्यं चक्षुः स वा एष एतेन दैवेन
चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते ॥५॥ य

भा० यथा भवितुः सत्तामात्र एव प्रकाशनकर्तृत्वं न तु व्यापृत-
तयेति तदत् । मनोऽस्यात्मनो दैवमप्राकृतमितरेन्द्रियैः
रसाधारणं । चक्षुष्ये पश्यात्यनेनेति चक्षुः । वर्तमानकाल-
विषयाणि चेन्द्रियाण्यतोऽदैवानि तानि । मनस्तु चिकाक्ष-
विषयोपलब्धिकरणं मृदितदोषश्च सुषुप्त्यवहितादि
सर्वोपलब्धिकरणस्येति दैवश्चक्षुष्यते । स वै मुक्तः स्वरूपा-
पक्षोऽविद्याकृतदेहेन्द्रियमगोवियुक्तः सर्वान्मभावमापन्नः
सन्नेप योमवदिशुद्धः सर्वेश्वरो मनउपाधिः मन् एतेनै-
वेश्वरेण मनसैतान् कामान् भवितुप्रकाशवदित्यप्रततेग

उ० एते ब्रह्मलोके तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते
तस्मान्नेषां सर्वे च लोका आत्ताः सर्वे च
कामाः स सर्वांश्च लोकानाप्राप्ति सर्वांश्च

भा० दर्शनेन पश्यन् रमते । कान् कामानिति विशिनष्टि । य एते
ब्रह्मणि लोके हिरण्यनिधिवदाद्यविषयासङ्गानृतेनापि-
हिताः सङ्कल्पमात्रलभ्यास्तानित्यर्थः । यस्मादेव इन्द्राय
प्रजापतिनोक्त आत्मा । ततः श्रुत्वा तमात्मानमद्यत्तेऽपि
देवा उपासते । तदुपासनाच्च तेषां सर्वे च लोका आत्ताः
प्राप्ताः सर्वे च कामाः । यदर्थं हीन्द्र एव शतं वर्षाणि
प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास तत्फलं प्राप्तं देवैरित्यभिप्रायः ॥
तद्युक्तं देवानां महाभाग्यत्वान्न त्विदानीं मनुष्याणामत्यल्प-

धा० वासोपदिश्यते तत्राह । स्फुटेति ॥ चक्षुषः स्फुटोपलब्धौ
हेतुत्वे श्रुतिं सम्पादयति । अश्निति ॥ यत्रादर्शमिति चक्षुषः
प्रत्ययस्तदसु सत्यं स्फुटोपलम्भादिति द्वयोर्बिंबदमानयोर्दृष्ट-
नित्यर्थः । य एषोऽक्षिणीत्यत्र सर्वेन्द्रियद्वारोपलब्ध्या विव-
क्षित इत्युक्तं यत्नोक्तोक्ति । अथापीति । चक्षुषि स्फुटोपलम्भे-
ऽपीति यावत् । योऽस्मिन्देहे येन केनापीन्द्रियेण । किं यं चिद्विषयं
वेद स आत्मेति सम्वन्धः ॥ उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति ।
कथमित्यादिना ॥ जिघ्रास्योति यो वेदेत्युक्तमेव सञ्चिपति ।
अभ्येति ॥ इन्द्रियैर्ग्राह्यादिभिरसंस्पृष्टं तत्तद्द्वारेणानिप्यन्न-
मिति यावत् । केवलं मनोमात्रजनितमित्येतन्मन्वानि सम्पादया-
नीत्यर्थः । यो वेदेत्यत्र प्रत्ययार्थभूतं कर्तृत्वं सापेक्षत्वान्मिथ्या-
प्रकृत्यर्थं रूपानु संविन्मात्रमनमेषैतया सत्यमात्मस्वरूपमि-
त्याह । यो वेदेति । आत्मा सवेदवस्तुभावश्चेत्तत्तत्संसर्गादेव
विषयतिष्ठिसम्भवाच्चक्षुरादिवैयर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्याह । दर्शना-
दीति । अन्तःकरणवृत्तिदर्शनादिक्रिया । सा चात्मनः संवि-

उ० कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य जानातीति ह
प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥ ६ ॥ १२ ॥

भा० जीवितत्वान्मन्दतरप्रज्ञत्वाच्च सम्भवतीति प्राप्ते इदमुच्यते ।
स सर्वान्य लोकाणाप्नोति सर्वान्य कामानिदानोन्तनो
ऽपि । कोऽसाविन्द्रादिवद्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति
ए सामान्येन किल प्रजापतिरुवाच । अतः सर्वेषामा-
त्मज्ञानं तत्फलप्राप्तिश्च तुल्यैव भवतीत्यर्थः । दिवंचनं
समाप्त्यर्थं ॥ १२ ॥

भा० देकरसंस्थासङ्कोदासीनस्य विषयससर्गभ्रमश्चेतुक्तमिष्यत्यर्थांनि
चक्षुरादीनि भवन्ति सार्थकानीत्यर्थः । तेषामुक्तरीत्या सार्थ-
कत्वे भ्रमकमाह । इदञ्चेति । करणानामुक्तं सार्थकत्व प्रकृतस्य
सविन्मात्रस्यासङ्गत्वादेव सतो विषयसम्बन्धानुपपत्त्या तत्सम्बन्ध-
श्चान्तिकारणान्त करणलक्षितविशेषापेक्षया निरुद्धादितमित्यर्थः ।
प्रात्मनः सविन्मात्रस्य भावत्वे कार्यं कर्तव्यपदेश इत्याशङ्क्याह ।
प्रात्मन इति । य एषोऽस्ति शीतोदि वाक्यं प्रपद्यितं सम्प्रति
स तत्रेत्यादि फलवाक्य प्रपद्यितुमिन्द्रियान्तरैर्भ्यो मनसो वी-
क्षणं दशयति । मनोऽस्येति । तस्य चक्षुरेऽपि कुतो दैवत्व-
मित्याशङ्क्याह । वर्धमानेति । आगन्तुश्रदोपराहित्य म्दित-
दोयत्न सर्वेश्वरो व्यज्यते । यस्मिन्निश्रद्धे मनसि तन्मनः सर्वेश्वरं
तदुपाधिरस्येति तद्योक्तं । शंश्रुदेय तदभियुक्तकेनेत्येतदविद्या-
दिप्रतिबन्धकस्याभावात्तत्रसा नित्यं प्रतर्तं दर्शनं नित्याभियुक्त-
स्वरूप चैतन्यं तेन यद्गच्छतीति योजना । तं वा पतमि-
त्यादि व्याचष्टे । यस्मादिति । पदार्थं मुखा वाक्यार्थमाह । यदर्थं
हीति । सर्वेषां चेत्यादिवाक्यमाशङ्कोत्तरत्वेनोक्त्याप्य व्याचष्टे । तत्पु-
त्रमित्यादिना । यद्योक्तं फलं तच्छ्रुत्वाः । प्रहृतमनिर्दि-
श्यत्रह्यामैकत्वप्रानविषयं दहृतप्रहृत्यं विद्याप्रहृत्ये उपा-
हृत्युत्तर्यं प्रसङ्गादुक्तं तत्रप्रहृत्यपरिचिन्तात्वे ॥ १२ ॥

उ० श्यामाच्छ्वलं प्रपद्ये श्वलाच्छ्यामं प्रपद्ये
अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहो
मुखात्प्रमुच्य धृत्वा शरीरमकृतं वृतात्मा ब्रह्म-
लोकमभिसम्भवामीत्यभिसम्भवामीति ॥ १ ॥ १ ३ ॥

भा० श्यामाच्छ्वल प्रपद्ये इत्यादिमन्त्रान्नाय. पावनो जया-
र्थं च ध्यानार्था वा । श्यामो गभीरो वर्षः श्याम इव श्यामो
चाहं ब्रह्म । अत्यन्तदुरवगाच्छत्वात्तद्वाहं ब्रह्म ज्ञात्वा ध्यानेन
तस्माच्छ्यामाच्छ्वलमिव श्वलोऽरण्याद्यनेककाममित्यन्ता-
द्ब्रह्मलोकस्य श्वल्य तं ब्रह्मलोक श्वल प्रपद्ये मनसा ।
शरीरपातादोद्धं गच्छेय । यस्मादहं श्वलाद्ब्रह्मलोकात्ना-
मरूपव्याकरणाच्छ्याम प्रपद्ये चाहं ब्रह्मभाव प्रपन्नोऽस्मी-
त्यभिप्रायः । अतस्तमेव प्रकृतिस्वरूपमात्मानं श्वलं प्रपद्य
इत्यर्थः । कथं श्वल ब्रह्मलोक प्रपद्ये इत्युच्यते । अश्व इव
स्वानि रोमाणि विधूय कम्पनेन अम पांशुवादि च
रोमतोऽपनीय यथा निर्मलो भवत्येव चाहं ब्रह्मज्ञानेन
विधूय पाप धर्माधर्माख्य चन्द्र इव च मुखाद्राज्यस्तस्त-
स्माद्राहोमुखात्प्रमुच्य भास्वरो भवति यथैव धृत्वा प्रहाय

भा० कृताया दहरविद्याया शेषभूत अपविधानार्थमारभते ।
श्यामादिति ॥ अत्यन्त दुरवगाच्छत्वात्तद्ब्रह्मज्ञानादीनानामिति शंभः ।
कथं जीवतो ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्याशङ्क्याह । मनसेति ॥ न तर्हि
मुखात्प्रमुच्य इति शङ्क्याह । शरीरेति ॥ विपरीतपाठ हेतुत्वे
नेति याच्यते । यस्मादिति ॥ हेतु प्रतिश्रया योज्यते । अत इति ॥
इष्टान्तमाकाङ्क्षापूर्वकमवतार्यं याच्यते । कथमित्यादिना ।

उ० आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते
यदन्तरा तद्ब्रह्म तदसृत्तं स आत्मा प्रजापतेः सभां

भा० शरीरं सर्वानर्याश्रयमिद्वैव ध्यानेन कृतात्मा कृतकृत्यः
सन्नकृतं नित्यं ब्रह्मलोकमभिसम्भवामीति । दिवंचनं मन्त्र-
परिसमाप्त्यर्थं ॥ १३ ॥

आकाशो वै इत्यादि ब्रह्मणो लक्षणनिर्देशार्थं । आध्या-
नायाकाशो वै नाम श्रुतिषु प्रसिद्ध आत्मा । आकाश इवा-
शरीरत्वात्सूक्ष्मत्वाच्च स आकाशो नाम । नामरूपयोः
स्वात्मस्य योर्जगदीजभूतयोः सलिलस्येव फेनमंशानीययो-
र्निर्वहिता निर्व्वाढा व्याकर्त्ता । ते नामरूपे यदन्तरा
यस्य ब्रह्मणोऽन्तरा मध्ये वर्त्तन्ते तयोर्था नामरूपयोर-
न्तरा मध्ये यन्नामरूपाभ्यामस्पृष्टं । यदि तद्ब्रह्म नामरू-
पविलक्षणं नामरूपाभ्यामस्पृष्टं तथापि तयोर्निर्व्वाढैवं-
लक्षणं ब्रह्मेत्यर्थः । इदमेव मैत्रेयीवाद्यज्ञेयं चिन्माषा-
नुगमात्सर्वत्र चित्स्वरूपतैवेति गम्यते एकवाक्यतया

भा० शरीरस्य व्याप्यत्वे हेतुमाह । सर्वानर्यति । इतिशब्दे ध्यान-
समाप्त्यर्थः ॥ १३ ॥

इहोऽस्मिन्नकारणात् इति लक्षणनिर्देशेण प्रकृतोपयोगं
दर्शयति । आध्यानायेति । सर्वानरि इ वैमनि भूतान्याका-
शादेव समुत्पन्नो आकाशप्रचलनं यन्ति । आकाशो ह्येवेभ्यो
व्यापानिश्चयाद्युत्पन्नः । आकाशशब्देनात्मनः श्रुतिषु प्रसिद्धत्वे
हेतुमाह । आकाश इवेति । ते यदन्तरेष्वथ ते इति परं
प्रथमादिवचनान्तं गृहीत्वा व्याप्याद्यद्वितीयादिवचनान्तं प्र-
चलनादाय आचष्टे । तयोर्व्वेति । यदन्तरेति समन्तं परं सुखं च

उ० वेश्म प्रपद्ये यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो
राज्ञां यशो विशां यशोऽहमनुप्रापत्सि स हाहं

भा० ऽऽत्मा । कथ तदवगम्यत इत्याह स आत्मा । आत्मा हि
नाम सर्वजन्तूना प्रत्यक्चेतन स्वसवेद्य प्रसिद्धस्तेनैव
स्वरूपेणोन्नीय अशरीरो योमवत्सर्वगत आत्मा ब्रह्मेत्य-
वगन्त्व्य । तथात्मा ब्रह्मानृतममरणधर्मा । अत ऊर्ध्वे मन्त्र ।
प्रजापतिश्चतुर्भुखस्तस्य सभा वेद्य प्रभुविमत वेद्य प्रपद्ये
गच्छेथ । किञ्च यशोऽहं यशो नामात्माह भवामि ब्राह्म-
णाना । ब्राह्मणा एव हि विशेषतस्तमुपायते । अतस्तेषां
यशो भवामि । तथा राज्ञा विशाश्च । तेऽप्यधिकृता एवेति
तेषामप्यात्मा भवामि । तद्यशोऽहमनुप्रापत्सि प्राप्स्यामि
प्राप्तुमिच्छामि । स हाह यशसामात्मना देहेन्द्रियमनोबु-
द्धिलक्षणाया यशसामात्मा । किमर्थमहमेव प्रपद्ये इत्यु-
च्यते । अत वर्षत पक्वदरसम रोहित । तथाऽदत्क दन्त-

भा० व्याख्यातमधुना तु व्यक्त व्याहृत तदेव व्याकरण सङ्घिपति ।
नामरूपाभ्यामिति । श्यामस्युष्ट्रैकथ तन्निर्वाहकमित्याशङ्क्याह ।
नामरूपाभ्यामस्युष्ट्रमिति । मायावशादिति शेष । आत्मत्वेऽपि
कथ करतलामलकवद्ब्रह्मणोऽपरोक्षत्वमत आह । आत्मा हीति ।
तेन स्वसवेदनत्वेनेति यावत् । कुतो देहद्वयोपहतस्यात्मन स्वस
वेद्यत्वं तथाह । अशरीर इति । परिच्छिन्नस्याशरीरत्वमयुक्तमि-
त्याशङ्क्याह । योमवदिति । ब्रह्मैव प्रत्यक्षभूतमिति कथमवगत
मित्याशङ्क्याह । आत्मति । अनात्मात्वे धेद्वन्नक्षत्रपसङ्गात्प्रत्यक्षभूत
वक्ष्ये वक्तव्यमित्यर्थः । उपास्यस्वरूप दर्शयित्वा ननुपासकस्य प्रार्थ
नामन्वमुत्थाप्य व्याकरोति । अत ऊर्ध्वमिति । प्रथमतो ब्राह्मण

उ० यशसां यशः श्वेतमदत्कमदत्कं श्वेतं लिन्दु-
माभिगां लिन्दुमाभिगां ॥ १ ॥ १४ ॥

तद्धैतद्गुला प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्म-
नवे मनुः प्रजाभ्य आचार्यबुलाद्देदमधीत्य

भा० रचितमण्डत्कं भवयित्वा तेजोबलवीर्यविज्ञानधर्माणामप-
हन्तु विनाशयित्वेतत् । तत्सेविनां स्त्रीव्यञ्जनं यदेव
लक्षणं श्वेतं लिन्दु पिच्छलं तं माभिगां माभिगच्छेयं ।
द्विर्वचनमत्यन्तानर्थहेतुत्वप्रदर्शनार्थं ॥ १४ ॥

तद्धैतदात्मज्ञानं सोपकरणमोमित्येतदचरमित्याद्यैः
सहोपासनैस्तद्वाचकेन ग्रन्थेनाष्टाध्यायलक्षणेन सह ब्रह्मा
हिरण्यगर्भः परमेश्वरो वा तद्द्वारेण प्रजापतये कश्यपायो-
वाच । असावपि मनवे स्वपुत्राय । मनुः प्रजाभ्यः । इत्येवं श्रु-
त्यर्थसम्प्रदायपरम्परयाऽऽगतमुपनिषद्विज्ञानमद्यापि विद्व-
त्स्ववगम्यते । यथेह पृष्ठाद्यध्यायत्रये प्रकाशितात्मविद्या
सफलाऽवगम्यते तथा कर्माणां न कथनार्थं इति प्राप्ते तदा-
नर्थक्यप्राप्तिपरिजिहीर्षयेदं कर्माणां विद्वद्भिरनुष्ठेयमानस्य

था० यद्यथे हेतुमाह । ब्राह्मण एवेति । विशेषं निर्दिशति । स्त्रीव्यञ्जन-
मिति । योनिशब्दितं प्रजननेन्द्रियमित्यर्थं । कथं तद्गच्छयित्वा
भवेत्तदाह । तत्सेविनामिति । तदाभिगमनं नाम गमनं वाच-
त्वात्प्राप्तिशब्देनादर्थहेतुत्वं आपयितुं द्विर्वचनमित्यर्थः ॥ १४ ॥

उक्तविज्ञानस्योत्पत्तिकल्पप्रदां श्रुदस्यप्रनादिपारम्पर्यागतत्वं
दर्शयति । तद्धैतदिति । सोपकरणमुपकरणैः श्रमादिभिः
रचितमिति यावत् । तद्द्वारेण हिरण्यगर्भद्वारेणेत्यर्थः । विद्या-

उ० यथा विधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य
कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिका-

भा० विशिष्टफलवत्त्वेनार्थवत्त्वमुच्यते । आचार्यकुलाद्देदमधीत्य
महार्थतोऽध्ययनं कृत्वा यथा विधानं यथा श्रुत्युक्तैर्निय-
मैर्युक्तं सन्नित्यर्थं । सर्वस्यापि विधेः स्रत्युक्तस्योपकुर्वा-
णक प्रति कर्त्तव्यत्वे गुरुशुश्रूषायाः प्राधान्यप्रदर्शनार्थ-
माह । गुरोः कर्म यत्कर्त्तव्यं तत्कृत्वा कर्मशून्यो योऽति-
शिष्टः कास्त्रस्येन कालेन वेदमधीत्येत्यर्थं । एवं हि
नियमवताधीतो वेदः कर्मज्ञानफलप्राप्तये भवति नान्य-
थेत्यभिप्रायः । अभिसमावृत्य धर्मजिज्ञासा समापयित्वा
गुरुकुलान्निवृत्य न्यायतो दारानाहृत्य कुटुम्बे स्थित्वा
गार्हस्थ्ये विहिते कर्मणि तिष्ठन्नित्यर्थं । तत्रापि गार्ह-
स्थ्यविहितानां कर्मणा स्वाध्यायस्य प्राधान्यप्रदर्शनार्थमु-
च्यते । शुचौ विहिते अनेष्यादिरहिते देशे यथावदा-
मीन स्वाध्यायमधीयानो नित्यनैमित्तिक कर्माधिकञ्च
यथा शक्तितो षड्गाद्यभ्यासञ्च कुर्वन् धार्मिकान् पुत्रान्

प्या० प्रकटय समाप्याविद्धदनुष्ठितस्य कर्मस्य साफल्यमविद्वत्सन्तो-
षार्थं कथयति । यथेत्यादिना ॥ इति प्रकृतोपनिषदुक्तिः ॥
प्राङ्मुखत्वपवित्रपाणित्वादयो नियमाः । भिक्षाशनखानाचम-
नादिविधिः । किमित्येष नियमोऽध्ययने कथ्यते तत्राह । एव
पीति ॥ तत्रापीति समग्या यथोक्तोऽधिकारी गृहीतः ॥ एत-
त्सर्वं सद्यः कुर्वन् ब्रह्मणोक्तमभिसम्पद्यत इति सम्बन्धः । एव
वर्त्तयन्नित्यस्य व्याख्यानमेव यथोक्तेन प्रकाशय कुर्वन्निति ।

उ० न्विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्या-
हिंऽसन्त्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं
वर्त्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च

भा० शिष्यांश्च धर्मायुक्तान् विदधद्भ्रामिकत्वेन तत्रियमयत्वा-
त्मनि स्वहृदये चार्द्धे ब्रह्मणि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्योप-
संहृत्य सर्वेन्द्रियग्रहणात्कर्माणि च सन्नस्याहिंसयम् हिंसां
परपोडामकुर्वन् सर्वभूतानि स्यावरजङ्गमानि भूतान्य-
पीडयन्नित्यर्थः ॥ भिक्षानिमित्तमटनादिनापि परपोडा
स्यादित्यत आह । अन्यत्र तीर्थेभ्यः । तीर्थं नाम गास्वानुशा-
विपयस्ततोऽन्यत्रेत्यर्थः । सर्वांश्चमिणां चैतत्समानं । तीर्थे-
भ्योऽन्यत्राहिंसैवेत्यग्रे वर्णयन्ति । कुटुम्बे एवैतत्सर्वं कुर्वन्
स खल्वधिरुतो यावदायुषं यावज्जीवमेवं यथोक्तेन प्रका-
रेणैवं वर्त्तयन् ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते देहान्ते । न च
पुनरावर्त्तते । शरीरग्रहणाय पुनरावृत्तेः प्राप्तायाः प्रति-
षेधात् । अर्बिरादिना मार्गेण कार्यं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्य
यावद्ब्रह्मलोकस्तिस्मावत्तत्रैव तिष्ठति प्राकृतो नावर्त्तत

ष्या० अत्राप्तप्रतिषेधाद्यद्वा वारयति । पुनरावृत्तेरिति । चन्द्रलोका-
दिव ब्रह्मलोकानुदर्शने प्राप्ता पुनरावृत्तित्वात् न चैवादिप्रतिषेधा-
त्प्राप्तप्रतिषेधप्रयत्नित्यर्थः । यमुनरावृत्तिवाक्यस्यान्यद्वारात्
याकरोति । अर्धिरादिनेति । प्राप्तिरिति महाप्रणयात्पूर्वजा-
लोक्तिप्रतोषप्रभोकादित्यर्थः । विदधादिजगत्प्राप्तं जातमप्रा-
प्ततां यता । तदस्मि नामरूपादिबिर्बिर्ब्रह्म निर्भयं ॥ १ ॥ नम-
स्तुभ्यमासन्दोहसदसौबहभासवे । गुरवे परपक्षापध्यानाध्वं

उ० पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ॥ १ ॥ १५ ॥ इति
अष्टमः प्रपाठकः ॥ ६ ॥ छान्दोग्योपनिषत्स-
म्पूर्णा ॥ ॐ तत्सत् ॥

भा० इत्यर्थः । द्विरग्धास उपनिषद्विद्यापरिसमाप्त्यर्थः ॥ १५ ॥
इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्रा-
जकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये
अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥ छान्दोग्योपनिषद्भाष्यं
समाप्तं ॥ ॐ तत्सत् ॥

ष्या० षट्ठोऽध्यायः ॥ २ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छा-
नन्दपूज्यपादशिष्यश्रीभगवदानन्दज्ञानगिरिस्ततायां छान्दोग्यभा-
ष्यटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ छान्दोग्योपनिषद्भाष्यटीका
समाप्ता ॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥ ॐ तत्सत् ॥

छान्दोग्योपनिषत्सूचीपत्र ॥

अथ प्रथमोऽध्याय ।

	श्लोक	प्रश्नाश्चरधि	प्रश्नापर्यन्त
ॐकारस्य रसतमत्वानिसम्पद्भिर्गुणानामुक्तिः	१	८	२४
प्राणदृष्ट्या ॐकारोपासन	२	२५	२८
धादित्यदृष्ट्या प्राणादिदृष्ट्या च उद्गीथ स्वरुपासन	३	२८	४८
स्वरशब्दितमोच्चारोपासन	४	५०	५२
वागादीन् मुख्यप्राणश्च रश्नीन् ध्या दित्यश्च उद्गीथदृष्ट्या चभेदोपासन	५।६।७	५४	६८
नमिन्दामूर्ध्वं क तयोः पुनर्भेदोपासन शिलकदाश्वजैवलिखत्वादः	८।९	६०	७२
दुर्भिक्षकाले उपसर्गदेशान्तरगमन क्षितिपालोच्छिष्टभोजनादिप्रस्तावपू र्व्वंकाराजदशानादिष्टत्विक् संवादः	१०	८०	८५
राजोपक्षिसंवादपूर्व्वंक्षमात्विंशत्यप्रस्तावेन देवताज्ञान	११	८५	८०
कुक्षुरैरुद्गीथोपासनोपदेश	१२	८०	८४
भक्त्यवयवोपासन	१३	८३	८०

अथ द्वितीयोऽध्याय ।

साधुदृष्ट्या समस्तसामोपासना	१	८८	१०१
मोक्षदृष्ट्या चिह्नारः प्रस्ताव उद्गीथ प्रति हारः निधनमिति पञ्चविधसामोपासना	२	१०२	१०५
दृष्टिदृष्ट्या पञ्चविधसामोपासना	३	१०६	१०६
स्वदृष्ट्या पञ्चविधसामोपासना	४	१०७	१०७

	खण्ड	पृष्ठाश्ववधि	पृष्ठापर्यन्त
ऋतुदृष्ट्या पञ्चविधसामोपासना	५	१०८	१०८
पशुदृष्ट्या पञ्चविधसामोपासना	६	१०९	१०९
प्राणादिदृष्ट्या पञ्चविधसामोपासना.....	७	११०	१११
वाग्दृष्ट्या द्विद्वारः प्रस्तावः ष्यादिः उद्गोथः प्रतिहारः उपद्रवः निघन- मिति सप्तविधसामोपासना.....	८	१११	११६.
ष्यादित्यदृष्ट्या सप्तविधसामोपासनं	९	११२	११७
ष्यादित्यजयेन सप्तविधसामोपासनं	१०	११७	१२०
प्राणेषु गायत्रिसामोपासनं	११	१२१	१२२
प्राणेषु रथन्तरसामोपासनं	१२	१२२	१२३
मिथुने वामदेव्यसामोपासनं	१३	१२४	१२५
ऋहदादित्ये पञ्चविधसामोपासनं	१४	१२५	१२५
पञ्चमे वैरूप्यसामोपासनं	१५	१२६	१२६
ऋतुषु वैराजसामोपासनं	१६	१२६	१२७
पृथिव्यादिदृष्ट्या सामोपासनं	१७	१२७	१२७
पशुदृष्ट्या सामोपासनं	१८	१२८	१२८
शोकदृष्ट्या सामोपासनं	१९	१२८	१२९
देवतादृष्ट्या सामोपासनं	२०	१२९	१३०
त्रयीविद्यादिदृष्ट्या सामोपासनं	२१	१३०	१३२
दिनदिग्गणविश्लेषसामोपासनं	२२	१३२	१३५
धर्मस्नानेन षोडशरोपासनं	२३	१३६	१५१
षोडशप्रसङ्गेन सामहोमेनेन्द्रोपासनं	२४	१५२	१५७
अज्ञातसामहोमेन्द्रोपासनस्य कर्मनिषेधः	२५	१५७	१५७

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

ष्यादित्यादौ मध्वादित्यः.....	१	१५८	१६२
दक्षिणदिक्स्वरश्म्यादौ मधुनाद्यादिदृष्टिः..	२	१६२	१६३
पूर्वदिक्स्वरश्म्यादौ मधुनाद्यादिदृष्टिः....	३	१६३	१६४
उत्तरदिक्स्वरश्म्यादौ मधुनाद्यादिदृष्टिः ..	४	१६४	१६५
उर्ध्वदिक्स्वरश्म्यादौ मधुनाद्यादिदृष्टिः ..	५	१६५	१६६

प्रथमान्ततं यद्भोहितादिरूपं वस्तुप- जीवनभूतं यस्योपासनं	६	१६६	१६८
द्वितीयान्ततं रजोपजीवनभूतं यत्तदुपासनं	७	१६८	१७०
तृतीयान्ततमादित्योपजीवनभूतं यत्तदुपासनं	८	१७०	१७०
चतुर्थान्ततं भरतोपजीवनभूतं यत्तदुपासनं	९	१७०	१७१
पञ्चमान्ततं साधोपजीवनभूतं यत्तदुपासनं	१०	१७१	१७२
भोगक्षये आत्मनि संछतं सर्वमित्युपासनं ..	११	१७६	१७८
गायत्र्या ब्रह्मोपासनं	१२	१८१	१८७
हारमालादिशौचोपासनं हृदिमुख्य- ब्रह्मोपासनं	१३	१८८	२००
सर्वदृष्ट्या ब्रह्मोपासनं मनोमयत्वा- चारोपेय शान्तिव्यविद्या च	१४	२००	२०८
पुत्रदीर्घायुदृष्ट्या विराट्कोशोपासना	१५	२१०	२१४
आत्मनो दीर्घायुदृष्ट्या आत्मयज्ञोपासना ..	१६	२१४	२१८
आत्मयज्ञोपासना आङ्गिरसेन देव कीपुत्रायोक्ता अथवादिष्ट्या	१७	२१८	२२४
मनसादिदृष्ट्या अथात्माधिदेविक- ब्रह्मोपासना	१८	२२४	२२८
आदित्यादृष्ट्या अथात्माधिदेविक- ब्रह्मोपासना	१९	२२८	२३४

षष्ठ चतुर्थोऽध्यायः ।

जानन्त्युतेर्होताका रैद्विचिह्ने चतुर्भिरजं	१	२३२	२३०
रैद्वाय जानन्त्युतेर्होतादिराजं	२	२३२	२३४
ब्रह्मचारिणे अथवादानया शर्वापच- गिद्वला संवर्गविद्या	३	२३४	२४०
शकृत्वाभेन ब्रह्मचर्यादेर्होतमया होचाराजं	४	२३२	२३६
बर्णपर्यन्तं शकृत्वाभाय ब्रह्मय शकृत्पारोति-	५	२३७	२४८
वर्णं शकृत्वाभाय ब्रह्मते द्वितीयपारोति-	६	२४८	२६०
वर्णाय शकृत्वाभाय ब्रह्मपारोति	७	२६०	२६६

	खण्ड	पृष्ठासंख्ये	श्लोकसंख्ये
मद्दे। सत्यकामाय चतुर्थपादोक्ति . . .	८	२६१	२६२
सत्यकामस्य गुरुकुले पुनर्गमनं	८	२६३	२६४
उपकोसलस्य आत्मविद्या	१०	२६४	२७०
गार्हपत्याग्निविद्या	११	२७१	२७३
धन्वाहाय्यंपचनाग्निविद्या	१२	२७३	२७३
धाइवनीयाग्निविद्या	१३	२७४	२७४
अग्नीगामुपकोशलप्रतिवचनं	१४	२७५	२८०
अग्निपुरोधोपासना	१५	२७७	२८२
यज्ञे अथास्य उपासना	१६	२८४	२८७
याइत्युपासना	१७	२८८	२९३

अथ पञ्चमोऽध्याय ।

ज्येष्ठश्रेष्ठगुणोपासना इन्द्रियाणां विवादश्च . . .	१	२९४	३०२
प्राणस्यात्रवासकत्वोपासन	२	३०५	३१४
पञ्चाग्निविद्यार्थं श्वेतकेतुप्रवाहसंवाद	३	३१५	३२१
शोकरूपान्निविद्या	४	३२४	३२५
पर्जन्यरूपान्निविद्या	५	३२५	३२६
सृष्टिवीरूपान्निविद्या	६	३२७	३२७
पुरुषरूपान्निविद्या	७	३२८	३२८
योषिद्रूपान्निविद्या	८	३२९	३२९
पुनर्घटीयन्त्रवदधौ सम्पद्यते	९	३३०	३३२
आत्मविद्ययोत्तरमार्गं कर्मणा दक्षिणमार्गं	१०	३३३	३६२
सौपमन्यवादिभिः पञ्चभिरुद्दालकेन सहितैः } केकयस्य संवादः क आत्मा किं ब्रह्मेति	११	३६२	३६२
सौपमन्यवक्त्रेकेयराजसंवाद	१२	३६७	३६८
सत्ययज्ञकेकेयराजसंवाद	१३	३६८	३७०
इन्द्रयज्ञकेकेयराजसंवाद	१४	३७०	३७१
जनककेकेयसंवाद	१५	३७१	३७२
बुद्धिलकेकेयसंवाद	१६	३७२	३७२
उदाकककेकेयसंवाद	१७	३७३	३७३

सर्वैः सह कैकेयसंवादः.....	१०	३७३	३७६
धातुपासना तैभ्यः प्राणाय स्वाहेति	१८	३७६	३७७
थानाय स्वाहेति	२०	३७७	३७७
अपानाय स्वाहेति	२१	३७७	३७८
समानाय स्वाहेति	२२	३७८	३७८
उदानाय स्वाहेति	२३	३७८	३७९
एवंविदोऽग्निहोत्रफलं	२४	३७९	३८१

यथाध्यायः ।

श्वेतकेतुमुपदिशत्याश्विनः	१	३८२	३८७
प्रपञ्चस्य कारणात्मना सत्त्वे स्थितिश्च	२	३८७	४०२
भूतस्यत्वात् प्रपञ्चस्थितिक्रमः	३	४०४	४१२
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं	४	४१२	४१८
असाद्यशितं त्रेधा भवति	५	४१८	४२२
अक्षमाद्यस्याख्योयभागो मनश्चादिर्भवति ..	६	४२३	४२४
शोढशकणपुरयोपदेशः	७	४२४	४२८
सुपुत्रिकानोपदेशः	८	४२९	४४३
यथायतनं पुनश्चाद्य सुपुत्रादुत्पिठति	९	४४४	४४६
नदीदृष्टान्तेनोपदेशः	१०	४४७	४४८
दृष्टफलदृष्टान्तेनोपासना	११	४४८	४५१
वटफलदृष्टान्तेनोपासना	१२	४५१	४५३
लवणदृष्टान्तेनोपासना	१३	४५३	४५६
गन्धारदेशादागतपुरुषदृष्टान्तेनोपासना ..	१४	४५६	४६५
मृगुर्मुपुष्यदृष्टान्तेनोपासना	१५	४६५	४६५
धारपरशुपुष्यदृष्टान्तेनोपासना	१६	४६५	४६८

गणमाध्यायः ।

भारदाय सनत्पुमारोपदेशः	१	४६३	४८०
बाष् नामो भूयसीति	२	४८०	४८२
गमो बाष्ो भूय इति	३	४८२	४८३

	खण्ड	प्रस्तावबधि	प्रस्तावपयन
मङ्गल्यो मनसो भूयानिति.....	४	४८४	४८८
चित्तं सङ्गत्याङ्ग्य इति	५	४८८	४९०
ध्यानं चित्ताङ्ग्य इति	६	४९०	४९२
विज्ञानं ध्यानाङ्ग्य इति.....	७	४९२	४९४
बलं विज्ञानाङ्ग्य इति	८	४९४	४९६
अङ्गं बलाङ्ग्य इति	९	४९६	४९८
अपोऽन्नाङ्ग्य इति.....	१०	४९८	५००
तेजोऽन्नो भूय इति	११	४९९	५०२
आकाशस्तेजसो भूयानिति	१२	५०२	५०४
स्मरणमाकाशाङ्ग्य इति.....	१३	५०४	५०६
प्राग् स्मरणाङ्ग्यसीति.....	१४	५०६	५०८
प्राग् आशया भूयानिति	१५	५०८	५१०
सत्यज्ञानोपदेशः	१६	५१०	५१२
विज्ञानोपदेशः	१७	५१२	५१४
मतिज्ञानोपदेशः	१८	५१४	५१६
अज्ञानोपदेशः	१९	५१६	५१८
निष्ठाज्ञानोपदेशः	२०	५१८	५२०
कृतिज्ञानोपदेशः	२१	५२०	५२२
सुखज्ञानोपदेशः	२२	५२२	५२४
भूमाज्ञानोपदेशः	२३	५२४	५२६
स्वभिन् प्रतिष्ठितत्वोपदेशः	२४	५२६	५२८
सर्वत्र च एवेत्युपदेशः	२५	५२८	५३०
एवंविदः फलोपदेशः.....	२६	५३०	५३२

अष्टादशोऽध्यायः ।

दहरमुण्डरीके ब्रह्मोपासनं	१	५३८	५४०
दहरब्रह्मोपासनफलं	२	५४०	५४२
असत्याविहितब्रह्मोपासन नामाष्टोपा- सनं	३	५४२	५४४
सोऽनुपासना	४	५४४	५४६

	संख्य	प्रहास्यधि	प्रहापर्यन्त
यज्ञादौ ब्रह्मघर्षादृष्टिः	५	५५४	५६२
हृदयनाडीसूर्य्यरश्मिपथोपासना	६	५६२	५७०
इन्द्रविरोधनयोः प्रजापतिसकाशगमनं ..	७	५७१	५७५
इन्द्रविरोधनयोर्वदप्ररावे आत्मदर्शनं.....	८	५७६	५८५
इन्द्रस्य पुनरागमनं.....	९	५८६	५९०
इन्द्राय सप्तपुरुषोपदेशः	१०	५९१	५९४
सप्तपुरुषोपदेशः.....	११	५९५	५९७
मर्त्यशरीराद्युपदेशः	१२	५९७	६२१
प्रसामाद्युपदेशः.....	१३	६२२	६२२
कारणत्विनाकाशाख्यब्रह्मोपदेशः	१४	६२३	६२५
परम्परागतब्रह्मोपदेश'	१५	६२५	६२८

समाप्ता सूची ।